

*

PAVAO ANDELIĆ

BOBOVAC I KRALJEVA SUTJESKA

BIBLIOTEKA
KULTURNO NASLJEĐE

Redakcioni odbor
HASAN GRABČANOVIC
JELENA ČEHIC
JURAJ NAJDHART
NUSRET REDŽIĆ

Urednik
JELENA ČEHIC

Za izdavača
AHMED HROMADŽIĆ

Naslovna strana
JURAJ NAJDHART

Tehnička oprema
AHMED MUHAMEDAGIĆ

Korektor
DUŠANKA STAROVIĆ

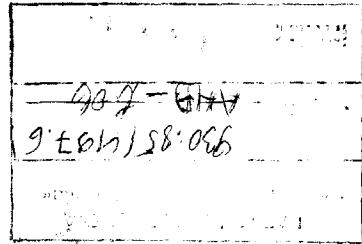
Izdavač
»VESELIN MASLEŠA«
SARAJEVO
1973.

Stampa
NIP »OSLOBODENJE«
SARAJEVO
Za štampariju
RASIM HUSIĆ

PAVAO ANDELIĆ

**BOBOVAC
I KRALJEVA SUTJESKA**

STOLNA MJESTA BOSANSKIH
VLADARA U XIV i XV STOLJEĆU

Predgovor

Ova knjiga branjena je kao doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 30. juna 1972. god., pred komisijom koju su sačinjavali: dr Jovan Kovačević, redovni profesor, dr Sima Ćirković, redovni profesor i dr inž. Vojislav Korać, vanredni profesor Filozofskog fakulteta.

Članovima komisije zahvalan sam na brojnim savjetima koji su mi pomogli da mnoge nedostatke otklonim i prvobitni tekst poboljšam.

Recenzenti: dr Desanka Kojić-Kovačević, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu i dr Mirjana Ljubinković-Čorović, naučni savjetnik Narodnog muzeja u Beogradu, također su mi pružili dragocjenu pomoć. Stoga sam im duboko zahvalan.

Arheološka iskopavanja na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci obavljena su u okviru redovnog programa naučno-istraživačkog rada Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Ovdje se objavljaju samo osnovni rezultati ovih istraživanja, tako da se, osim publikacije značajnijeg materijala, daju samo u glavnim crtama i kulturno-historijske, kronološke i stilske analize i ocjene. Za kompletну obradu svega iskopanog materijala i odgovarajuće znanstvene problematike bit će potrebne daljnje studije, a posebno suradnja većeg broja stručnjaka raznih specijalnosti. Tako će, na primjer, biti potrebno detaljnije proučavanje arhitekture, plastike i fresaka, antropološko proučavanje osteološkog materijala iz kraljevskih grobnica, paleobotaničko ispitivanje pronađenih žitarica, detaljna obrada arheološkog materijala iz slojeva turskog doba i sl.

Smatram da ovakvo objavlјivanje ima svoga opravdanja jer bi cijelovita arheološka dokumentacija i specijalističke analize u dobroj mjeri opteretili knjigu i učinile je teško pristupačnom za, inače zainteresirane, krugove šire naučne i kulturne javnosti.

I

**OKOLINA BOBOVCA
I KRALJEVE SUTJESKE**

Antropogeografske osobine

Antropogeografski region, smješten u porječju Bosne, između Visočkog polja, na istoku, te Zeničke kotline i porječja Lašve, na zapadu, čini izrazitu cjelinu koja je jasno, ali ne sasvim oštro, odvojena od ostalih sličnih predjela u susjedstvu. Ovdje se dolina Bosne znatnije proširila prema sjeveru — uz slivove svojih pritoka Trstionice, Zgošćice i Ribnice, a manje prema jugu — uz podnožje planine Kondžila i njenih obronaka.

U današnjoj administrativnoj podjeli najveći dio ovoga regiona (odnosno mikroregiona) sačinjava općinu Kakanj. Po geografskim uslovima i historijskom razvoju, ovom regionu pripadaju i sva sela istočno od ušća Lašve, koja danas ulaze u sastav zeničke općine, kao i grupa sela na sjeveroistoku (Kopljari, Dragovići, Mijakovići i Borovica), koja su danas u sastavu općine Vareš. Ovo otkidanje pojedinih teritorija od prirodne cjeline posljedica je brzog razvoja privrednih centara u Zenici i Varešu.

Prema imenu Bosnine pritoke Trstionice, čiji sliv zauzima i najveći dio njegova teritorija, ovaj region je u srednjem vijeku nosio jedinstveni naziv Trstivnica. Direktни historijski podaci o tome imenu

potiču tek iz druge polovine XIV vijeka; u to vrijeme je Trstivnica općepoznati geografski pojam, koji ima i određeni administrativno-politički sadržaj¹. S obzirom na bolje poznate prilike u drugim sličnim regionima uže Bosne, opravdano je zaključiti da je na ovom prostoru u ranjem srednjem vijeku egzistirala i župa istog imena (Trstivnica). Turska administracija nije u vijek poštovala integritet i određenu individualnost ovog kraja, pa su jači upravni centri u Visokom i Zenici često privlačili sebi pojedine njegove dijelove². Ipak su neke etničke osobine i nazivi nesumnjivo znak nekadašnje čvrsto organizirane političke zajednice. Takvi su, na primjer, elementi: Donji kraj u okviru visočke nahije, pojам i teritorij katoličke »Sutjeske župe«, karakteristična ženska nošnja u katoličkog stanovništva itd.³. Formiranje upravnog centra u Kakanju u novije vrijeme dokazuje da je i upravna organizacija ranijeg srednjeg vijeka bila prirodna i logična.

U svome radu, češće ćemo se služiti nazivom Trstivnica, za čitav region, zbog toga što to ime potiče iz vremena o kojem govorimo, ali i zbog toga što smatramo da je to ime bolje, logičnije i adekvatnije nego bilo koje drugo.

¹ Kralj Tvrtko I primio je 1378. godine dubrovačke poslanike u »slavnom dvoru« u Trstivnici; tada im je izdao povelju o potvrdi starih povlastica, na koju su se svečano zakleli i njegovi velikaši »u crkvi stog Grgura« (Ljubomir Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I, Beograd — Sr. Karlovci, 1929, 82). Kralj Stjepan Dabiša dao je 1392. godine selo »Kakanj u Trstivnici« vojvodi Hrvaju Vukčiću Hrvatiniću (Đ. Surmin, Hrvatski spomenici I, Zagreb, 189—, 1958). Tvrtko II Tvrtković izdao je 1405. godine

povelju o potvrdi dubrovačkih povlastica »na Bi-jelih Seljistih u Trstivnici« (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, 495).

² Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, str. 123, 125, 147—149.

³ Milenko S. Filipović, Visočka nahija, u seriji naselja i poreklo stanovništva, knj. 25. Srpskog etnografskog zbornika SKA, Beograd, 1929, str. 200, 208, 219, 283, 285, 287, 289, 290, 310, 315, 322—327, 330, 331, 332, 336.

Privrednu osnovu regiona čine poljoprivreda i stočarstvo: u većem dijelu teritorija — uz Bosnu i uz donje tokove njegovih pritoka — dominira zemljoradnja, a u planinskim selima na sjeveru — stočarstvo. Komplementarnu gospodarsku granu činilo je šumarstvo, a donekle i lov i

ribolov. Samo u području sela Borovice, na samom sjevernom rubu regiona, u XIV i XV vijeku eksplorirana je bakrena, srebrna i željezna ruda. Iskorištavanje mрког uglja, koje danas čini najjaču privrednu granu regiona, datira tek od dolaska Austrije 1878. godine.

Tragovi naselja iz preistorije i antike

Područje župe Trstivnice bilo je intenzivno naseljeno još u neolitsko doba. Najnovija arheološka istraživanja u selu Obrima, na desnoj obali Trstionice, oko 3 km uzvodno od njezina ušća u Bosnu, otkrila su dva velika neolitska naselja; jedno od njih pripada tzv. starčevačkoj kulturi, a u drugom se smjenjuju kakanska i butmirska kulturna grupa. Svega nekih dvadesetak godina ranije, otkriveno je i neolitsko naselje kod ušća Zgoščanske rijeke u Bosnu (u današnjem Kaknju); u stručnoj literaturi, ono je poznato kao predstavnik tzv. kakanske kulturne grupe i kronološki se smješta u III mileniјum prije naše ere⁴.

Za razliku od neolita, metalna doba preistorije ovog kraja nisu gotovo nikako ispitivana. Iz ranije literature poznat je samo nalaz tzv. ravnih grobova u blizini Kaknja⁵.

Za povremenih obilazaka terena u vrijeme višegodišnjeg rada na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci, registrirali smo i veći broj lokaliteta koji okvirno pripadaju brončanom i željeznom dobu. Tako, grupa od desetak velikih zemljano-kamenih tumula, nanizanih u nepravilnim razmacima sa desne strane Trstionice, počev od područja sela Haljinića, do samog ušća u Bosnu, nesumnjivo pripada brončanom dobu.

Za četiri gradinska naselja, od ukupno 10 provjerjenih, može se, na temelju karakterističnog arheološkog materijala sa površine, pouzdano tvrditi da su egzistirala još u brončano doba. To su: Gradina na području sela Karaule, Crnačka Gradina,

⁴ Izvještaj o iskopavanju u Obrima objavljuje u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine za 1971. godinu prof. dr Alojz Benac. Rezultate iskopavanja na neolitskom nalazištu u Kaknju objavio je isti autor u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1956. godinu (svetska za arheologiju).

sjeverno od današnjeg Kaknja, Gradina u Brežanima i preistorijsko naselje na Bobovcu. Za ostalih šest gradinskih naselja nema podataka koji bi doprinijeli bližem kronološkom opredjeljivanju, ali se, zbog siromašnijeg i jednoličnijeg arheološkog materijala, čini vjerojatnijim datiranje u (starije) željezno doba. To su: Krša ili Stijena, u Donjem ili Starom Kaknju, lijevo od ušća Ribnice u Bosnu; Ivnička Gradina, sjeverno od današnjeg Kaknja; Vrana, u predjelu sela Koprivnice, sa lijeve strane rijeke Bosne; Krst, na južnom rubu naselja Sutjeske; Poda, iznad sastavaka Bukovice i Trstionice u Sutjesci; Streževica, kraška stijena na obronku brda Teševa, sjeverno od naselja Sutjeske.

Utvrđena preistorijska naselja na Vrani i na karaulskoj Gradini održala su kontinuitet života i u rimsко doba. U izvjesnoj mjeri, to se može reći i za Bobovac.

Napominjeno da na području stare župe Trstivnice postoji još izvjestan broj lokaliteta sa nazivom Gradina, Gradac i slično. Vrlo je vjerojatno da najveći broj ovih lokaliteta čuva tragove života iz preistorijskog doba, ali se bez provjeravanja na licu mjesta ne mogu uzimati u obzir.

U kulturnom pogledu, teritorij Trstivnice pripada tzv. srednjobosanskom kruugu, koji se bio formirao negdje u srednjem brončanom dobu i održao kroz čitavu preistoriju, pa i duže. U etničkom po-

⁵ V. Radimsky, GZM, 1890, str. 368—370; M. Mandić, GZM, 1933, str. 1—3; B. Čović, GZM, 1963 — Arheologija, str. 50; B. Čović, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 114.

Odgovarajući lokaliteti su:
Lokaliteti »Dragi kamen« i »Stojmeri« u današnjem Kaknju, te sela Srijetež i Čatići.

gledu, ovaj kulturni krug se pripisuje ilirskom plemenu Desitijata⁶.

Period rimske uprave u Trstivnici nije uopće proučavan. U stručnoj arheološkoj literaturi zabilježeni su jedino nalazi kamene plastike sa neke luksuzne građevine u Doboju, na lijevoj obali Bosne, zatim na Crkvini u današnjem Kaknju⁷.

Obilazeći teren uspjeli smo pronaći još nekoliko arheoloških lokaliteta iz ovoga vremena. Već je spomenuto da je na tri ilirske gradine bio nastavljen život i u vrijeme rimske dominacije. To, praktično, znači da se rimska uprava koristila starim naseljima, položajima i fortifikacijama, ali je podizala i nove fortifikacione oblike, u novoj, Ilirima nepoznatoj, građevinskoj tehnici (kameni zid u krečnom malteru). Tako se na Vrani, karaulskoj Gradini i na Bobovcu nalaze ostaci manjih fortifikacionih objekata zidanih kamenom u krečnom malteru. Na sva tri mjeseta konstatirani su i ulomci rimskog krovnog crijepe, a na karaulskoj Gradini može se naći i dosta specifično rimskog keramičkog materijala.

Jedino veće naselje rimskog doba u ovom regionu ležalo je u ravničari kraj rijeke Bosne, u području sela Karaule, oko 2—3 km nizvodno od ušća Zgošćice. Širi predio naziva se Panađurišće, a uži lokalitet — Gromile. S obzirom na međusobni položaj, ovaj lokalitet se može smatrati podgrađem karaulske Gradine. Ovdje je, na prostoru od oko 2 hektara svuda razbacan tipično rimski građevinski materijal — crijepe, opeke, krečni malter i građevinski kamen. Na samoj površini, nakon oranja, vidi se i mnogo keramičkog materijala, a pod gomilama izbačenog kamena i omeđinama zemljišnih parcela naziru se konture nekolikih većih građevinica. Značajno je za ovo naselje da se razvilo u podgrađu ilirske Gradine i da je smješteno na mjestu gdje je magistralni, strateški i trgovački put prelazio rijeku Bosnu. Koliki je bio trgovački i strategijski značaj ovog prelaza preko Bosne u kasnijim vremenima, vidi se i iz imena sela Karaule i iz naziva predjela Panađurišće.

Ostaci jedne velike građevine rimskog doba, vjerojatno villae, nalaze se i u području sela Doboja, neposredno ispod današnje rudarske škole. Na arealu od ne-

kih 2000 m² — ovdje se vide temelji građevina, ulomci krovnog crijepe i opeke, te fragmenti keramike, a mogli su se zapaziti i komadići maltera sa tragovima zidnog slikarstva.

Iskopavanjem neolitskog naselja otkriveni su, u selu Obre, i tragovi kaldrmisanje ceste iz rimskog doba.

Manji tragovi građevinskih objekata iz rimskog doba zapaženi su i u predjelu Gromile, ispod sela Haljinića, zatim na Crkvenjaku, koji takođe spada u šire područje Haljinića.

Jedan, naoko sitan, detalj dozvoljava da se ustanovi i trasa magistralnog puta koji su Rimljani bili izgradili za prva tri stoljeća svoje uprave u Bosni. Naime, na starom muslimanskom groblju na Panađurištu, oko 500 m sjeverozapadno od ostataka rimskog naselja na Gromilama, među nadgrobnim spomenicima — nišanima, nalazi se jedan rimski miljokaz. Sam nalaz miljokaza govori o trasi rimskog puta visoke kategorije koji do sada nije bio registriran u stručnoj literaturi. Njegov prirodni pravac je u ovim predjelima jug-sjever, koji, grubo uzevši, prati tok rijeke Bosne, ali, prema potrebi, siječe okuke i zaobilazi teško prohodne klanjone. Dionica, za koju se može tvrditi da je sasvim sigurno postojala, polazi iz Visočkog polja, prolazi kroz Doboј, i u predjelu Vrpolje izlazi na Panađurišće u području sela Karaule. Dalje, ovaj put ide desnom stranom Bosne, siječe okuku rijeke istočno od ušća Lašve, te izlazi u Zeničku kotlinu u selu Putovićima. Da je ovaj put bio vrlo važan i dobro frekventiran u tursko doba, svjedoče arhivski podaci i postavljanje karaule za osiguranje prelaza preko rijeke. U predjelu gdje je stari put prelazio rijeku Bosnu, nalazi se plićak ili gaz (brod), ali se mogu konstatirati i ostaci kamenog mosta. Za ove ostatke se ne može znati da li su rimskog ili turskog porijekla. Širina rijeke, značaj puta i poznata rimska tehnika upućuju na zaključak o postojanju ovog mosta još u rimsko doba.

⁶ B. Čović, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 1967, str. 114.

⁷ D. Sergejevski, Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, str. 170—172, 177—182.

Na trasi ovog puta, između Visočkog polja i Doboja, postojali su kameni mostovi još i na Papratničkom potoku, a sudeći po toponimu Mostine, jedan most je bio i na potoku ispod sela Donje Seoče⁸.

Zanimljivo je da je na trasi ovog puta u etnološkoj literaturi zabilježen još je-

dan »spomenik u obliku stup« u selu Tičići, na lokalitetu Dučipolje⁹. Vrlo je vjerojatno da je i ovdje posrijedi rimski mlijokaz, ali to arheolozi još nisu provjerili.

⁸ M. S. Filipović, Visočka nahija, str. 505, 501.

⁹ Op. cit., str. 646.

Srednjovjekovna župa Trstivnica

IME

Imajući u vidu široko rasprostranjen običaj da se čitavi predjeli nazovu imenom rijeke koja tim krajem protiče, ne treba sumnjati da je i ime župe Trstivnica došlo od imena rijeke u čijem se sливу ta župa nalazi. Današnji naziv Trstionica samo se neznatno razlikuje od starog oblika Trstivnica. Jedan slučajno zabilježeni podatak objašnjava i postanak samog imena Trstionica — Trstivnica. Naime, u predjelu Gornje Zgošće, sjeverno od današnjeg Kakanja, nalazi se oveće selo Tršće; u osnovi ovog imena očito je korijen *trst* — i stariji oblik je glasio Trstje. No, što je ovdje od posebnog značaja, etnolozi su zabilježili i narodno sjećanje da je u ovom selu po dolovima bilo mnogo trstike, koja se vremenom iskorijenila. Tu su trstiku seljani sjekli i prodavali u zeničku Vrhovinu, gdje su od nje pravljena tkalačka brda¹⁰. Karakteristično je i to da u ovom kraju ima još toponima sa osnovom *trst*. Tako se imenom Trst zove jedan dô u selu Ivnici, te sjenokosi u planini stare seoske općine Ričice. Trst je njiva u selu Ratnju. Stoga se i nameće zaključak, da su po obilju trstike i glavna rijeka i čitav region dobili ime Trstivnica. Važno je ukazati da se i u samom izvornom planinskom području rijeke nalazi predio koji se i danas zove Trst.¹¹

GRANICE

Rečeno je da se teritorij srednjovjekovne župe Trstivnica u osnovi poklapa s područjem današnje općine Kakanj. Ipak je potrebno ukloniti neke dileme i objasniti pojedine korekcije o kojima je već bilo govora.

Prije svega, treba naglasiti da je Trstivnici, u doslovnom smislu riječi, pripadao čitav sliv istoimene rijeke, dakle, i grupa selâ oko Bobovca i selo Borovica, koja danas ulaze u sastav općine Vareš. Ne treba posebno isticati da je gravitacija ovih planinskih područja prema Varešu novijeg datuma; u srednjem vijeku ni Vareš ni njegova bliža okolica nisu fungirali kao bilo kakav politički ili jači ekonomski centar. Osim toga, karakteristična ženska nošnja katolikâ u Borovici i oko Bobovca jasno pokazuje etničku pripadnost regionu Trstivnice.

Grupa selâ na istočnom kraju regiona — Bistrani, Slapnica, Gora i druga — nisu u samom sливу Trstionice, ali su joj bliži nego mikroregionu Gračanici i Visočkom polju. I ovdje je ženska narodna nošnja dobar putokaz za utvrđivanje granica starih bosanskih župa.

Iz pisanih izvora znamo da je, na zapadu, (Stari) Kakanj sa porječjem Ribnice ulazio u sastav župe Trstivnica.¹² Zbog njihova geografskog smještaja i neposredne organske veze sa selima oko Kakanja i Zgošće, smatramo da su i sva sela uz Bosnu, od Starog Kakanja do naspram ušća Lašve — u starije doba — pripadala Trstivnici, a ne župi Brod, čiji se centar nalazio u dosadašnjoj Zeničkoj kotlini.

Kao što je slučaj sa Visočkim poljem i Zeničkom kotlinom, tako ni ovdje rijeka Bosna nije bila izrazito snažan faktor razdvajanja da bi onemogućavala stvaranje i funkcionisanje administrativnih jedinica ranga župe. U čitavom gornjem toku Bosna

¹⁰ Op. cit., str. 630.

¹¹ Op. cit., str. 600, 608.

¹² U citiranoj Dabišinoj darovnici iz 1392. godine izričito se kaže da je (selo) Kakanj u Trstivnici (Šurmin, Hrvatski spomenici, str. 198).

je razgraničavala seoske općine, ali nikada župe. Funkcioniranje stare i važne komunikacije, koja je ovdje prelazila rijeku Bosnu, i praktično pokazuje da su obje strane Bosne bile neposredno povezane. Ovo je tim logičnije kada se zna da je uzak naseljeni pojas na lijevoj obali rijeke Bosne šumovitim i pustim planinskim kosama odvojen od drugih regiona u kojima su bile formirane autarhične upravno-političke jedinice (Visočko polje, Lepenica, Lašva). Stoga i ne treba sumnjati da su i sva naselja na lijevoj strani Bosne — približno od ušća Trstionice do ušća Lašve — u srednjem vijeku pripadala župi Trstivnici. Posebno treba naglasiti da ovo me području gravitira i stara seoska općina Viduša, koja je toliko udaljena i prirodnim granicama odvojena od upravno-političkih centara u Lašvi i Brodu da bi se njezino izdvajanje iz Trstivnice teško moglo shvatiti. Povremena pripadnost Zenici posljedica je izgradnje modernih komunikacija i snažnog ekonomskog uspona Zenice.

Bliža granica prema Visočkom polju (i staroj župi Bosni?) ostavila je traga u toponomastici; jedan briješ u selu Kujavču naziva se Vrace — toponim koji se u Bosni često susreće na granicama starih upravno-političkih jedinica.¹³

Orijentir po ženskoj narodnoj nošnji postoji i ovdje, ali nije tako izražen i pouzdan jer katoličkog stanovništva ima malo, dok je nošnja muslimana izgubila lokalne specifičnosti, a pravoslavni stanovnici su doseljavanjem donijeli i drugu nošnju.

ARHAIČNI TIP NASELJA

Etnološka proučavanja su pokazala da se i u ovom regionu, kao i u najčešćem dijelu ostale Bosne, sve do danas održao jedan arhaični tip naselja, koji je nastao još u ranim periodima srednjeg vijeka, kada su rodovski odnosi bili dominantna forma društvenog života a poljoprivreda osnova ekonomike. Zbog specifičnih uslova društvenog razvijanja, a donekle i zbog agrarnog karaktera feudalne privrede, ovaj tip naselja održao se gotovo u cijelini kroz sve varijante bosanskog feudalizma.

Osnovna ciljna ovakvog naselja, kao i svakog drugog, je kuća sa svojim ukućanima. Razlika od ostalih (npr. gradskih) kuća je u tome što u ovoj bosanskoj seoskoj kući obično živi porodična zadruha i što sama kuća (zgrada) i ljudi, zajedno sa zemljiskim posjedom, čine posebnu društveno-ekonomsku jedinicu — selo, koje i kao naseobinska kategorija može egzistirati samostalno. Tendencija da kuća (zgrada) bude bliže posjedu ima za posljedicu razbacanost kuća — sela po zemljiskim posjedima.

Neposredno viša naseobinska jedinica nastaje organskim rastom kuće, kada se, uslijed namnoženosti ukućana, diobom stvara veći broj samostalnih domaćinstava. Rodaci po krvi grade kuće u blizini stare matice i tako se formiraju rodovska sela. Rast ovih sela ograničen je ekonomskim kapacitetom poljoprivrednog areala, pa zbog toga velikih sela gotovo i nema.

I sela — kuće i rodovska sela obično nose patronimička imena — na »ić«, ili drugačije, a takvih »sela« u Trstivnici ima više od stotine. Rodovska sela, kao i sela — kuće, faktične su forme naselja, nastale djelovanjem prirodnih i ekonomskih zakona. Ona su, po pravilu, uključena u jednu šиру zajednicu koja se također zove selo, a njezina organizacija — općina sela. Ovo selo — općina je i najniža pravno i politički organizirana jedinica, a ujedno i osnovna naseobinska kategorija kojoj je priznata određena upravno-politička individualnost. Primarna veličina sela — općina, u vrijeme njihovog formiranja, vjerojatno je odgovarala kapacitetu stotine vojnika — kako je to zahtijevao sistem vojne demokracije, odnosno sistematska kolonizacija stanovništva. Zbog ograničenog ekonomskog potencijala agrarnih površina i specifičnog zemljiskog reljefa, u mnogim predjelima (nekadašnjim seoskim općinama) broj stanovništva se ni do početka ovog stoljeća nije bitno mijenjao. U svakom slučaju, treba istaknuti da je raštrkano selo — općina dominantna forma naselja u srednjovjekovnoj Bosni. Pojava naselja gradskog tipa nije starija od sredine XIV stoljeća.

¹³ M. S. Filipović, op. cit., str. 507. Poznati su slični nazivi i u okolini današnjeg Sarajeva i Zenice.

STARE SEOSKE OPĆINE

Za kronologiju seoskih općina važno je istaknuti da je njihov postanak vezan za vrijeme kolonizacije slavenskog stanovništva u Bosni i da po osnovi odgovara sistemu vojne demokracije i dominaciji rodovskih odnosa u društvu. Po absolutnoj kronologiji sistem organizacije ovih najnižih upravno-političkih jedinica bio je izgrađen, svakako, u prva dva stoljeća života u novoj domovini, dakle, najkasnije do sredine IX vijeka. Sam proces formiranja pojedinih općina mogao je trajati vrlo dugo, ali to nije moguće u detaljima pratiti ili dokumentirati. Veliki broj seoskih općina održao se i u toku srednjovjekovnog feudalizma, bilo tako što je kompletna općina ušla u sastav vlastelinstva, pa u njemu

sačuvala određeni integritet i, makar i okrnjeni, autarhiju, bilo što se na drugi način prilagodila novim uslovima i praktično izbjegla feudalizaciju. U svakom slučaju organizacija seoske općine je praktično funkcionalala u Bosni sve do početka XX vijeka, a njezini relikti mogu se zapaziti još i danas.^{13a}

Na temelju pisanih i arheoloških izvora te sačuvanih etnoloških relikata, mogu se izvući i zaključci o osnovima organizacione strukture seoskih općina. To su: zajedničko ime, tačno ograničen teritorij, zajednička ispaša i zajednički kult. Prema nešto daljim analogijama, moglo bi se govoriti i o starješinama sela, seoskim zborovima i sličnom, ali to nije predmet ovog rada.

Pogled na dolinu Bukovice. Na horizontu selo Borovica

U svakom slučaju, treba računati i s tim da sav teritorij jedne župe nije uvek morao biti izdijeljen među autarhične seoske općine.

Iz pisanih izvora srednjeg vijeka, znamo za imena triju sela — općina u župi Trstivnici. To su: Kakanj, Ričica i Borovica. Vjerojatno, ovdje treba uračunati i uži pojam Trstivnice, ako pretpostavimo da se ovim imenom zvala seoska općina uz donji tok rijeke. To isto važi za Poljane, odnosno općinu u dolini Bukovice, kao i za Zgošću, u bližoj okolini današnjeg Kakanja. Većina starih imena sačuvana je i do danas.

Po rasprostiranju seoskih posjeda i prava na ispašu, zatim po granicama turskih džemata i prema njima formiranim katastralnim općinama, još i danas je moguće u glavnim potezima rekonstruirati granice većine starih općina.

Utvrđivanje teritorija srednjovjekovnih kulturnih zajednica omogućuje identifikacija crkvenih ruševina i velikih gro-

balja — nekropola. Suplementarno, ovdje pomaže i razmještaj džamija, čiji se džemati dobrim dijelom pokrivaju sa teritorijem srednjovjekovnih općina.

Područje zajedničke ispaše i danas je poznato svim starim seoskim općinama, s tim što je unutar same općine ponegdje došlo do diobe na pojedina rodovska sela. Većina seoskih općina ima i svoju tačno ograničenu »planinu«. Obradiva zemlja u ovim planinama uglavnom je izdijeljena, negdje su već davno formirana i stalna naselja, ali se za nezaposjednute šumske predjele i danas zna da »pripadaju« određenim selima—općinama. Stvarni sadržaj ovih prava na ispašu, danas je gotovo beznačajan, ali je zanimljiv kao reminiscencija na nekadašnju čvrstu organizaciju općine.

Danas je moguće sa velikim stepenom vjerojatnosti identificirati devet starih seoskih općina na području župe Trstivnica: Kakanj, Zgošća, Ričica, Trstivnica, Bištrani, Poljani, Borovica, Dobojs, Viduša.

II

B O B O V A C

Topografija

TRAGOVI STARIH NASELJA U SLIVU RIJEKE BUKOVICE

Bukovica, lijeva pritoka Trstionice, nastaje od nekoliko vrela i potočića u predjelu sela Pogara, i na desetak kilometara odatle, tekući na jugozapad, prima zdesna rječicu Borovicu, koja nosi ime prema istoimenom selu a izvire ispod planinskog vrha Igrišća. Nadalje teče uglavnom na jug, pod Bobovcem prima Mijakovsku rijeku (slijeva) i pod Sutjeskom se ulijeva u Trstionicu. Po količini vode Bukovica je neznatno manja od Trstionice.

Korita Bukovice i njezinih pritoka su se duboko usjekla u verfensko (filitno) tlo iz kojega mjestimično izbijaju manje ili veće krečnjačke grude ili grebenovi. Granice čitavog sliva, kao i granice slivnih područja pojedinih pritoka, su planinske kose strmih padina. Više od tri četvrtine površine pokriveno je šumom: najviši predjeli su pod omorikom i jelom, a ostali pod bukvom. Samo na Bobovačkoj kosi dominira hrastova šuma.

U slivu rijeke Bukovice postoje tri predione cjeline pogodne za stalno naseljavanje i agrikulturnu eksploraciju. U izvornom području, oko istoimene rječice prostiru se skupine sela pod zajedničkim imenom Borovica.

Sliv srednjeg toka Bukovice obuhvaća sela u neposrednoj okolini Bobovca — Kopljare, Dragoviće i Mijakoviće; pri tome treba imati u vidu da se glavnina obradivog zemljišta nalazi u slivu Mijakovske rijeke, lijeve pritoke Bukovice. Uz donji sliv Bukovice leži najveći poljoprivredni areal, skupina sela koja i danas nose za-

jedničko ime Poljani (Vodarići, Kovačići, Šeperci, Gajine, Papratno, Riječnjaci).

Borovica danas ima gotovo sve osobine stare, pretfeudalne, seoske općine; to su: tačno određeni teritorij, zajedničko ime, određene etničke osobine, zajednički kult i sl. Ipak, egzistencija organizirane seoske općine Borovice u ovo najstarije doba ne može se smatrati dokazanom. Ovo zbog toga što su uslovi za agrikulturalnu ekonomiku vrlo slabi; nema arheoloških ili drugih ostataka iz ranog srednjeg vijeka; iz pisanih izvora i tradicije znamo za egzistenciju specifične rudarske varošice u XV vijeku. Na temelju etnoloških proučavanja može se zaključiti da je ovu srednjovjekovnu rudarsku općinu — naselje formirala skupina rudara saskog porijekla, i to u vrijeme dominacija razvijenog feudalizma u Bosni.¹ U posebnim društvenim i ekonomskim uslovima, za vrijeme četristogodišnje turske uprave proces rustifikacije doveo je do likvidacije urbanističkog jezgra i oživljavanja jedne arhaične forme naselja, kao što je u Crnoj Gori doveo do oživljavanja plemenske organizacije.

Cinjenica da se borovičke »planine« ne nalaze direktno uza selo, nego prilično daleko u slivu Krivaje, pokazuje da Borovica nije učestvovala u primarnoj okupaciji ili raspodjeli slobodnih planinskih pašnjaka, bar ne kao posebno organizirano selo — općina.

Okolnost što Borovica, sa Bobovcem i Poljanima, leži u slivu Bukovice, i što se ljetna ispaša čitavog ovog kraja prostire

¹ Milenko S. Filipović, Borovica, Srpski etnografski zbornik, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 26, Beograd, 1930, str. 594—616.

po Igrišcu i brdima iznad Borovice,² ukazuje na vjerojatnost da je i područje Borovice nekada ulazilo u sastav jedinstvene seoske općine (Bukovice?).

Poljani, u donjem slivu Bukovice, bez sumnje predstavljaju ostatak ili jezgro nekadašnje seoske općine. Ovdje grupa od šest rodovskih sela i danas ima zajedničko ime, teritorij sa tačno određenim granicama i svoju planinu, a postoje i neki elementi zajedničkog kulta. To je stara katastralna i administrativna općina, a poznato je da je egzistirala i u XV vijeku kao posebno organizirano selo—općina. Seoska planina se prostire po Liješnici i (poljanskim) Poljicima, a ispaša zauzima i jedan dio nekadašnjeg posjeda grada Bobovca.³

Staro, zajedničko groblje nalazi se u Vodarićima.⁴

Stanovnici Poljana nose zajedničko ime Poljanari.⁵

Zanimljivo je konstatirati da na području sela nema toponomastike specifično feudalnog porijekla.⁶

Grupa sela oko samoga Bobovca predstavlja određenu geografsku cjelinu, koja se manifestira i u nekim organizacionim okvirima (npr., zajednički kult oko džamije u Dragovićima). Međutim, ta zajednica nikada nije bila naročito čvrsta. Tako ovdje i danas egzistiraju minijature katastralne općine koje su formirane prema starim turskim džematima. Svako selo ima svoju »planinu«. Zna se da su i u XV vijeku ovdje bila posebna sela, odnosno teritoriji (sela: Dragovići, Mijakovići, Kućevci, te posebni teritorij grada Bobovca). »Planine« Dragovića i Mijakovića (sa nekadašnjim Kućevcima) su tačno razgraničene, iako čine prirodnu cjelinu i međusobno i sa poljanskim Poljicima. Značajno je još da je čitav obradivi areal ovih sela relativno malen, strmenit i nepodesan za stanovanje većeg broja ljudi; usprkos tome, u njemu se kroz historijski razvoj

² Planinske livade Poljana, Mijakovića i Dragovića nalaze se na Poljicima, istočno i sjeverno od stalnih naselja; čitavo područje danas je izdijeljeno u privatne posjede i sve do kosidbe ne može se napasati stoka. Stoga su sva ova sela upućena da do kosidbe — u julu i avgustu — kao slobodne ispaše koriste udaljene predjele oko planinskog vrha Igrišća, iznad Borovice.

formiralo više teritorijalnih organizacija nego drugdje na mnogo širim područjima. Gledano sa okolnih brda, ovo područje izgleda kao veća krčevina na velikom šumskom platou, ili kao detaširana oaza u odnosu na veći poljoprivredni areal Poljana.

Nekoliko momenata ukazuje na nekadašnje političko-teritorijalno jedinstvo između Poljana i grupe sela u neposrednoj blizini Bobovca. Prije svega, to su geografska cjelina (sliv rijeke Bukovice), pomanjkanje najstarijih formi naselja i mali poljoprivredni areal uza srednji tok rijeke, i, nadalje, — planina Poljice koja predstavlja jednu prirodnu cjelinu, iako je vještački podijeljena. Značajno je da su i bobovačka sela i Poljani ravnopravno učestvovali u podjeli nekadašnjeg zemljišta grada Bobovca.

Analizirajući osnovnu naseobinsku stratigrafiju u čitavom području Bukovice, može se izvršiti ovakva rekonstrukcija. U vrijeme primarne okupacije, raspodjele i organizacije, odnosno u doba dominacije općinsko-župskog upravnog sistema, u sливу Bukovice bila je organizirana jedna seoska općina sa naseljima na području današnjih Poljana, sa planinskim livadama na Poljicima i prostranim nenaseljenim šumskim predjelima uza srednji i gornji tok rijeke. Ostatak i agrarno jezgro te seoske općine su današnji Poljani. Možda je i njezino ime očuvano u imenu Poljana, ali je moguće da je ona, po općeraširenom običaju, nosila i naziv Bukovica. U vrijeme prve ekspanzije feudalizma, iz općinske zemlje izdvojeni su veći kompleksi šumskog zemljišta i planinskih pašnjaka i dodijeljeni rodovima Dragovića i Mijakovića (a možda i Kućevaca?); oni su krčenjem proširili obradive površine, a prirodnim prirastajem prerasli u rodovsko selo. S vremenom, ovo je selo, zbog istovjetne ekonomske organizacije i tehnologije, primilo sve karakteristike staroga sela—općine — u manjem obimu.

³ Ova »planina« se većim dijelom kosi; samo neki krševiti i šumoviti predjeli, kakva je i neposredna okolina Bobovca, koriste se i za ispašu. Vidjeti i kod M. S. Filipovića, Visočka nahija, str. 585.

⁴ M. S. Filipović, op. cit., str. 588.

⁵ Op. cit., str. 585.

⁶ Sva toponomastika prikupljena je kod M. S. Filipovića, Visočka nahija, str. 585—589.

U vrijeme razvijenog feudalizma došlo je do daljeg cjepljanja općinskog zemljišta. Iznad ušća Mijakovske rijeke u Bukovici izgrađen je grad i njemu je iz areala općine dodijeljen oveći kompleks šumskog zemljišta. Nekako u isto vrijeme, paralelno sa razvojem Bobovca, formiralo se u neposrednoj blizini selo zanatlija — oružara (Kopljari), koji su također uspjeli dobiti određene površine šumskog zemljišta i krčenjem ga kultivirati.

U slučaju da je i područje Borovice nekada spadalo u zajedničku općinu Bukovicu, onda je do njezina izdvajanja i formiranja u posebnu rudarsku općinu došlo u vrijeme punog feudalizma.

U doba najvišeg uspona bosanske države i Bobovca, u ovom geografski zabačenom mikroregionu, dva naselja prerasla su u viši tip — gradske, odnosno varoške naseobine (Bobovac i Borovica).

Kao kuriozitet navodimo kako se propast Bobovca odrazila na karakter naselja u najbližoj okolini. Okrnjena seoska općina Poljani produžila je život u starim formama, feudalna sela Dragovići i Mijakovići primili su organizaciju i strukturu ostalih sela i u toj formi produžili život sve do danas. Zanatljsko selo Kopljari transformiralo se također u selo ratara i stočara. Borovica je degradirana od varoške i zanatljske u seosku općinu. Bobovac se kao naselje potpuno ugasio, a njegovo zemljište je (ponovno, nakon nekoliko stoljeća) razdijeljeno između Poljana, Dragovića, Mijakovića, Kućevaca i Kopljara.

Zajednički kult je svakako jedan od najučljivijih elemenata starih zajednica. Ovdje se o zajedničkom kultu može govoriti samo u dubljoj starini. Već je ukazano na vjerojatnost da groblje u Vodarićima (Poljani) predstavlja trag zajedničkog kulta mrtvih. Nekoliko toponima govori o tragovima kulta vezanog za staroslavensku religiju.

⁷ M. S. Filipović, op. cit., str. 585, 588.

⁸ Kod Muslimana iz Dragovića i Mijakovića i danas je živa tradicija da su u stara vremena dolazili džamiji u Dragovićima po 7 naoružanih članova obitelji Sinana; ovi Sinani živjeli su na sjevernom dijelu kose Hrid, između Ratnja i Kopljara, gdje se i danas vidi omanje groblje i ruševine zgrada; izumrli su vjerojatno za vreme velike kuge u XVIII stoljeću. Džamija u Dragovićima srušena je prije nekoliko decenija,

Dva lokaliteta, u čijem se imenu nazire stari kulturni sadržaj, su: Igrišće iznad Poljana, u predjelu sela Gajina, te planinski vrh Igrišće, iznad Borovice. Na periferiji poljanskih i mijakovskih Poljica nalazi se i planinski predio pod imenom Perun.⁷

Tokom historijskog razvoja, posebno u XIV i XV vijeku, dominantan je kulturni centar na Bobovcu, ali se paralelno s njime razvija i lokalni centar u Borovici. Nakon propasti Bobovca, kulturnu tradiciju donekle održava muslimansko stanovništvo preko džamije u Dragovićima,⁸ dok se katoličko stanovništvo orientiralo prema snažnijem središtu u Sutjesci.

Osim srednjovjekovnog Bobovca i objekata u njegovom obrambenom sistemu, u povijesti sliva Bukovice postoje i drugi tragovi života iz proteklih vremena.

Već je spomenuto gradinsko naselje brončanog i starijeg željeznog doba pretistorije na Bobovcu. Eventualni ostaci iz pretistorije na lokalitetu Gradina — na Hridu — nisu provjereni, a na istoimenom visu u Borovici nije pronađen nikakav pretistorijski arheološki materijal.⁹

Antičko doba ostavilo je tragove samo na Bobovcu.¹⁰

Na život u ranom srednjem vijeku podsjećaju samo nazivi kulturnih mjesta: Perun i Igrišće (u Poljanima i iznad Borovice), te arhaična organizacija i naziv naselja Poljani. Arheološki ostaci iz ovoga vremena mogli bi se očekivati na velikom groblju u Vodarićima.

Srednjovjekovna groblja sa stećima nalaze se u Vodarićima i Kovačićima, na području Poljana, na Braniču više Bobovca i u Donjoj Borovici. Ostaci rudarske djelatnosti srednjega vijeka su: velika troškovišta od rudarskih talionica u Borovici, rudarske jame pod nazivom Kraljeva rupa u Borovici, te brojni rudarski topo-

a nova je podignuta u Jusićima, zaseoku Mijakovića.

⁹ Vis Gradinu obišao sam sa Ljiljanom Tomičić, upravnikom Zavičajnog muzeja u Visokom, i s Antom Kućanom, muzejskim preparatorom, 1963. godine.

¹⁰ Od kasnoantičkog utvrđenja do danas se očuvao jedan zid, a tipično rimski krovni crijepl nađen je prilikom arheološkog iskopavanja.

nimi u Borovici i na granici prema Varešu (Rupe, Ortovi, Ceovi, Šaški potok).¹¹

* Srednjovjekovnog su porijekla i toponiimi Kraljevo Guvno u Kopljarima i Šepercima, Kraljevac — izvor nedaleko od ušća Bukovice, Kraljeva voda u Šepercima, Crkvica — kraška greda ispod Bobovca, Crkvena — u Borovici, Varoš — ime jednog sela u Donjoj Borovici, naziv sela Kopljara, lokalitet Carina u Borovici i dr.¹²

Kroz ovo područje prolazila su u srednjem vijeku tri značajna puta. Jedan od njih išao je preko poljanskih Poljica, spašajući dolinu Bosne oko Visokog i Kakanja sa dolinom Krivaje i, dalje, s porječjem Spreče. Lokalitet Karaule iznad Poljana ukazuje na važnost ovoga puta i u ranije tursko doba.

Od Sutjeske do Bobovca vodio je relativno širok put preko kose Ježevice i, dalje, kanjonom Bukovice. Na nekoliko mesta, posebno oko klanca Ljestvače, vidi se da je ljudska ruka usijecala put i stepenice u živu stijenu. Iz jednog sudskog zapisnika s početka XVI vijeka zna se da je na njemu bilo i mostova. U produženju, put je išao na Dragoviće, zatim na Semizovu Ponikvu, Pogare, da bi se spustio u rudarski region Duboščicu, u dolini Krivaje. U jednom dijelu — od Dragovića do Pogara — ovaj put se naziva Bobovačkom kaldrmom.

Sa Bobovca je prema zapadu vodio i jedan priključni put; on je, preko Kopljara, Nažbilja i Bastašića, povezivao Bobo-

vac sa dolinom Trstionice, kuda je išao jedan od najkraćih magistralnih puteva između Gornje Bosne i posavskih predjela oko ušća rijeke Bosne.¹³

TOPOGRAFIJA BOBOVCA

Grad Bobovac je smješten na završetu kose koja se formira na južnim obroncima planinskog masiva Dragovskih i Mijakovskih Poljica, a zatim se strmo spušta prema jugu, razdvajajući slivna područja Bukovice i njene lijeve pritoke Mijakovske rijeke. I Bukovica i Mijakovska rijeka teku samim podnožjem Bobovca, a u njegovu se podnožju i sastaju. — Ova kosa kao cjelina nema svoga imena, ali ćemo je, radi jasnoće, u toku izlaganja češće nazivati Bobovačkom kosom.

¹¹ Dr M. S. Filipović, Borovica, str. 604, 599, 609.

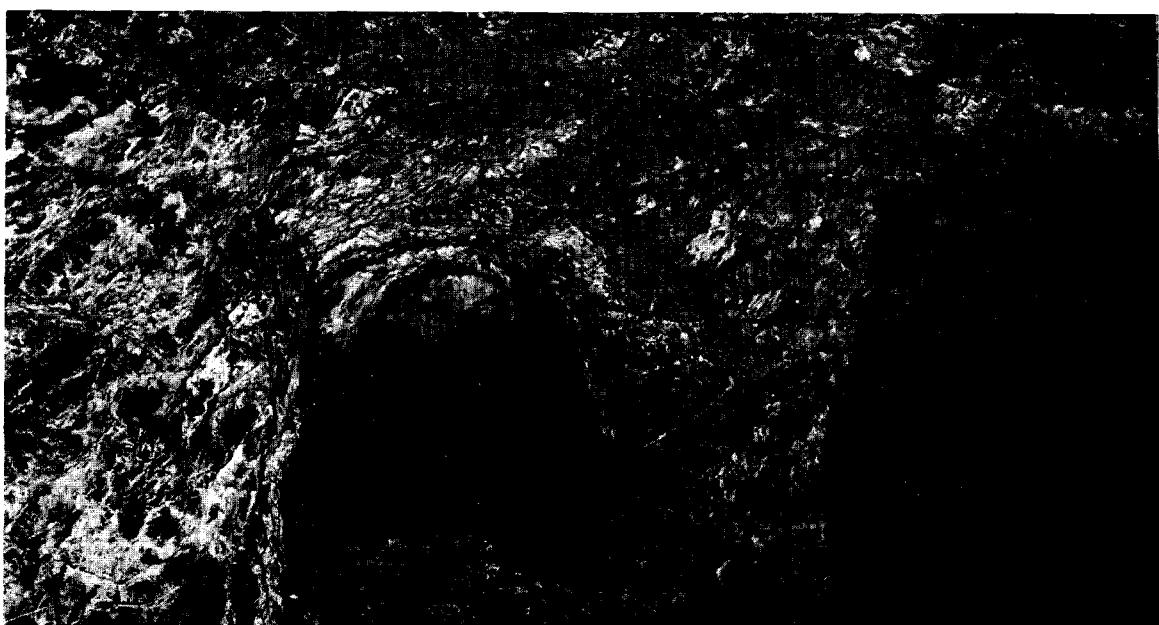
¹² M. S. Filipović, Visočka nahija — prema registru; isti autor: Borovica — prema registru.

¹³ O tome dokumentu govorи se u posebnom poglavljу ovoga rada koji nosi naziv »O gradskom zemljištu«.

Zapažanja o geoskim općinama rezultiraju iz mojih širih proučavanja o tipovima starih naselja u Bosni.

¹⁴ O magistralnom putu Visoko — Sutjeska — ušće Krivaje govorи se u poglavljу o topografiji doline Trstionice (uvodni dio izvještaja o arheološkom istraživanju Sutjeske).

Kraljeva rupa (rudarska jama) u Borovici

Pogled na Bobovac sa istoka

Geološki sastav zemljišta je verfenski škriljevac, preko kojega se u paralelnim nizovima pružaju kraške grede. Te kraške grede ili grebenovi pod pravim kutom si jeku pravac pružanja kose; oni se produžuju prema zapadu — na obronke Hrida, i prema istoku — na padine Liješnice. Prekinuti su samo po linijama loma, kojima danas teku rijeke. Visina ovih grebenova je različita, pa je i čitava kosa raščlanjena na niz manjih cijelina, redovno u formi terasa.

Gledano s boka (istoka ili zapada), na Bobovačkoj kosi se posebno ističu dva punkta: brežuljak Vis, sa relativnom visinom od 30 m, i gromade od pet gusto nанизanih kraških grebenova na jugu, gdje se nalaze najstarije fortifikaciono jezgro grada i kraljevski dvor. Zbog oštrog loma terena i arhitektonskih objekata koji su tu izgrađeni, kao istaknuti punkt nameće se i rub terase Crkvice. Stoga, posmatrano sa prilaznog puta od Sutjeske, grad se pokazuje sa tri terenske dominante gotovo jednake vrijednosti.

Po osobinama reljefa, funkciji u toku historijskog razvoja ili po smještaju arhitektonskih objekata pojedini punktovi na Bobovačkoj kosi dobili su u narodu i svoja posebna imena. Tim imenima ćemo se i mi služiti pri opisivanju pojedinih dijelova ili objekata grada. Za neke istaknute punktove ili objekte morala su se uvesti i nova imena kako bi dokumentacija istraživanja i pismeno izlaganje postali jasniji.

Najsjeverniji punkt na Bobovačkoj kosi, u čijem se imenu nazire i određeni historijski sadržaj, je lokalitet Meterizi, poviše puta koji spaja sela Dragoviće i Mijakoviće. Ovaj turski izraz za zemljani nasip, šanac, nesumnjivo je nastao prema izgledu terena, a za nj je vezana i tradicija o lokaciji turskih topova u vrijeme opsade Bobovca. Pouzdanih arheoloških tragova o nekim starim fortifikacijama danas ovdje nema.

Neposredno ispod navedenog puta je izduženi brežuljak Branič; ovo ime obuhvaća i dvije niže terase na kojima se nalaze drvene štale i guvno. Termin Branič upućuje na neku fortifikaciju od koje ovdje danas nema ni traga. Štaviše, smještaj srednjovjekovnog groblja sa stećcima pokazuje da neke utvrde ovdje nije bilo ni u srednjem vijeku; vjerojatno je samo ime preneseno sa najbliže gradske kule (na Visu).

Ispod ovih terasastih brežuljaka Braniča hrbat teče u ravnoj liniji do podnožja Visa — u dužini od nekih stotinjak metara. Na tom, vještački zaravnjenom prostoru raspoznavaju se tragovi (drvnenih?) kuća bobovačkog podgrađa, a kod okolnog stanovništva se za ovo mjesto sačuvao i specifični naziv Grad.

Pod pojmom Bobovac najbliži mještani podrazumijevaju dijelove Bobovačke kose koji su opasani zidinama. Dakle, ovdje topnim Grad nije u okviru gradskih bedema.

Najsjeverniji punkt Bobovca je brežuljak Vis, relativne visine 30 m. Preko njega je išao sjeverni bedem grada a na vrhu je bila jedna od glavnih kula. U prethisto-

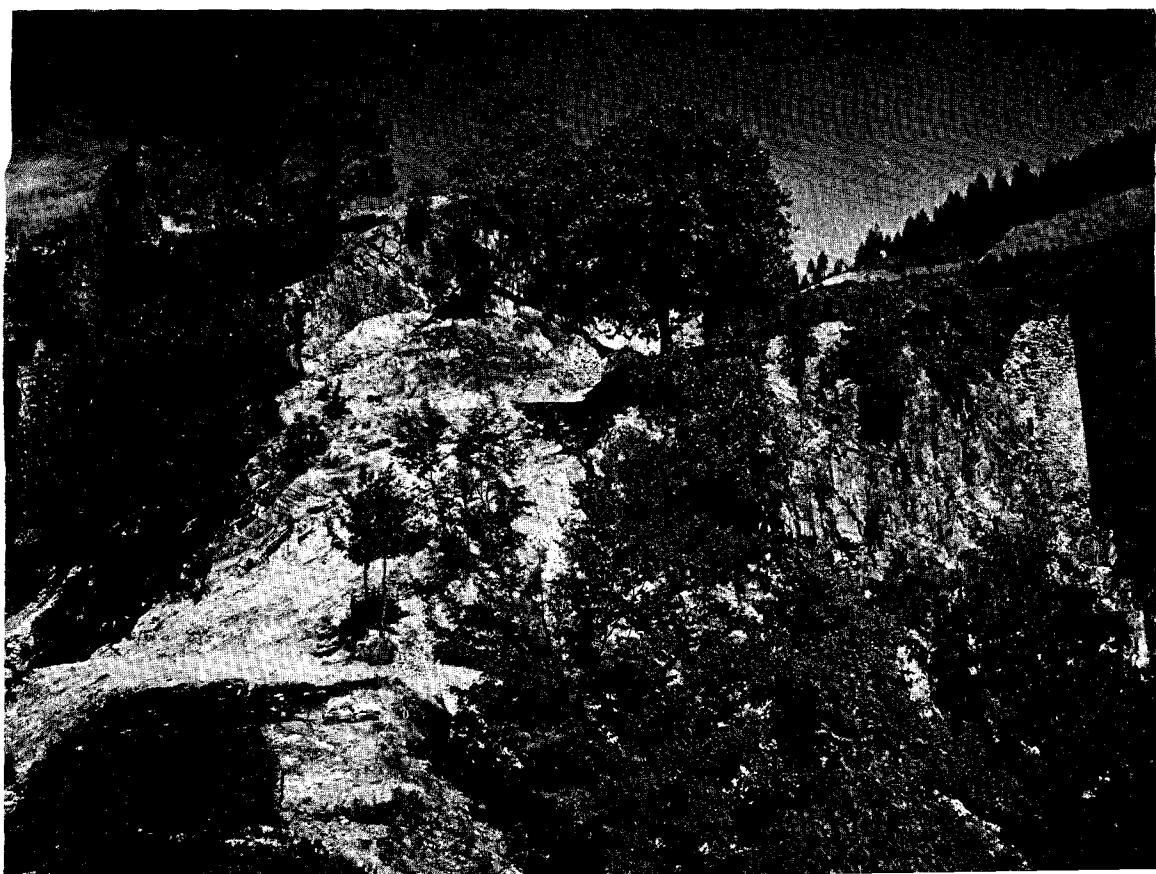
riji, na Visu se bilo formiralo manje gradinsko naselje, a poslije propasti srednjovjekovnog Bobovca oko ovoga brežuljka ispletena je legenda o vještačkoj izgradnji.¹⁵ U geološkom pogledu, Vis je dio (hrbat) krečnjačkog grebena koji ovdje prešijeca Bobovačku kosu.

U južnom podnožju Visa, gotovo u istom horizontu sa Gradom na sjeveru, leži pedesetak metara duga terasa, poznata u narodu pod imenom Crkvica. Ova prirodna i vještački zaravnjena terasa na jugu se završava oštrim padom (visine 17 m). Ime je dobila po crkvi koja je postala i kraljevski mauzolej. Okolno stanovništvo povremeno se ovdje skuplja na teferiče (muslimani) ili na misu (katolici — do pred II svjetski rat).

Terenski je značajna i najniža tačka Bobovačke kose, između kraljevskog dvora i Crkvice, tamo gdje su nekada stajala glavna gradska vrata i ulazna kula. Narod nema posebnog imena za ovaj punkt, a mi ćemo ga nazvati Bobovačkim sedlom ili glavnom kapijom.

¹⁵ O tome se posebno govori u poglavljiju o narodnoj predaji.

Pogled na ruševine kraljevskog dvora — sa juga

Za čitav kompleks kraljevskog dvora narod nema drugog naziva osim Zidine. Pojmovni sadržaj ovoga termina je preširok i nedovoljno precizan, pa smo ga za potrebe izlaganja i bolje interpretacije arheoloških ostataka morali zamijeniti adekvatnijim izrazom — kraljevski dvor. Detalji unutar dvorskog kompleksa nose i posebna imena — prema arhitektonskim objektima.

U okvir dvora ulazi i tzv. šire predvorje, smješteno na posebnoj i najnižoj terasi ovog arhitektonski cijelovitog kompleksa. U narodu se za ovaj prostor nekada čuo i naziv Gornja ravan. Zbog preopšrnosti, i ovdje je trebalo navesti određeniji termin: šire predvorje kraljevog dvora.

Ostale dvije terase na južnom rubu kose na kojima su bile izgrađene kuće podgrada, mogu, bez štete po jasnoću, zadržati svoja imena: Srednja i Donja ravan.

Podnožje Bobovačke kose, oko mjesta gdje se Mijakovska rijeka ulijeva u Bukovicu, nosi naziv Sastavci; ovo zbog toga što se dvije vode »sastaju«. (Sličan naziv postoji i za ušće Borovice u Bukovicu, te za ušće Bukovice u Trstionicu).

Stotinjak metara nizvodno od Sastavaka, manja, u šikaru obrasla, ravnica, na desnoj strani rijeke, nosi naziv Šehitluci. Po kazivanju mještana, ovdje je do prije dvadesetak godina bilo i nekoliko nadgrobnih nišana. Tu su, navodno, pokopani ratnici turske vojske koji su poginuli prilikom zauzeća Bobovca.

Kraj puta za Sutjesku, još uvijek na desnoj strani Bukovice, oko 500 m daleko od podnožja Bobovca i Sastavaka, jedna kraška gruda nosi naziv Crkvica. Njezina površina je vještački zaravnjena, a arheološkim iskopavanjem tu je pronađena i zidana (dvojna) grobnica. Očito je toponim Crkvica nastao u vezi sa grobnom kapelicom koja je tu nekada stajala.

O položajima Gornje i Donje Ljestvače, zatim Gradine na Hridu, te Careva Kamena i Karaule na Liješnici, govori se u izlaganju o fortifikacionom sistemu i gradskom zemljишtu Bobovca.

GRADSKE KOMUNIKACIJE

Jedina komunikacija koja bi se mogla nazvati ulicom išla je dužom osovinom grada — od sjevernih gradskih vrata do šireg predvorja kraljevskog dvora. Širina ove ulice iznosila je prosječno jedan metar i njezina trasa, usječena u kameniti teren, i danas se može pouzdano pratiti. Ona od sjeverne kapije ide istočnom padinom Bobovačke kose, između gradskih bedema i zidina koje s istočne strane podržavaju (i štite) kompleks građevina na Crkvici; izbivši pod Crkvicom gotovo na hrbat kose, spušta se pokraj samog bedema do glavne kapije; odavde produžuje zapadnom padinom kose, prelazi pokretni most i ispod kraških grebenova, koji podržavaju gornje objekte dvora, dopire do prve dvorske kapije; njezino produženje zapaža se i desetak metara unutar šireg predvorja kraljevskog dvora.

Ova osnovna gradska komunikacija produžuje se i u sjeverno predgrađe Bobovca (zvano Grad); pošavši od sjeverne gradske kapije, ona je prelazila pokretni most na obrambenom jarku, a zatim, slijedim zaravnjenim hrbatom, u širini od najmanje 3 m, išla između trgovačkih i zanatlijskih kuća s obje strane ulice.

U predgrađu na jugozapadnim padinama grada također se u usjecima raspoznaju pojedinačni pravci nekih puteva. Međutim, ovo su prave staze, sa naglim usponima i vrlo uske, tako da se jedva može zamisliti kretanje konja pod tovarom.

BOBOVAC KAO URBANISTIČKA AGLOMERACIJA

Osnovne komponente Bobovca kao naselja gradskog tipa su slijedeće: gradski bedemi; kompleks kraljevskog dvora, koji ujedno vrši funkciju akropole — citadele; glavna ulica; kompleks sakralnih i pratećih objekata na Crkvici, mali trg ispred crkve sa cisternom u sredini — na Crkvici; stambeno naselje unutar bedema — oko glavne kapije i na padinama Visa; manje naselje (predgrađe) na jugozapadnim padinama Bobovačke kose — izvan gradskih bedema; posebno naselje — podgrađe ispred sjeverne kapije Bobovca koje nosi i specifičan naziv Grad.

Po ovim svojim komponentama Bobovac je izrazit primjer jedne specifično srednjovjekovne urbane aglomeracije, koja je karakteristična za gotovo čitavu kontinentalnu Evropu u srednjem vijeku. Ovdje možda jedino upada u oči pomanjkanje kvarta koji bi nosio naziv Trgovište i Varoš.

Bobovac je, doduše, više administrativni i vojnički nego trgovinsko-zanatski centar, pa se široko organizirana trgovina ovdje ne može ni očekivati. Ipak, samo formiranje podgrada koje je izvan gradskih zidina i pristupačno slobodnoj trgovini pokazuje da je ono u osnovi imalo trgovinsko-zanatski karakter.

Zanimljivo je da su neki suvremenici smatrali Sutjesku podgrađem Bobovca (»sub castro Bobovac, in oppido Suttisca«).

GRADSKO ZEMLJIŠTE

Sticajem prilika mi smo danas u mogućnosti da do u detalje odredimo zemljinski areal koji je pripadao gradu Bobovcu.

Naime, pred turskim sudom u Brodu (današnjoj Zenici), proveden je 1502. godine postupak radi utvrđivanja tačnih granica posjeda koji pripada tvrđavi Bobovcu. Postupak je, osim utvrđivanja granice, imao za cilj da dokaže kako »posjed tvrđave u starim granicama nije udružen sa stanovnicima okolnih sela«. Prijedlog za pokretanje postupka dali su neferi (vojnici), čehaja i aga (dizdar) tvrđave Bobovca, a svjedoci koji su potvrdili takav status i granice bobovačkog zemljишta bili su »obaviješteni ljudi... koji su ostali od osvojenja sultana Mehmeda«.¹⁶

Suvremeni prijepis sudskog zapisnika sačuvao se kod potomaka nekadašnjih bobovačkih dizdara, roda Jusića, koji danas žive u istoimenom zaseoku sela Mijakovića, neposredno kraj Bobovca. Svi članovi ovoga roda znaju da su se nekada prezivali Dizdarima, a čitav mali arhiv dokumenata na turskom jeziku svjedoči da je u toku nekoliko stoljeća ovaj rod polagao

¹⁶ Cjelovit prijevod toga zapisnika izvršio je Mehmed Handžić, a objavio Hamdija Kreševljaković u Našim starinama, br. I, Sarajevo, 1953, str. 18.

neko pravo na korištenje zemljишta u okolini Bobovca. Ekonomski interes koji je izvirao iz toga prava je: ispaša, sječa šume i paljenje drvenog uglja — što i odgovara krševitom i šumovitom karakteru zemljишta. Okolna sela: Dragovići, Mijakovići, Poljani i Kopljari su stalno nastojali da Jusićima-Dizdarima to pravo ospore, ali su u tome uspjeli tek po dolasku Austrije i osnivanjem gruntovnice.¹⁷

Trag nekadašnjeg stanja koje je išlo u prilog Dizdara-Jusića zadržao se do danas u nazivu »Jusin potok« za čitav donji sliv Mijakovske rijeke.

Klauzule zapisnika koji se oslanja na »stare granice« i na ljude »koji su ostali od osvojenja sultana Mehmeda«, te topografska situacija ne ostavljuju nikakve sumnje u zaključak da je turska uprava takvo stanje naslijedila od nekadašnje bosanske države. Poznato je, naime, da su Turci konfiscirali državne, odnosno javne i kraljevske posjede, dok u imovinu pojedinaca, kao po pravilu, nisu dirali.

Kako zapisnik obiluje zanimljivim podacima, donosimo ga u cijelini, prema prijevodu Mehmeda Handžića, koji je u svoje vrijeme objavio H. Kreševljaković.¹⁸ Razumije se, ovom prijevodu dajemo i određene komentare, budući da danas raspolaćemo i nekim podacima koji H. Kreševljakoviću nišu bili poznati.

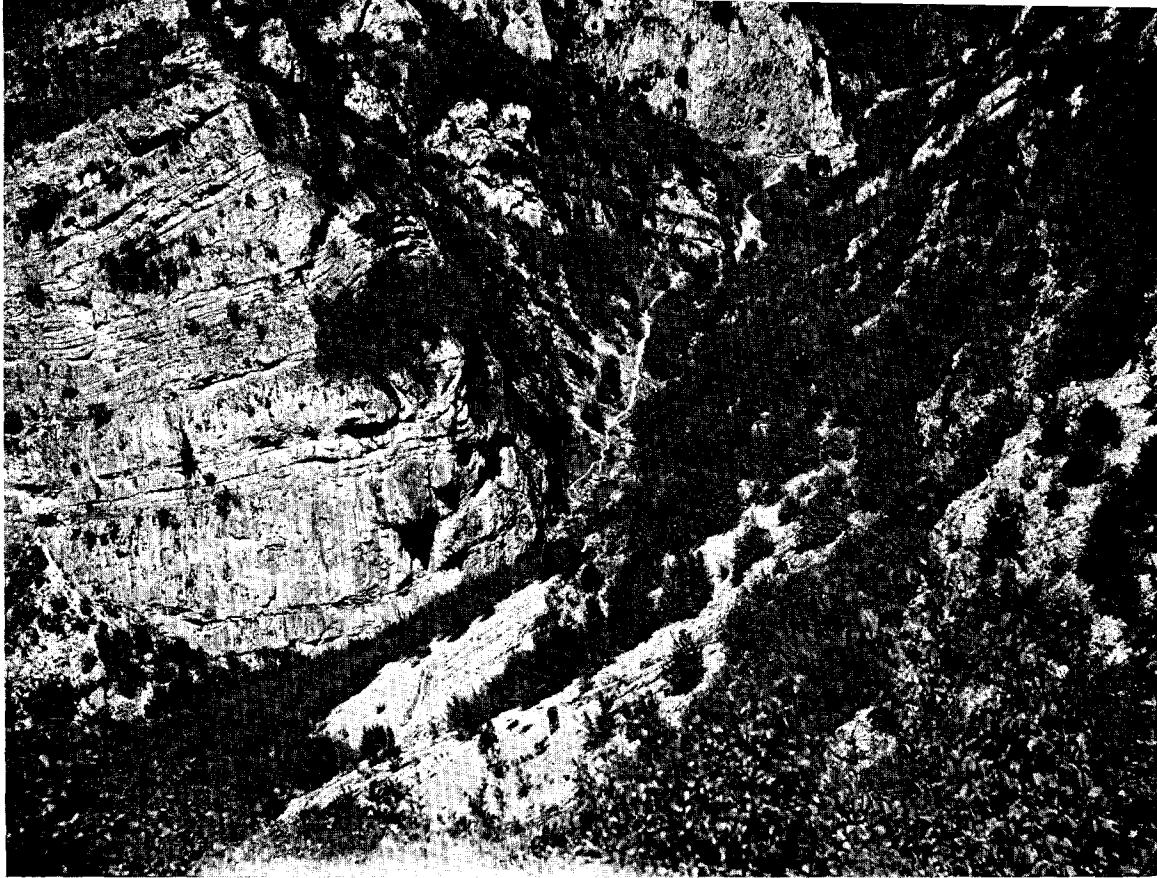
»Šta je u ovom, slaže se sa originalom. Prenio ga je siromah Derviš Ali b. Šejh Bedrudin, mevla (kadija) u mjestu boraca, kadiluku Brod, Bog mu oprostio!

Ovo je napisano radi slijedećeg:

Neferi (vojnici) sa čehajom i agom tvrđave Bobovca, koja pripada brodskom kadiluku (kotaru), došli su šerijatskom судu i izjavili slijedeće: »Mi tražimo da se odrede granice zemlje, kojom mi raspolažemo u okolini spomenute trvrđave. Prema izvještaju obaviještenih te granice zemlje u susjedstvu spomenute tvrđave, kojom mi raspolažemo, jesu slijedeće: Najprije ispod Ljestovačke ćuprije niz potok, pa odatle gore na klanac, koji ide sredinom

¹⁷ Osnovne informacije o sadržaju isprava Jusića arhiva pružio mi je —usmeno — Mehmed Mujezinović, savjetnik Zavoda za zaštitu spomenika iz Sarajeva, kome se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

¹⁸ Naše starine, Sarajevo, 1953, str. 18.

Kanjon Bukovice u predjelu Ljestvače

stijena, odatle opet gore prema Ljestovačkim glavicama, pa po stijenama do vinograda. Onda do drugog vinograda na stijenama, odatle opet do stijene, gdje se or-

¹⁹ Ovom zapisniku može se dati i kraći topografski komentar.

Dvije kraške stijene u kanjonu Bukovice i danas nose naziv Ljestvača (Gornja i Donja). Most na Bukovici mogao je stajati samo ispod Donje Ljestvače, tamo gdje put iz sela Poljana prema Bobovcu ulazi u klisuru. Taj most je morao biti od drveta jer mu danas više nema traga. Tek prije nekoliko godina, jedan od potomaka bobovačkih dizdara, sada već umrli Hasan Jusić, izgradio je mali željezno-betonски most na ovome mjestu.

Vinograda tamо danas nema, niti o njemu ima tradicije kod okolnog stanovništva. Ovaj podatak je inače zanimljiv i za ekonomsku povijest stare Bosne neočekivan, jer se već odatvno u visinskim predjelima, pa ni u čitavoj tzv. Gornjoj Bosni ne gaji vinova loza.

Jedan od istočnih obronaka kose Hrid, čijim padinama vodi tzv. gornji put iz Sutjeske za Bobovac, i danas se zove Pogled. S toga mjesta se,

lovi legu, odatle na Pogledski put,¹⁹ pa gore na Okvrgu Glavu, pa odatle Hridu i Karaul gradini, Okvrginom Samoboru²⁰ i njivi Sulejmana, a onda upravo strmo pre-

iduci putem iz Sutjeske, prvi puta otvara pogled na Bobovac.

²⁰ U zapisniku se često spominje izraz »Okvrga«. Danas toga toponima nema, a s obzirom da se on i u zapisniku spominje na nekoliko lokacija, bit će da je došlo do neke pomenjne u prijevodu.

Kosa Hrid koja razdvaja doline Trstionice i Bukovice u ovom pogledu i danas na svom vrhu ima uži lokalitet — Gradina. Zanimljivo je da joj ovaj turski dokument daje atribut Kiraul (Karaula), što znači kula stržara. I samo ime Gradina i smisao dokumenta ukazuje na staro — predtursko stanje.

Naziva Samobor danas nema.

Razumljivo je da toponomastika nije sačuvala imena ovih starih posjednika sa turskim imenima. Međutim, konfiguracija zemljišta pokazuje da su guvna bila na samoj granici između šumovitog zemljišta obronaka Hrida i obradive zemlje koja danas pripada stanovnicima sela Kopljara.

ma guvnu, pa opet strmo guvnu Kalimdžića Muslhudina, pa na guvno Šapšala Mehmeda, a odatle krilom Crvene Stijene do mlinskog jaza (benta) i prelazi preko prelaza na potoku, pa do benta mlinskog upravo gore prema Hridskom prelazu, pa krovom Crvenih Stijena²¹ do Branice, mjesta na kojem se teferiči, po putu koji dolazi iz grada, pa međama njiva uz gornju stranu puta gore Okvrgi, pa na vrh Okvrge, pa preko Mijakovića, Dragovića i puteva, koji dolaze iz grada,²² strmo prema malom potoku silazi, a odatle strmo do benta gradskog mlinja,²³ a onda gore s gornju stranu Barak-bašine bašće do Suhodola,²⁴ pa preko malog Popravolja izlazi na Okvrgu, a onda upravo gore glavi Okvrge do Kraljeva Gumna, zatim rubom šume s gornje strane Karaule do Hamzine krčevine s gornju stranu česme s gornju stranu jame iznad Klokoča, na vrhu stijene, a odatle strmom stijenom do potoka i završava se kod prelaza ispod čuprije.²⁵

²¹ Crvena stijena je kraški greben koji razdvaja šumovito i obradivo zemljiste u ovom predjelu. Ime joj je došlo od crvene boje nekih željeznih oksida koji izbijaju kroz krečnjačke stijene.

Danas nema traga mlinskog jazu niti bentu na Bukovici, ali se, s obzirom na pravac pružanja Crvenih stijena, njegova lokacija može lako utvrditi. U svakom slučaju, značajna je spoznaja o egzistenciji gradskih mlinova na vodama ispod Bobovca.

²² Ova duga rečenica nije sasvim jasna, ali se može zapaziti da gradsko zemljiste dopire samo do obradivih njiva, a spram selâ Dragovića i Mijakovića može imati smisla samo ako se kao granica pojavljuje put koji spaja ova dva sela. Naime, neposredno uz ovaj put nalazi se i staro bobovačko groblje sa nekoliko stećaka, a upravo taj lokalitet zove se Branič. U ovom predjelu gradsko zemljiste izdružuje se prema sjeveru i obuhvaća sam šumoviti i krševiti hrbat kose, ne dirajući u obradive padine koje pripadaju stanovnicima Dragovića i Mijakovića.

²³ Vjerojatno je i stari gradski mlin na Mijakovskoj riječi bio na mjestu gdje se donedavno nalazila mala drvena vodenica.

²⁴ Suhodo je manji potok na zapadnim padinama Liješnice.

²⁵ Postoje i danas lokaliteti Kraljevo Guvno i Karaula iznad zaseoka Gajina u Poljanima.

Nema naziva Klokoči, ali se, s obzirom na karakter zemljista i na poznatu završnu tačku, granica može tačno pratiti.

²⁶ Selo »Kočevče« u prijepisu trebalo je, vje-

Posjed tvrdave u starim granicama nije udružen sa stanovnicima okolnih sela. Ovo se saznao od obaviještenih ljudi iz sela Kočevče, koji su ostali od osvojenja sultana Mehmeda: Grgur Olović, Ratko Petrešin,²⁶ iz Mijakovića: Kolak Mahmut, Karadžoz Jakub i Hamza,²⁷ iz Dragovića: Živan i njegovi sinovi, Sarudža Hasan, Dobrešinov sin Alija, Rodnić Stjepan, Pavle Bogilja, Vukač i njegovi sinovi, Sarudža Nikola;²⁸ iz Glumčića: stari Mihovil, Božidar i Miladin; iz Rotanja: stari Juraj i Milorad: stari Juraj s rodom, i Čavčić Ivan koji je muselim i brat mu Vladislav, kovač Petar; iz Lučića: Šilja i sin mu Nesuh, Dolić Mihovil; iz Tešave: stari Rodim; iz Ričica: Šudža Aladžoz i Bajramlu; iz Sutjeske: Telal Husein i knez; iz Slavina stari Nesuh.²⁹

Ti starci i pouzdani i izabrani sijedi ljudi dali su izvještaj, i spomenuta ograničena zemlja ostavljena je ljudima iz tvr-

rojatno, čitati kao Kućevci. Pod tim nazivom dolaze Jusići, zaselak sela Mijakovića, još u prvim austrijskim popisima stanovništva i naselja BiH; danas se to ime gotovo sasvim zaboravilo. Već je spomenuto da danas čitavo područje sela pripada rodju Jusića—Dizdara. Vjerojatno je ono negdje poslije 1502. godine dodijeljeno (kao timar?) bobovačkom dizdaru.

Ime Grgur Olović kao da podsjeća na porijeklo iz Olova.

Iz konteksta izlazi da su Kućevci bili organizirani kao posebno selo. Danas oni predstavljaju zaselak sela Mijakovića.

²⁷ Jedan zaselak Mijakovića danas nosi naziv Kolakovići. Vjerojatno je ime ostalo upravo prema ovome Kolaku Mehmedu.

Područje sela Mijakovića danas zauzima čitav slij tзв. Mijakovske rijeke i ima svoju planinu, tzv. Mijakovske Poljice.

²⁸ U Dragovićima danas više nema kršćanskog stanovništva, ali se zna da ga je bilo sve do početka XX vijeka. Inače je karakteristično da je ovdje proces islamizacije bio intenzivan i relativno brz.

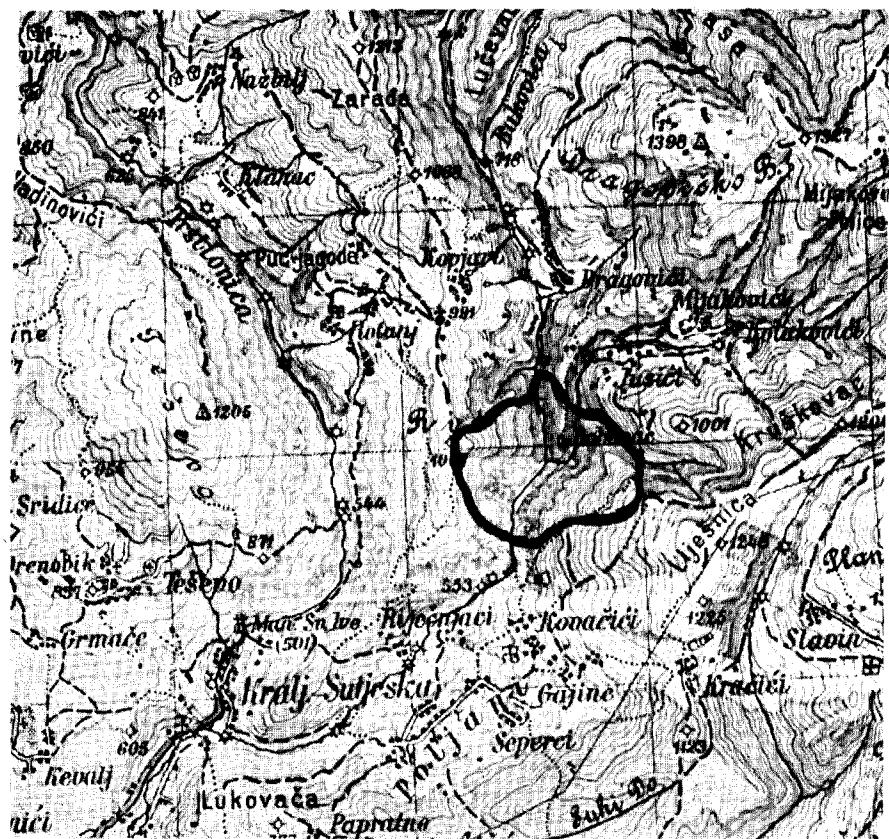
²⁹ Ubikaciju Glumčića nisam mogao izvršiti.

Ratanj, Poljani, Lučići, Tešovo, Ričica, Slavin, Sutjeska — sve su to sela u sastavu nekadašnje župe Trstivnica, a pod tim nazivom egzistiraju još i danas.

Zanimljivo je da je u Poljanima muselim jedan kršćanin (Ivan Čavčić), a da Sutjeska ima kneza i telala.

Jedan zaselak Poljana i danas nosi naziv Kočačići.

Gradsko zemljiste Bobovca prema odluci turskog suda iz 1592. god. (označeno debljom linijom)

dave i ovo je na zahtjev u sidžil uneseno sredinom muharema 908 godine.

Svjedoci:

Stari Širmerd Puščić,
Lufti-čelebi, sin Balibegov,
Ali-čelebi, sin Balibegov,
Dana Halil,
Vinitmiš, sin Dana Halilov,
Bekir-lu Sandžak,
Musa halifa,
Mehmed-čelebi iz Moštanice,
Sulejman, spahija,
Šiše Jusuf-beg,
Aga Vrlice Alijaga,
Dobojski dizdar Mustafa-aga i drugi.«

Iz broja svjedoka (oko 36+12) i njihovih epiteta: »obaviješteni ljudi [...] koji

su ostali od osvajanja sultana Mehmeda; »starci«, »pouzdani izabrani«, »sijedi ljudi«, vidi se da je ovaj postupak u lokalnim okvirima imao veliku važnost.

Cim se baci pogled na geografski izgled opisanog zemljišta, postaje jasno da ta okolica (sporno zemljiste) nije mogla služiti za izdržavanje grada ili njegove posade. Samo suplementarno, u datim prilikama, ona je imala vrijednost kao ispaša i šuma za drvarenje i paljenje drvenog uglja. Primarno, u vrijeme samostalnosti, ni ta ekonomska korist nije bila od nekog značaja, ali je strateški bilo važno — da se u širi sistem osiguranja ne uklapaju privatni posjedi. Ne treba posebno isticati da se areal ovoga »tvrdavskog« zemljišta do u detalje poklapa sa sigurnosnom zonom koju smo utvrdili arheološkim ostacima.

Historijat arheološkog istraživanja

Prve istraživačke rade na Bobovcu obavio je Đorđe Stratimirović, građevinski inženjer, koji se amaterski bavio i arheologijom. On je u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1891. g. objavio kratak izvještaj o stanju ruševina, dodavši i skice terena. Priložene skice su površne, pa izgleda da i nisu pravljene na samom terenu, nego naknadno, po sjećanju. Treba još konstatirati da Stratimirović govori samo o ruševinama u predjelu kraljevskog dvora, dok čitav sjeverni dio grada uopće ne spominje.³⁰ Čiro Truhelka je u svojoj knjizi »Naši gradovi« opisao i Bobovac, ali u stvarnim saznanjima nije otisao mnogo dalje od Stratimirovića.³¹

Okolno stanovništvo uporno priča kako su »švapski« oficiri, odmah nakon dolaska Austrije u Bosnu, dugo kopali po Bobovcu. Domaće stanovništvo nije imalo pristupa do ovih rada, jer je vojska stalno čuvala stražu. Naša iskopavanja pokazala su da su ova kazivanja uglavnom istinita. Cisterna u predvorju donje palače bila je prekopana do samoga dna (preko 5 m dubine). Prilikom čišćenja našli smo ostatke drvene skele, gomilu ranijeg iskopa na zapadnoj strani cisterne, provaljen drveni pod u jednom segmentu i na gomilu nabacanu glinu koja je iskopana u tome segmentu. Arheološki vrijednih predmeta uopće nije bilo. Tragovi upornih kopanja konstatirani su i na više drugih mesta po zidinama Bobovca. Tako su iskopane velike breše (približnog promjera $1,5 \times 1,5$ m) na unutrašnjoj strani istočnog zida donje palače — u pravcu kontrafora, u zapadnom zidu glavne kule, u predjelu cisterne uz glavnu kulu, u poligonalnoj kuli na Crkvici, u apsidalnom prostoru grobne

kapele, u jugoistočnom zidu kule na Visu. Narod priča, dalje, da je sa Bobovca — iz okoline glavne kule — odnesena jedna velika ploča sa »pismom«, a da je na Crkvici ispod Ljestvače iskopan željezni sanduk pun »para«. Jedan član porodice Čizmo iz Mijakovića, koji je pronašao taj sanduk i obavijestio austrijske oficire, bio je, za nagradu, oslobođen od službe u vojsci. U ovom kazivanju svakako ima i dio istine, jer se zna da je krajem turske i u početku austrijske vladavine bila nastala prava jagma za bosanskim starinama. Jedan dio (manji) ovih starina dospio je u velike muzeje, gdje bi se pažljivim ispitivanjem predmeta i dokumenata možda mogao i danas pronaći. Drugi dio je otisao u privatne kolekcije i danas se može smatrati konačno izgubljenim. Ne treba sasvim isključiti ni mogućnost da je poznati kotlić iz Sutjeske nekako u to doba pronađen na Bobovcu i pribavljen za samostan.

Do početka iskopavanja (1959. godine), u stručnoj literaturi, koja se temeljila na Stratimirovićevim bilješkama i Truhelkinom opisu, kao i u kulturnoj javnosti uopće, znalo se samo za glavnu kulu i za »bunar« (cisternu) u sklopu kraljevskog dvora.³² Pažljiviji posmatrač mogao je na površini još zapaziti jugoistočni ugao donje palače, te manje ostatke zidova tzv. aneksa gornje palače i zapadnog gradskog bedema ispod Crkvice. Na Visu, ruševina grobne kapele i kule na Crkvici, zatim na zapadnom zidu gornje palače kraljevskog dvora i na još nekim mjestima mogla se arhitektura zapaziti samo po komadićima krečnog maltera, izmiješanog sa zemljom. U predvorju donje palače bilo

³⁰ Glasnik Zemaljskog muzeja, 1891, str. 203.
³¹ Naši gradovi, Sarajevo, 1904, str. 90—92.

³² Vidi opise Stratimirovića i Truhelke u citiranim radovima (bilj. 30, 31).

je izraslo krupno gusto trnje i drugo šumsko drveće, među kojima se isticala jedna divlja kruška. Čitav prostor donje palače bio je u gustoj šikari od trnja, graba, lijeske i kukrike, a na samom istočnom zidu razvio se veliki javor sa stablom od 50—60 cm promjera. Na prostoru gornje palače također su bila izrasla dva velika javora. Po ruševinama grobne kapele rasla je šikara od lijeske, graba i trnja, a čitava ravnica na Crkvici, osim uske izdužene ledine u sredini, bila je obrasla u pravu glogovu šumu gdje su stabla gloga imala prosječnu debljinu 20—30 cm.

Najdeblji slojevi ruševina — do 3,5 m — bili su na prostoru gornje palače, na nekim dijelovima donje palače, u grobnoj kapeli i u kuli na Visu.

Godine 1959. otpočelo je, a 1967. završeno, sistematsko arheološko iskopavanje Bobovca. Radilo se samo u ljetnim sezonomama.

Organizator iskopavanja bio je Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Novčana sredstva, za iskopavanje osigurao je Zemaljski muzej i Republički fond za naučni rad SR Bosne i Hercegovine. Zemaljski muzej je stavio na raspolažanje i svu potrebnu opremu, te osigurao tehničku obradu dokumentacije i muzeološku, preparatorsku i konzervatorsku obradu iskopanog materijala. U suradnji

sa Skupštinom općine Vareš i Zavodom za zaštitu spomenika kulture SR BiH, Muzej je organizirao i najnužnije konzervatorske radove na otkopanim arhitektonskim objektima, a zatim i djelomičnu restauraciju kraljevske grobne kapele.

Sav iskopani arheološki materijal, osim nekoliko težih kamenih spomenika iz grobne kapele, deponiran je u Zemaljskom muzeju.

Istraživačkim radovima rukovodio je autor ove knjige a višegodišnji stručni suradnik bila je Liljana Tomičić, historičar umjetnosti i direktor Zavičajnog muzeja u Visokom. Kao povremeni naučni consultant radove je češće obilazio prof. Marko Vego, bivši direktor Zemaljskog muzeja. Kao stalni tehnički suradnik u iskopavanjima je učestvovao Ante Kućan, muzejski preparator (sada u penziji), a 1959. godine kao preparator je radio Miloš Tadić. Geodetska snimanja obavio je geometar Asim Bajbutović, potpukovnik u penziji. Arhitektonsko snimanje pojedinačnih objekata obavili su Tahira Bajbutović i Andrej Knežević, tadašnji apsolventi arhitekture pod nadzorom inž. Nedeljka Rosića, konzervatora Zavoda za zaštitu spomenika kulture SRBiH. Likovne rekonstrukcije arhitektonskih detalja izvršili su, uz suradnju autora, Đuro Basler, viši kustos Zemaljskog muzeja, i Željko

Predvorje donje palače kraljevskog dvora u toku iskopavanja

Arheološko iskopavanje na terasi Crkvica

Graf, student Više pedagoške škole u Sarajevu; Crteže i likovne rekonstrukcije arheoloških predmeta obradila je Jelena Stanojević, tehnički crtač Zemaljskog muzeja, i Ninoslav Beze, slikar iz Sarajeva. Fotografska snimanja sukcesivno je obavljao autor, panoramske motive na terenu i jedan dio pokretnih nalaza snimio je Gojko Sikimić, fotograf Umjetničke galerije u Sarajevu; drugi dio pokretnih nalaza snimila je Marija Sever, fotograf Zemaljskog muzeja. U toku studijske obrade iskopanog materijala konzultiran je veći broj stručnjaka u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Budimpešti, Njiteti i Pragu.

Iskopavanje je vršeno po sistemu kvadratne mreže, koji se, gdje god je to bilo moguće, prilagođavao konturama građe-

vinskih objekata. Time je omogućeno detaljno praćenje toka iskopavanja kao i sukcesivno dobivanje vertikalnih profila u ruševinama pojedinih objekata. Veličina kvadrata u većim prostorima iznosila je 5×5 ili 4×4 m, dok su mnogi prostori dijeljeni na 4 ili 2 jednakaka dijela, bez obzira na njihovu veličinu.

Sa iskopavanjem se, 1959. godine, počelo na uzdignutoj terasi u predvorju donje palače. Te godine otvorena su i dva kvadrata u prostoru između spomenute terase i cisterne (tzv. prostor »D«). Radovi su trajali od 12. VIII do 4. IX.

Druge godine (1960) nastavljeno je iskopavanje u predvorju donje palače i trajalo je od 7. VIII do 3. IX. Otkopan je prostor »A« i očišćena cisterna.

Godine 1961, u vremenu od 15. VIII do 7. IX, obavljen je glavni dio posla na otkopavanju ruševina donje palače.

U 1962. godini dovršeno je iskopavanje u donjoj palači a zatim ispitani prostori »B« i »C« u predvorju donje palače, te otkopane ruševine gornje palače i njezinog predvorja. Radilo se u dvije kampanje: 11. VI — 28. VI i 23. VII — 1. IX.

Godine 1963. obavljen je veći dio iskopavanja na Crkvici (grobna kapela, kula i velika crkva) i u širem predvorju kraljevskog dvora. Radovi su trajali od 17. VI do 31. VIII.

Godine 1964, u vremenu od 6. VIII do 30. IX, otkopana je tzv. palača na Crkvici, kula na Visu i kapijska kula na Sedlu.

Završni radovi na arheološkom istraživanju Bobovca obavljeni su 1967. godine — u vremenu od 7. juna do 31. augusta. Tada su ispitani ostaci stambenih zgrada na četiri punkta, naslage ruševina ispod I i II kapije kraljevskog dvora, u zapadnom podnožju kule na Crkvici i u prostoru između apside grobne kapele, velike crkve i palače na Crkvici; otkopana su i dva groba u nekropoli na Braniču i grobnica na Crkvici kod Ljestvače.

Istraživanjem je otkriveno ukupno: 4 palače, 3 zatvorena dvorišta, 11 kula,³³ 3 cisterne, 4 zanatske radionice, te ispitani tragovi desetak građevinskih objekata od drveta.

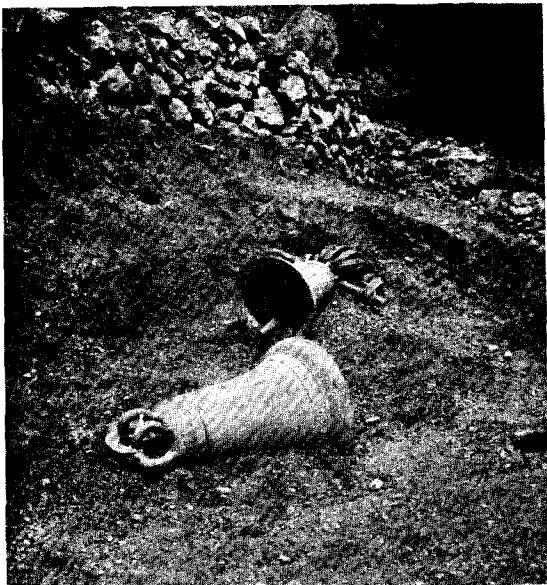
³³ Na Bobovcu je zapravo registrirano 11 kula. Otkopavanjem ispitano je samo 7, jer kod ostalih nije bilo sačuvanih arheoloških slojeva.

Paralelno sa iskopavanjem ruševina, proučena je arheološka topografija i etnološka građa bliže okolice, a posebno i građa pisanih povijesnih izvora i stručne literature.

Počevši od 1961. pa do 1969. godine, vršena je sukcesivno, svake godine, najnužnija konzervacija otkopanih objekata.

Radovima na konzervaciji rukovodio je neprekidno dr Ivo Bojanovski, arheolog — konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture, s time što je projekat za restauraciju grobne kapele izradio inž. arh. Aleksandar Ninković. U toku rada povremeno su konsultirani i drugi stručnjaci — arhitekti inž. Evangelos Dimitrijević, inž. Nedeljko Rosić, prof. inž. Džemal Čelić i dr.

Sasvim je jasno da konzervatorski radovi na Bobovcu ni izdaleka nisu završeni. Dosadašnji posao imao je za cilj da samo za prvi mah osigura od rušenja najugroženije dijelove otkopane arhitekture.

Otkopavanje crkvenih zvona

Arhitektura

FORTIFIKACIJE BOBOVCA

Prirodni položaj

Smještaj Bobovca u planinski, rijetko naseljeni i teško prohodni kraj imao je prvenstveno strateški — obrambeni značaj. U širim okvirima, pristup Bobovcu bio je otežan kanjonom Stavnje, na istoku, i Trstionice, na zapadu, te planinskim vijencem duž kanjona Krivaje, na sjeveru. Najbliži prilaz iz doline rijeke Bosne išao je opet kanjom rječice Bukovice.

Uža lokacija koristila je sastavke planinskih rijeka Bukovice i Mijakovske rijeke, čije su se dubodoline ovdje usjekle do 100 m u odnosu na Bobovac, a 200—300 m u odnosu na okolne kose — Hrid, Liješnicu i Poljice. Padine okolnih brda spuštaju se pod prosječnim nagibom od 60—70 stepeni, dok su padine Bobovca još strmije, negdje i sasvim okomite.

Važan i za Bobovac karakterističan elemenat korištenja reljefa zemljišta u obrambene svrhe jesu poprečni krečnjački grebenovi koji, poput ostataka nekih džinovskih bedema, presijecaju Bobovačku kosu, na raznim visinama ali u određenom ritmu na udaljenosti od 20 do 50 m. Graditelji Bobovca su upravo virtuozno koristili ove prirodne grebene, bedeme i terase da bi u njih uklapali zidane obrambene objekte.

Određenu stratešku vrijednost imala je i činjenica što se Bobovac može vidjeti samo iz neposredne blizine, koja gotovo nigdje ne prelazi dužinu od 1000 m zračnom linijom. To je posljedica njegove manje visine u odnosu na okolna brda. Ovaj momenat imao je stanovitu važnost u vrijeme hladnog oružja, ali je, u vrijeme va-

trenog oružja, veća visina susjednih bližih položaja postala opasna.

Osiguranje prilaza

Prilaz gradu s juga, kroz kanjon Bukovice, osim što je po prirodi teško prohodan, bio je i posebno čuvan. Već na ulazu u klisuru od sela Poljana, jedna prirodna pećina je podešena kao skrovište za osmatrače i strijelce. Ova pećina se nalazi u njedrima okomite i ravne stijene, oko 30 m iznad njenog podnožja i korita rijeke, ali i dvadesetak metara niže od gornjeg i isto toliko udaljena od pobočnih rubova stijene. Otvor pećine zaštićen je zidom. Danas je ovo pećinsko gnijezdo nepristupačno i za dobro opremljene i iskusne alpiniste. Stijena se zove Donja ili Velika Ljestvača.

Kojih 200 m bliže Bobovcu, a oko 600 metara zračnom linijom udaljene od južnog podnožja grada, nalaze se još dvije slične pećine, u sličnoj stijeni, koja se također zove Ljestvača. One leže oko 10—15 m iznad podnožja stijena, i po dvadesetak metara niže od gornjeg ruba stijena, a okolno stanovništvo priča da se nekada do njih moglo doći kroz jedan pećinski hodnik. Danas je, međutim, taj hodnik neprohodan, pa smo pomoću seoskih ljestava (merdevina), 1967. godine, pregledali unutrašnjost jedne od ovih pećina. Ona je dugačka oko 15, široka 1—5, a visoka 1—3 m. Na ulazu u pećinu i u jedan obližnji pripećak vide se još ostaci zida bez maltera (svega oko 2 m² zidne mase). Unutrašnjost pećine prekrivena je debelim slojem lišća i sitnog pijeska eolskog porijekla. Drugih arheoloških ostataka nismo zapazili.

Na oba ova mesta put prolazi neposredno ispod stijena i stražar može jednostavnim oburvavanjem kamenja spriječiti prolazak.

Općenito uzevši, ovakva pećinska skrovišta nisu morala imati isključivo strateški ili obrambeni značaj. Po čitavom Mediteranu ima takvih skrovišta koja su služila za stanove isposnicima, pastirima, siromasima, hajducima i sl. Iako po Bosni i Hercegovini nema mnogo takvih objekata, potrebno je ukazati da se kraj Sutjeske, dakle u neposrednom susjedstvu Bobovca, i danas jedna pećina koristi za povremeni smještaj stoke. Sve do prije dvadesetak godina (dok je bilo koza) jedna porodica je tu i stalno živjela. Usprkos tome, mislimo da su ova skrovišta u Ljestvačama ulazila u sistem obrane Bobovca, i da nisu služila u neke druge svrhe. Prije svega, pećine se nalaze u najuzim klancima kraj normalnog prilaza Bobovcu. Drugo, njihova nepristupačnost ni u kojem slučaju ne dozvoljava redovno korištenje u ekonomské svrhe. Samo ime (Ljestvače) ukazuje na sredstvo komuniciranja, koje je inače široko korišteno za uspinjanje na srednjovjekovne kule sa visoko postavljenim ulazima.

Značajno je i to što se gradski areal Bobovca protezao upravo do ove (Donje) Ljestvače.³⁴

Za klanac ispod Ljestvače vezana je već spomenuta živa narodna tradicija koja kazuje kako je ovdje kralj razapinjao volujske kože i akumulirao velike količine vode u Bukovici, pa je, u slučaju opasnosti, tu vodu puštao da potopi neprijateljsku vojsku. Ovo pričanje svakako se ne može u cijelini prihvati, ali ne može biti sumnje da u njemu postoji neko historijsko jezgro. Moguće je da se na taj način čuva uspomena na postavljanje drvenih obrambenih konstrukcija na ovako uskim klancima. Uz put, probijen kroz živu stijenu na ovome mjestu, vide se duboko usječena ležišta za drvene grede, koje su mogле imati obrambenu ili redovnu kontrolnu funkciju.

Na kraju kraškog grebena, koji se poput bedema spušta niz padine Hrida na sastavke Bukovice i Mijakovske rijeke — u podnožju grada, vide se vještački usjeci koji se mogu objasniti jedino kao ležišta

ili uporišta za postavljanje drvenih konstrukcija. Slični usjeci nalaze se i u Mijakovskoj rijeci, na rubu grebena kojim teče sjeverni bedem Bobovca. Ove drvene prepreke su mogle u velikoj mjeri otežati napadačima manevriranje.

Sličnu funkciju ometanja manevarskih pokreta imala su i tri grebena na istočnoj padini kraljevskog dvora. Oni od objekata dvora teku paralelno u razmacima od 20—25 m i spuštaju se strmo još kojih četredesetak metara; visoki su 1—4 m, a debeli prosječno 1—2 m, i potpuno okomiti, pa ih je, uz male zahvate, bilo lako dotjerati da služe kao zid. Na onim mjestima gdje grebenovi nisu imali potrebne visine (bar 3 m) bio je izgrađen zid od kojega se danas naziru samo tragovi. Sam međuprostor nije mogao biti praktično korišten jer je jako strm.

Godine 1502. spominju se kao lokaliteti Karaula — Gradina na Hridu, zatim

³⁴ Vidjeti odgovarajući tekst u poglavljju o gradskom zemljишtu.

Pećina u Donjoj Ljestvači sa ostacima arhitekture

Karaula blizu Kraljeva Guvna na Liješnici.³⁵ Vrlo je vjerojatno da su ti turski termini u stvari oznake za neke kule stražare ili osmatračnice iz doba samostalnosti.

Narodna tradicija kaže da su turski topovi za vrijeme duge (?) opsade Bobovca bili postavljeni na planini Liješnici, na kosi Hridu i na grebenu Meterizi — 1 km sjeverno od zidina grada. Ovi punktovi se u osnovi poklapaju sa međama gradskog zemljишta, kako je zabilježeno na sudskoj raspravi 1502. godine. Iz ovih indicija, te iz činjenice da je okolina grada krševita i nepodesna za obradu, može se zaključiti da je tačno ograničeni gradski areal imao prvenstveno zaštitno-obrambeni karakter, odnosno da je predstavljao sigurnosni pojas oko grada.

U obrambenom sistemu Bobovca korišteni su i jarki (šančevi). Glavni jarak bio je iskopan u podnožju Visa, ispod sjevernih bedema grada. On je okomito presijecao hrbat Bobovačke kose i branio pri-laz gradu sa sjevera, odakle je i pristup bio najlakši. Osim preko hrpta, jarak se spuštao niz obje padine kose, sve dokle su tekli i bedemi grada. Njegova je širina iznosila oko 5 m, a dubina nešto preko 2 m, koliko se može suditi po sadašnjem stanju. Sada je jarak djelimično zatrpan i obraстао šikarom.

Jedan jarak manjih dimenzija štiti pri-laz kraljevskom dvoru i glavnoj kuli sa sjevera. Danas je on vidljiv samo na dijelu zapadne padine, ali se nekad, u prvoj fazi izgradnje Bobovca, vjerojatno protezao i preko samoga grebena. Ovaj jarak teče između okomitih stijena poprečnih kraških grebenova, širok je oko 3 m, a današnja dubina doseže ponegdje 3 m. Na jednom mjestu gdje ga presijeca trasa puta od glavne kapije prema dvoru, u kraškim grebenima, s obje strane puta vide se usjeci na koje se naslanjala neka posebna građevinska konstrukcija. Vjerojatno je to bio pokretan drveni most.

BEDEMI

Bedemi Bobovca opisuju u nepravilnoj liniji kraški završetak Bobovačke kose na jugu; istočni zid se penje hrptom kose, sve do ispod terase Crkvica, gdje skre-

će na istočnu padinu, te dopire do poprečnog grebena Crvene stijene. Odavde počinje sjeverni bedem, koji se penje na Vis i spušta prema zapadu, sve do nivoa terase Crkvica. Zapadni zid ide podnožjem Visa, sa zapada obuhvaća plato Crkvice, a zatim se, ispod samog kraja terase, lomi pod pravim kutom i za nekih 100 m spušta niz padinu kose, da bi se opet prelomio pod pravim kutom i po liniji izohipse došao do pod glavnou kulu dvora.

Bedemi grada su vrlo slabo očuvani. Njihova visina samo na kratkom potezu (od petnaestak metara) na zapadnoj padini prelazi 1 m. Na najvećem dijelu raspozna su samo ostaci maltera i po jedan red kamena — pri tlu.

Dijelovi bedema od kule na zapadnoj padini Visa do Crkvica, zatim od kule na Crkvici do koljena (loma) prema jugu, tako su porušeni da se još samo ponegdje raspozna stope za zid u kamenitom terenu. Pomisao na sistematsko rušenje bedema nameće se sama od sebe.

Tehnikom bedema zidan je i podzid koji sa istočne strane podržava vještački ni-velirani plato Crkvice, isto kao i zid koji opasuje predvorje donje palače kraljevskog dvora.

Ukupna dužina bobovačkih bedema iz-nosi oko 1100 m.

Korisna visina bobovačkih zidova, niti izgled njihovih vrhova nisu se mogli utvrditi. Debljina bedema je 100 do 110 cm, ali se kao prosječna (srednja) vrijednost može uzeti 105 cm. Ova debljina predstavlja općenito usvojeni standard za fortifika-cije i većinu monumentalnih građevina XIV i XV stoljeća u Bosni i Hercegovini. Debljina zidina veća je (oko 140 cm) samo ondje gdje one opisuju palaču ili njezino predvorje (donja palača sa predvorjem).

Podupiranje zidova kontraforima vrše-no je samo mjestimično (uz istočni zid do-nje palače je jedan kontrafor, uza zidove gornje palače — dva ugaona kontrafora, uza zidove pomoćne zgrade (aneksa) kra-ljevskog dvora — dva ugaona kontrafora, u podzidu sa istočne strane Crkvice — pet, i u bedemu sa zapadne strane su tri kon-

³⁵ Vidjeti tekst odgovarajuće isprave u po-glavlju o gradskom zemljisu.

trafora. Jedino kontrafori na Crkvici zidani su istovremeno sa bedemom; veliki konftrafor sa donje palače podignut je naknadno, a ugaoni kontrafori su jednostavni produžeci zidova.

Na jednom mjestu — u sjevernom bedemu na istočnoj padini Visa, ulaz u grad je išao neposredno kroz bedemske zidove bez posebne zidane konstrukcije (ulazne kule ili sl.).

KULE

U jedanaest kula na bobovačkim fortifikacijama praktično su zastupljeni svi tipovi kula koji se javljaju u srednjovjekovnoj Bosni.

Kakav je izgled imala *glavna kula* u sastavu kasnoantičkog utvrđenja na Bobovcu — danas se više ne može znati. Najjači — sjeverni — zid toga utvrđenja uklopio se u srednjovjekovni burg i dobrom dijelom se sačuvao sve do danas.

Za najstariju kulu srednjovjekovnog burga, koja je imala približno kvadratnu osnovu (8×8 m), korištena je istočna po-

Glavna kula. Izgled sa sjevera

lovina antičkog zida. Unutar kule sagrađena je cisterna ovalne osnove.

U drugoj fazi, neposredno do ove kvadratne, izrađena je još jedna kula — pravokutne osnove; ona se jednom stranom naslanjala na antički zid, a drugom na stariju, kvadratnu kulu; tako se dobila nova jedinstvena gradevina u liku slova L. Ova druga kula je i u tursko doba dograđivana pa su njezini zidovi i danas sačuvani do visine od oko 8 m. Danas je kvadratna kula srušena gotovo do samih temelja. Sudeći po velikim otvorima na mlađoj (pravokutnoj) kuli, ona je služila i za stanovanje, pa je to neka vrsta donžona.

Danas se na sačuvanoj kuli mogu razabrati prizemlje i dva sprata. Da li je nekada bilo i više spratova — teško je znati.

Branič — kula na Visu, u sredini sjevernog zida bedema, branila je pristup gradu sa sjevera, otkuda je i prirodna zaštita bila najslabija. Sudeći po toponimu Branič, kojim se danas naziva jedan brežuljak izvan gradskih zidina, izgleda da se ta kula i formalno zvala branič-kula. Sačrađena je na prirodnom uzvišenju relativne visine 30 m. Svojom osnovom kula 6 m izlazi iz linije bedema. Sama osnova je nepravilni poligon unutrašnjih stranica 710, 630, 250, 250, 400, 400 cm. Debljina zidova u temeljima je 3—4 m. Koliko se moglo zapaziti prilikom iskopavanja, kula je imala najmanje tri etaže. Usprkos velikoj debljini, zidovi su bili sačuvani svega do visine od 0—1,5 m, što znači da je kula razrušena sistematski i namjerno. U ruševinama se našlo dosta keramike domaće proizvodnje i životinjskih kostiju — upravo onakav materijal kakav se obično nalazi na obrambenim kulama na Bobovcu i drugdje po Bosni. Po svojoj funkciji, smještaju i osnovi, kula na Visu spada u tip glavnih kula, a na Bobovcu je osim glavne bila i najtvrdja i strateški najvažnija.

Kraška greda na izdanku terase Crkvice poslužila je za smještaj jedne *kule kružne osnove*. U jednoj kasnijoj fazi kula je sa vanjske strane ojačana posebnim zi-

Konzola sa okrugle kule

dom debljine 70 cm, ali tako da je vanjska strana dobila formu poligona (promjer 4—5 m). Svojom sjevernom stranom kula se naslanjala na južni zid grobne kapele, pa je po vanjskom izgledu s njom činila jednu cjelinu. Moglo se čak pomicati i na to da je ovdje posrijedi crkveni toranj, a ne posebna kula. Ipak, nalazi keramike i životinjskih kostiju jasno opredjeljuju ovu kulu kao prvenstveno obrambeni, a ne sakralni objekat. Kula je, suđeći po debelom sloju ruševina sa istočne strane, morala biti vrlo visoka i sa grobnom kapelom predstavljala je impozantan građevinski ansambl. Krunište kule bilo je prošireno, a podržavale su ga moćne, lijepo klesane kamene konzole od kojih se u ruševinama našlo 5—6 komada.

Od ove kule ostali su samo temelji, pa se može opravdano zaključiti da je i ona namjerno porušena. Njene temelje su kasnije još više razorili kopači blaga.

Kule ovoga tipa (kružne ili poligonalne osnove) po pravilu zauzimaju istaknute strateške punktove unutar gradskih zidina, a po jačini i funkciji dolaze odmah iza glavnih i branič-kula. Kronološki su mlađe od kula četvrtaste osnove i u Bosni označavaju gotički element u stilskom razvoju burga. Slične kule su u Jajcu, Vranduku, Travniku, Borču i drugdje. Njihovo zaobljavanje je svakako u vezi sa pojmom i usavršavanjem vatrenog oružja.

Dvije kule različitih konstrukcija vršile su ulogu kapijskih — *ulaznih kula na Bobovcu*.

Na bobovačkom sedlu, terenski najnižoj tački kose na kojoj je smješten grad, nalazila su se glavna gradska vrata i nad njima moćna ulazna kula. Zidovi kule su

porušeni do samih temelja, a kamen raznesen, tako da se nisu mogle saznati pojedinosti o širini vrata, pragovima i organizaciji unutrašnjeg prostora. Osnova kule ima oblik kvadrata, veličine $11,5 \times 11,5$ m a debljina zidova iznosi oko 180—190 cm. Približno jednom trećinom izlazi izvan linije bedemskih zidova.

Po svojoj kvadratnoj osnovi ovaj oblik predstavlja staru romaničku kulu. Ona se u Bosni dugo zadržala upravo u funkciji ulazne kule, a kao samostalan objekat preuzeta je od turskih feudalaca, pa se često gradi u Bosni i Hercegovini, gotovo za sve vrijeme turske uprave.

Druga ulazna kula stajala je nad ulazom u šire predvorje kraljevskog dvora. Osnova ove kule je nešto izduženi pravokutnik, i, što je još zanimljivije, jedan njezin zid bio je izgrađen od drveta i djelomično naslonjen na strmi kameniti teren. Debljina zidova je 105 cm, što na ovom mjestu odgovara i jačini bedema. Na prednjem zidu, koji je dijelom sačuvan i do visine od 1,5 m, vidi se da su dovratnici izgrađeni od tesanih kvadara sedre, a po obliku sedrenih kvadara u ruševinama moglo se zaključiti da su vrata bila izgrađena na luk. U gornjem (lijevom) zidu sačuvana je i duboka rupa četvrtastog presjeka koja je služila za primanje drvenog zasuna (mandala). Pred ulazom nađen je i kamen za uzjahivanje konja, a kroz čitavu kulu vidi se put popločan kamenom, izlizanim od upotrebe. Slično kao i u glavnoj kapijskoj kuli i ovdje je napravljen (u kamenitom terenu) jedan podijum; na njemu su zatečene i tri velike kamene kugle, pa je time odgonačnuta i namjena ovoga podijuma (priručno skladište oružja i municije).

Po tipu, odnosno konstrukciji, ovakve kule (bez jednog zida, odnosno sa jednim zidom) do sada nisu registrirane u Bosni. Ali, su one bile česte u Srbiji, gdje su preuzete iz bizantskog fortifikacionog graditeljstva.

Na istočnom obronku Visa, u produženju sjevernog bedema grada, bila je izgrađena jedna *detaširana kula*, koja je 15 metara bila isturena izvan bedema. Ona je koristila jedan prirodno utvrđeni položaj i posebnim zidom bila povezana sa bedemom. Osim konstatacije da joj je osnova bila četvrtasta (strane oko 6 m), ništa se više ne može o njoj reći. Na do sada ispitanim gradovima BiH ovakve kule nisu poznate, ali su relativno česte u zapadnoevropskoj fortifikacionoj arhitekturi (barbakane?).

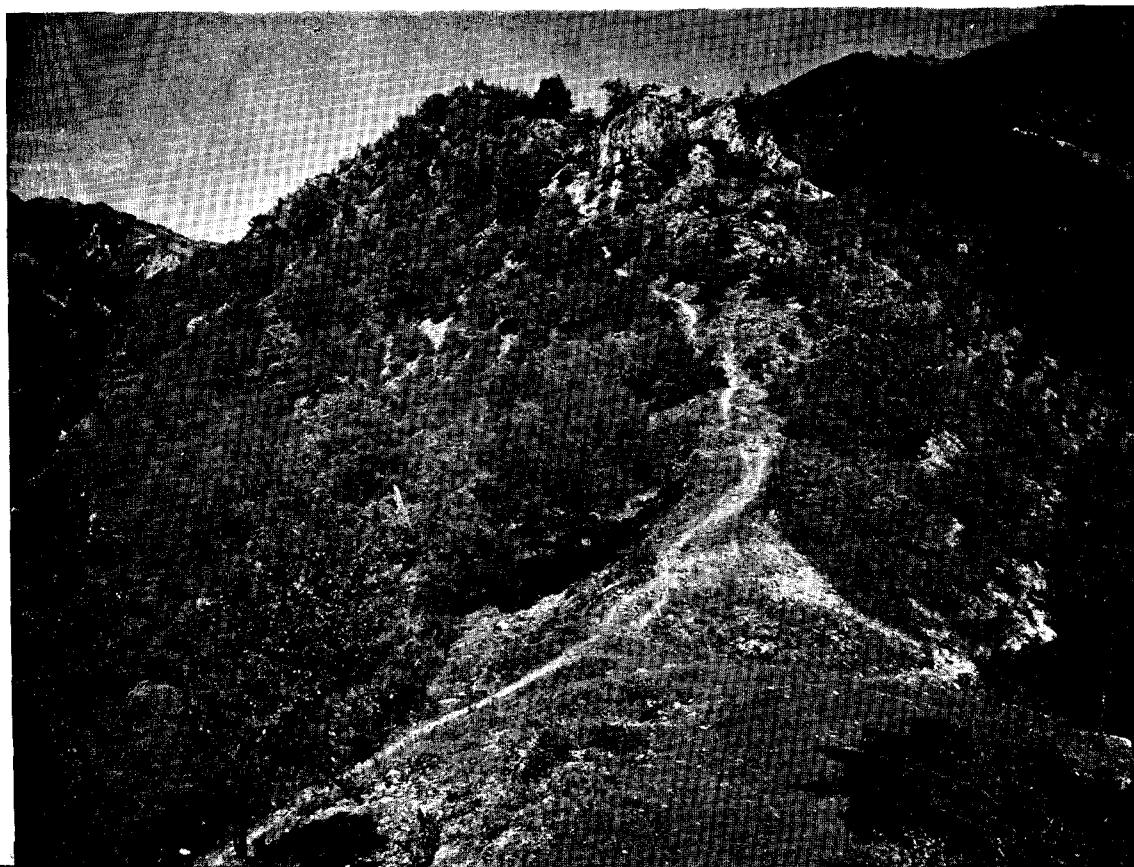
Osim ovih kula sa specifičnom funkcijom, na Bobovcu je bilo još pet kula ukomponiranih u sistem bedema, ali tako da im bedemski zid koristi kao jedna strana, dok su čitavom ostalom masom isturene izvan linije bedema. Takve kule stajale su: na južnom kraju šireg predvorja kraljevskog dvora, na južnom kraju za-

padnog bedema, na koljenu gdje zapadni bedem skreće prema Crkvici, na sastavku zapadnog i sjevernog bedema, te u istočnom bedemu — ispod Crkvice. Karakteristično je da su ove kule uvijek *podignute na terenski i strateski istaknutim punktovima*; na svakom od ovih punktova dolazi i do loma, odnosno skretanja osnovne linije bedema. Tri iz ove grupe kula, one u sjevernom dijelu grada, tako su porušene da se danas konture njihovih osnova jedva mogu zapaziti. Osnova im je četverokutna, a dimenzije oko 6×7 m, s lica na lice. Nema nikakve sumnje da su i sve ove kule namjerno i sistematski razorene.

Kula na južnom kraju zapadnog bedema nalazila se u većoj gomili ruševinama, pa je bliže ispitana. Stoga su se mogle ustanoviti i tačne dimenzije osnove, te prikupiti nešto arheološkog materijala koji se sastojao iz sitnih ulomaka domaće keramike i ponekog komada željeza.

Kula na (južnom) kraju šireg predvorja kraljevskog dvora je nešto bolje očuvana. Njezin unutrašnji prostor čini nepravilni izduženi četverokut sa stranicama $4,20 \times 2,40$ m. Debljina zidova iznosi i do

Bobovačko sedlo sa ostacima ulazne kule (u prvom planu). U drugom planu završetak terase Crkvice sa ruševinama okrugle kule. U trećem planu brežuljak Vis, sa ostacima Branič-kule

2 m. Sa unutrašnje strane, visina sačuvanih zidova iznosi 0,80—2 m, dok je na vanjskoj strani manja jer su zidovi naslojeni na živu stijenu.

Kulturalni arheološki sloj u kuli bio je izuzetno bogat. Do dva metra visine ležao je intenzivno crni sloj zemlje sa velikim količinama keramike, životinjskih kostiju i nešto manje metalnih predmeta. Već je spomenuto kako je ovdje stvoren i sačuvan čist srednjovjekovni arheološki sloj, pa su predmeti iz ove kule mogli poslužiti kao pouzdan kronološki i tipološki oslonac i za predmete koji su nađeni u ispreturnim (srednjovjekovnim i turskim) slojevima.

Sudeći po debljini zidova, kula je morala biti prilično visoka, a debljina kulturnog arheološkog sloja pokazuje da je njena funkcija trajala relativno dugo, odnosno da je korištena intenzivno. Doslovno: stalna straža za osmatranje tu se i hrnila, a otpatke hrane, razbijeno zemljano posude i druge suvišne predmete jednostavno bacala u podrumske prostorije kule.

Vjerojatno je da je na Bobovcu postojala i jedna kula potpuno drvene konstrukcije, i to iznad sjevernog ulaza u grad. Ulaz se nalazio na istočnoj padini Visa, u horizontu terase Crkvice; ovdje je kraški greben snažno prosječen da bi se relativno širok put uveo u grad. Od kakve kamene kule koja bi štitila ovu kapiju nema ni trag-a. Zbog predgrada i groblja na sjevernoj strani, zatim zbog saobraćaja sa sjevernom i sjeveroistočnom Bosnom, ova kapija je morala biti vrlo frekventirana. Stoga je i pravo čudo što nije i zaštićena posebnom kulom. U takvoj situaciji izgleda normalno pretpostaviti da je nad ovom kapijom stajala jedna kula drvene ili bondručne konstrukcije. Ovakva pretpostavka postaje vjerojatnija kada se zna da je slična kula od bondruka postojala i na Doboru.

Stražarska mjesta

Na nekoliko punktova u kraljevskom dvoru koji nemaju nikakve specifične ili cijelovite građevinske forme postoje znakovи prema kojima se može zaključiti da su na njima stajale stalne straže.

Jedno takvo mjesto bilo je na manjoj galeriji uz zapadni zid gornje palače. U izduženom uskom i slijepom prostoru između palače i zida koji je podržavao galeriju nađena je velika količina keramike i životinjskih kostiju, dakle, isti onakav sloj kakav je nađen i u kuli u širem području dvora.

Logično je zaključiti da je i ovaj sloj nastao pod istim uslovima i na isti način kao i onaj u kuli. Osim toga, i položaj stražarskog mjeseta uz kraljevsku palaču izgleda sasvim normalan.

Kut koji zatvaraju zapadni i južni bedem predvorja gornje palače, kao i analogni ugao u predvorju donje palače, pregrađeni su, odnosno zatvoreni, manjim zidom lučne forme i znatno slabije konstrukcije nego što su zidovi bedema. S obzirom na relativno istaknute položaje (na kojima ponekad stoje ugaone kule), vjerojatno je da su to bile kamene supstrukcije koje su podržavale neku drvenu arhitekturu i zajedno s njom služile kao stražarsko mjesto.

Razvoj gradskih fortifikacija

Već je rečeno da se danas više ne može ustanoviti oblik kasnoantičke utvrde, ali je njezin sjeverni zid svakako najstarija arhitektura na Bobovcu.

Najstariji srednjovjekovni objekat na Bobovcu je kula koja je stajala iznad cisterne i naslanjala se jednom stranom na antički zid. Ovoj najstarijoj fazi — malom burgu, uglavnom pripadaju i perimetralni zidovi — bedemi tzv. gornjega grada (glavne kule i gornje palače sa predvorjem), koji su do danas samo djelomično sačuvani. Druga faza je vezana za izgradnju dvora. Vanjski zidovi obiju palača vrše i funkciju bedema, a istoj građevinskoj fazi pripadaju i čitavo predvorje donje palače i zapadni dio glavne kule. U trećoj fazi izgrađeno je šire predvorje kraljevskog dvora, aneks uz gornju palaču a zatim i sjeverni dio grada, sa utvrđenjima na Crkvici i na Visu, sa glavnom kapijskom kулом, sa još pet isturenih kula i sa bedemskim platnom od preko 800 m.

Prilikom turskog osvajanja čitav Bobovac je zapaljen, što se moglo ustanoviti

po 10—20 cm debelom sloju paljevine koji je ležao neposredno na tlima. Ovaj sloj je bio naročito kompaktan u kompleksu dvora, ali je zapažen i u većini drugih otkopavanih objekata.

Odmah nakon paljenja došlo je i do relativno velikog sistematskog rušenja zidina. Na dvoru je ovo rušenje zahvatilo približno jednu trećinu visine zidnih masa, što se moglo utvrditi na glavnoj kuli i palačama, gdje naknadnog rušenja više nije bilo. Koliko je u ovoj prvoj akciji razaranja bio porušen i ostali sjeverni dio grada, ne može se znati. Sudeći po velikoj brzini s kojom su se odvijale vojne akcije, moglo bi se zaključiti da je intenzitet rušenja po čitavom gradu bio približno jednak.

Nakon relativne stabilizacije i učvršćenja turske vlasti u centralnoj Bosni, koje je, svakako, izvršeno za prvi desetak godina (poslije 1463), na Bobovcu je došlo do ponovne restauracije nekih fortifikacionih objekata. Ova djelomična restauracija obuhvatila je samo objekte dvora. Tom prilikom ruševine nisu raščišćavane, nego su samo grubo poravnate, a zatim je na njima, uz korišćenje relativno velike visine starih zidova, podignut veliki broj manjih objekata u drvetu ili suhozidu. Takva je situacija bila naročito jasno vidljiva na čitavom području donje palače, a zatim i u njenom predvorju, u gornjoj palači i u širem predvorju dvora. U ruševinama tih, naknadno podignutih kamenodrvenih objekata našlo se dosta arheološkog materijala (pretežno keramike i metalnog oruđa za obavljanje raznih zanata, kao što su sedlarski, krojački itd.).

U ovoj fazi restauracije došlo je i do popravljanja, odnosno dozidivanja glavne kule — zapravo njezinog zapadnog dijela. Ova kula je, naime, donekle bila razorenata, a nivelacijom ruševina njezina se visina i sa donje strane smanjila za čitava dva metra. Stoga su, radi postizanja visine od barem 2 (ili 3?) etaže, turski graditelji dozidali ovaj trakt. Ovo tursko dozidivanje i danas je vidljivo (u visini od oko 1,5 m) u južnom i zapadnom zidu kule. Od srednjovjekovnog zidanja razlikuje se po tehnici, jer drvena armatura nije izvedena pomoću poprečno postavljenih kolaca, nego polaganjem dviju greda čitavom dužinom zi-

Glavna kula. Izgled sa juga

da, na određenim razmacima. Osim toga, u turskom zidu se vide i brojni kamenovi od klesane miljevine, sa karakterističnom profilacijom, pa je očito da su uzeti sa obližnjih ruševina gornje palače dvora.

Paralelno sa djelomičnom restauracijom građevinskih objekata i organizacijom novog života na Bobovcu, ili uskoro iza toga, došlo je vjerojatno do potpunog rušenja bedema, kula i svih drugih kamenom zidanih objekata u sjevernom dijelu grada. Tom prilikom svi kameni zidovi razoreni su do samih temelja, a ogromne mase kamena odbačene daleko niza strme padine kose. Jedino bi se moglo pretpostaviti da grobna kapela nije bila sasvim porušena; ovo se zaključuje po tome što su dijelovi nadgrobnih ploča dugo razneseni po čitavom gradu, a mogli su biti iz kapele izneseni samo kroz vrata. Osim toga, u trijemu kapele pa i u samoj crkvi

bilo je ukopa koji su, nesumnjivo, izvršeni poslije turskog osvajanja.

Razlog za ovako radikalno rušenje najvećeg dijela fortifikacija bio je jasan. Maloj turskoj posadi bio je dovoljan i sam kompleks dvora; ona nije imala ni potrebe ni snage da održava i čuva tako veliku tvrđavu. Osim toga, nesigurne i nemirne prilike 7., 8. i 9. decenija XV stoljeća omogućavale su neprijateljima (»odmetnici«), kojih je bilo upravo u blizini Bobovca, ili ugarsko-hrvatskim četama (iz jajačke i srebreničke banovine) da se domognu jednog dijela bobovačkih zidina i tu se utvrde. Stoga je i rušenje bilo strateški opravdano.

Apsolutna kronologija izgradnje i rušenja bobovačkih fortifikacija izgledala bi približno ovakvo:

Prva faza (burg) — negdje početkom XIV vijeka.³⁶

Druga faza (izgradnja dvora) — glavni radovi izvedeni 4. ili 5. decenija XIV vijeka.³⁷

Treća faza (sjeverni dio grada i dr.) — prvi, deceniji XV stoljeća.³⁸

Djelomično rušenje — 1463. godine.

Djelomična restauracija objekata na kraljevskom dvoru i totalno rušenje sjevernog dijela grada — ubrzo poslije 1463. godine.³⁹

Konačno napuštanje grada — početkom XVI vijeka.⁴⁰

KRALJEVSKI DVOR

Banski, kasnije kraljevski, dvor zauzima prirodno najbolje utvrđeni prostor Bobovca. Objekti dvora uklopljeni su među

³⁶ Bobovac kao snažna tvrđava spominje se 1349—1350. godine, što znači da je izgrađen već ranije. Kako se iz analize građevinskih elemenata jasno vidi da je jezgro burga starije od dvora (koji je postojao već 1356!), to se mora zaključiti da je burg građen barem koji decenij ranije (Vidjeti citate pisanih izvora u posebnom poglavljju ove knjige).

³⁷ Dvor je egzistirao već 1356. godine. Mladi ban Tvrtko nije imao ni vremena ni snage da u roku od pet godina izvede ovakvo djelo; stoga se mora pretpostaviti da je bar glavne radove na dvoru obavio već ban Stjepan (Citati u poglavljju o pisanim izvorima).

³⁸ Na ovakav zaključak upućuju slijedeće okolnosti: Ostaja je, sticajem prilika, posebno bio vezan za Bobovac (u vrijeme borbi sa Tvrt-

pet kraških grebenova i raspoređeni na tri osnovna horizonta koji se stepenasto spuštaju od sjevera prema jugu. Svaki od ovih horizonata raščlanjen je na terase koje se, uglavnom, pružaju od zapada prema istoku (na gornjem horizontu — 3, na srednjem — 4, na donjem — 2 terase).

Izgradnja dvora, i u građevinskom i u kronološkom pogledu, tekla je od gornjeg horizonta prema srednjem i donjem. Tako se u čitavom kompleksu dvora mogu raspoznati tri osnovne građevinske faze: u prvoj fazi podignut je na gornjem horizontu mali burg u koji su uklopljeni i ostaci kasnoantičke kule; u drugoj fazi je izgrađen srednji horizont i obavljene adaptacije na gornjem horizontu, a čitav kompleks je dobio funkciju vladarskog (bandskog) dvora. U trećoj fazi je već formiranom dvoru pridodata posebno dvorište sa grupom manjih objekata na donjem horizontu.

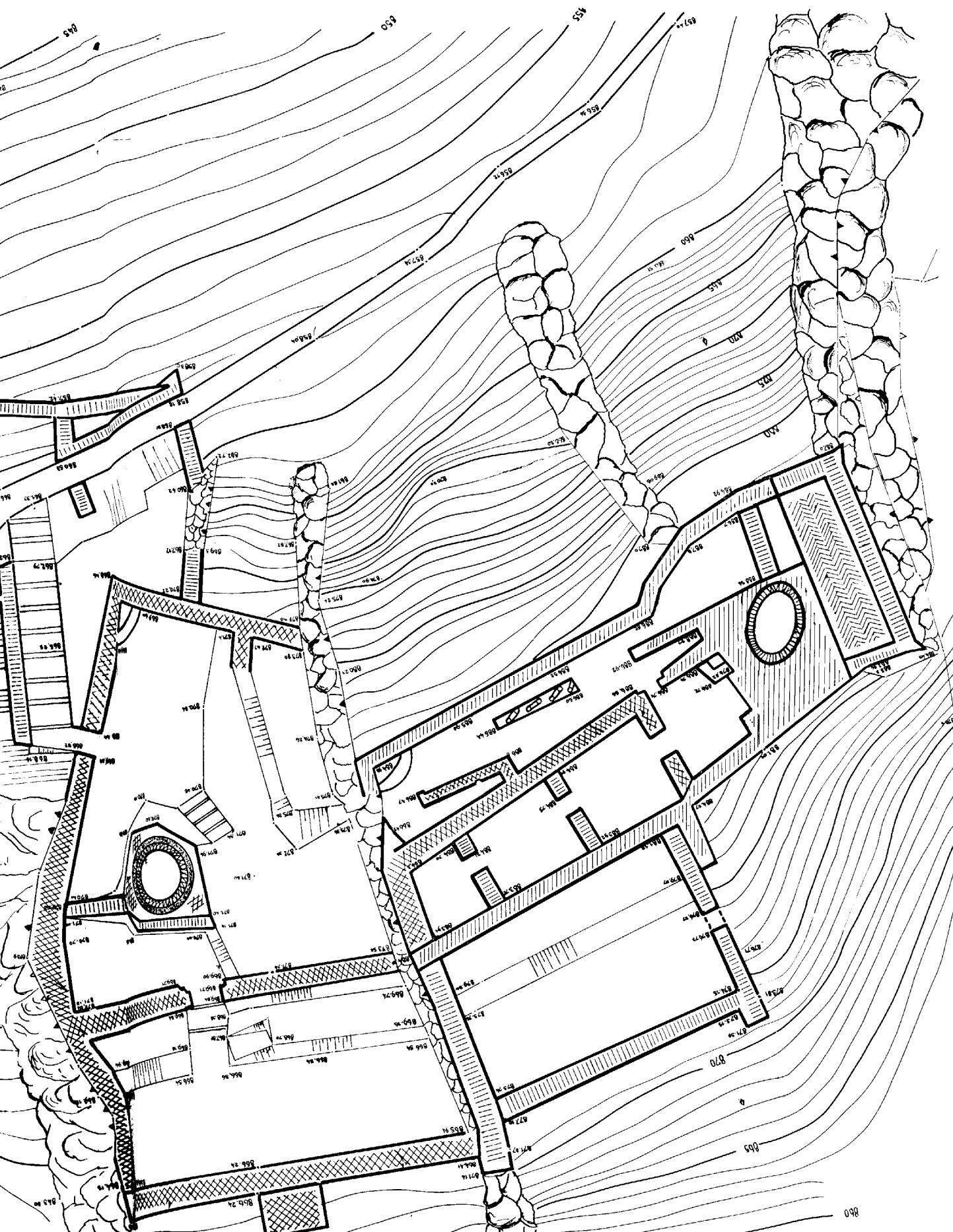
Naš opis prepostavlja dvor kao već izgrađenu cjelinu, pa, počinjući od prilaza, prati logičnu hodnu liniju, koja najprije ulazi u šire predvorje — na donjem horizontu; odavde se penje na srednji horizont, gdje je smješteno uže predvorje i donja, velika palača dvora; konačno se hodna linija penje i na gornji horizont, na kojemu se, osim dviju palača, nalaze glavna kula i manje dvorište.

Prilazni put prema dvoru vodio je od glavne gradske kapije na Bobovačkom sedlu, preko zapadnih obronaka kraške grude na kojoj leži dvor, do prve dvorske kapije, odnosno do ulaza u šire predvorje dvora. Cijelom svojom dužinom put je bio ravan a njegova širina je iznosila oko 1 m.

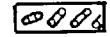
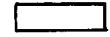
kom II Bobovac je pretežno bio u njegovim rukama), pa se namećala i potreba za proširenjem; građevinska djelatnost kralja Ostaje na Bobovcu zasvijedočena je i na drugim objektima (grobna kapela); U ovo doba opasnost od turskih provala postaje sve realnija; opći ekonomski razvoj Bosne u početku XV stoljeća omogućava i zahtijeva proširivanje fortifikacija i na prigradska naselja.

³⁹ Hazim Šabanović (Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, str. 123) kaže da su Turci u Bobovac stavili posadu odmah nakon osvajanja. Rezultati iskopavanja pokazuju da je prije turske restauracije došlo do djelimičnog rušenja.

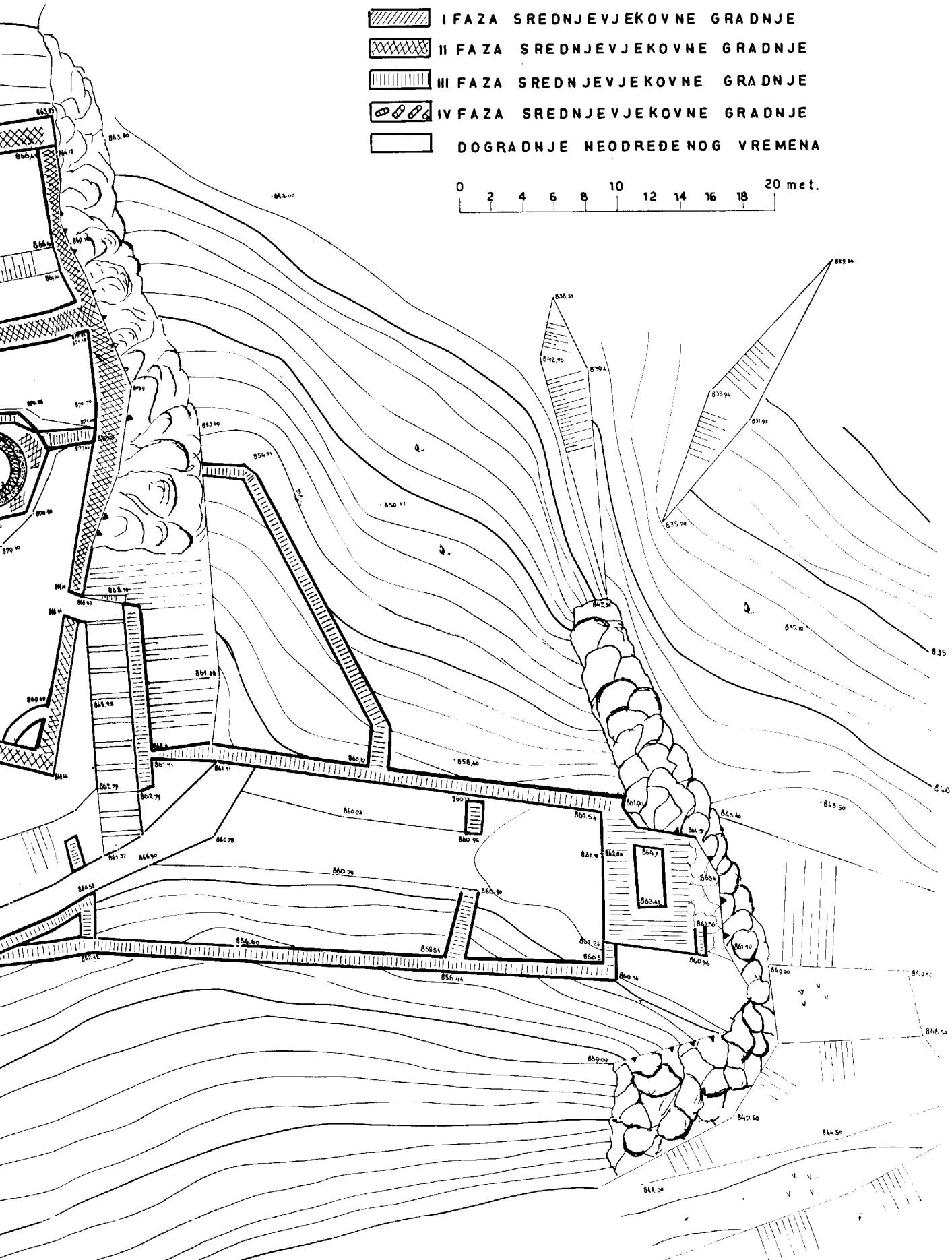
⁴⁰ H. Kreševljaković, Naše starine, Sarajevo, 1953. str. 18.

LEGENDA

- KASNOANTIČKI ZID
- I FAZA SREDNJEVJEKOVNE GRADNJE
- II FAZA SREDNJEVJEKOVNE GRADNJE
- III FAZA SREDNJEVJEKOVNE GRADNJE
- IV FAZA SREDNJEVJEKOVNE GRADNJE
- DOGRADNJE NEODREĐENOG VREMENA

0 2 4 6 8 10 12 14 16 18 20 met.

Pogled na kraljevski dvor sa istoka

U prvoj dionici, dugoj oko 50 m, put je prolazio pokraj jedne kovačnice i 4—5 manjih drvenih građevina. Nakon toga se stupalo na pokretni drveni most, koji je vodio preko 3 m širokog i 2—3 m dubokog jarka. U drugoj dionici (oko 30 m) put je išao preko strmih padina, pa je njegova trasa morala biti vještački usjećena u kameni tlo. Najsnažniji usjek nalazio se na produžetku prvog i najvišeg grebena, na koji se inače naslanjaju sjeverni zid i glavna kula dvora (na gornjem horizontu). Treća dionica prolazi ispod završetka drugog i trećeg grebena; prema usjećenim ležištima i vještačkom adaptiranju grebenova može se zaključiti da se i ovdje, sa gornje strane puta, nalazila neka drvena arhitektura relativno velike visine.

Neposredno pred ulazom u šire predvorje, sa gornje strane puta, bio je postavljen klesani kameni blok u formi izduženog kvadra, koji je, po svoj prilici, služio kao pomoć kod uzjahivanja konja (u tursko doba takav se kamen naziva bijektaš).

Konstrukcija vrata bila je izgrađena od klesanih kvadara sedre. Gornji dio vrata bio je, bez sumnje, izведен u formi luka, ali se ne može znati da li je taj luk bio polukružan ili šiljat. U zidu, sa gornje (istočne) strane ulaznog otvora, vidi se rupa koja je služila za drveni zasun (mandal) na vratima.

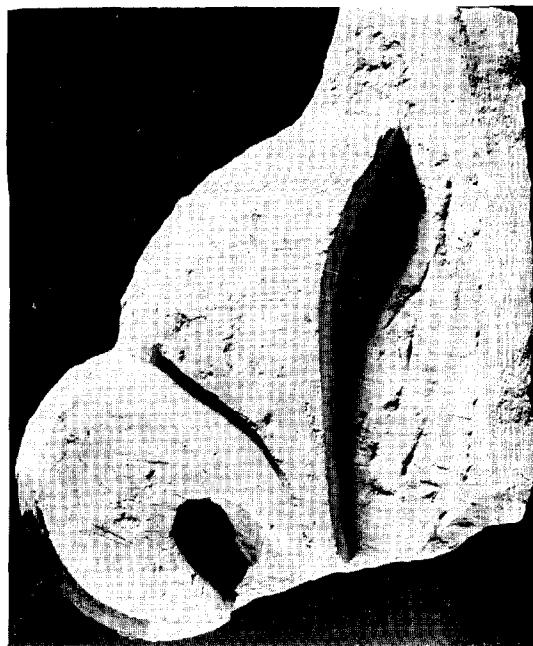
Prostor do ulaza, s unutarnje strane, bio je formiran u posebnu građevinu nepravilnog oblika koja je predstavljala neku vrstu kapijske kule. Istočni zid ove kule bio je izgrađen od drveta i vjerojatno se nije držao jedne linije. Unutrašnjost ove neobične kule bila je organizirana tako da je uz njezin zapadni zid — širinom do 1,5 m, išao popločani put. Na ostalom prostoru kule mogle su se konstatirati dvije manje terase na povišenim i različitim nivoima; na terasi uz vanjska vrata našlo se nekoliko velikih kamenih kugli koje su, očito, bile predviđene za obranu u uslovima strmog terena. Od vrata koja su iz kule vodila u slobodni prostor šireg predvorja dvora nije sačuvano ništa;

moglo se samo konstatirati da su širinom bila jednaka vanjskim vratima.

S obje strane uskog a izduženog slobodnog prostora u širem predvorju stajali su manji građevinski objekti. Oni su se jednom stranom naslanjali na bedemske zidove a ostala konstrukcija im je bila drvena. Samo za jedan od ovih objekata mogla se odrediti i bliža funkcija (kovačnica). Na samom južnom kraju terase (na jednom grebenu) stajala je kula osmatračnica, dok je sa istočne strane, na 3—4 m nižem horizontu, uz bedem i greben (4) bio prizidan poseban objekat nepravilne osnove i neutvrđene namjene.

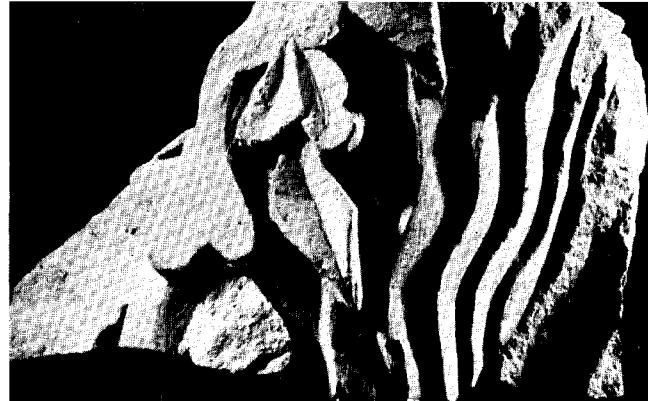

Posebnim stepeništem penjalo se do druge dvorske kapije i predvorja donje palače kraljevskog dvora. Stepenište je bilo uklesano u kamenito tlo, ali je, kako izgleda, bilo izgrađeno od drveta i natkriveno. Krovnu konstrukciju sa jugoistočne strane podržavao je poseban zid, a sa sjeverozapadne strane — povišeni kameniti

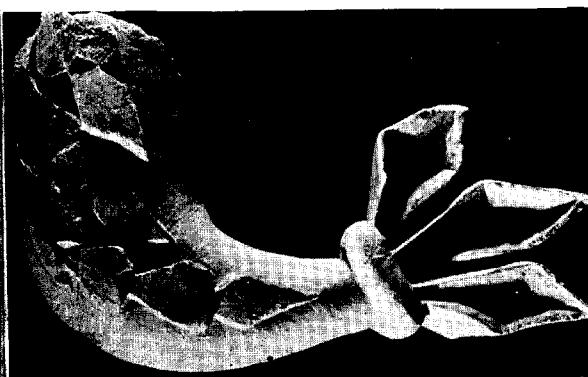

Uломci okvirnog ukrasa lunete iznad druge dvorske kapije

Uломци kraljevskog grba iz lunete nad drugom dvorskom kapijom

Na vrhu stepeništa, pred samom kapijom vidi se rupa kružnog presjeka u kojoj su nađeni fragmenti keramičkih svjetiljki. Po tome se može zaključiti da je ovdje stajao drveni stup sa svjetiljkom koja je osvjetljavala portal u predvorju donje palače.

Perimetralni zid, koji je opasivao predvorje donje palače, u predjelu vrata prokopan je do ispod samih temelja. Po svoj prilici, to je djelo kopača blaga. Usprkos ovakvom stanju, nalazi nekoliko ulomaka kamene konstrukcije i dekoracije dozvo-

teren. Prije iskopavanja, čitav prostor sa stepeništem bio je prekriven debelim slojem ruševina.

*Luneta iznad druge dvorske kapije
(pokušaj rekonstrukcije)*

ljavaju gotovo cjelovitu rekonstrukciju osnovnog izgleda portala.

Kameni okvir vrata bio je izrađen od pažljivo klesane miljevine. Dovratnici su imali pravokutni presjek i jednostavne kapitele u vidu ojačanih gotičkih konzola. Luneta iznad portala bila je uokvirena kamnim vijencem, oblikovanim u trolisni gotički luk; vijenac je izведен od niza listova, a sam vrh lunete vjerojatno se završavao u formi ljljanove krune. U unutrašnjosti lunete bio je smješten potpuni kraljevski grb.

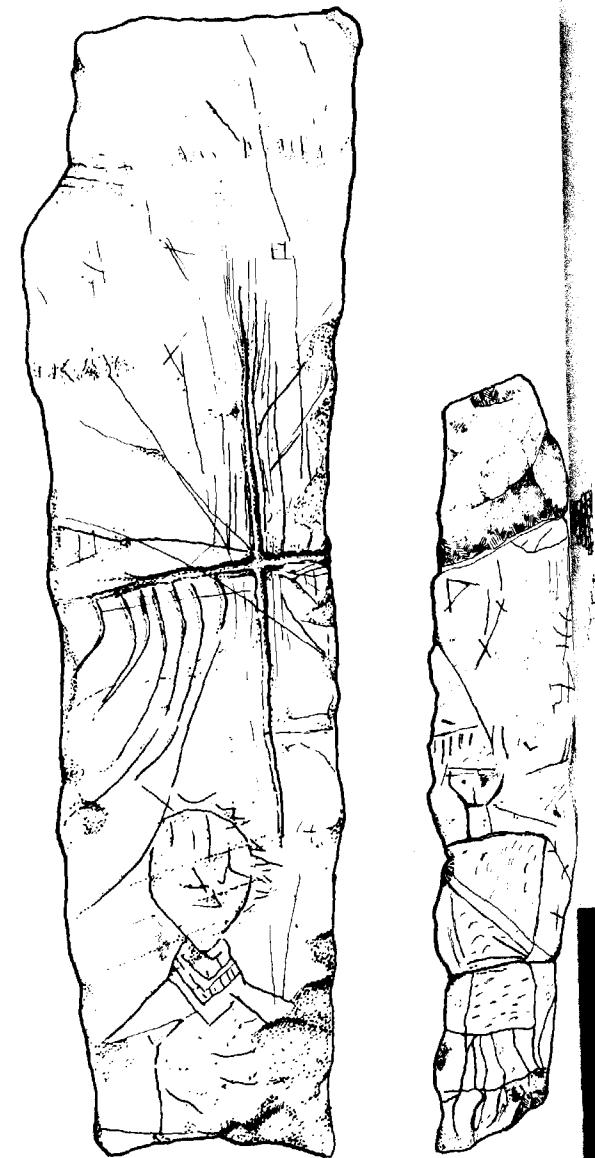
Ovakva slika portala mogla se sačiniti iz sačuvanih dijelova dovratnika (sa kapitelom), dijelova okvirnog vijenca lunete i dijelova kamenog grba (kacige i plasta) koji su nađeni u ruševinama portala. Zanimljivo je da su na dijelovima dovratnika zapaženi grafiti sa predstavama ljudskih figura i čirilskim zapisima od pojedinačnih riječi i slova.

Samo predvorje donje palače, odnosno uže predvorje kraljevskog dvora, formirano je u obliku nepravilnog četverokuta i, da bi se prilagodilo terenskim uslovima, terasirano u tri osnovna horizonta, koji se postepeno dižu od juga (ulaza) prema sjeveru. Posebni bedemski zidovi opasuju zapadnu i južnu stranu predvorja; na sjevernoj strani je okomita litica koja se izdiže prema gornjoj palaći i vrhu brda sa glavnom kulom; na istoku, dvorište zatvara donja palača dvora.

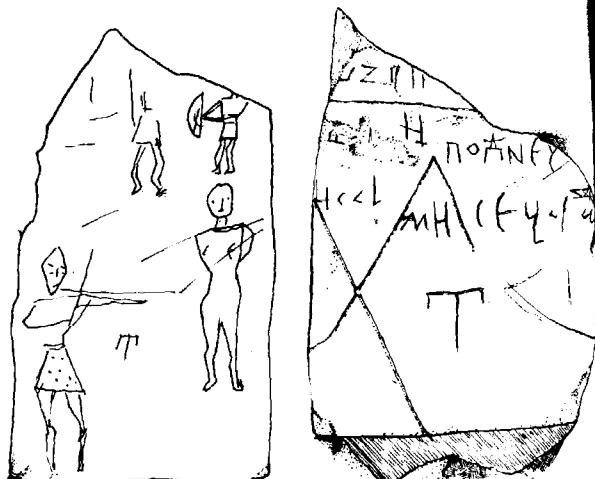
Donja terasa dvorišta pruža se čitavom dužinom južnoga zida. Desno i lijevo od ulaza stajali su drveni objekti žitnih spremišta; u najstarijim arheološkim slojevima svuda su nalaženi ostaci ugljenisanog žita (pšenice, prosa i zobi). U jugozapadnom kutu predvorja bio je izgrađen suhozidni podijum polukružne forme, koji je, po svoj prilici, fungirao kao jedan od položaja dvorske straže.

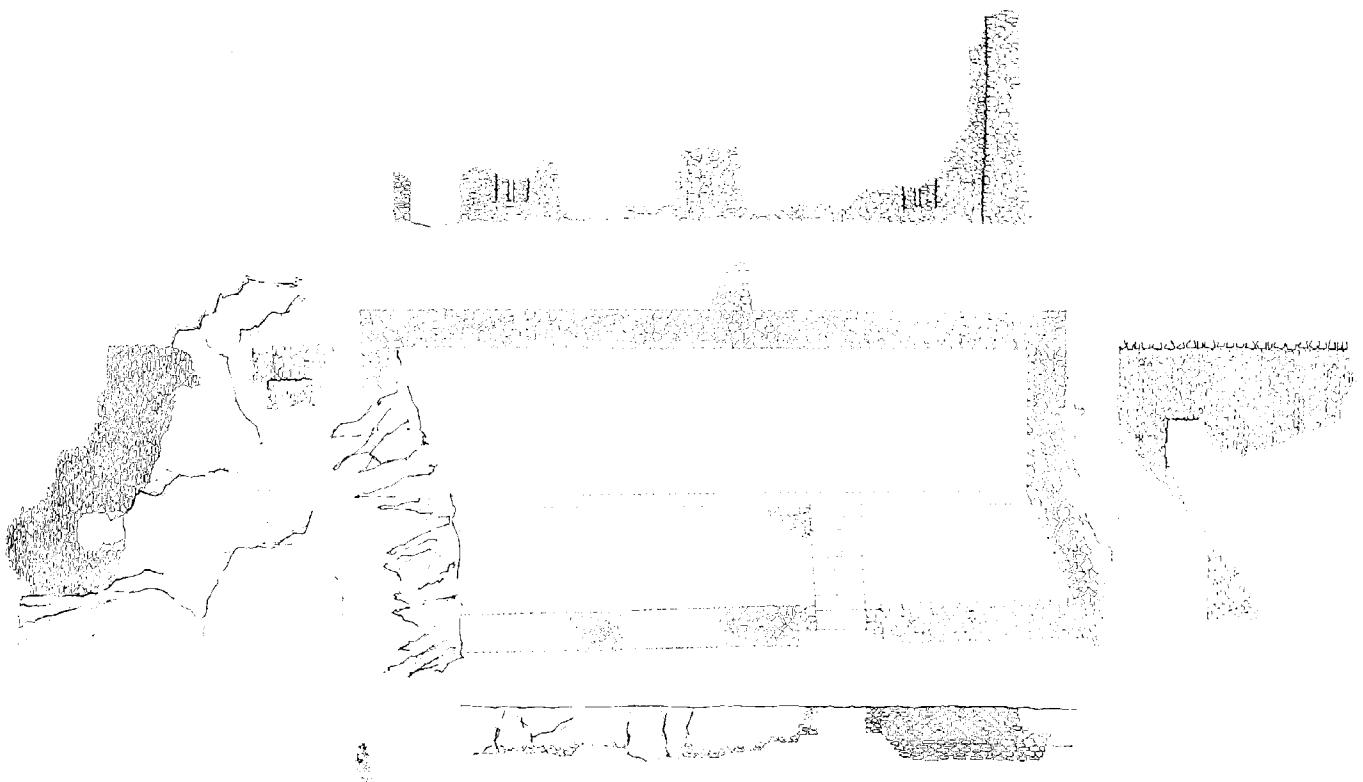
Na srednju terasu penjalo se kratkim stubištem od 5—6 stepenica uklesanih u kameni tlo. Osim zaravnjenog prostora uz sjeverni dio palače, gdje su na drvenim stupovima stajale keramičke svjetiljke, na ovoj terasi je stajalo i krunište velike cisterne.

Na najvišoj terasi, u sjeverozapadnom dijelu predvorja, stajala je dvorska kovačnica, trap za kreč i još jedan manji (stambeni) objekat.

Crteži i zapisi na dovratnicima druge dvorske kapije

Plan donje palače sa profilima očuvanih perimetralnih zidova

Fragmenat kapitela sa portala donje palače kr. dvora

Prilikom iskopavanja moglo se konstatirati da je svuda po predvorju, neposredno na zaravnjenom tlu, ležao 5—15 cm deo sloj gara. Iznad toga je dolazio sloj ruševina (gradevinskog kamenja sa krečnim malterom), koji je bio na površini grubo zaravnat. U najmladem sloju, koji se miješao sa humusom i bio različite debljine, zapaženi su ostaci manjih objekata, građenih u kombinaciji drveta i suhozida. Ovi objekti potiču iz turskog perioda.

Donja ili velika palača kraljevskog dvora ima u tlocrtu oblik nepravilnog pravokutnika prosječnih dimenzija 25×10 m. Nepravilnost u planu dolazi uslijed toga što je južni zid palače postavljen na prirodni kraški greben, dok sjeverni zid u cjelini sačinjava okomita kamena litica.

Sudeći po visini djelomično sačuvanog jugoistočnog kuta zgrade i po ležištima za naslon drvene konstrukcije u sjevernom zidu — litici, ova palača je imala najmanje 4 etaže. Prilagodjavajući se strmom terenu, koji se ovdje spušta od zapada prema istoku, donje dvije etaže stajale su ni-

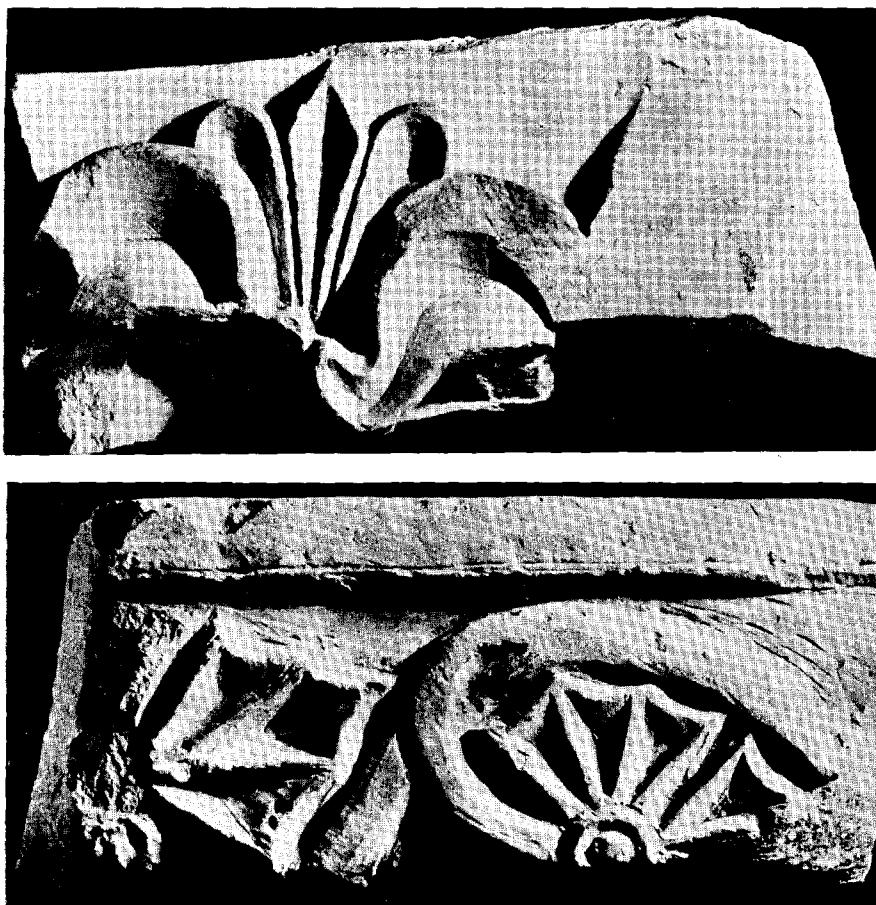
že od nivoa srednje terase dvorišta, odakle se ulazilo u palaču. Razumije se da ni horizonti pojedinih etaža nisu morali biti ravnomjerno raspoređeni po čitavoj građevini.

Platforma za postavljanje ove monumentalne građevine izgrađena je podzidivanjem i terasiranjem strmog terena, uz istovremeno korištenje dvaju paralelnih kraških grebenova.

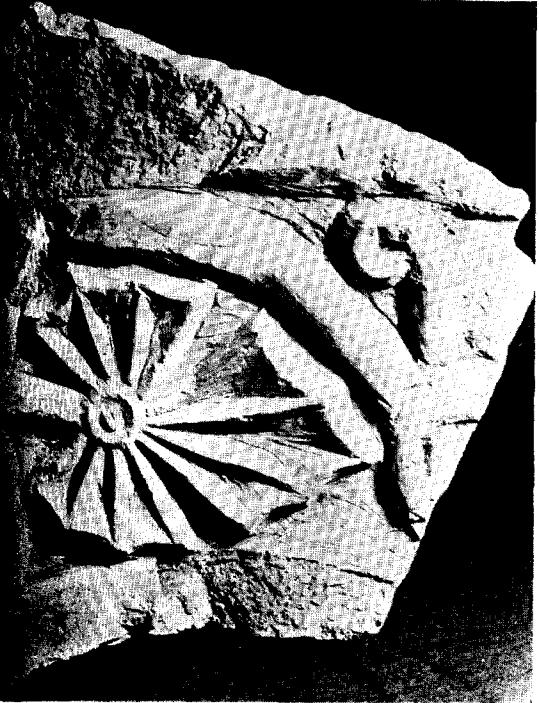
Korisni prostor donjih dviju etaža bio je za 4 m uži od čitave širine zgrade (dakle, 25×6 m), a do njega se silazilo stepeništem koje je polazilo od vrata u sredini zapadnog zida i bilo uklesano u kamenito tlo. U trećoj etaži je 4 m široko proširenje zgrade — do zapadnog zida — vjerojatno služilo kao jedinstveni hodnik, odakle se ulazilo u ostale (službene) prostorije palače.

Istočni zid palače ležao je na 3—4 m visokom i 2—3 m širokom podzidu, koji je s unutrašnje strane imao solidnu malternu hidroizolaciju; sa vanjske strane, u samoj sredini, i podzid i čitav zid podržavao je kontrafor, kroz koji je prolazio i odvodni kanal za vlagu i suvišnu vodu iz palače. Dijelovi ovoga zida su očuvani u visini do 2,5 m, i u njima su zapaženi otvori — puškarnice koji su pripadali prvoj etaži. Sa neke od gornjih etaža potiče jedan doporzornik romano-gotičke bifore, sličan onima na zapadnoj fasadi zgrade.

Južni zid je čitavom dužinom postavljen na kraški greben. Zbog krivine grebena i zid palače se lomi, odnosno povija, na mjestu gdje se sastaje uzdignuti zapadni dio (živac, hodnik) sa glavnom masom građevine. U ruševinama se sačuvao trag samo jednog prozora koji je po kon-

*Uломци doporzornika
sa donje palače
kraljevskog dvora*

Uломак doprozornika

strukciji odgovarao puškarnici, (strijelni-
ci) ali mu je otvor znatno veći.

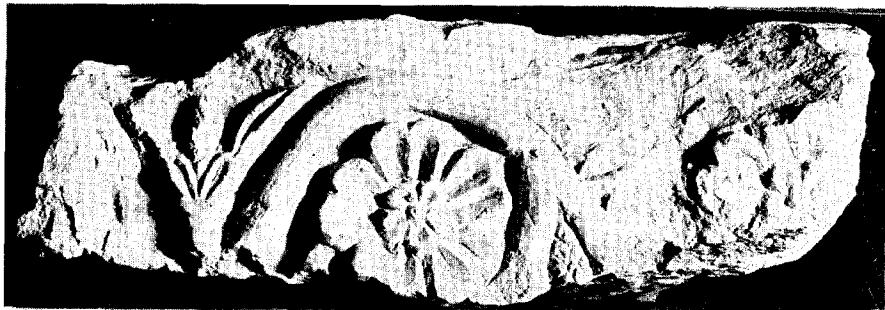
Kao sjeverni zid palače najvećim dijelom služi okomita kraška litica u kojoj se raspoznaaju uklesana ležišta za grede od unutrašnje konstrukcije palače. Samo gornji dijelovi sjevernog zida u visini od 3—4 m bili su građeni kamenom i krečnim malterom. U ovom zidnom dijelu sačuvao se i otvor (vrata) kojim se komuniciralo između donje palače i pomoćne zgrade (aneksa) dvora.

Glavni ulaz u palaču nalazio se u sredini zapadnog zida, i to u visini treće etaže, koja je odgovarala horizontu srednje terase dvorišta. Dovratnici širokih vrata bili su izgrađeni od pažljivo klesanih blokova muljike sa gotičkom profilacijom; njihovi kapiteli bili su ukrašeni motivom ljiljana u nizu, izvedenih u plitkom reljefu besprijekornom zanatskom vještinom.

Uz vanjsku fasadu južnog krila palače nađen je čitav jedan profilirani doprozornik romano-gotičke bifore. Na istom mjestu nadjeni su i dijelovi prozorskih okvira ukrašenih motivom loze širokih listova u niskom reljefu, pa se sa velikim stupnjem vjerojatnosti mogao rekonstruisati i cjeloviti izgled ove bifore. Karakteristično je da se slična, samo nešto rustičnija i neornamentirana, bifora nalazi i na citadeli grada Jajca.

Sudeći po nekoliko ulomaka slične forme, veličine i klesarske tehnike, ali donekle različitog ornamenta (druga vrsta, ukrasne lozice), može se zaključiti da svi prozori zapadne fasade nisu bili ukrašeni istim ornamentalnim motivima.

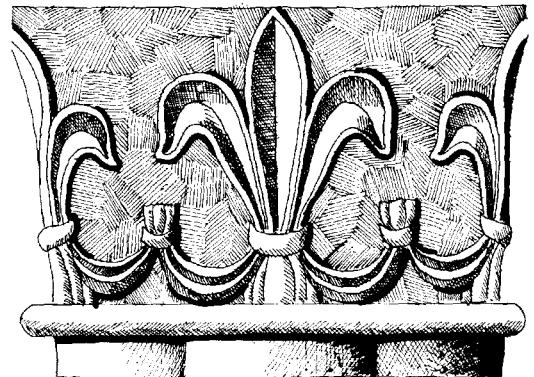
Za građevinske konstrukcije u ovoj palači korištene su žive stijene, usjeci u kamenitom terenu, zidovi od kamena u krečnom malteru, jedna vrsta bondruka (čata) i drvo; za konstrukciju ognjišta upotrebljavana je glina. Perimetralni zidovi, koji su na sjevernoj strani kombinirani sa živom stijenom, građeni su isključivo kamenom u krečnom malteru. Čitava unutrašnja konstrukcija bila je izgrađena od drveta; samo u nekim pregradnim zidovima južnog krila palače drvo je bilo dopunjeno bondručnim materijalom (glinom). Osim horizontalno postavljenih greda, za-

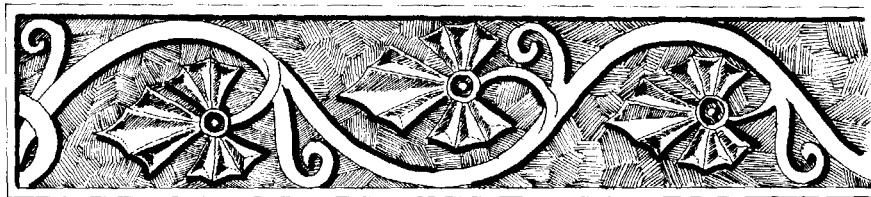
*Uломак
doprzornika
(likovna*

pažena su i ležišta (rupe) za okomito pobodene drvene stupove.

O unutrašnjem izgledu palače dobili smo samo oskudne podatke. Tako se moglo zapaziti da je na nekom od viših spratova u sjevernom krilu zgrade bila izgrađena peć sa keramičkim pečnjacima na kojima je bio utisnut grb i titula kralja Tvrtka II Tvrtkovića. Glinom nabijenih ognjišta bilo je u južnom krilu zgrade. Jedna prostorija na najvišem spratu srednjeg dijela zgrade imala je na svom istočnom zidu neke figuralne kompozicije izrađene u plitkom reljefu; u najranijem

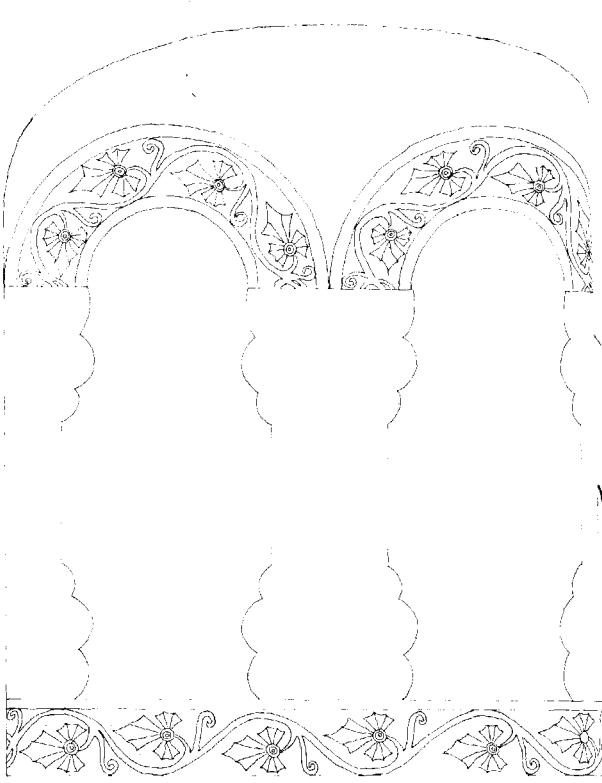
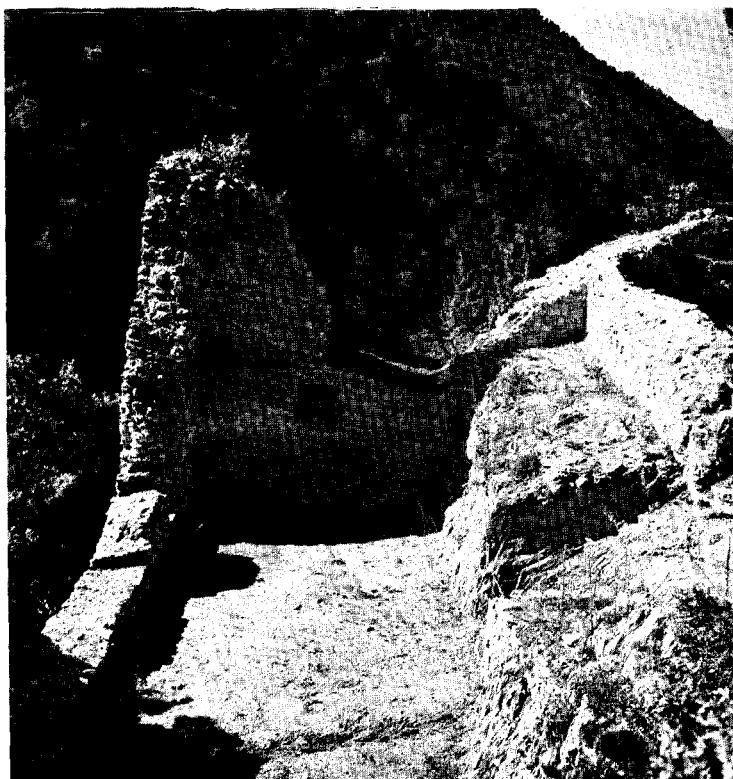
Razvijeni
ornamentalni motivi
sa fasade donje palače
(likovna
rekonstrukcija)

sloju ruševina pronađen je veći kameni blok sa predstavom orla.

Uломci dekorativne plastike sa minijaturnim dekorativnim elementima nađeni su i u južnom krilu palače. O njihovom prvobitnom mjestu i funkciji ne može se ništa pouzdano reći; poznate analogije upućivale bi na neke dekorirane niše, umiavaonike i sl.

Bifora sa donje palače kraljevskog dvora
(pokušaj rekonstrukcije)

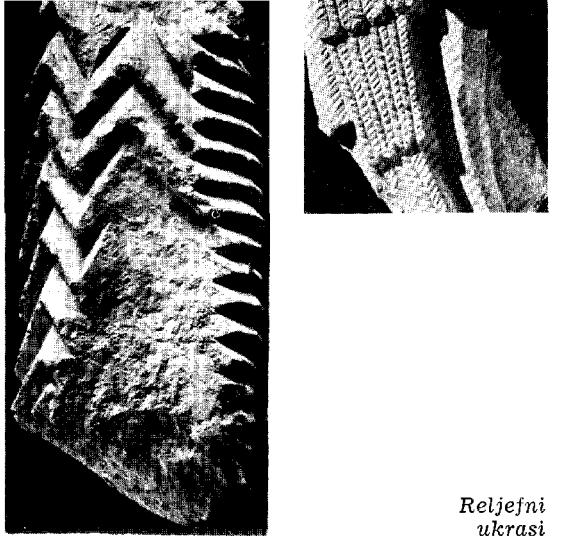

Karakter arheoloških slojeva u palači nije se bitno razlikovao od onoga u predvorju; (najstariji — gar, srednji — građevinski šut, i gornji — turski sloj). Jedino su ovdje svi slojevi bili nešto deblji, a turski sloj je bio izmiješan s urušenim konstruktivnim dijelovima spratova (bondruk, ognjištima, pečnjacima i sl.).

Unutrašnjost donje palače nakon iskopavanja

Reljefni ukras iz unutrašnjosti donje palače

Reljefni ukrasi

Komuniciranje između predvorja donje i gornje palače vršilo se pomoću drvenog stepeništa koje je, vjerojatno, polazilo sa gornje terase (u drugom predvorju).

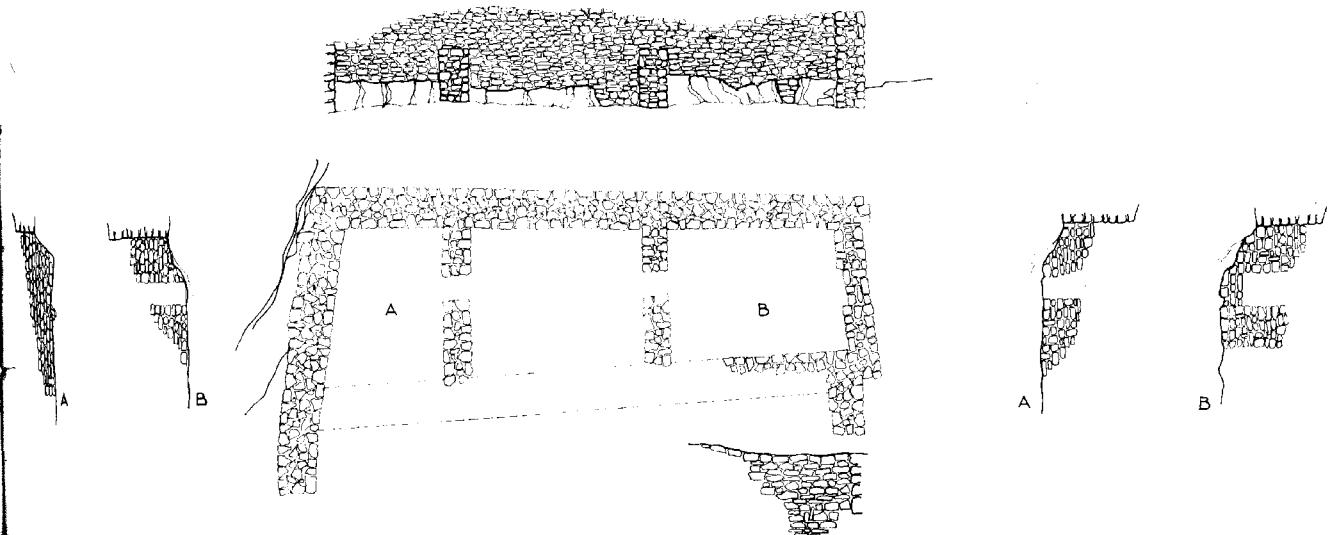
U predvorju gornje palače, koje je uzimalo uzak izduženi prostor uz zapadni perimetralni bedem, nije bilo nekih većih ili masivnijih objekata. U samom jugozapadnom kutu bila je izgrađena polukružna platforma za stražarsko mjesto; jedan tanji zid, u sredini predvorja, paralelan sa bedemom, vjerojatno je podržavao drvenu galeriju duž unutrašnje strane zapadnog bedema, kojom su se kretali strijelci. U dijelu predvorja uz glavnu kulu, gdje je nađeno više mlinskih kamenova, bila je podignuta neka drvena građevina, a možda i jedna keramička peć. Uza sam zapadni zid palače, isturena u predvorje, stajala je drvena galerija koju su djelomično podržavali zidovi.

Gornja palača je izdužena četverokutna građevina, unutrašnjih dimenzija 18—19 × 5—5,6 m. Iskopavanje je pokazalo da je

Gornja Palača

Okomita litica, visoka 5—8 m, odvaja predvorje donje palače od grupe objekata na samom vrhu kraške grude na kojoj je smješten dvor. Ovdje su, na relativno zaravnjenom terenu, bile smještene: glavna kula, cisterna i tzv. gornja palača sa predvorjem. U podnožju gornje palače, u jednoj kasnijoj fazi izgradnje, bila je na istočnoj strani podignuta još jedna palača, koju smo nazvali aneks.

Plan gornje palače sa profilima očuvanih zidova

Fragmenat kamenog ukrasa

lom pšenicom. Taj podatak zanimljiv je kao dokumenat o načinu i mjestu čuvanja žita u jednom srednjovjekovnom dvoru.

Prema općepoznatim historijskim uslovima, kapela je najvjerojatnije izgrađena za kraljicu Dorotoju, ženu kralja Tvrkta II.

Arheološki slojevi u ruševinama gornje palače pokazuju sličnu strukturu kao i u ostalim dijelovima dvora. Najraniji je tanak sloj sa garom; iznad toga je debeo sloj čistog šuta (ruševine zidova), koji je na površini grubo zaravnjen. Najpozniji je neizdiferencirani sloj sa materijalom iz turskog doba, koji je mjestimično izmiješan s urušenim spratnim konstrukcijama i predmetima iz srednjeg vijeka.

Aneks Gornje Palače

Aneks gornje palače, dimenzijâ od 18×6 m, predstavlja u građevinskom pogledu palaču u pravom smislu. Na zapadnoj strani aneks je koristio zajednički zid sa podnožjem gornje palače, na jugu se naslanja na donju palaču, dok su mu ostali zidovi bili jednakе debljine kao i bedemi čitavog sjevernog dijela Bobovca (100—110 cm).

Zgrada je morala imati najmanje dve etaže, što se zaključuje iz visine sačuvanih dijelova južnog zida.

Sve unutrašnje pregrade, kao i u gotovo svim sličnim objektima u Bosni, bile su izgrađene od drveta; prilikom iskopavanja nađene su — ugljenisane — gotovo čitave grede koje su pridržavale podnicu duž zapadnog zida građevine.

Zgrada je imala dva ulaza: jedan u sjevernom zidu (širine 1 m), koji je, vjerojatno, služio i kao izlaz iz dvora u slučaju opasnosti ili neke druge potrebe, i drugi na južnoj strani, koji je (iz druge etaže) vodio direktno u treću etažu donje palače.

Bliža funkcija ovoga aneksa ne može se pobliže odrediti. Ipak, neki indiciji pokazuju da su ovdje bile smještene radionice majstora finijih zanata, kao što su

Uломak stupa sa tragovima pozlate

graveri, pečatoresci i sl. Ovdje su, naime, nađeni negativi-kalupi za izradu keramičkih pećnjaka i drugih ukrasa, koštana piksida za neku boju (?) i sl.

STAMBENA ARHITEKTURA

Palača na Crkvici

Na Bobovcu su otkrivene četiri građevine koje imaju karakter palača. Tri su u sastavu kraljevskog dvora, pa se o njima tamo i detaljnije govori. Četvrta je smještena na istočnoj strani terase Crkvice.

Palača na Crkvici je longitudinalna građevina pravokutne forme s unutrašnjim rasponom od 11×6 m. Platforma za zgradu djelomično je usječena u strmo zemljiste, tako da čitava zapadna strana koristi živu stijenu kao zid do visine od oko 2 m.

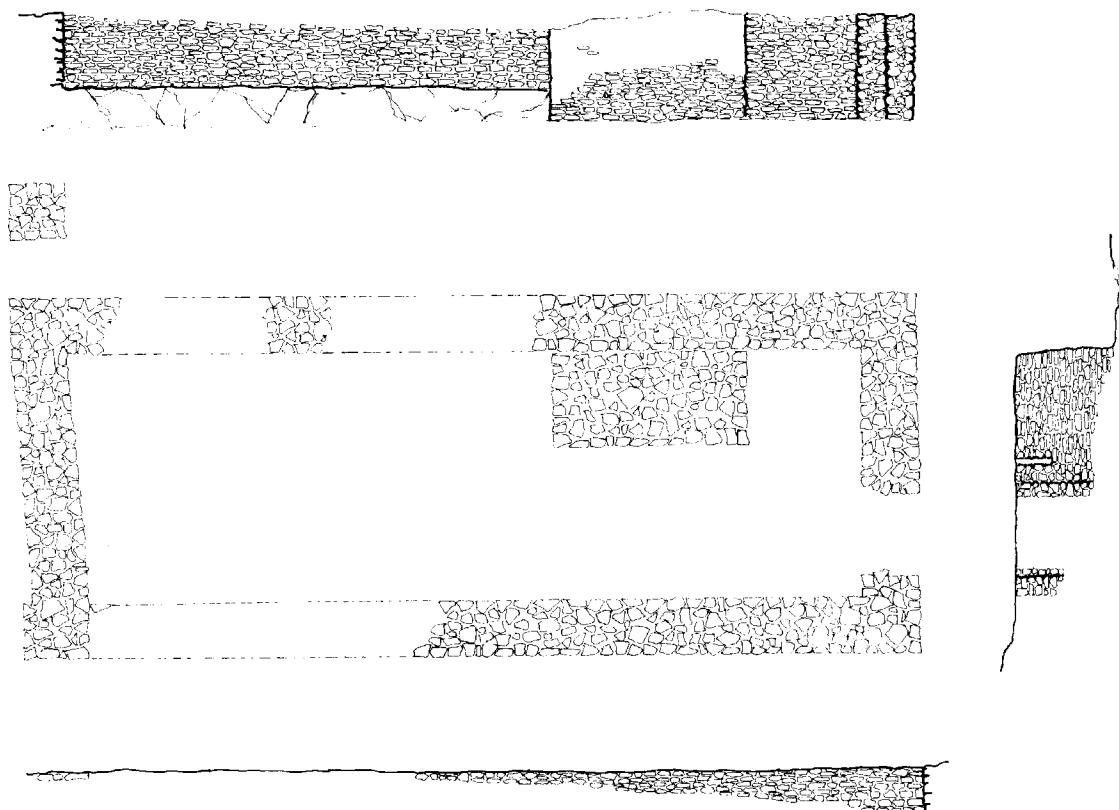
Kameni zidovi palače široki su 100—110 cm, što predstavlja standardnu debjinu za bedemske zidove na Bobovcu, i uopće za monumentalnu arhitekturu uže Bosne u XIV i XV vijeku. Zgrada je imala

najmanje dvije etaže, a vjerojatno je bila pokrivena daskom. U donju etažu vodila su široka vrata u sjevernom zidu, a za gornju etažu postojao je poseban ulaz sa maloga trga pred palačom. Oblik, veličina i broj prozora nisu mogli biti utvrđeni jer su zidovi porušeni do samog tla. Jedino bi se, po nalazima sedrenih kvadara, moglo zaključiti da su prozorski otvori bili pre-svođeni.

Od unutarnjih pregrada nema nikakva traga, pa je očito da su sve pregrade bile od drveta.

Jedini elemenat koji dijelom objašnjava organizaciju unutrašnjeg prostora je kamenom zidani podijum četverokutne osnove $5,14 \times 2,5$ m, koji svojom visinom odgovara visini donje etaže. Ovaj podijum je u toku istraživanja dugo vremena predstavljao zagonetku; pomišljali smo da je to improvizacija ad hoc nekog graditelja, koji je htio da riješi problem komunikacije između etaža pomoću širokog i stabilnog stepeništa. Tek prije godinu dana, kada je otkopana do u detalje slična palača u Bokševcu kod Konjica, moglo se pouzdano utvrditi da je ovaj podijum prvenstveno služio kao platforma za keramičku peć većih dimenzija. Sada je postalo jasno da

Palača (franjevačka kuća) na Crkvici. Plan i unutrašnje fasade očuvanih zidova

Pogled na ruševine palače na Crkvici

i velike količine crvene pečene zemlje, koja je nađena svuda oko podijuma, potiču od te peći, a ne od bondručnih pregrada ili posebno građenih zemljanih podova na spratu. Ova peć je imala pećnjake u formi čaša i keramički solunar.

Negdje oko sredine palače, uz istočni zid stajale su i keramičke svjetiljke sa zelenom caklinom, o kojima ćemo govoriti na drugom mjestu.

Ispred zapadnog zida palače je, vjerojatno, stajao natkriveni drveni trijem, sa pretežno drvenom konstrukcijom, širine 2 metra. Trag ovoga trijema predstavlja kamnom zidana, četvrtasta supstrukcija, veličine $130 \times 105 \times 30$ cm, sa ležištem u kojemu je okomito stajao drveni stup ili greda, nađena u pravcu jugozapadnog ugla palače. I po ovom elementu — trijemu ili hodniku — naša građevina u osnovi ulazi u krug specifične grupe bosanskih palača srednjeg vijeka (Bobovac-dvor, Blagaj na Buni, Bokševac kod Konjica).

Karakteristična je urbanistička lokacija ove palače. Ona je smještena na prostoru koji ima autonomnu organizaciju, pa i fortifikaciju, i gotovo ne zavisi od peri-

metralnih bedema. Postojanje dviju crkava sa grobljem oko njih, zatim i sam naziv Crkvica, koji se sačuvao sve do danas, upućuju na sakralno-kultni karakter čitavog ansambla. Zaravnjeni prostor između zgrada, sa cisternom u sredini, podsjeća, doduše, na mali gradski trg, ali i na samostansko dvorište. Stoga su se u toku rada i nametale dvije moguće interpretacije ovoga prostora: ili se radi o gradskom trgu, ili o dvorištu nekog samostanskog ansambla.

Dilemu je riješio jedan podatak iz Dubrovačkog arhiva, koji do sada nije bio poznat. Naime, u knjizi Testamenta Notariae, pod 19. VI 1449. g., zavedeno je da Dubrovčanin Radič Mišetić, koji je umro u Fojnici, ostavlja 5 dukata crkvi na Bobovcu, s time da se moraju utrošiti na kuću za stanovanje male braće. Sada znamo da se 1449. g. gradila kuća za franjevce na Bobovcu i da su se za nju kupili milodari. Vršina priloga te širina kruga iz kojega su se javljali pomagači govore i o relativnoj monumentalnosti kuće. Stoga i nema razloga sumnjati da je ovdje riječ upravo o našoj »palači« u kompleksu Crkvice.

Kao direktna analogija, može se navesti i do u detalje slična palača u gradu Bokševcu, kraj sela Kostajnice u današnjoj općini Konjic. Plan građevine je gotovo identičan, predio se naziva Crkvina, u blizini su nađeni i grobovi.

Radi jasnoće treba istaknuti da i sam izraz u izvoru i druge okolnosti pokazuju da je to kuća za stanovanje male braće (franjevaca), a ne samostan u formalnom smislu. Za samu arhitektonsku fizionomiju građevine to nema bitne važnosti, jer je razlika između »kuće« i samostana u organizacionom i pravnom statusu, a ne u formi građevine.

Stambene zgrade

Stambene zgrade bobovačkog naselja razbacane su u nekoliko skupina unutar gradskih zidina, zatim u malom podgrađu s južne strane i nešto većem predgrađu sa sjeverne strane grada — izvan bedema. Prilagođavajući se maksimalno terenskim uslovima, graditelji su kuće podizali po hrtvu i zapadnim padinama grada — na čitavom prostoru između dvora i Crkvice, a

manja skupina kućâ stajala je i na južnoj padini Visa. Podgrađe se bilo formiralo na dvije kraške terase ispod kraljevskog dvora, dok je predgrađe zauzimalo sami hrbat kose sjeverno od grada, sve do gradskog groblja, niže puta koji spaja sela Dragoviće i Mijakoviće. Ostaci gradskog naselja danas se raspoznaju po terasasto formiranim platformama usječenim u kamenito tlo, ili po kamenim omeđinama u suhozidu na kojima su nekada stajale drvene kuće.

Danas se može registrirati 50—60 takvih kućista unutar bedema i približno isto toliko izvan grada. U najboljem slučaju, računajući na to da se mnogim zgradama danas ni za trag ne zna, čitava naseobinska aglomeracija Bobovca nije mogla imati više od 200 kuća.

Za stambene zgrade na Bobovcu karakteristična je tendencija da se žive stijene, kamene litice i uopće kameniti teren što više koristi za zidove kuća. Tako je vrlo čest slučaj da čitav jedan zid do visine od 3 m sačinjava živa stijena, a i druga dva zida koriste živac i kameniti usjek koliko god je to moguće. Ovu pojavu smo svojevremeno registrirali i na ruševinama Pavlovića grada Borča u istočnoj Bosni,⁴¹ karakteristična je i za druge srednjovjekovne gradove u Bosni i Hercegovini (Črešnjevo i Bokševac u Neretvi, na primjer), a susreće se i u otvornim naseljima (npr. Goranima i Gorici kod Konjica).⁴² Po ovim osobinama ona predstavlja poseban tip srednjovjekovne kuće omiljen u Bosni i Hercegovini, koji se ne može objasniti samo uslovima strmog i kamenitog terena. Po svoj prilici, ovdje postoje i vrlo stare navike i tradicije, ali i jedna sasvim jasna i praktična prednost: u konstrukciji drvene kuće jedan zid od živca kamena vrlo dobro rješava problem lociranja otvorenog ognjišta.

Gradevinski materijal bobovačkih kuća je isključivo drvo, ako se ne računa korištenje žive stijene i minimalna upotreba kamena za prihvatanje drvene konstrukcije. Iako nije nađeno odgovarajućih ost-

⁴¹ Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Arheologija, 1962, str. 160—163.

⁴² Tu pojavu uočili smo neposrednim zapožanjem na velikom broju srednjovjekovnih gradova u Bosni; koliko nam je poznato, komplet-

taka, tragovi suhozidnih »temelja« kućnih zidova upućuju na zaključak da su na njih bila položena horizontalna brvna, a ne možda vertikalne oblice ili sl.

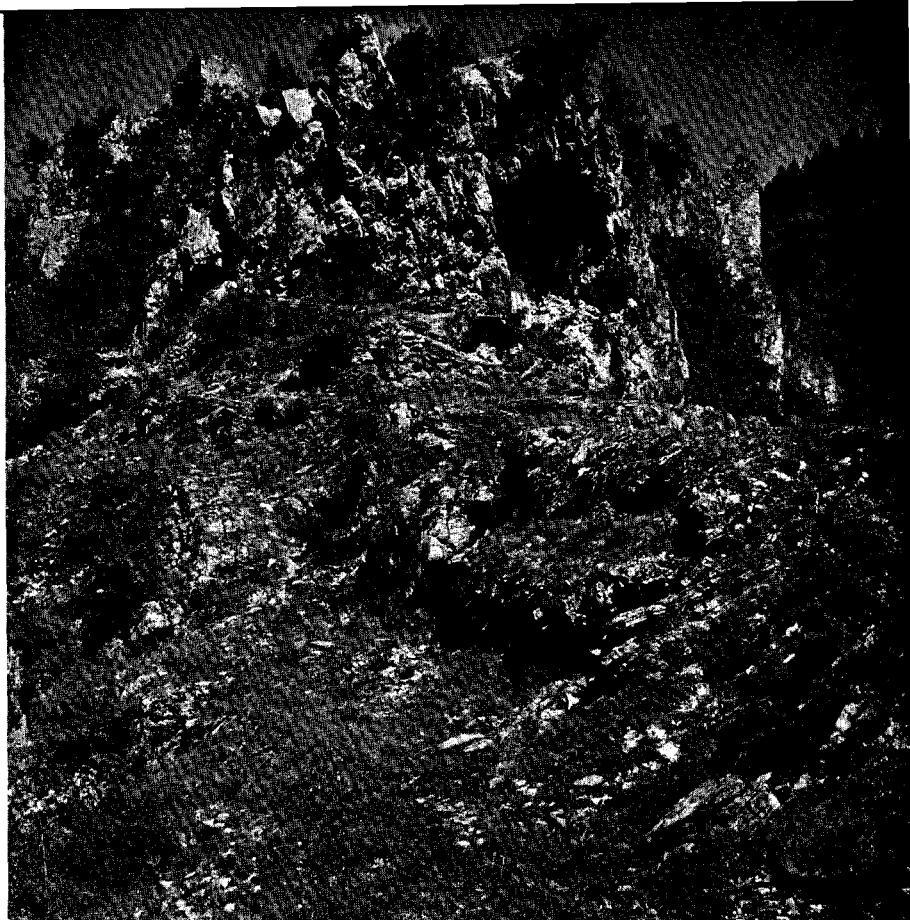
Brojni ostaci suhozida sa donjih, otvorenih strana kuće pokazuju da su ovi slabici i niski zidovi služili samo za podupiranje drvene konstrukcije zgrade, kako bi ona, usprkos neravnom terenu, bila postavljena u horizontalan položaj. Samo, treba naglasiti da su stanje i materijal ovih potpornih zidova tako slabici da je teško vjerovati da su oni cijelom dužinom prihvaćali zidove — brvna kuće; kako izgleda, brvna su se čvrsto oslanjala samo na ugaone kamenove a ostali dio zida je kasnije izgrađen. Ovaj potporni zid imao je svrhu da donekle podupre i spriječi uvijanje brvana, ali i drugu praktičnu namjenu: da zatvori slobodni prostor ispod poda. Ovaj prostor štitio je donekle pod od hladnoće i vjetra, a mogao se i praktično koristiti — za kokoši, svinje, pse i sl. Puna analogija za ovakvo postavljanje brvnara i danas postoji u selima oko Bobovca.⁴³ Terminus *technicus* za izgradnju ovoga zida je »podbijanje«; time je označena njegova statička funkcija, ali u isto vrijeme i njezin supplementarni karakter. Praktično, većina ovih zidova se srušila još za funkcionisanja zgrade, što se također može provjeriti na očuvanim objektima današnje seoske arhitekture.

Zanimljiva je konstatacija da je većina stambenih zgrada prilično ujednačena. Osnovna arhitektonska jedinica je kvadrat prosječne veličine 4×4 m, a neposredno veća jedinica je udvajanje dvaju takvih kvadrata (4×8 m). Istina, ta osnova gotovo nikada nije pravilan kvadrat, pa ni pravilan četverokut, a i dužina stranice se kreće od 3,5 do 5 (ili do 10), ali to praktično nema velikog utjecaja na opći izgled i ne mijenja uočeno pravilo.

Dalja karakteristika stambene zgrade na Bobovcu jest da je ona, kao po pravilu, jednodijelna. Takav zaključak se nameće kada posmatramo prosječnu veličinu kuć-

nija obrada i interpretacija ove arhitekture još nije obavljena.

⁴³ Tako su građene, po pravilu, sve pojate (štale) u susjednim selima — Dragovićima i Mijakovićima, posebno i nekoliko pojata na Branici, uza samo gradsko područje Bobovca.

Vještački terasirano zemljište gdje su stajale drvene kuće gradskog naselja

šta, ali mu idu u prilog i detalji koje su pružila iskopavnja na 5—6 takvih objekata. Ni u jednom slučaju nije konstatirano kakvo pregrađivanje; ako objekat ima i prostora koji stoje jedan do drugoga, oni uvijek imaju karakteristike samostalnih jedinica, a ne dijelova jedne gradevine. Osim toga, u nekoliko slučajeva je zapaženo da je prostor osnovne jedinice (kvadrata 4×4) organiziran tako da može funkcionirati kao stambena cjelina. Naime, u kući zapadno od glavne kule, zatim u jednoj zgradi sjeverno od glavne ulazne kuće i u (kamenoj) zgradi na zapadnoj strani Crkvice, zapaženo je da je platforma — pod kuće podijeljen na dva dijela. Jedan, uži dio širine oko 1,5 m), je sasvim ravan, nepopoden i određen za otvoreno ognjište, (vatrište) koje je u sva tri slučaja i konstatirano. Drugi, nešto veći dio (oko 3,5 m), zauzima drveni pod, koji izravnava i kosinu terena. Na granici između drvenog i zemljjanog poda stajala je greda koju je prihvaćala daska poda. Na jednom mje-

stu sačuvao se i niz kamenja kojim je ova greda bila »podbijena«, ali i u drugim slučajevima ovakva konstrukcija mora se pretpostaviti. Kako se vidi, ovdje postoji ideja razdvajanja prostora, ali njegova veličina ne dozvoljava podizanje pregrade; u tom slučaju, naime, upotreba ognjišta bila bi isključena.

Iznimku među stambenim zgradama Bobovca čini kuća na zapadnoj strani terase Crkvice. Po osnovnim karakteristikama tlocrta ona se jasno veže za ostalu stambenu arhitekturu na Bobovcu (jama za ognjište, razdvajanje jedinstvenog prostora na popođeni i zemljani, veličina, pa i oblik). S druge strane, ona se bitno razlikuje po gradevinskom materijalu i unutarnjoj opremi. Izgrađena je solidnom tehnikom kamena u malteru (donji zid ima čak standardnu širinu bedema — 110 cm, a sjeverni i zapadni po 80 cm); kuća je imala i spratnu konstrukciju; unutrašnjost zidova je bar djelomično bila omalterisana finom žbukom, a negdje na spra-

Usjeci u kamenitom terenu, na južnim padinama Bobovca, predstavljaju jedine ostatke nekadašnjeg podgrađa

tu bila je instalirana i keramička peć sa pećnjacima u formi čaša.

Posebnu karakteristiku predstavlja i produženje donjeg (zapadnog) zida kuće u pravcu juga, pa je pomoću njega i još jednog suhozida formiran poseban građevinski objekat — vjerojatno konjušnica.

S obzirom na ovakvu tehniku i opremu kuća, mora se pretpostaviti da je ona pripadala nekoj istaknutoj osobi na Bobovcu. S obzirom na sakralni karakter čitavog ansambla Crkvice, treba pomišljati na dvorskog kapelana.

ZANATSKE RADIONICE

Srednjovjekovni gradovi su bili, uglavnom, jezgra oko kojih su se u velikom broju okupljali zanatlje i trgovci. Takvu ulogu su uistinu imali gradovi koji su vršili ulogu snažnijeg političkog centra i stolnog mjeseta.

Sasvim je jasno da danas ne možemo znati kakvih je sve i koliko zanatskih radionica radilo na Bobovcu. Stoga ćemo registrirati one koje su iza sebe ostavile neke materijalne tragove.

Zanatlje koji su ostavili tragove svoje djelatnosti na Bobovcu su: kovači, keramičari, zidari, klesari, graveri, rezbari, slikari i mlinari.

Kovačke radionice konstatirane su na tri mjesta na Bobovcu. Najveća je ona u blizini glavne ulazne kule na Bobovačkom sedlu; sama građevina imala je oblik četverokuta, a kao specifični tragovi kovačkog zanata sačuvali su se brojni komadi željezne troske i kamenom zidani banak — podijum. Od druge kovačnice, u širem predvorju dvora, konstatirane su samo veće količine troske; može se pretpostaviti da je ovdje radio kovač i potkivač — za dvorskiju konjušnicu. Treća kovačnica radila je čak u predvorju donje palače, dakle, u užem predvorju dvora. Bila je smještena na uzdignutoj terasi, u jednoj oma-

njoj zgradi kameno-drvene konstrukcije. Prilikom iskopavanja ovdje je otkriveno i kovačko ognjište od nabijene ilovače, ograđeno kamenim okvirom. U blizini ognjišta našlo se i komada sirovog gvožđa. Što je još zanimljivije, na samom ognjištu bio je i komad željezne rudače koji je većim dijelom rastaljen, a manji dijelovi gvožđa se još i sada drže za kamenu jalovinu. Da se na ovome mjestu uistinu talila ruda, dokaz je i omanja jama puna kreča koja je nadena u blizini ognjišta. A poznato je da se veliki dio bosanskih željeznih ruda može taliti samo uz dodavanje kreča.

Lončarstvo, jedan od najstarijih ljudskih zanata, ostavilo je također svoje tragove na Bobovcu. Istina, nismo našli nijedne lončarske radionice ili peći, ali imamo pouzdane dokaze da su se čitave serije keramičkih artefakata izradivale na Bobovcu. Prije svega, na Bobovcu je radila relativno dugo vremena jedna ili više radionica standardne domaće keramičke robe. Najjača je svakako ona sa majstorskim znakom svastike; ona je saradivala i u izradi pećnjaka za kralja Tvrtka II, a okušala se i u tehnici ocakljivanja. Stranoga porijekla, vjerojatno odnekle iz Podunavlja, bili su majstori »ciglastih« svjetiljki i pećnjaka na dvoru, zatim, majstori ocakljenih svjetiljki i čašastih pećnjaka u palači na Crkvici, a vjerojatno i još neki; ako se može suditi po nalazima kalupa, onda bi keramičke radionice morale biti u pomoćnoj zgradbi kraljevskog dvora.

Zidara je moralo biti na Bobovcu uvek i u velikom broju, a među njima svakako i specijalista za pojedine vrste zidarskih radova (bedemski zidovi, crkve, svodovi, cisterne, krečane).

Po ostacima kamene plastike može se zapaziti rad 4 ili 5 radionica sa više ruku. Kao vjerojatne bliže lokacije klesarskih radionica dolaze u obzir: pomoćne zgrade kraljevskog dvora te, u zadnjoj fazi djelatnosti, omanja zgrada od suhozida i drveta na podzidu — između apside grobne kapele i velike crkve.

⁴⁴ 28. decembra 1341. godine mletački rezbar (intagliator) Nikola obavezao se dubrovačkom knezu Ivanu Foscarenu da će 4 godine raditi na dvoru bosanskog bana Stjepana II Kotromanića.

Ako se ima u vidu da je bosanska kuća srednjega vijeka uopće, i vladarski dvor napose bio pretežno ukrašen rezbarijom u drvetu, onda je i na Bobovcu zacijelo radio mnogo drvorezbara. Na žalost, o njima nema direktnih podataka jer su drveni objekti sasvim uništeni. Indirektno, može se opravdano zaključiti da su se neki rezbari okušali i u mekanom kamenu; ne treba zanemariti ni podatak pisanih izvora koji govori o pozivu mletačkom rezbaru Nikoli da radi na dvoru bana Stjepana II.⁴⁴

U izlaganju o keramici spomenuta je i djelatnost gravera-pečatoresca koji radi i kalupe za pećnjake, a možda i neke ukrase u kamenu.

Freske u gornjoj kapeli rad su dvojice ili trojice slikara.

Iz zapisnika turskog suda u Brodu (Zenica) zna se da su na obje rijeke koje teku ispod Bobovca radili mlinovi,⁴⁵ a brojni ostaci kamenih žrvnjeva i izgorjelog žita uz glavnu kulu na kraljevskom dvoru dokazuju da se ovdje obavljala i ručna mletava žitarica.

CISTERNE

U okviru grada otkopane su tri cisterne; dvije u kompleksu dvora (u glavnoj kuli i u predvorju donje palače) i jedna na Crkvici.

Cisterna u glavnoj kuli uglavnom je ugrađena u zidnu masu, u supstrukcijama istočnog dijela kule. Naslonjena je direktno na antički zid, pa se nametala pomoćao da li je i cisterna kasnoantičkog porijekla. Ipak, za takvo mišljenje nema dovoljno argumenata (naprotiv, ploče od klešane miljevine u »podu« cisterne pokazuju da je ova cisterna građena paralelno sa dvorom, koji je kao ukrasni kamen koristio muljiku).

Osnova cisterne je elipsa promjera 5,20 i 4 m. Oplata joj je izvedena od lijepo tesanih sedrenih kvadara u krečnom malteru; preko toga zida navučen je 1—3 cm debeli premaz od specijalnog hidrauličnog maltera (malter sa sitnim pijeskom i tu-

Zna se da je ovaj majstor jedan dio svoje obaveze i ispunio (C. Fisković, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik, 1955, str. 14).

⁴⁵ Vidjeti naprijed, u poglavljiju o gradskom zemljisu Bobovca. (Naše starine, 1953, str. 18.)

Usjeci u kamenitom terenu, na južnim padinama Bobovca, predstavljaju jedine ostatke nekadašnjeg podgrada

tu bila je instalirana i keramička peć sa pećnjacima u formi čaša.

Posebnu karakteristiku predstavlja i produženje donjeg (zapadnog) zida kuće u pravcu juga, pa je pomoću njega i još jednog suhozida formiran poseban građevinski objekat — vjerojatno konjušnica.

S obzirom na ovakvu tehniku i opremu kuća, mora se pretpostaviti da je ona pripadala nekoj istaknutoj osobi na Bobovcu. S obzirom na sakralni karakter čitavog ansambla Crkvice, treba pomišljati na dvorskog kapelana.

ZANATSKE RADIONICE

Srednjovjekovni gradovi su bili, uglavnom, jezgra oko kojih su se u velikom broju okupljali zanatlije i trgovci. Takvu ulogu su uistinu imali gradovi koji su vršili ulogu snažnijeg političkog centra i stolnog mjesto.

Sasvim je jasno da danas ne možemo znati kakvih je sve i koliko zanatskih radionica radilo na Bobovcu. Stoga ćemo registrirati one koje su iza sebe ostavile neke materijalne tragove.

Zanatlije koji su ostavili tragove svoje djelatnosti na Bobovcu su: kovači, keramičari, zidari, klesari, graveri, rezbari, slikari i mlinari.

Kovačke radionice konstatirane su na tri mjesta na Bobovcu. Najveća je ona u blizini glavne ulazne kule na Bobovačkom sedlu; sama građevina imala je oblik četverokuta, a kao specifični tragovi kovačkog zanata sačuvali su se brojni komadi željezne troske i kamenom zidani banak — podijum. Od druge kovačnice, u širem predvorju dvora, konstatirane su samo veće količine troske; može se pretpostaviti da je ovdje radio kovač i potkivač — za dvorskiju konjušnicu. Treća kovačnica radila je čak u predvorju donje palače, dakele, u užem predvorju dvora. Bila je smještena na uzdignutoj terasi, u jednoj oma-

njoj zgradi kameno-drvene konstrukcije. Prilikom iskopavanja ovdje je otkriveno i kovačko ognjište od nabijene ilovače, ograđeno kamenim okvirom. U blizini ognjišta našlo se i komada sirovog gvožđa. Što je još zanimljivije, na samom ognjištu bio je i komad željezne rudače koji je većim dijelom rastaljen, a manji dijelovi gvožđa se još i sada drže za kamenu jaljinu. Da se na ovome mjestu uistinu talila ruda, dokaz je i omanja jama puna kreča koja je nađena u blizini ognjišta. A poznato je da se veliki dio bosanskih željeznih ruda može taliti samo uz dodavanje kreča.

Lončarstvo, jedan od najstarijih ljudskih zanata, ostavilo je također svoje tragove na Bobovcu. Istina, nismo našli ni jedne lončarske radionice ili peći, ali imamo pouzdane dokaze da su se čitave serije keramičkih artefakata izradivale na Bobovcu. Prije svega, na Bobovcu je radila relativno dugo vremena jedna ili više radionica standardne domaće keramičke robe. Najjača je svakako ona sa majstorskim znakom svastike; ona je saradivala i u izradi pećnjaka za kralja Tvrtka II, a okušala se i u tehnici ocakljivanja. Stranoga porijekla, vjerojatno odnekle iz Podunavlja, bili su majstori »ciglastih« svjetiljki i pećnjaka na dvoru, zatim, majstori ocakljenih svjetiljki i čašastih pećnjaka u palači na Crkvici, a vjerojatno i još neki; ako se može suditi po nalazima kalupa, onda bi keramičke radionice morale biti u pomoćnoj zgradi kraljevskog dvora.

Zidara je moralno biti na Bobovcu uviјek i u velikom broju, a među njima svakako i specijalista za pojedine vrste zidarskih radova (bedemski zidovi, crkve, svodovi, cisterne, krečane).

Po ostacima kamene plastike može se zapaziti rad 4 ili 5 radionica sa više ruku. Kao vjerojatne bliže lokacije klesarskih radionica dolaze u obzir: pomoćne zgrade kraljevskog dvora te, u zadnjoj fazi djelatnosti, omanja zgrada od suhozida i drveta na podzidu — između apside grobne kapele i velike crkve.

⁴⁴ 28. decembra 1341. godine mletački rezbar (intagliator) Nikola obavezao se dubrovačkom knezu Ivanu Foscarenu da će 4 godine raditi na dvoru bosanskog bana Stjepana II Kotromanića.

Ako se ima u vidu da je bosanska kuća srednjega vijeka uopće, i vladarski dvor napose bio pretežno ukrašen rezbarijom u drvetu, onda je i na Bobovcu zacijelo radio mnogo drvorezbara. Na žalost, o njima nema direktnih podataka jer su drveni objekti sasvim uništeni. Indirektno, može se opravdano zaključiti da su se neki rezbari okušali i u mekanom kamenu; ne treba zanemariti ni podatak pisanih izvora koji govori o pozivu mletačkom rezbaru Nikoli da radi na dvoru bana Stjepana II.⁴⁴

U izlaganju o keramici spomenuta je i djelatnost gravera-pečatoresca koji radi i kalupe za pećnjake, a možda i neke ukrasne u kamenu.

Freske u gornjoj kapeli rad su dvojice ili trojice slikara.

Iz zapisnika turskog suda u Brodu (Zemica) zna se da su na obje rijeke koje teku ispod Bobovca radili mlinovi,⁴⁵ a brojni ostaci kamenih žrvnjeva i izgorjelog žita uz glavnu kulu na kraljevskom dvoru dokazuju da se ovdje obavljala i ručna mlijava žitarica.

CISTERNE

U okviru grada otkopane su tri cisterne; dvije u kompleksu dvora (u glavnoj kuli i u predvorju donje palače) i jedna na Crkvici.

Cisterna u glavnoj kuli uglavnom je ugrađena u zidnu masu, u supstrukcijama istočnog dijela kule. Naslonjena je direktno na antički zid, pa se nametala pomisao da li je i cisterna kasnoantičkog porijekla. Ipak, za takvo mišljenje nema dovoljno argumenata (naprotiv, ploče od klesane miljevine u »podu« cisterne pokazuju da je ova cisterna građena paralelno sa dvorom, koji je kao ukrasni kamen koristio muljiku).

Osnova cisterne je elipsa promjera 5,20 i 4 m. Oplata joj je izvedena od lijepo tesanih sedrenih kvadara u krečnom malteru; preko toga zida navučen je 1—3 cm debeli premaz od specijalnog hidrauličnog maltera (malter sa sitnim pijeskom i tu-

Zna se da je ovaj majstor jedan dio svoje obaveze i ispunio (C. Fisković, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik, 1955, str. 14).

⁴⁵ Vidjeti naprijed, u poglavljju o gradskom zemljisu Bobovca. (Naše starine, 1953, str. 18.)

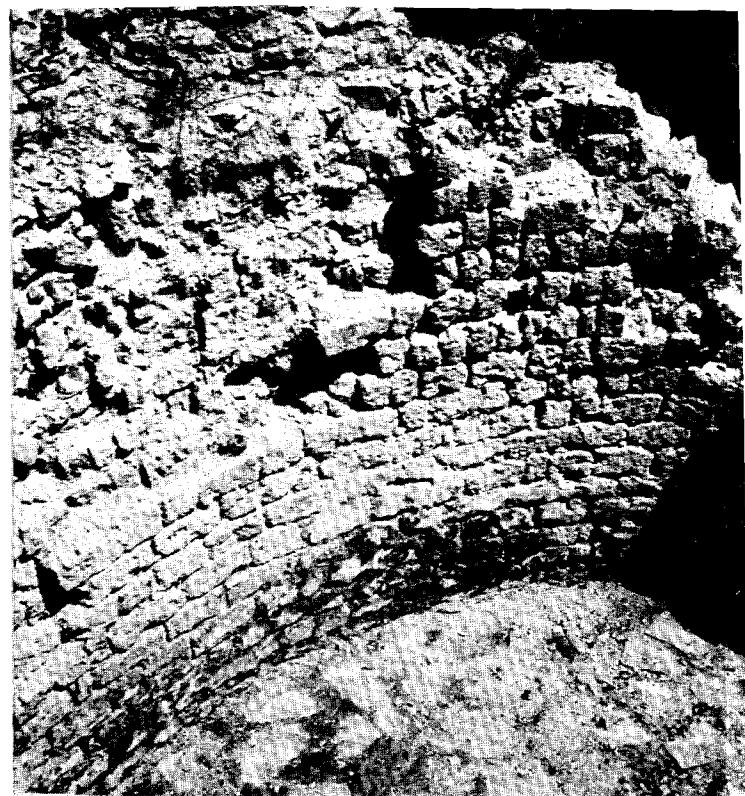
čenom, odnosno mljevenom ciglom). Dno je popločano kamenim pločama i zaliveno debelim slojem hidrauličnog maltera.

Današnja dubina cisterne iznosi oko 3 metra. Zbog oštećenja zidova i malternog premaza, više ne može držati vodu. Sudeći po nalazu keramike i jedne bakrene vase, bila je korišćena, bar neko vrijeme, i za turske vladavine.

U predvorju donje palače nalazi se druga cisterna koja je svom svojom dubinom ukopana u kamenito (filitsko tlo). Prvotno, ova cisterna kružne osnove, promjera 5,20 i dubine 5 m, zidana je istom tehnikom kao i ona u glavnoj kuli; bila je zasvedena, jer se i danas na zidovima zapaža povijanje zidova unutra. Sačuvali su se i tragovi dovodnog kanala u hidrauličnom malteru kroz koji je voda sa krova donje palače bila dovodena u cisternu. Ležišta za drvene stupove u zidnoj masi pokazuju da je iznad cisterne stajala nadstrešnica drvene konstrukcije.

Ova, solidno i klasičnom tehnikom građena cisterna se pokvarila, ili je prilikom osvajanja nasilno razorenata, pa je u nju, kasnije, drugaćijom tehnikom ugrađena sasvim nova, nešto manja cisterna. Nova cisterna suzila je promjer (za 180 cm) i podigla dno (za tridesetak cm), ali je njezina jednostavna tehnika izdržala sve do danas. Zidovi ove »nove« cisterne sastoje se od tri sloja približno jednake debljine: vanjski je kompaktan, oko 30 cm debeo, sloj bijele gline (tzv. »pećne« zemlje u lokalnom govoru); uz njega dolazi sloj šljunka, a prema unutrašnjosti — zid od pravilnih kvadara sedre bez krečnog maltera. Po dnu je stavljen 30 cm debeo sloj gline, a preko njega — pod od bukovih dasaka. Kako se vidi, ovdje su na jednostavan ali pouzdan način riješeni problemi propuštanja, filtriranja i zamućenja vode prilikom upotrebe.

Kronološki izgleda najopravdanije ovu pregrađenu cisternu vezati za tursko osvajanje i ponovno osposobljavanje za potrebe vojne posade. U pogledu same tehnologije, treba ukazati da ona nije specifično turska; izgradnja cisterni i bunarâ pomoluču raznih vrsta gline (bijela zemlja, »crvenica« i sl.) je stara tehnika, dobro poznata u svim kraškim i bezvodnim predjelima Bosne i Hercegovine. Za same forti-

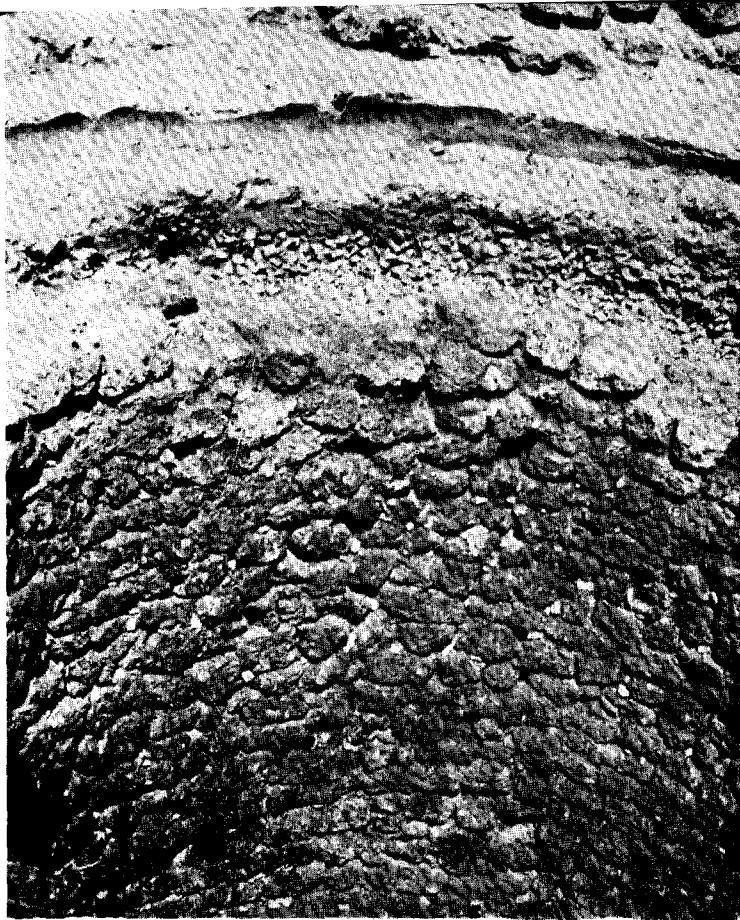
Unutrašnjost cisterne u glavnoj kuli

fikacije ipak izgleda da je široko korišćena tek od turskih vremena (Vranduk, Blagaj).

Iako je cisterna davno bila zatrpana, ipak je zbog solidne tehnike u malom rovu bilo uvijek pomalo vode ili bar vlage. Stoga se u narodu bila stvorila legenda kako je ovdje bila dovedena, podzemnim cijevima, živa voda ispod Radakove stijene (Radakovice) u Borovici.

Ne tako davno, cisternu su kopači blaga bili u cijelini iščistili. Od toga čišćenja našla se gomila iskopa izvan cisterne, ostaci drvenih skela u unutrašnjosti, te razvaljeno dno cisterne (bukov i glineni pod) u jednom dijelu. Arheoloških nalaza u cisterni gotovo nije ni bilo.

Treća cisterna je iskopana u kamenitom tlu terase na Crkvici, neposredno pred palačom i velikom crkvom. Osnova joj je kružna a dubina oko 5 m. Prema smještaju i ambijentu, ova cisterna je kako izgleda, bila namijenjena javnoj upotrebi — na trgu pred crkvom. Samo, treba istaknuti da ona nikada nije bila u cijelini izgrađena; u njoj nije nađen ni trag specifične konstrukcije koja bi osiguravala držanje vode. Pad Bobovca pod Turke prekinuo je izgradnju ove cisterne, isto kao i podi-

Struktura zida cisterne u predvorju donje palače

Pogled na drveno dno cisterne u predvorju donje palače

zanje velike crkve na ovom gradskom trgu.

Izgradnja dvorskih cisterni može se i nešto pobliže datirati. U Dubrovačkom arhivu sačuvan je ugovor prema kojemu se »magister cisternarum« Bogoslav Jugonić obavezuje da će kralju Tvrtku I gradići neku cisternu u Bosni. Ugovor je datiran sa g. 1388.^{45a} Sa velikim stupnjem vjerojatnosti može se pretpostaviti da se ovaj ugovor odnosi upravo na ove cisterne u bobovačkom dvoru. Na ovakav zaključak upućuje i tehnička gradnja, koja čuva antičke tradicije i koju su mogli upotrebljavati samo vješti specijalizovani majstori, kakvi su bili Dubrovčani.

GROBNA KAPELA

Položaj i tok iskopavanja

Grobna kapela smještena je na južnom kraju terase Crkvice, neposredno uz okruglu (odnosno poligonalnu) kulu. Kapela je orijentirana u pravcu istok—zapad, pa je tako pod pravim kutom sjekla osnovni pravac pružanja terase i Bobovačke kose.

Prije iskopavanja na mjestu kule i kapelice raspoznavao se brežuljak, koji se za neka 3—4 m izdizao nad osnovnim horizontom terase. Brežuljak je bio obrastao nešto rijedom vegetacijom od trnja i grabeve šikare. Između grmlja raspoznavale su se konture dviju građevina: isturene kule ovalne osnove i na nju naslonjene četvrttaste građevine.

Nakon krčenja vegetacije dobio se koritast prostor otvoren prema istoku. Dno korita bilo je duboko oko 2 m u odnosu na južni, a oko 1,5 m u odnosu na sjeverni zid crkve. Površinski sloj ruševine, do dubine od 50—60 cm, sastojao se isključivo od krupnijeg građevinskog kamena, između kojega se nalazilo nešto humusa izrazito tamne boje. Ovakva boja dolazila je od

^{45a} »Bogoslaus Jugonich, petrarius de Ragusio« obavezao se Žori Bokšiću da će »ire cum co in Bossinam ad laborandum et faciendum unam cisternam ad petitionem domini regis Bossine« (Div. Canc. 27, fol. 156; 23. IX 1388; citirano prema: D. Kovačević, Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni, Sarajevo, 1961, 82, bilj. 99).

*Pogled na Crkvicu za vrijeme iskopavanja.
Na kraju terase vide se ruševine grobne kapele*

truljenja vegetacije. U dnu korita ovaj humusni sloj ruševina spuštao se do samoga poda crkve; iz toga se moglo zaključiti da su ova rupa u sredini crkve i otvorenost korita prema istoku jednim dijelom nastale uslijed nekog kasnijeg raskopavanja ruševina; vjerojatno su i ovdje kopači blaga pokušavali da prođu do zakopanog zlata.

Ispod ovog »humusnog« sloja nalazio se čisti građevinski šut sa krupnim kamenjem i mnogo krečnog maltera.

Platforma za smještaj kapele dobivena je poravnavanjem kamenog (škriljevačkog) terena, s tim što je apsidalni dio podzidan, a zatim nasut otkopom sa ostatkom prostora.

Arhitektura kapele

Plan kapele pokazuje dva osnovna prostora približno kvadratne forme: lađu s

unutrašnjim rasponom od $7,70 \times 6,45$ i apsidu veličine $4,48 \times 3,30$ m. U jednoj naknadnoj adaptaciji ranija četvrtasta apsida pretvorena je u poligonalnu dodavanjem posebnih zidića u kutovima. U ovu osnovnu, standardnu dispoziciju prostora unesen je i jedan nov elemenat: crkvena lađa podijeljena je na dva dijela koja su međusobno bila odvojena posebnom drvenom pregradom. Prednji dio, do apside, bio je određen za grobnice kraljevske obitelji, dok je drugi dio ostao slobodan za posjetu.

Crkveni pod ima dva horizonta: pod u apsidi stoji desetak cm više od poda u naosu. Konstrukcija poda je također dvostruka: apsida i prednji dio lađe imaju »estrih« (Estrich — nabijeni i lijepo zagnadeni krečni malter), dok se u drugom dijelu naosa nalazi pločnik od pravilno klesanih miljevih ploča, koje po dimensi-

jama i poređaju podsjećaju na antičke podnice od cigle.

Drvena pregrada sredinom crkvene lade imala je, bar po dnu, gredice debljine 20 cm, dok su joj neki stupovi oko sredine (dovratnici?) sezali do samoga svoda, gdje su bili uglavljeni u sedrene blokove.

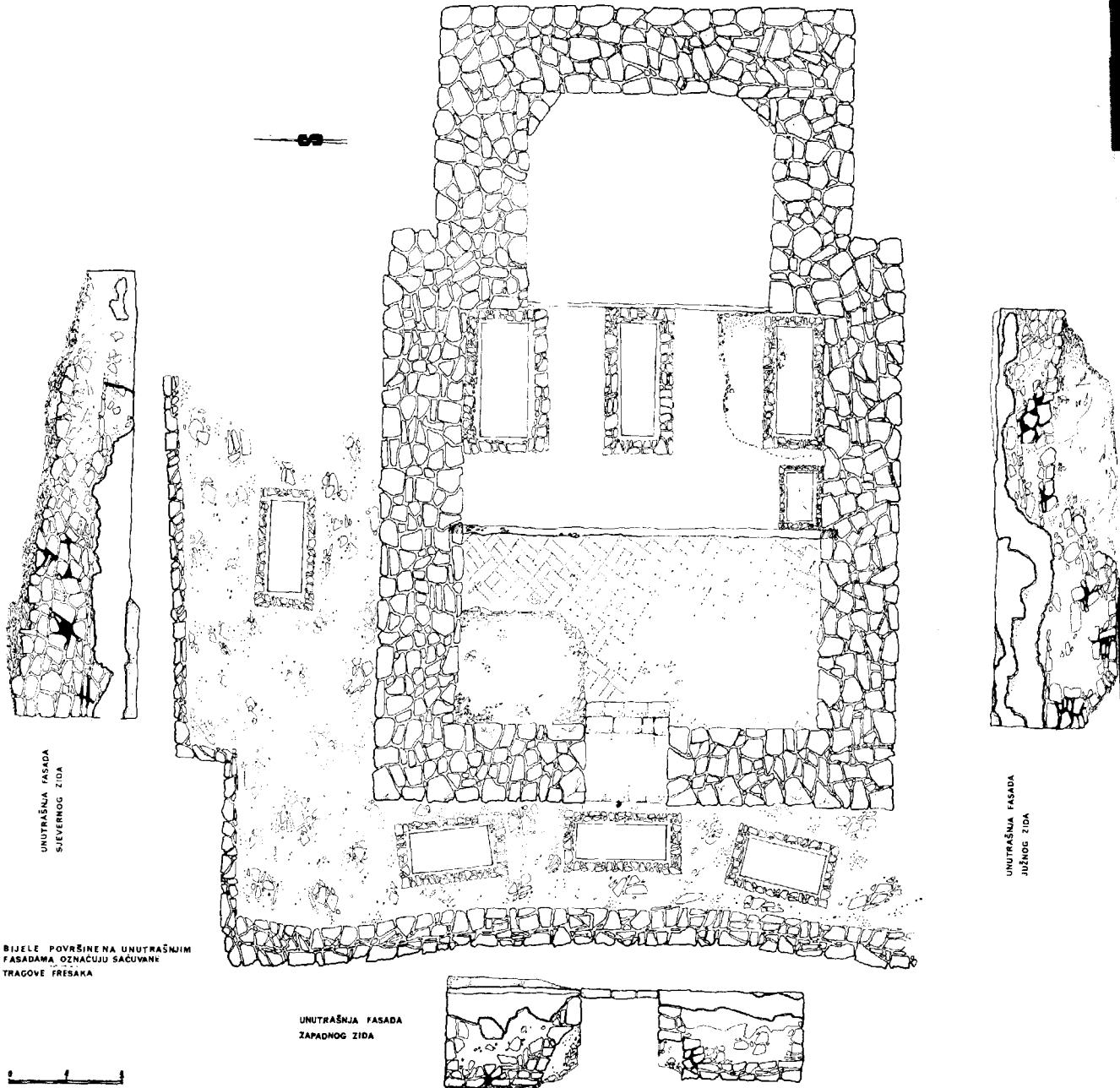
Zidovi velike debljine (140—150 cm) očito su bili građeni za podržavanje svoda. Kamen je krupniji nego u bilo kojoj drugoj gradevini na Bobovcu; samo je grubo tesan i slagan u ne sasvim pravilne horizontalne redove. Mjestimično se vide rupe od oblih, poprečno postavljenih kolaca

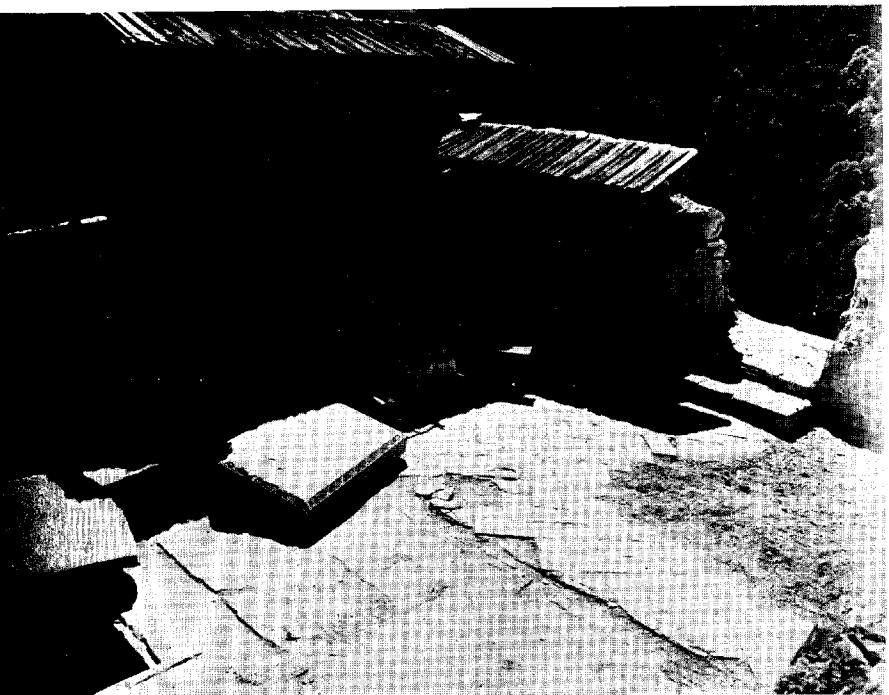
koji su osiguravali ravnomjerno slijeganje svježih zidnih masa.

Crkveni svod je bio izveden od pažljivo klesanih (rezanih) kvadara sedre. Sudeći po izgledu zaglavnog kamena, svod u narušu bio je rebrast; međutim, mala debljina rebara (bar u završecima), njihov nepravilan raspored (stječu se u rozeti po rasporedu 3 : 2 : 1 : 1) i pomanjkanje odgovarajućih nalaza u ruševinama ne dozvoljavaju punu rekonstrukciju njihova izgleda.

Koliko se može zaključiti po ulomku sačuvanog trijumfalnog luka, svod je imao gotičku formu. Dovratnici, doprozornici i

Plan grobne kapele i prilaznog trijema

Unutrašnjost grobne kapele nakon iskopavanja (južni dio)

trijumfalni luk bili su izgrađeni od pažljivo klesanih blokova muljike.

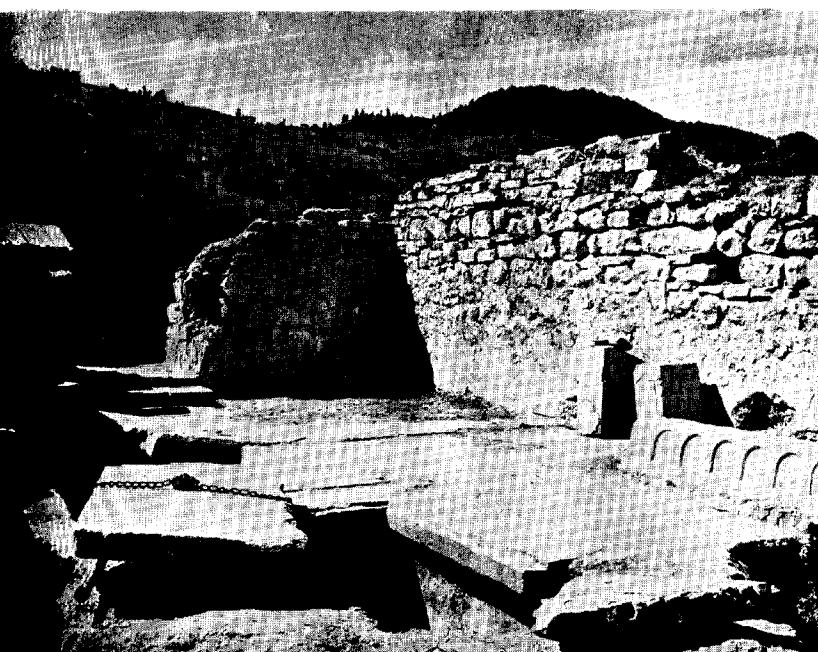
Ne može se pouzdano znati da li je kapela imala tzv. zvonik »na preslicu« ili su tri zvana bila montirana drugdje. Ipak, kombinacija sa preslicom izgleda najvjerojatnija.

Vrata kapelice bila su široka 142 cm ali im tačnu visinu nije moguće utvrditi; prag je za dvije stepenice viši od poda. Nadvratnik je imao formu gotičkog luka.

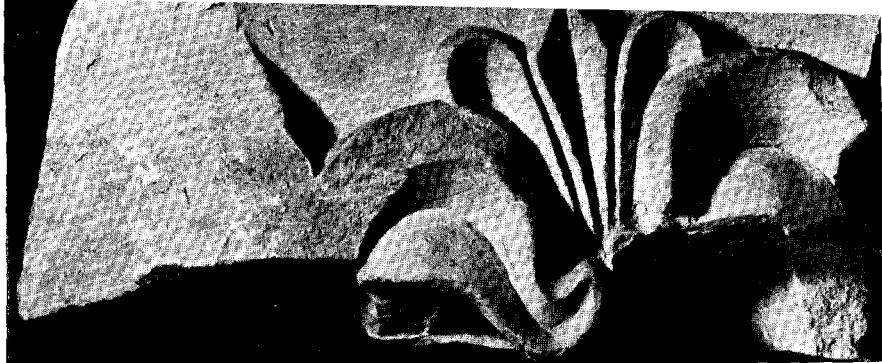
Prozorski otvori postojali su, bez sumnje, u sjevernom zidu i počinjali su na vi-

sini bar nešto većoj od tri metra. Ne može se sigurno znati da li je bilo kakvih otvora (rozeta ili prozora) na pročelju ili apsidi, ali, svakako, sa takvom mogućnošću treba računati. Na južnoj strani nije moglo biti prozora, jer je uza sam zid crkve bila prislonjena kula. Sudeći po konturama nekih ulomaka natprozornika, prozori su bili u obliku bifora sa polukružnim lukom.

Krovna konstrukcija vjerojatno je bila drvena. Pojedinačni nalazi crijeva na zapadnim padinama Crkvica toliko su rijet-

Unutrašnjost grobne kapele (sjeverni dio)

Uломак arhitektonske dekoracije

ki da se s njima ne može računati kao sa osnovnim materijalom krovne konstrukcije.

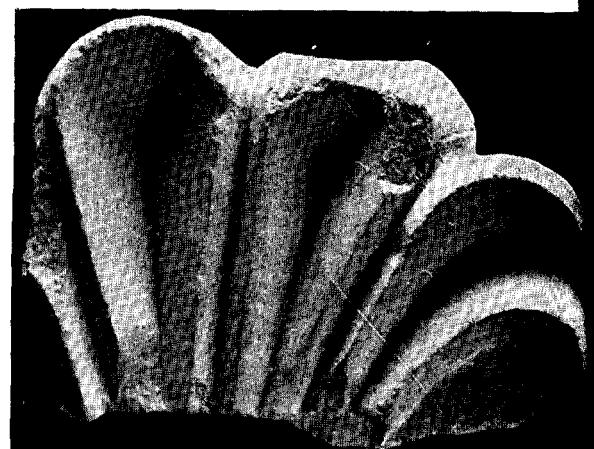
Sa zapadne strane, ispred crkvenog pročelja, podziđivanjem strmog terena, izgrađena je izdužena platforma, širine 2 m, kojom se omogućavao normalan prilaz do crkvenih vrata. Ova platforma bila je natkrivena, pa je sa stupovima (ili zidom?) koji su podržavali krov formirala trijem duž čitavog pročelja kapele. Sudeći po kaldrmisanom prostoru, natkriveni trijem je išao i uz čitav sjeverni zid crkvene lade. U trijemu su bile smještene četiri zi-

dane grobnice: tri uz pročelje i jedna kraj sjevernog zida crkve.

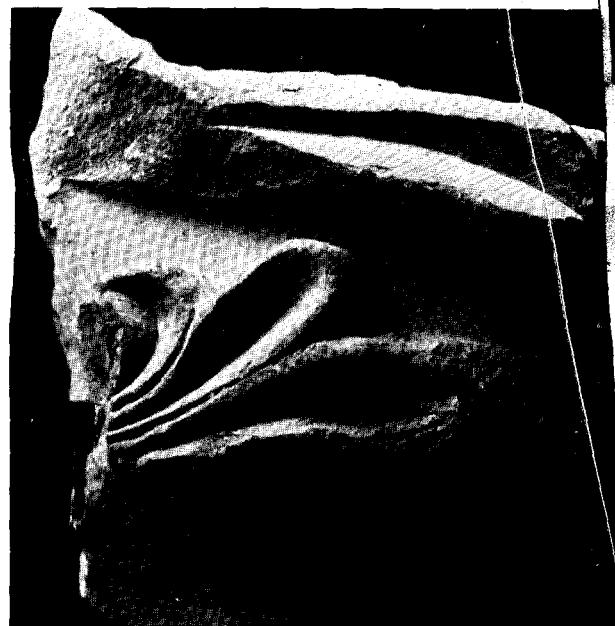
Arhitektonska plastika

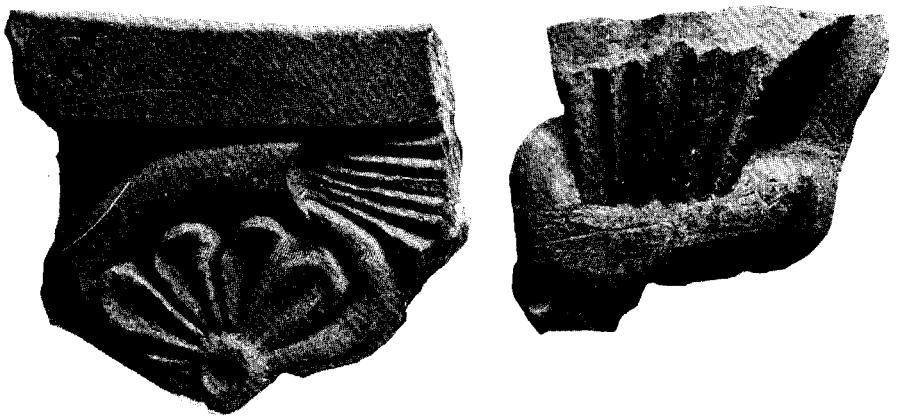
Plastična dekoracija, s obzirom na veličinu crkve, može se smatrati bogatom; po broju motiva ona je raznovrsna a po kva-

Zaglavni kamen (rozeta) iz svoda grobne kapele

Fragmenti arhitektonske dekoracije iz grobne kapele

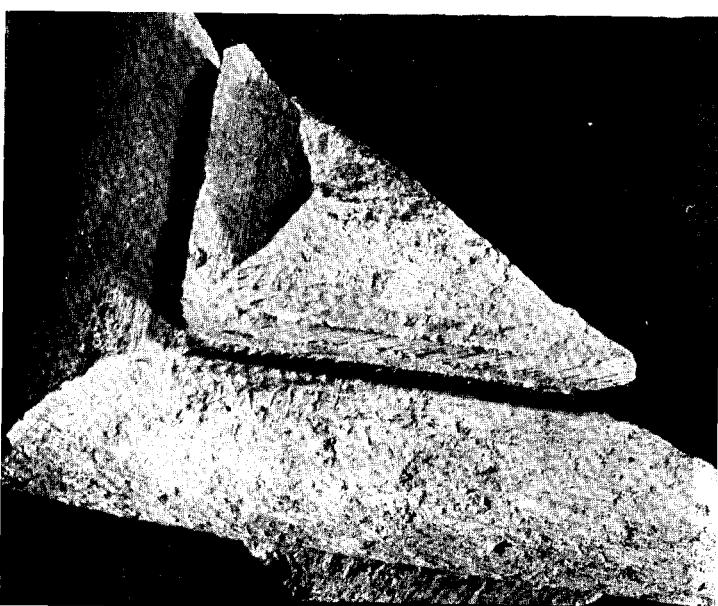

Fragmenti arhitektonske dekoracije iz grobne kapele

litetu izrade — besprijeckorna. Sva dekorativna plastika izrađena je od muljike (miljevine, lapora) porijeklom iz doline Trstionice. Sama registracija nađenih ulomaka ukrasne plastike najbolje će pokazati repertoar motiva i njihov karakter.

Fragmenti figuralnih predstava u visokom reljeffu

Freske

Čitava unutrašnjost kapele bila je oslikana: u iskopu je nađeno više od 2000 ulomaka maltera sa freskama, dok se na zidovima in situ očuvalo svega 5—6 m² oslikane površine. Na žalost, ove očuvane freske su pretežno dijelovi jednobojne crvene draperije koja je opasivala donje dijelove svih zidova.

Fragmenat freske sa predstavom ljudskog lica

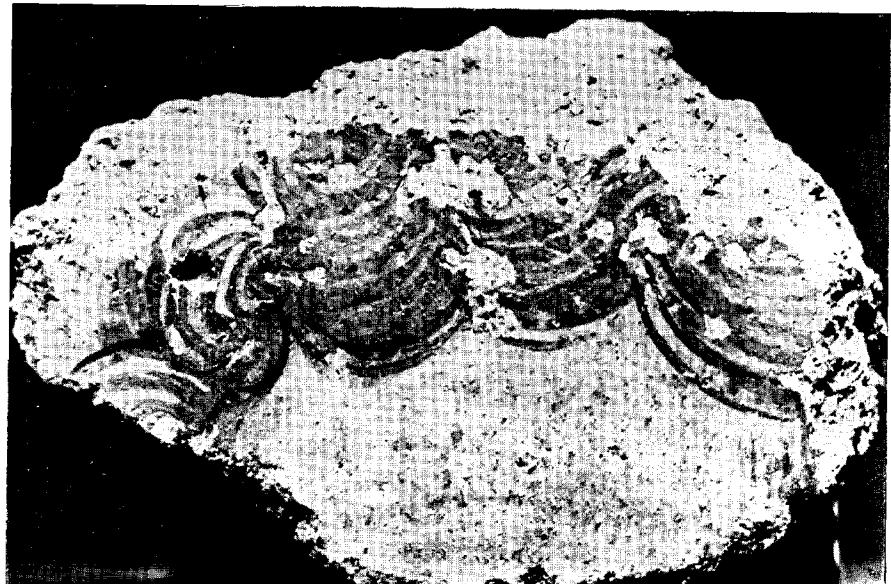
Na mnogim ulomcima raspoznaaju se dva sloja malterne podloge. Na donjem sloju tragovi boje su rijetki i jednolični: zapaženi su samo potezi crvenom bojom, koji podsjećaju na slične crteže iz Jajca i

Fragment freske sa svetačkim likom

Sutjeske.⁴⁶ Značajno je da je ovaj ton crvene boje upotrijebljen i za čitavu draperiju, kao i za likovnu kompoziciju sa desne strane ulaza u crkvu. Prema tome se

⁴⁶ Odgovarajući ostaci zidnih slikarija nalaze se na sjevernom zidu crkve u Jajcu. Rezultati iskopavanja koje sam ja obavio još nisu publicirani. Tragovi zidnih slika u dvorskoj kapeli u Sutjesci spomenuti su u izlaganju o toj građevini u ovoj knjizi.

Fragmenat freske sa predstavom ljudskog lica

Fragmenat freske sa predstavom ljudskog lica

može zaključiti da kompozicija desno od crkvenih vrata, čitava draperija i donji slojevi malterne podloge iz nekih dijelova crkve predstavljaju starije zidne slike u ovoj kapeli.

Kao na zanimljiv detalj koji svjedoči o tehnici rada treba ukazati na pojedinačne tragove crteža izvedenih oštrim tvrdim predmetom.

Izbor boja u ovom starijem sloju vrlo je siromašan: to je podloga u okeru i dvije nijanse crne (tamnosiva i tamnosmeđa) u slici. Draperija je bila ukrašena sa dva niza rozeta, izvedenih pomoću šablonu, u tamnosmeđoj boji. Na dijelu likovne kompozicije desno od vrata raspoznaju se noge i rep neke figure (Lucifera?) u pokretu, te široki stup (možda stablo?), djelomično obavljen nekim svi-

Ulomak freske

Ostaci likovne kompozicije sa desne strane ulaza u grobnu kapelu (freska)

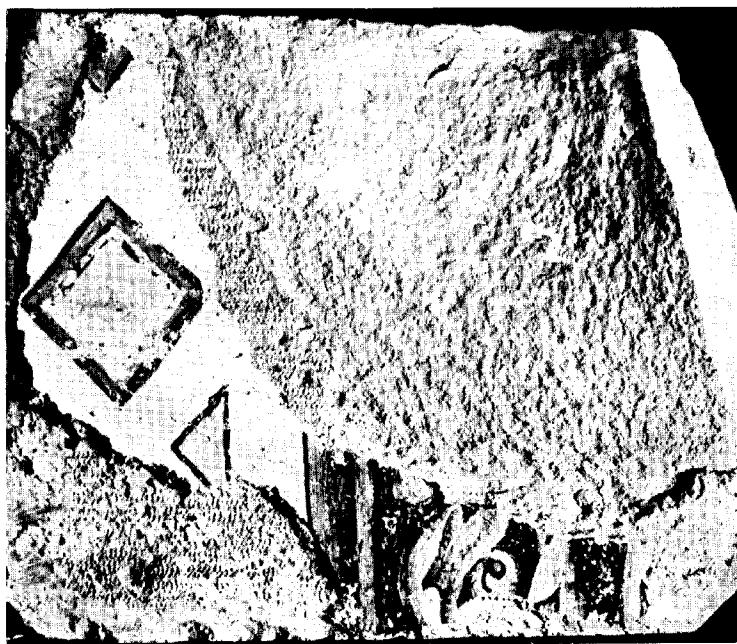

jetlim trakama. Vjerojatno je posrijedi predstava posljednjeg suda.

U gornjem dijelu crkvenih zidova fond boja je iznenađujuće bogatiji; jedno sumarno prebrojavanje različitih boja i nijansi dalo je broj 25. Među dominantne boje spadaju razni tonovi i nijanse crvene, a zatim zlatne, tamnosive i tamnosmeđe. Rjeđe su žuta, zelena, plava, ljubičasta i dr.

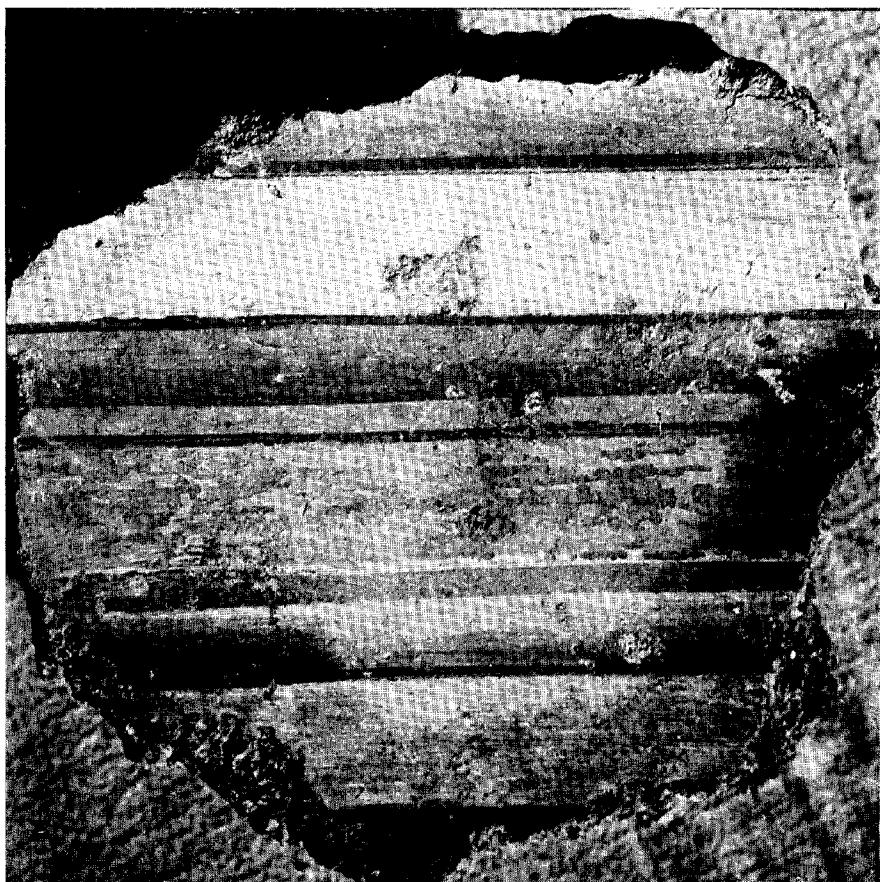
Od ikonografskih motiva mogu se zapaziti ljudske figure, vegetabilni motivi, samostalni ili uokvireni u trake; geometrijski motivi u trakama te predstave arhitekture.

Tzv. arhitektonski motivi dolaze nekada samostalno — kao predstave nekih građevina ili njihovih dijelova, ali su češće upotrijebljeni za uokvirivanje ornamentalnih traka ili za razdiobu većih prostora na zidnim plohama; u ovom drugom slučaju oni zamjenjuju plastičke arhitektonске forme (simsove, rebra, stupiće i sl.). Može se zapaziti da je slikar pravi majstor u dočaranju plasticiteta koji postiže finim mekanim sjenčenjem.

Ulomak freske

Među vegetabilnim motivima ističe se traka sa rascvjetanom lozom i neke grančice s elipsoidnim lišćem, izvedene svjetlosivom bojom na tamnosivoj podlozi.

Ulomak freske

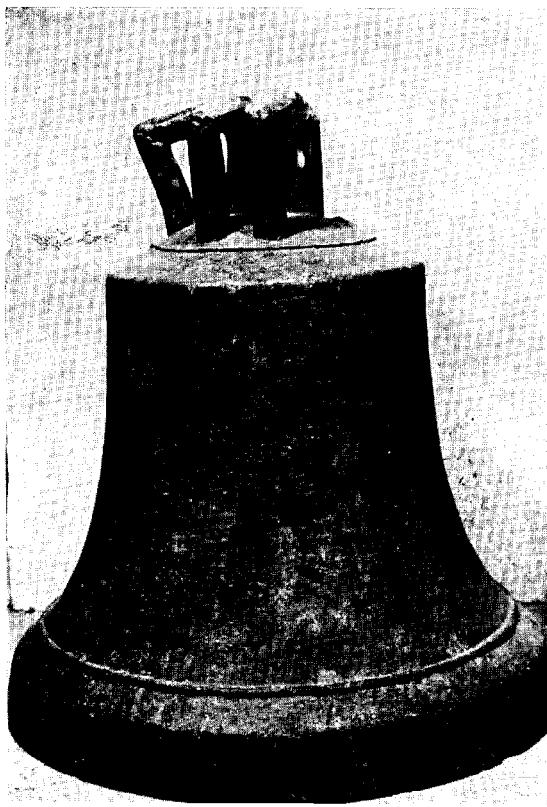
Na ulomcima sa figuralnim predstavama odjeća je rijetko sačuvana ili ju je teško raspoznati; vrlo su upadljivi i česti dijelovi naboranih aureola izvedenih zlatnom bojom, što znači da se radi o svećima ili andelima. Od inkarnata nađena je svega jedna cjelina, i to oštećena (lice nekoga sveca), zatim nekoliko očiju, predstava čela sa valovitom kosom, vrhovi prstiju i sl. — I na ovim partijama se zapaža slikareva sklonost i vještina u sjenčenju.

Zvona

Grobnoj kapeli su pripadala i tri brončana zvona, koja su nađena na istočnom rubu zaravanka Crkvice, nedaleko od južnog zida palače. Zvona su bila zakopana u zemljani nasip koji se ovdje formirao prilikom vještačkog zaravnavanja prostora oko velike crkve. Gotovo i ne može biti sumnje da su zvona ovamo sakrivena da ne bi pala Turcima u ruke.

Najveće zvono teško je 92 kg, visoko 48 cm, širina otvora mu je 55 cm a visina petlje 11 cm. Par petlji za vješanje mu je odbijeno, a na unutrašnjem rubu otvora ima nekoliko manjih oštećenja nastalih od udara klepetala (jezička). Sam jezičac od

Veliko zvono, bez natpisa i ukrasa

zvona nije nađen. Prilikom zakopavanja zvono je postavljeno uspravno, otvorom okrenuto nadolje. U njegovoj neposrednoj blizini nije bilo nikakvih drugih arheoloških nalaza. Na ovom zvonu nema nikakvog natpisa niti majstorskog znaka. Jedini ukras predstavlja plastična linija koja teče granicom između trupa i proširenja uz otvor zvona.

Zdepasta forma stilski svrstava zvono u romaniku, što znači da je napravljeno najkasnije polovinom XIV vijeka. Ovakvo opredjeljivanje potenciraju: primitivne konstrukcije petlje za vješanje, zatim, oštećenja koja su nastala uslijed duge upotrebe.

Druga dva zvona nađena su jedno do drugoga, oba položena na bok; njihovo mjesto nalaza bilo je svega 5—6 m daleko od prvog.

Srednje (teško 67 kg) zvono ima otvor šrine 47 cm, a visoko je, bez petlje, 52 cm. Četverostruka petlja za vješanje (visoka 16 cm) je čitava, a uza zvono nadan je i jezičac. Žica kojom je bio vezan oksidirala je, pa se prilikom čišćenja jezičac odvojio. Izdužena forma zvona izrazito je gotička.

Nešto iznad ruba otvora teče natpisna traka, uokvirena sa dvije plastične linije. Natpis, pisan lijepom gotičkom uncijalom, glasi: MARCO. MAGISTER PRIBISLAV. FE +. M ɔɔɔɔ ADI. X. (MARCO MAGISTER PRIBISLAV FE(CIT)+ . MCCCC A(NNO) D(OMIN)I X; Prijevod: Majstor Marko Pribislav napravi godine gospodnje 1410.)

Slova natpisa su pravilna, potezi sigurni, a postoje i elementi kićenja, pa čitav natpis pokazuje određenu eleganciju. Karakteristično je da su riječi PRIBISLAV FE pisane debljim potezima i ljepše nego ostali dio natpisa; vjerojatno ga je i pisala druga ruka. Usprkos ovim kaligrafskim osobinama, slova R i S su po dva puta pisa-

Zvono majstora Marka Pribislava iz 1410.

na naopako. I cifre u dijelu broja CCCC pisane su okrenuto, ali to ne mora biti greška pisara, jer se slično pisanje godine i

brojki susreće često u srednjem vijeku. Oblik riječi MARCO može biti utjecaj talijanskog oblika, ali je vjerojatnije da je on pisan po srpskohrvatskom izgovoru. Oblik PRIBISLAV također pokazuje domaći izgovor i u tom pogledu predstavlja izvensnu specifičnost u odnosu na suvremene latinske grafije slavenskih imena. U ligaturi su samo slova AV u imenu PRIBISLAV, a skraćenice su FE za FECIT i ADI za ANNO DOMINI. Karakteristično je da je pisanje broja (MCCCCX) rastavljeno: najprije je brojka M na redovan način (kao posebna riječ) odvojena od broja CCCC, a onda je između stotica i jedinica (X) umetnuta formula A(NNO) D(OMIN)I. Riječi su dosljedno među sobom rastavljene tačkom, a ispred godine stavljen je znak križa.

Godina izrade svakako je zanimljiv i vrijedan detalj; to je 1410, što znači — vrijeme vladanja kralja Ostoje. Time se, orijentaciono, mogu datirati i adaptacioni radovi na grobnoj kapeli.

Ime majstora u ovakvoj formi nije poznato u objavljenoj literaturi. Ipak, čini se da ćemo pogriješiti ako ovoga Marka Pribislava identificiramo sa Ijevačem zvona Pribislavom Radosalićem, koji radi u Dubrovniku od 1396. do 1431. g. Koliko se zna, to je prvi poznati campanarius domaćeg porijekla u Dubrovniku. (Samo nekoliko godina ranije, 1390, apulski majstor Helias je u Dubrovniku izradio prvi javni

MARCO · MAGISTER ME R

· PRIBISLA · HGT

Natpis sa zvona
Marka Pribislava

· 02 · CCCC · ADI · X

sat i za njega izlio zvono.) Još 1396. g. Veliko vijeće je potvrđilo službu Pribislavu Radosaliću kao ljevaču zvona. Godine 1402. on je sklopio ugovor sa dominikanskim samostanom u Dubrovniku da će izraditi »unam campanam de bono metallo et bona tempera et bono sono«. Majstor je svoju obavezu ispunio do aprila 1403. Zna se da je Pribislav imao ženu Mihnu, koja je napravila oporuku 1426. g., a on sam bio je u općinskoj službi do kraja 1431. Početkom 1435. spominje se već kao pokojni, za čiju se malodobnu kćer Marušu brinu skrbnici.⁴⁷

Treće, najmanje zvono, teško 32 kg, visoko je 55 a široko na rubu otvora 55 cm; petlja za vješanje visoka je 10 cm. I uz ovo zvono našao se jezičac, koji se prilikom pokretanja otrogao. Uz petlju za vješanje, nađeni su i komadi istruolog drveta — gredice na kojoj je zvono visilo; na gredici je bilo i šest masivnih željeznih okova, pomoću kojih je zvono pričvršćeno.

Na zvonu, plastičnim linijama izведен, stoji majstorski znak — križ na izvrnutom slovu V (A), koje podsjeća na cirilsko А.

Sa druge strane, opet u crtežu od plastičnih linija, izведен je lik sv. Mihajla u poznatoj i ustaljenoj pozici; on u desnoj ruci drži kopljje kojim probada zmaja (sotunu) koji mu leži pod nogama, a u lijevoj — vagu...

Uz rub otvora teče traka oivičena dvjema plastičnim linijama i s natpisom M. MARCVS. FILIVS. M. VENDRAMVS. ME FECIT (MAGISTER MARCUS FILIUS MARCI VENDRAMUS ME FECIT; prijevod: Napravi me majstor Marko Vendramus, sin Markov).

Stilski, slova spadaju u gotičku uncijalnu majuskulu; izvedena su prilično grubo i sa dosta nepravilnosti, što odudara od elegancije čitavog zvona i besprijeckornog crteža lika sv. Mihajla. Riječi su po pravilu rastavljene, a rastava je označena i

⁴⁷ Historijski arhiv Dubrovnika, Liber Reformationum 30, fol. 133 (29. IX 1396); Diversa Cantellariae 34, fol. 87 (28. II 1402); Testamenta Notariae 11, fol. 133' (1426); Cons. Maius 4, fol. 163' (1431); Div. Canc. 48, fol. 329 (1435).

U literaturi, vijesti o Pribislavu Radosaliću nalaze se kod Gelcicha, Die Erzgiesser der Republik Ragusa, Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien, 1891;

Zvono majstora Marka Vendramusa

tačkom; jedino su dvije zadnje riječi (ME FECIT) napisane zajedno. Upotrijebljene su samo dvije kratice: M. za MAGISTER i ponovno M. — za osobno ime MARCI; u ovom drugom slučaju skraćivanje je označeno znakom M, stavljениm iznad natpisne trake. Prava ligatura dolazi samo jedanput: slova A i R u imenu MARCUS imaju jedan potez zajednički. U natpisu postoje još dva slučaja povezivanja slova — oba u riječi FILIVS; samo, u oba ova primjera, povezivanje se sastoji u spajanju pojedinih poteza susjednih slova koja su inače sasvim kompletna (F i I, te I i V u riječi FILIVS).

zatim kod Dragutina Rollera, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Zagreb, 1951, 106; te kod dr Đurđice Petrović, Prvi javni sat i prvi časovničari u Dubrovniku u 14. veku, Zbornik Muzeja primjenjene umetnosti 13, Beograd, 1969, 63. Svu dokumentaciju o ovome majstoru ljudazno mi je ustupila dr Đurđica Petrović, naučni savjetnik Vojnog muzeja u Beogradu, pa joj se i ovom prilikom na pomoći toplo zahvaljujem.

M M RCVS FILIVS M VENDRAMVS MARCUS

Natpis na zvonu Marka Vendramusa

Slova su nezgrapna i prilično neujeđena a potezi nesigurni, ali se usprkos tome zapaža tendencija kićenja. Slovo S svaki put je pisano naopako.

Magister Marcus filius Vendramus je Mlečanin. On je izradio i jedno zvono za crkvu Sv. Andrije u samostanu benediktinki na Rabu. Prema opisu K. Dočkala, »zvono ima promjer od 56 cm a visoko je 60 cm. Urešeno je reljefima sveca s križem, sv. Benedikta i sv. Andrije«. U natpisu se nalazi godina i mjesto izrade (M. VENDRAMVS. MARCVS. FILIVS. ME FECIT. VENECIARVM +

+ MCCCLXXXVI. — prijevod: Majstor Marko Vendramus sin načini me 1396. g.). Na zvonu je i majstorski znak (†), isti kao i na zvonu sa Bobovca. S obzirom na istu veličinu (mjerjenje na zvoniku nije moglo biti tako precizno kao u slobodnom prostoru), bez sumnje se radi i o istom kalupu.^{47a}

Grobnice

U kapeli su nađene tri zidane grobnice i dvije grobne rake bez posebne arhitek-

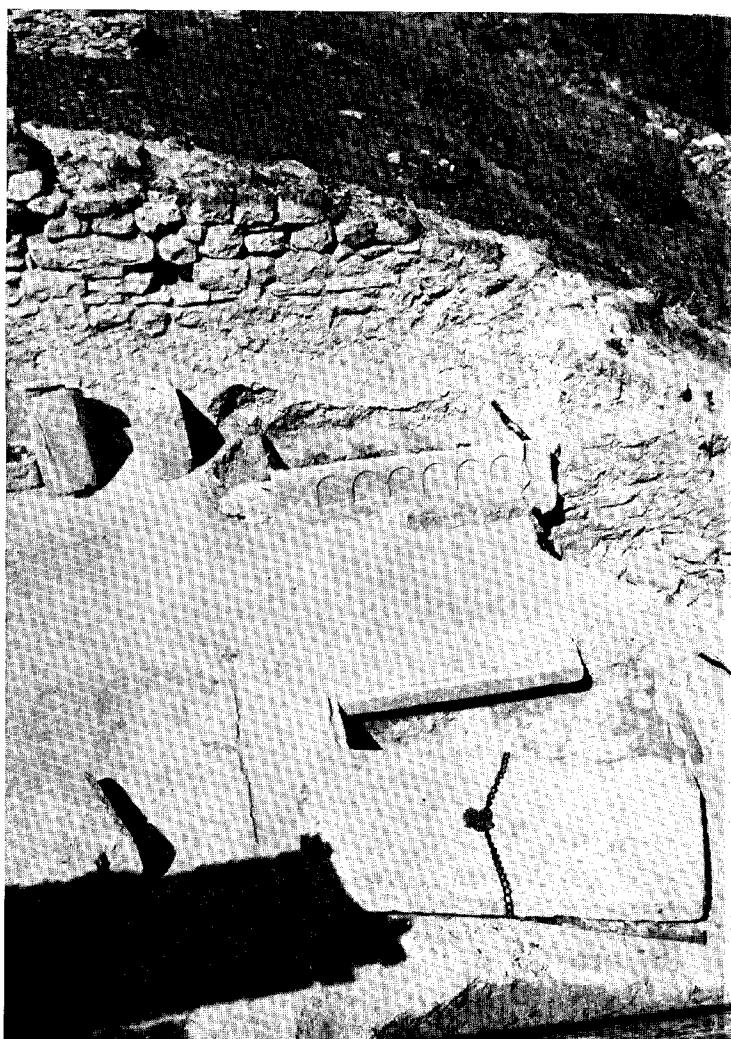
^{47a} O rapskom zvonu Marka Vendramusa si na prvi je objavio noticu Gnirs u radu Alte und neue Glocken, Wien, 1917, s. 18, 60; zatim Frano Bulić u časopisu Sv. Cecilija, sv. V, god. XIV, Zagreb, 1920, 98; i, konačno, Kamilo Dočkal u knjižici Naša zvona i njihovi ljevaoci, Zagreb, 1942, 90. Između Bulića i Dočkala postojala je razlika u čitanju godine, jer je Dočkal čitao 1336, a Bulić 1396. Stoga sam, zbog važnosti zvona za kronologiju izgradnje (odnosno adaptacije) grobne kapele, pokušao provjeriti tačnost čitanja na licu mjesta. Na žalost, zbog kratkoće vremena i tehničkih poteškoća nisam bio u stanju doći do samoga zvona. Ipak sam, na temelju transkripcija, koje su mi prezentirali čč. sestre benediktinke i rapski župnik, mogao nesumnjivo ustavoviti da se radi o 1396-toj, a ne o 1336-toj godini. Ove transkripcije poslužile su i za manje ispravke u čitanju teksta (koji u čitanju Dočkala glasi: M. MARCVS FILIVS VENDRAMVS ME FECIT IN VENEZIA); osim toga, u pribavljenim transkripcijama se vide i oblici slova (gotička uncijsala), kao i majstorski znak o kome Dočkal ne govori.

ture. U trijemu ispred crkve bile su daljnje tri, a uza sjeverni zid — još jedna zidana grobnica.

Kao što je već rečeno, četiri groba su smještena u prednji dio naosa, koji je drvenom pregradom bio odvojen od ostalog prostora crkvene lađe. Time se, bez sumnje, htjelo izdvojiti ovaj prostor i dati mu posebnu namjenu.

Sjeverna grobnica br. 1 postavljena je u sami kut koji zatvara »koljeno« apside i sjeverni zid crkvene lađe. Grobna raka imala je formu nepravilnog sanduka uokvirenog grubo okresanim pločama od mjevine. Od poklopnice nađen je samo je-

Položaj grobnica br. 1 i br. 2

dan odbijeni dio, i to u zapadnom dijelu rake. Južna i zapadna ploča imaju na sebi grubo urezane znakove križa (+). Izne- nađujuće su male dimenzije same grobne rake (dužina 95, širina 42—54, dubina 33 cm). Iznad rake počevši od nivoa poda, stajao je zidani sarkofag, koji je sa tri strane zatvarao zid u krečnom malteru, a sa četvrte — okrenute prema sredini crkvenog prostora — lijepo klesana ploča, ukrašena motivom plitkih slijepih arkada. (Ukrašena ploča duga je 190 cm, a visoka 75 cm; čitav sarkofag bio je dugačak 230 a širok 145 cm.) Ova ploča, koja je nađena u prvočitnom položaju, ima sa gornje strane uklesano ležište za naslon nadgrobne ploče. O nadgrobnoj ploči bit će govora posebno.

Kosti u grobnoj raki bile su ispreturne i pomiješane sa šutom od vrha do dna. Nađene su u svemu dvije cijele i jedna izlomljena lubanja, te brojni ostaci od drugih dijelova skeleta. Prema stručnoj ocjeni antropologa Živka Mikića, u grobnici su bili ostaci od četiri muška skeleta koji su općenito pokazivali naglašenu robustnost. Sudeći prema sačuvanim cijelim lubanjama, jedan je pokojnik umro u dobi od cca 40 godina a drugi je bio stariji od 50.

Prema rentgenološkoj analizi dra Antuna Lovrinčevića, na dijelovima skeleta iz grobnice br. 1 zapažene su: iskrivljenost kičme koja je vjerojatno nastala kao posljedica zalijećene tuberkulozne upale; deformacije kičme uslijed okoštavanja rubova i deformirajuće spondiloze; lom ključne kosti, čija je pukotina sezala u odgovarajući zglobni prostor i koji se bio komplikirao jačom upalom. Naročito je zanimljiv nalaz fenestracija (proboj) prsne kosti poligonalne forme, izazvan nekim oružjem (približno) kružnog presjeka od cca 1 cm. Taj ubod je vjerojatno bio i uzrok smrti jer je usmjeren na vitalne čovjekove organe, u prvom redu srce i velike krvne žile, i ne pokazuje tragove zarastanja.

Na žalost ne raspolažemo nikakvim podacima, koji bi nam pobliže objasnili koja je, historijski poznata osoba (kralj ili njegov najbliži rođak) umrla nasilnom smrću. Kod pokušaja identifikacije skeleta u ovoj grobnici mi smo ukazali na vjero-

jatnost da se ovdje radi o kralju Ostoji, a možda i o njegovu sinu Stjepanu.

Teško je objasniti pravi karakter ove grobnice. Mala raka, duga svega 95 cm, nije mogla služiti za normalan ukop odraslih osoba. Postoji izvjesna mogućnost da je pokojnik ukopavan u prostor između rake i sarkofaga (dubok oko 50 cm) ili u sarkofag, a sama raka bi, u tom slučaju, služila kao ossarium — prostor za pohranjivanje kostiju starijih skeleta. Nama se čini vjerojatnjom jedna druga pretpostavka. Budući da je posrijedi kraljevska osoba, a i kraljevska sujeta, normalno je očekivati da je prvi ukop obavljen u srednju grobnicu. Nasljednik ovoga prvog pokojnika bio je također kralj, i, bez sumnje, bio je i kraljevski sujetan; nekog posebnog pjeteta prema prethodniku nije moglo biti jer se radilo o dugogodišnjim političkim protivnicima. Stoga se sa mnogo vjerojatnosti može pretpostaviti da je novi kralj kosti svoga prethodnika prenio u pokrajnju grobnicu, a počasno srednje mjesto rezervirao za se. Ovaj postupak se mogao ponoviti i dva puta. U konkretnom slučaju, pretpostavljamo da je kralj Ostoj načinio da ga sahrane u srednju grobnicu; uz njega je mogao biti ukopan i njegov sin Stjepan, a možda i žena (Kujača).⁴⁸ Tvrtko II preselio je Ostoju i njegovu obitelj u improvizirani ossarium u sjeveroistočnom kutu crkve, i iznad njega ozidao slijepi sarkofag na koji je prenio i Ostojinu nadgrobnu ploču. Samu sredinu rezervirao je za se, ali je sva prilika da su i njegove kosti doživjele sudbinu sličnu Ostojinim. Ima, naime, indicija da je u srednju grobnicu (posljednji) bio ukopan Stjepan Tomаш.

Srednja grobnica br. 2 bila je konstruirana nešto drugačije. Zidovi rake bili su izgrađeni od tesanih kvadara sedre a unutrašnjost, računajući i pod, premazana finom žbukom; sudeći po zabijenim čavlima uz gornji rub zidova (8 kom.), raka je prvo imala i platnene draperije. Po gornjem rubu zidova, u nivou poda, postavljene su kamene gredice, u kojima su u-

⁴⁸ Istina je da je Ostoj potkraj života Kujaču bio otjerao i oženio se Hrvojevom udovicom Jelenom Nelipićkom. Ipak, to na sam ukop u grobnici nije moglo utjecati jer je Kujača nadživjela Ostoju, a o njoj su se brinuli sinovi.

klesana ležišta za poklopnicu (od koje je nađena samo polovina) i za okomito postavljanje pobočnih ploča kompozitnog sarkofaga. Razumije se, i ova grobnica bila je provaljena i ispunjena građevinskim šutom. (Dimenzijsne grobne rake su: dužina 200, širina 80, dubina 100 cm.)

Grobnica je sva bila ispunjena građevinskim šutom u kojem je nađeno više ulomaka fino obrađene i profilirane mužjičke, brojni fragmenti fresaka (dio freske sa geometrijskim i vegetabilnim motivom u frizu, fragmenti sa zlatnom bojom i predstavom inkarnata) i, što je naročito važno, velik broj sitnih komadića nadgrobne ploče od crvenog mramora.

Razbacane kosti očito pripadaju samo jednom skeletu; od glave nađena je samo donja vilica. Par željeznih klinaca, na kojima su se zadržali i ostaci drveta, pokazuju da je pokojnik bio sahranjen u drvenom sanduku.

Prema ocjeni antropologa Mikića, starost pokojnika u vrijeme smrti kretala se oko 50 godina (orientacija prema stanju zuba u mandibuli). Naročito je zanimljivo

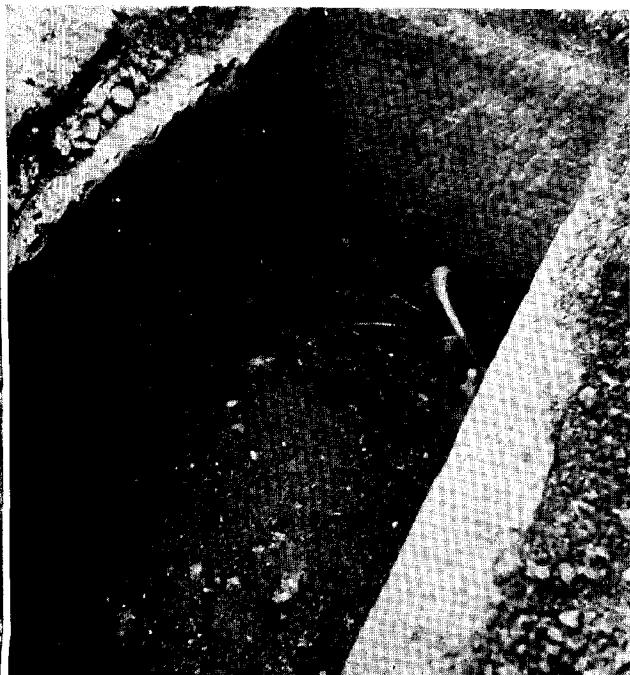
zapažanje antropologa o fizičkom izgledu, odnosno rastu pokojnika: on je naime bio vanredno robustan, tako da mu napr. promjer glave femura iznosi 54 mm.

Rentgenolog je zapazio na kralješcima jasno vidljive tragove deformirajuće spon-diloze i rubnog okoštavanja kičme. Deformatija kičme bila je najjače izražena u vratnom dijelu, nešto slabije u srednjem i najmanje u slabinskom dijelu.

Već je ukazano na mogući historijat ove grobnice, posebno na vjerojatnost da je ovdje (kao posljednji) bio pokopan kralj Stjepan Tomaš. Ovu pretpostavku potkrepljuje i činjenica da brojni fragmenti crvenkastog mramora, nađeni u ovoj grobnici, pripadaju nadgrobnoj ploči koja se po grbu može pripisati Stjepanu Tomašu. Postoji vjerojatnost da iz ove Tomaševe grobničice, i to sa pobočnih ploča sarkofaga, potječu i fragmenti miljevine sa predstavama orlovskega krila. Ovi ulomci, naime, nađeni su u šutu kojim je zasuta grobničica br. 3 (južna) i u provaljenim supstrukcijama apside, ali se, zbog blizine i velike dubine te grobničice, moglo lako desiti da je iskop (kopača blaga) iz srednje grobničice dospio u južnu i drugdje. Struktura kamena, tehnika rada i naročito fina politura površine povezuju ove fragmente sa brojnim ulomcima nađenim u srednjoj grobničici.

Treća — južna grobnica znatno je dužja od prvih dviju (180 cm). Gornji dio (ili sprat), visine 110 cm, nema tragova никакve posebne konstrukcije, pa se ne može sigurno znati da li je u njemu ikada i bio obavljen ukop. Donji sprat je formiran kao potpuno zatvoren sanduk od grubo obrađenih ploča. I poklopac i bočni zidovi sastavljeni su iz po jedne ploče, jedino je poklopica prilikom nasilnog provaljivanja probijena na dva dijela. I odbijeni dio ploče je nađen na svome mjestu. Okvirne ploče grobne rake međusobno su vezane malterom. (Dimenzijsne: dužina 200, širina 80, dubina 70 cm.) Građevinskog šuta s ulomcima obrađene miljevine, malterom i fragmentima fresaka bilo je i u samoj raki. Od drvenog sanduka sačuvali su se samo veliki željezni klinci sa tragovima bukova drveta. Uz ostatke skeleta zapažena su i dva ulomka sive keramike, sa tamnozelenom caklinom.

Donji sprat grobničice br. 3. Vjerojatno grob kraljice Doroteje

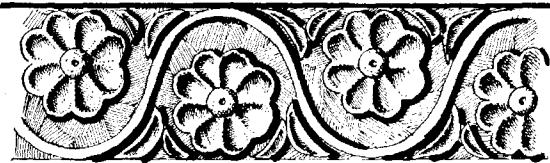
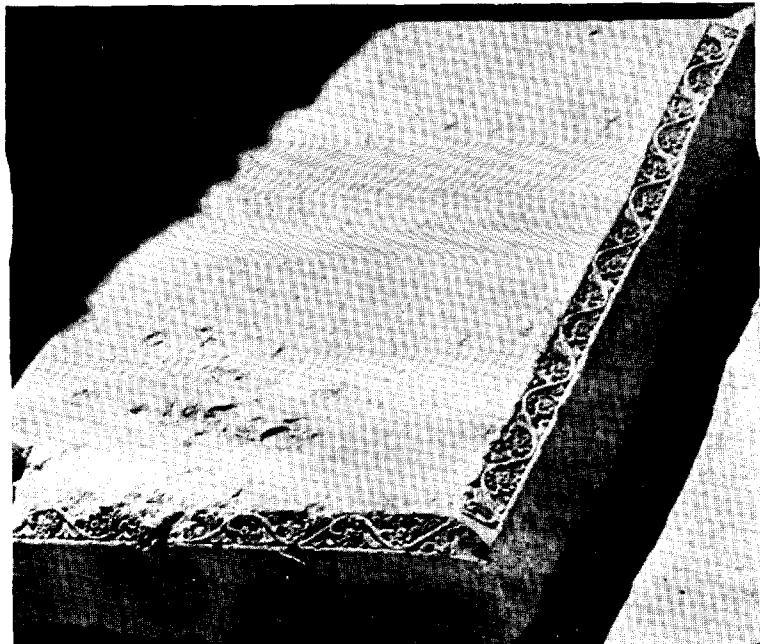
Skelet je vrlo slabo očuvan i djelomično poremećen. Grupe kostiju bile su koncentrirane oko glave (na zapadu) i oko karlice (u sredini grobnice). Od lubanje sačuvani su samo manji fragmenti kalote, a od ostalih kostiju glave — samo jedna donja vilica (mandibula). Po mišljenju antropologa, radi se o ženskoj osobi, preko 20 godina starosti.

Rentgenski pregled nije pokazao никакve patološke promjene na dijelovima skeleta.

U predjelu glave i prsiju nađeni su neznatni ostaci trake od srebrne pozlaćene žice.

Ovoj grobnici, koja je također morala imati nadzemni sarkofag (jer su konstatiirani tragovi triju ploča od crvenkastog mramora), vjerojatno je pripadao dio pobočne ploče, ukrašen motivom prepletenih arkada (nađen na zapadnoj padini terase Crkvice). Zbog dubine, ovdje treba računati sa dva ukopa — jedan iznad drugoga. U pokušaju identifikacije pokojnika koji su ovdje bili sahranjeni, ovdje u prvom redu treba računati sa kraljicom Do-

Nadgrobna ploča sa groba br. 4

Razvijeni ukrasni motiv sa ploče nad grobom
br. 4

rotejom Gorjanskom,⁴⁹ ženom kralja Tvrtka II, a zatim i sa samim Tvrtkom II, barem u sekundarnom položaju.

Četvrti grob leži uz južni zid naosa, odmah do treće južne grobnice. Raka je izdubena u kamenom tlu i nema tragova bilo kakve druge grobne konstrukcije. Njena veličina (13×58 , sa dubinom od 90 cm) pokazuje da je to grob dječaka ili djevojčice u dobi od 10—12 godina. Lokacija u prostoru određenom za kraljevske grobove, i to neposredno do južne grobnice, znači da se radi o potomku kralja koji je sahranjen u toj (južnoj ili trećoj) grobnici.

Kao što je bio slučaj sa ostalim grobovima, i ovdje je kopač blaga provalio u grob i tom prilikom srušio tanku pregradu koja je, u živcu, prvotno dijelila prostor treće i četvrte grobnice. U šту kojim je raka ponovno zasuta bilo je mnogo ulomaka freski, koje pretežno potječu od crvene draperije sa donjeg dijela crkvenih zidova.

U samoj raki, među građevinskim šutom, našlo se samo nekoliko sitnih dijelova skeleta (dijelovi ruku i rebra). Moguće je da iz ovog groba potiču dijelovi dječjeg kostura (lubanja i rebra) koji su nađeni u samim ruševinama uza sjeverni zid crkve, nedaleko od prve (sjeverne) grobnice.

Nema tragova o posebnom sarkofagu koji bi stajao iznad ovoga groba, ali je sačuvana, neposredno iznad rake, gotovo cijela nadgrobna ploča (obijen joj je samo manji dio sa jednog ugla). Izrada nadgrobne ploče ($120 \times 80 \times 20$ cm) u zanatskom

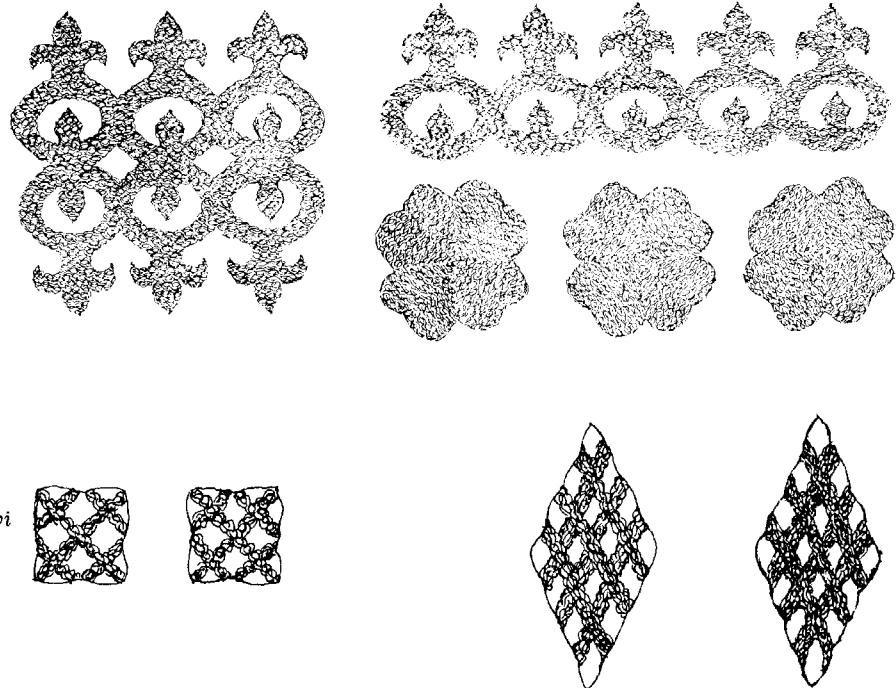
⁴⁹ Dorotejom, kćeri Ivana Gorjanskog, Tvrtko se oženio 1428. godine (Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München-Leipzig, 1916, S. 142; S. Ćirković, Istočna Bosna, Beograd, 1964, str. 260; N. Jorga, op. cit., str. 241—243).

pogledu je besprijeckorna. Zatupljenim rubovima, sa tri strane, teče nisko-reljefni ukras u vidu loze s osmerokrakim rozetama. Na početku ukrasne trake nalazi se križ jednakih krakova.

Peti grob u crkvi nalazio se u sjeverozapadnom uglu naosa; na tome prostoru pločnik crkve bio je provaljen, tako da se ocrtavao četverokut prosječne veličine 250×250 cm. Rubom ovoga četverokuta, prema unutrašnjosti crkve, nalazio se nepotpun red modrikastih ploča nepravilnog oblika, koje su ovdje naknadno postavljene da zamijene provaljeni dio pločnika od pravilno klesanih ploča miljevine. Očito je da je grob ovdje ukopan naknadno i da je u tu svrhu razvaljen prvobitni lijepi pločnik; namjesto pravilno klesanih ploča od muljike, ovdje su stavljene grubo okre-sane ploče modrikaste boje, uzete negdje na samoj Bobovačkoj kosi. Kopač blaga je okušao sreću i ovdje, ali, kako izgleda, nije došao do skeleta. U gornjim slojevi-ma iskopa nalazio se sam šut sa većim brojem fresaka, na kojima dominira zeleni i zlatna boja; ovdje su nađena i dva ulomka fresaka sa predstavom ljudskog

oka. Sloj šuta sa freskama išao je do dubine od 50—60 cm. Dublji slojevi sasto-jali su se od verfenskog škriljca sa nešto šuta, ponekim komadom sedre i pojedina-čnim pločama od prvobitnog crkvenog pločnika. U ovome sloju, koji je dubok 40—50 cm, nađeni su i dijelovi nekog kle-sanog kamenog bloka od sivkastog kon-glomerata, na kojima se samo raspoznaaju ravne plohe i trake (polustupići) u formi tordiranog užeta. Neki od ovih fragmenata nađeni su i neposredno uz kosture i u niskoj kamenoj ogradi s istočne strane groba; očito je da je ovaj klesani kameni blok, neutvrđene forme i funkcije, već bio razbijen u vrijeme ukopavanja na ovome mjestu. Ova okolnost je važna za ustanovljavanje relativne kronologije rušenja grobne kapele.

Nalaz razbijenog klesanog kamenog bloka uza skelete pokazuje da je izvjesno demoliranje crkve — odnosno razbijanje dijelova namještaja — izvršeno prije uko-pa. S druge strane, pomanjkanje ulomaka fresaka u nasipu, neposredno do skeleta, govori da u to doba svod crkve još nije bio srušen. Stoga približna rekonstrukcija hi-

*Vezeni ukrasni motivi
na ostacima tekstila
u grobu br. 5*

storijata rušenja crkve i sahranjivanja na ovome mjestu izgleda ovako: u vrijeme turskog osvajanja crkva je bila djelomično demolirana, ali ne i srušena. Kratko vrijeme poslije toga u crkvi su sahranjena dva pripadnika kraljevskog roda, a gruba rekonstrukcija pločnika svjedoči da je i funkcija crkve privremeno obnovljena. Do rušenja crkvenog svoda došlo je kasnije, a kopači blaga su tek nakon totalnog rušenja otpočeli sa prekopavanjem grobova.

Grobna jama ukopana je u živac kamen (verfenski škriljevac). Rubovi joj nisu pažljivo izvedeni; dubina od crkvenog poda kreće se od 100 do 120 cm. Dno ruke je samo grubo zaravljeno, a s istočne strane jedan red krupnijeg kamenja formirao je neku vrstu ograde oko skeleta.

U raku su položena dva pokojnika, oba u pravcu S—J, glavom okrenuti ka južnoj strani. Zapadni skelet bio je smješten u drveni sanduk, čije su se konture dobro raspoznavale (dubina kod nogu 28 cm, debљina gornje daske 6,5 cm, kovani čavli u sva četiri kuta). Lubanja ovoga skeleta bila je većim dijelom smrskana, rebra, kičma i karlica istrulji, a od ekstremiteta sačuvane su samo glavne kosti. Ruke su horizontalno položene na trbuhi. Dužina skeleta je 172 cm. Sudeći po kostima nogu, ovo je mogao biti muškarac koji je prešao 40-tu godinu. Istočni skelet je bio još slabije sačuvan. Mogli su se samo približno odrediti dužina (172 cm), položaj desne ruke (položene na trbuhi) i spol (vjerojatno muškarac). Nekoliko željeznih čavala dokazuje da je i ovaj ukop izvršen u drvenom sanduku.

Na zapadnom skeletu nađeni su ostaci haljine ukrašene vezom u srebrnoj žici. Ukras je tekaо od vrata do kraja trupa. Na desnoj ruci nađen je jednostavan brončani prsten. Sitne trake srebrne žice nađene su i uz istočni skelet.

Nadgrobne ploče sa tri kraljevske grobnice zasljužuju naročitu pažnju. Izrađene u crvenom mramoru koji je donesen iz Panonije (Šikloš, Ostrogon ili Erdelj?), one su jedinstvene pojave u Bosni i Hercegovini. U normalnom položaju, one su ležale na posebno građenim — kompozitnim sarkofazima čija se visina kretala oko 90 cm. Na sve tri su bili, izrađeni u visokom reljefu, likovi pokojnika sa svim in-

signijama kraljevske vlasti i položaja. Rubovima ploča tekaо je natpis.

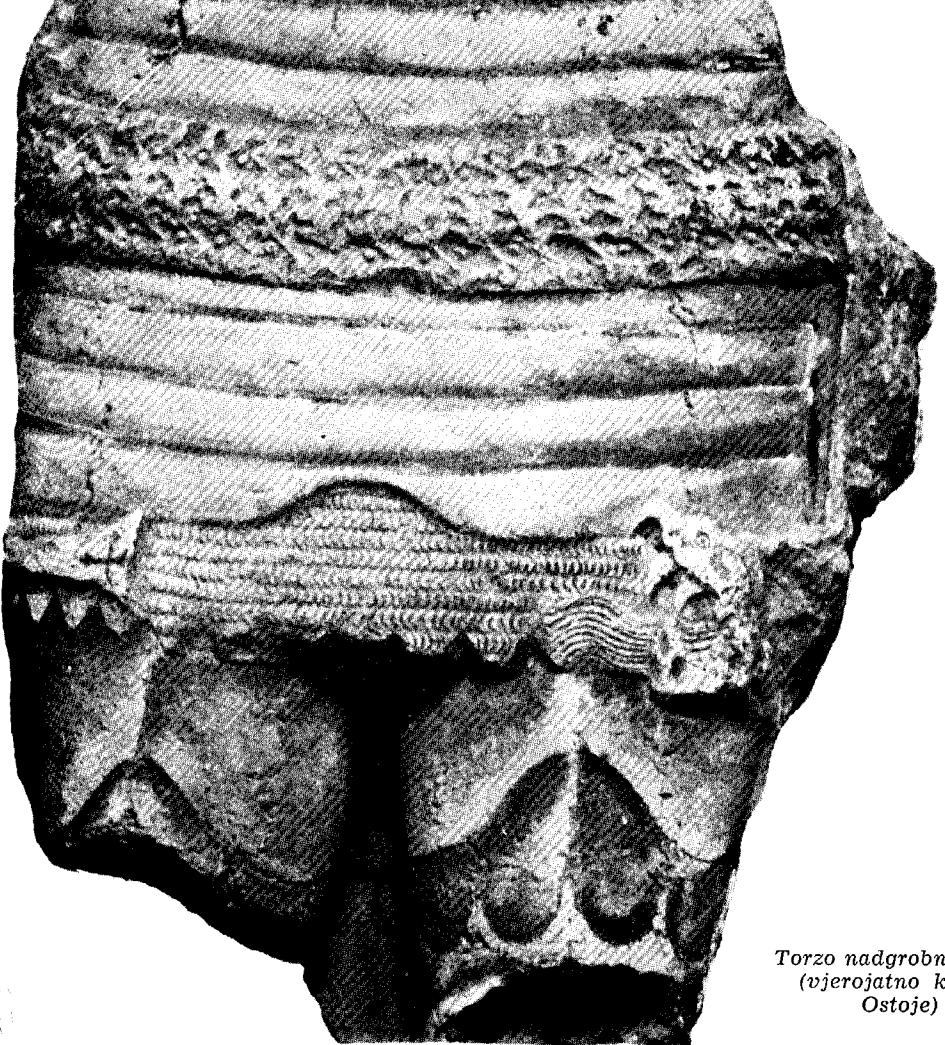
Fragmenti ovih nadgrobnih ploča nađeni su, praktično, po čitavom Bobovcu. Dio okopljene ruke (nadlaktice) nađen je čak na Braniču, oko 300 m daleko od zidina grada; najveći komad — dio trupa i nogu, skliznzuо je do samog korita rijeke Bukovice. Četiri ili pet većih dijelova od barem dvije ploče bilo je razbacano po predvorju gornje palače kraljevskog dvora i po padinama oko prve dvorske kapije. Ostali dijelovi — njih nekoliko desetina — bili su razbacani po ruševinama grobne kapele, i po unutrašnjosti i sa vanjske strane zidova. Jedan značajan ulomak nađen je na zapadnoj padini Crkvice. Fragmentata jedne od ovih ploča bilo je i u šutu kojim je (ponovno) bila zasuta srednja grobnica.

O postojanju triju ploča svjedoče tri različite fakture crvenkastog mramora i različiti detalji u formama i tehniци obrade. Između ostalog, sačuvani su dijelovi dviju lijevih šaka, od kojih nijedna ne pripada (trećoj!) ploči s intenzivnijom crvenkastom bojom i drugačije modeliranim rubom.

Pronađeni fragmenti su malobrojni i nepotpuni da bi se prema njima mogli rekonstruirati stvarni izgledi svake od ovih ploča. Ipak, pošto se radi o ikonografskoj shemi, koja je u XV vijeku bila poznata na širokim područjima srednje Evrope, može se rekonstruirati bar osnovna kompoziciona shema naših ploča.

Od nekoliko desetina sačuvanih fragmentata mogu se izdvojiti oni na kojima se raspoznavaju detalji karakteristični za samu ikonografsku kompoziciju. Tako:

- fisionomiju lica pokazuje samo jedan fragment sa dijelom lijevog obraza, nosa, usta i brkova;
- trup od fiziološkog pojasa i noge do iznad koljena predstavlja najveći sačuvani komad jedne ploče;
- ekstremiteti se vide na više ulomaka (dvije lijeve šake, jedan lakat, jedna nadlaktica, dvije potkoljenice i dr.);
- odijelo pokojnika je oklop, djelomično kombiniran sa pancirom. Raspoznaјe se na torzu trupa i na svim ekstremitetima;

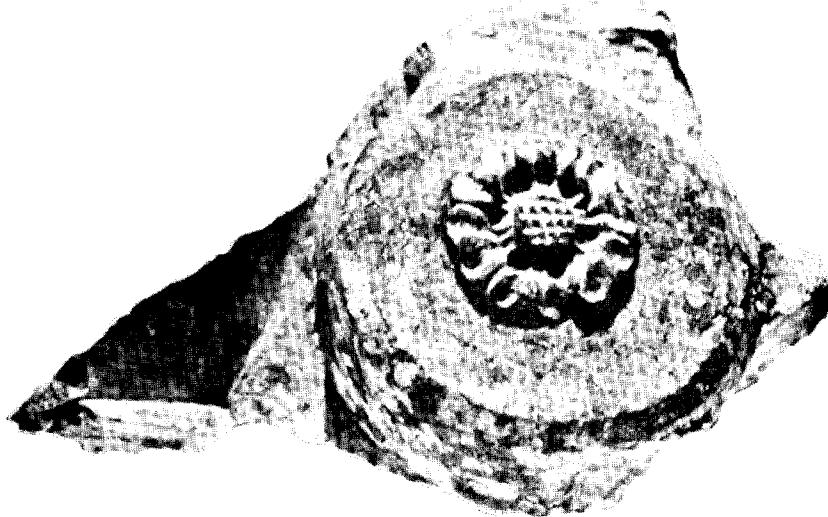

*Torzo nadgrobne ploče
(vjerojatno kralja
Ostoje)*

Fragment nadgrobne ploče

- od oružja zapažaju se: ukrašene korice jednog mača, dijelovi krsnice dvaju drugih mačeva, te pojasi za nošenje mača, jedno koplje; dva štita sa grbovima;
- specifični simbol kraljevske vlasti — žezlo — raspoznaće se na dva ulomka;

Uломак sa надгробне плаче

- heraldički simboli, koji su od primarne važnosti za opredjeljivanje ploče, sačuvani su samo na dva spomenuta fragmenta sa štitovima. U jednom slučaju, to je kruna s inicijalom T (Tvrtko II), a u drugom — kruna sa inicijalima ST (Stjepan Tomaš);
- nosači štitova su zmajevi, koji se djelomično raspoznavaju na sve tri ploče (raširena usta sa plamenim jezikom, šapa, dio glave s uhom, dio kosmatog trupa);
- među nosače simbola spadaju i anđeli, koji su pouzdano zasvjedočeni na dvije ploče. Na jednom fragmenetu figura anđela je gotovo čitava, pa se po njezinom položaju i po shemi sličnih ikonografskih kompozicija može opravdano zaključiti da su anđeli, s obje strane pokojnikova

lika, pridržavali krunu i kraljevski plašt. Od same krune i plašta, inače, nema ni traga na sačuvanim ulomcima.

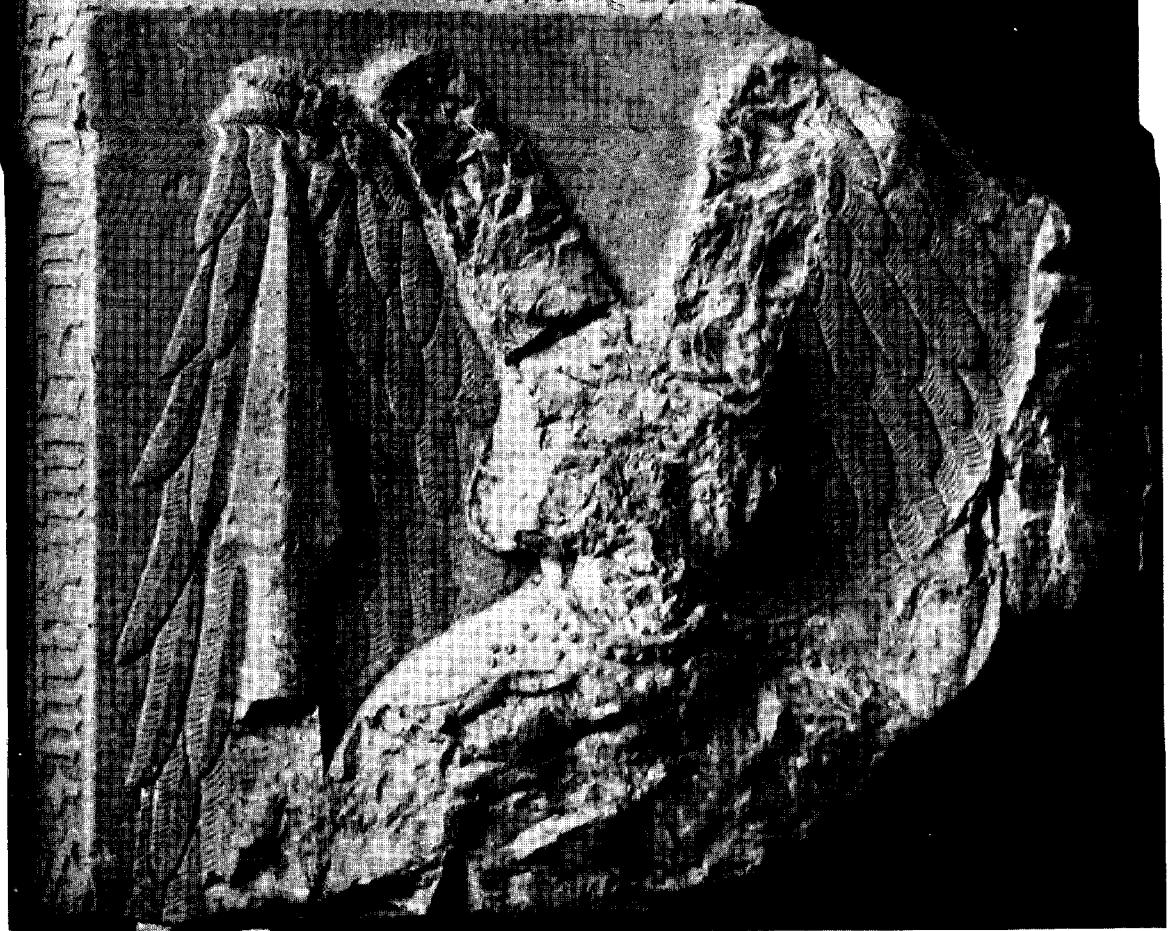
- fragmenti sa dijelovima natpisa malobrojni su i potiču sa dvije ploče (... NE MEMORIE MAGNI OLIM DNI ET ... USSORE ET SALIS ... DNI).

Osnovna ikonografska kompozicija, kako izgleda, bila je kod svih triju ploča ista: pokojnik u oklopu, sa mačem uz lijevi bok i kopljem koje leži slobodno sa desne strane; u lijevoj ruci je žezlo, a u desnoj — vjerojatno — drži jabuku; u gornjim kutovima su anđeli koji pridržavaju kraljevski plašt i krunu, a u donjim — heraldički štitovi koje pridržava zmaj. Neke indiciji ukazuju da je, bar na jednoj ploči, pod pokojnikovim nogama bio predstavljen ležeći zmaj ili lav.

Opredjeljivanje ploča može se izvršiti sa velikim stepenom vjerojatnosti. Prije svega, treba napomenuti da teoretski dolaze u obzir samo četiri kralja koji bi mogli biti pokopani ispod ovih ploča. To su: Ostoya (1398—1418, sa prekidima), Stjepan Ostojić (1418—1421), Tvrtko II (1404—1443, sa prekidima) i Stjepan Tomaš (1443—1461. g.). Dalje, mora se računati s tim da je svaki kralj još za života dao da mu se izradi nadgrobna ploča. Osim raširenog običaja, na ovakav postupak upućuje okolnost da su, uglavnom, vladar na vlasti i njegov nasljednik bili dugogodišnji protivnici, pa nije nimalo vjerojatno da bi bilo tko od njih podigao spomenik svome prethodniku. Iznimku u ovom pogledu čini jedino Stjepan Ostojić, koji je direktno

Uломак sa надгробне плаче

Dio nadgrobne ploče Tvrtka II Tvrtkovića

naslijedio svoga oca, ali je on mlad umro, pa nije vjerojatno da je za tako kratko vrijeme mogao izraditi nadgrobnu ploču, bilo za oca, bilo za se; pa i kada bi se dopustila ova posljednja alternativa, bilo bi opravdanije zaključiti da je Stjepan dao izraditi ploču za oca, a ne za samoga sebe. Tako, praktično ostaju samo tri osobe, odnosno tri kralja (Ostoja, Tvrtko II i Tomaš), kojima bi se i teoretski mogle pripisati naše ploče. Za samoga Ostoju važno je napomenuti da je sticajem prilika bio duго i usko vezan za Bobovac, pa je, vrlo vjerojatno, upravo on inicijator pretvaranja starije bobovačke crkve u kraljevsku grobnu kapelu. To su opći historijski uslovi koje moramo imati na umu, pri postup-

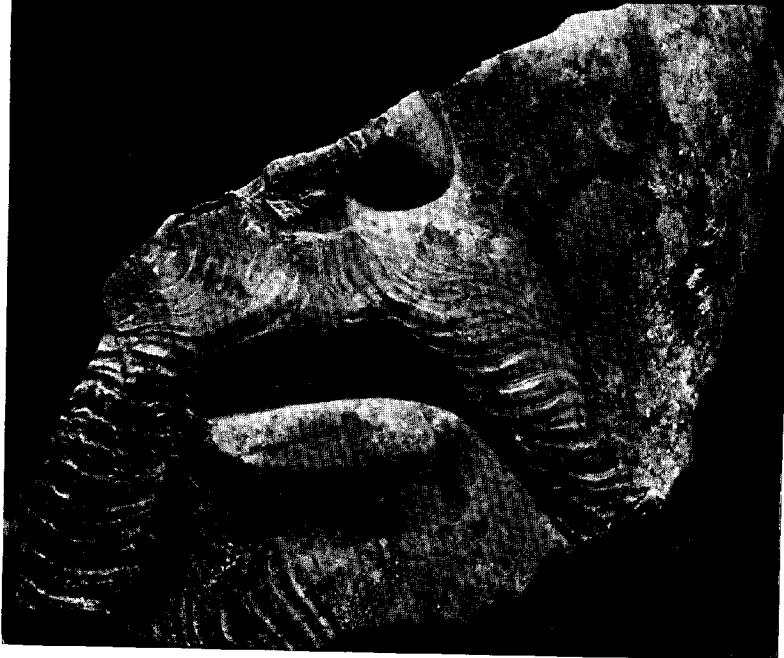
ku oko opredjeljivanja bobovačkih nadgrobnih ploča.

Ulomak nadgrobne ploče kralja Tvrtka II

Ulomak nadgrobne ploče kralja Tvrtka II

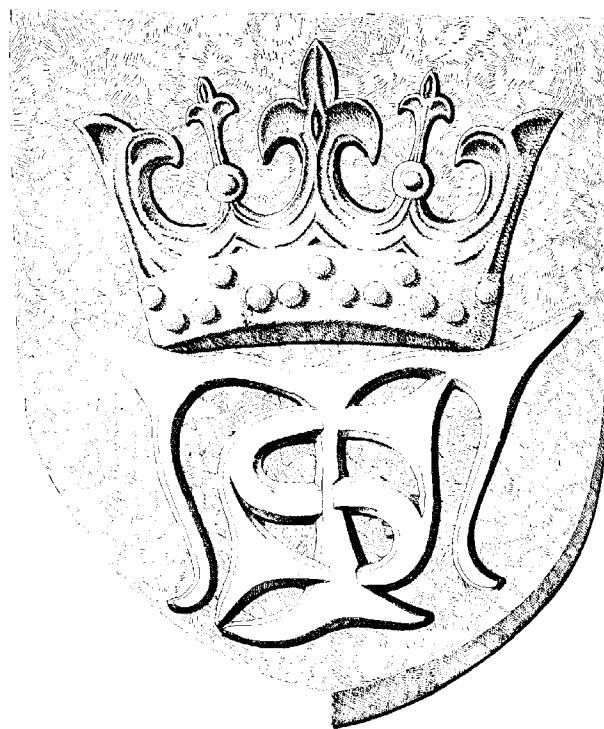
Ulomak nadgrobne ploče kralja Tomaša (likovna rekonstrukcija)

Tragovi heraldičkih simbola na sačuvanim fragmentima dozvoljavaju i bliže individualiziranje pojedinih ploča.

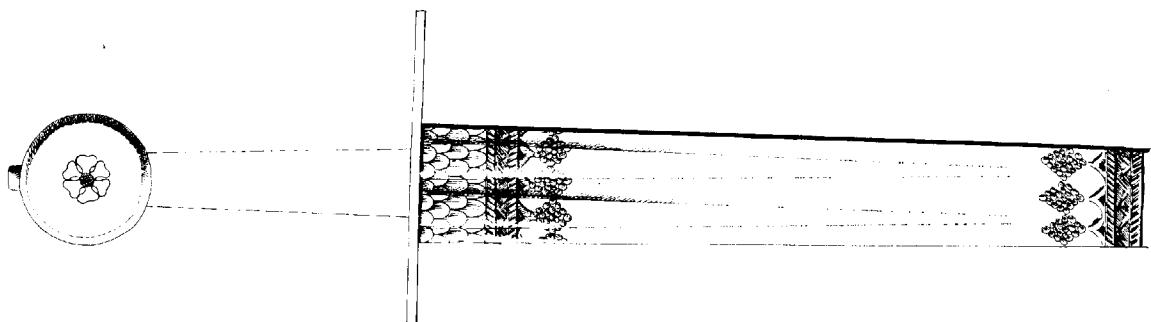

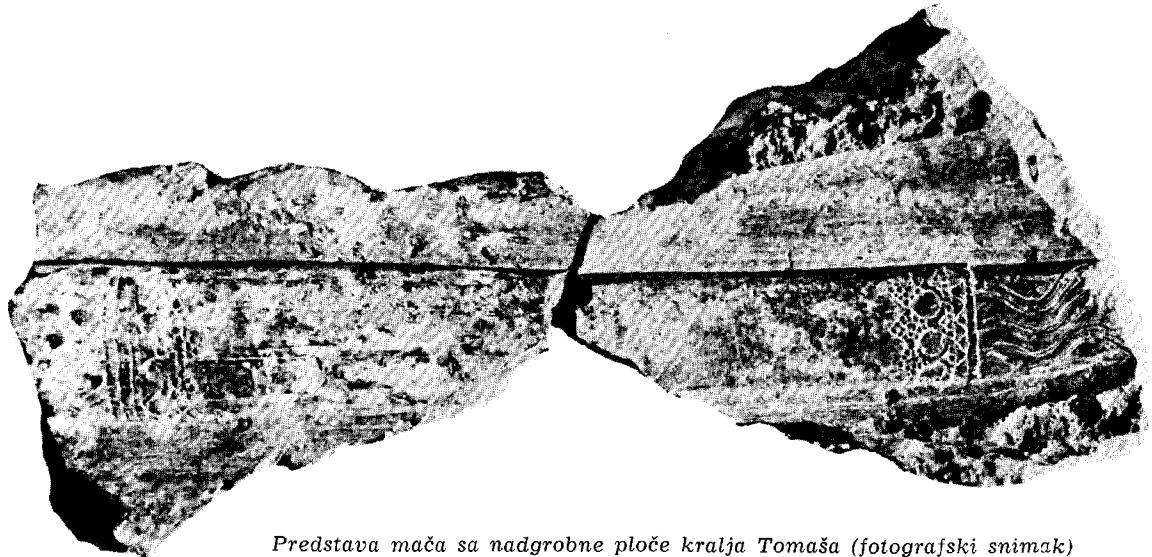
Predstava štita sa grbom — ulomak nadgrobne ploče kralja Tomaša

Predstava štita sa grbom

Predstava mača sa ploče kralja Tomaša (likovna rekonstrukcija)

Predstava mača sa nadgrobne ploče kralja Tomaša (fotografski snimak)

Tako, ulomak sa predstavom heraldičkog štita na kojemu se raspoznaaju inicijali ST pokazuje da se radi o kralju Stjepanu Tomašu: inicijali ST (ispod krune) nalaze se, naime, na Tomaševim novcima.⁵⁰ Kako ovaj ulomak ima intenzivniju crvenu boju i bolje ujednačenu fakturu kamena, prema njemu se mogu odrediti i drugi fragmenti koji pripadaju Tomaševoj ploči. To su dio lica, par sitnih ulomaka nogu, mač sa ukrasenim koricama i

Skica za likovnu rekonstrukciju jedne nadgrobne ploče

brojni sitni ulomci, nađeni u srednjoj grobnici. Upravo ova okolnost — nalazi brojnih fragmenata Tomaševe ploče u samoj grobnici — povezana sa uglavnom dokaznim posmrtnim pomicanjem skeleta, ukazuje da je u srednjoj grobnici, bar kao posljednji, bio pokopan kralj Tomaš.

Drugi ulomak ploče sa heraldičkim štitom pokazuje također krunu ispod koje стоји neki inicijal. Kako inicijale u grbu imaju samo Tomaš i Tvrtko II,⁵¹ a Tomaševu smo ploču već identificirali, jasno je da ova druga ploča može pripadati samo Tvrtku II. Sastavni dijelovi ove ploče su fragmenti na kojima se raspoznaaju: lijeva šaka sa žezlom, lakat lijeve ruke, jedna potkoljenica, andeo i koplje iz gornjeg desnog kuta i sl. Dijelova ove ploče bilo je na zapadnoj padini Crkvice ali — još više, u ruševinama sa zapadne strane dvora. Njezino mjesto u kapeli, bar nakon eventualnog pomicanja sa srednje grobnice, vjerojatno je bilo na južnoj grobnici. Pri tome se nameće i vjerojatnost da je u donjem grobu ukopana Tvrtkova žena Dorothea Gorjanska.

Trećoj ploći pripada najveći pronađeni ulomak — torzo i noge do iznad koljena — a vjerojatno i dio nadlaktice. Kao što je već rečeno, torzo je nađen uza samo korito rijeke Bukovice, a nadlaktica u ogradi livade na Braniču, gdje je inače identificirano gradsko groblje Bobovca. Razjaplje-

⁵⁰ J. Rendeo, Novci bosanskih banova i kraljeva, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1943, str. 284—286.

⁵¹ Op. cit., str. 280—286.

ne čeljusti zmaja iz kojih je daleko pružen plameni jezik jedini su simbol koji se raspoznaće na ovom fragmentu. Ne može se pouzdano znati da li je ovdje zmaj samo nosač heraldičkog štita ili je stavljen u sam »cimer« (vrh) potpunoga grba. U svakom slučaju, stilizacija zmajskih čeljusti toliko je upadljivo slična sa zmajem iz grba Janoša Stibora, komornika ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda,⁵² da se ne možemo oteti utisku da se radi o istom simbolu. Zna se da je zmaj u Stiborovu grbu u stvari visoki Orden zmajevog reda koji je Žigmund ustanovio i dodjeljivao ga najuglednijim prijateljima i suradnicima.⁵³ Iz pisanih izvora se također zna da su ovaj orden imali Hrvoje Vukčić i srpski despot Stefan Lazarević.⁵⁴ Naša nadgrobna ploča pokazuje da je taj orden dobio i kralj Ostojha, koji se dugo vremena oslanjao na Žigmundovu podršku u borbi za bosansko prijestolje. Između ostalog, zna se da je učestvovao i na poznatom Budimskom saboru 1412. g., gdje su se Bosanci posebno istakli u viteškim igrama.⁵⁵ I ostala dva kralja — Tvrtko II i St. Tomoš bili su vjerojatno nosioci ovoga ordena.

S obzirom da su u sjevernoj grobnici nađeni dijelovi triju skeleta, i s obzirom na pretpostavljeno pomicanje iz srednje grobnice, a računajući i sa poznatim historijskim okolnostima, moglo bi se zaključiti da su u sjevernoj grobnici sahranjeni posmrtni ostaci kralja Ostojhe, njegova sina Stjepana i Ostojine prve žene Kujače.⁵⁶

Kao što je već rečeno, u prostoru kapele, određenom za grobove članova uže kraljevske obitelji, nalazi se još jedna, četvrta ili mala grobnica, uz južni zid crkve. S obzirom na njen položaj uz grobnicu Tvrtka II, bilo bi najlogičnije pretpostaviti da je tu sahranjen nepoznati sin ili kći Tvrtka II. Ali, to svakako mora ostati u sferi konjekture.

Dvojni grob u sjeverozapadnom kutu crkvene lađe, po svoj prilici, pripada čla-

⁵² Bertalan Velmosné és Nagy Emesé, Buda a köcépkorban, Budapest, 1963, 23.

⁵³ Géza v. Csergeo und Joseph Csoma, Alte Grabdenkmäler aus Ungarn, Budapest, 1890, 45—46; F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Zagreb, 1902, str. 205.

Nadgrobna ploča Janoša Stibora iz Budima

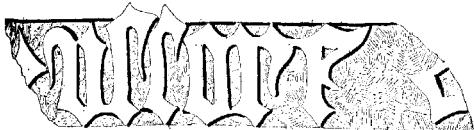
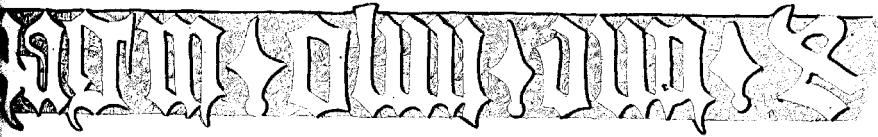
novima šire kraljevske porodice. Na takav zaključak upućuje njihov smještaj unutar kapele, ali izvan prostora gdje su smješteni grobovi kraljeva.

Natpis u kaligrafskoj gotičkoj frakturi pisan je tako da ga gledalac čita obilazeći

⁵⁴ F. Šišić, op. cit., str. 205—206.

⁵⁵ Op. cit., str. 437.; o viteškim ordenima u Bosni vidjeti i rad. S. Čirkovića, Počteni vitezi Pribislav Vukotić, Zbornik Fil. fak., knj. X — 1, Beograd, 1968, str. 259—276.

⁵⁶ Vidjeti bilješku br. 48.

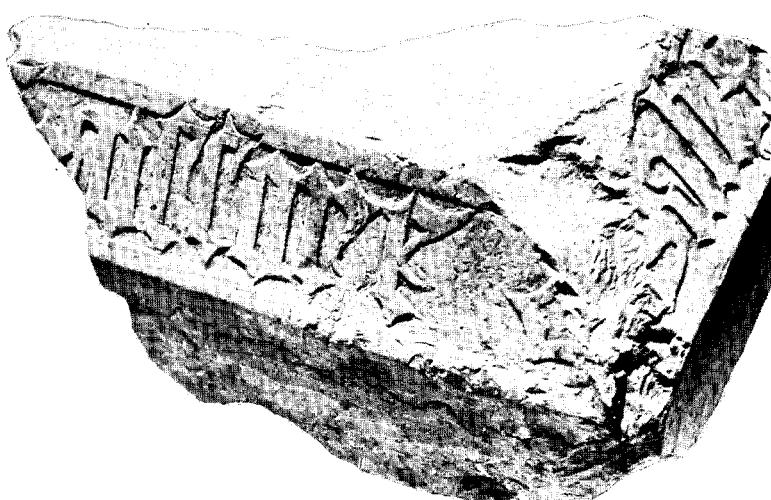
Dijelovi natpisa na fragmentima nadgrobnih ploča.
Transkripcija

oko ploče. Tekst počinje iz lijevog gornjeg kuta — iznad pokojnikove glave. Jedan dio prostora za natpis na lijevoj strani ostao je prazan na svim trima pločama. Kombinirajući dijelove natpisa na očuvanim fragmentima sa legendama na velikom kraljevskom pečatu i vodeći računa o ustaljenim formulama ovakvih natpisa, pokušali smo rekonstruirati i čitav tekst bar jednog natpisa. Тако је, на пример, nadgrobni natpis na ploči kralja Tvrtka II., vjerojatno glasio:

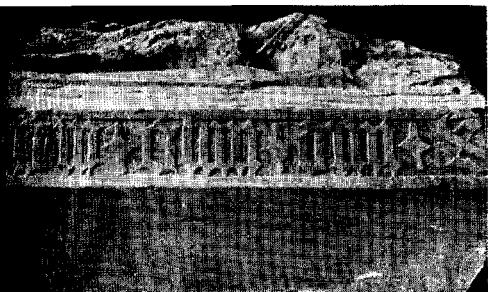
+ SEPULTURA TVRTCONIS BONE
MEMORIE MAGNI OLIM DNNI ET RE-
GIS RASCIE BOSNE MARITIMARUM
PCIUM TERRE HOLM INFERIORUM
PARCIUM USSORE ET SALIS D. G. RE-
GIS ET DNI.

Od paleografski zanimljivih osobina, važno je ukazati na znak za rastavu riječi, na pisanje veznika ET i na skraćenicu DNI i DNNI — za DOMINI. U grafiji slova karakteristično je pisanje tipično gotičkog glasa S — u riječi USSORE; na drugim mjestima, na primjer u riječi SALIS, slovo S ne pokazuje veće razlike prema uncijalnoj i kapitalnoj grafiji.

Za pitanje porijekla bobovačkih nadgrobnih ploča bit će od važnosti nekoliko napomena o vrsti materijala i detaljima obrade. Prve dvije ploče — Ostojina i Tvrtkova — su od upadljivo sličnog kame na svjetlijih crvenkastih tonova i neujeđačene konglomeratske fakture sa relativno mnogo vena. Njihova debljina (12,5 cm) je podjednaka isto kao i osnovne for-

Dijelovi natpisa na ulomcima nadgrobnih ploča

me — niski pločasti kvadar sa zatupljenim gornjim bridovima. Zbog neujednačene fakture, ni politura površine nije svuda jednaka; uticaj atmosferilija je na mnogim mjestima polituru sasvim anulirao, a raznolikost fakture odrazila se i na površini. Detalji obrade tako su ujednačeni da se mogu jedva raspoznavati. Malih razlika ima i u oblikovanju slova natpisa. Ovakva sličnost opravdano nameće zaključak da kamen potiče iz istog majdانا i, što je važnije, da su obje ploče rađene u istoj radionici. Takav zaključak potkrepljuje i sličnost ikonografske kompozicije, o čemu je već bilo riječi. Stoga nije isključena ni mogućnost da je obje ploče pravila ista ruka.

Treća, Tomaševa ploča je znatno drugačija: kamen je finiji i ujednačena mu je faktura, a crvenkasta boja je intenzivnija. Debljina joj je manja, a posebno su drugačije oblikovani rubovi (oni su sa donje strane stanjeni dok su gornji bridovi znatno blaže zatupljeni). Politura površine je finija, potezi odlučniji i odsječniji, a za izvođenje sitnih detalja umjetnik se često služio šestarom. Zapažene su i linije koje su izvedene kiselinom. Sasvim je jasno da ova ploča ne potiče od iste ruke, pa niti iz iste umjetničke radionice iz koje potiču prve dvije. Neki detalji, o kojima će se posebno govoriti, ipak indiciraju mogućnost da obje radionice pripadaju istoj umjetničkoj školi, koja, razumljivo, kroz četiri decenija proživiljava određeni umjetnički i tehnički razvitak.

Sve osnovne karakteristike naših ploča — počevši od materijala i pisma, pa preko ikonografske kompozicije i realističkog oblikovanja detalja, do izvjesne doze senzualnosti i manirizma u prikazivanju lica (usta) — okvirno svrstavaju naše ploče u kasnogotičku umjetnost srednje Evrope.

Krajem XIV i u prvoj polovini XV stoljeća najvažniji centri tzv. portretne plastike u srednjoj Evropi su Prag i Salzburg.⁵⁷ Pod jačim ili slabijim utjecajem ovih žarišta rade i mnoge lokalne radionice i putujući majstori. Tako su se krajem XIV vijeka u Ugarskoj do zavidne umjetničke visine podigle umjetničke radionice u Nadvaradu, u zapadnom podnožju Erdeljskog gorja (danasa Oradea u Rumuniji).⁵⁸

Početkom XV stoljeća ovih radionica nestaje, ali njihove tradicije nastavljaju majstori u Budimu.⁵⁹ Ova budimska škola je za nas osobito zanimljiva, jer njoj pripada i najljepši do danas očuvani spomenik ovoga tipa u Mađarskoj — nadgrobna ploča Janaša Stibora, dugogodišnjeg kormnika kralja Žigmunda (umro 1429. godine).⁶⁰ Ova ploča, po detaljima oklopa i predstavi zmajevih usta, čini punu analogiju ploče kralja Ostoje, tako da se na prvi pogled zapaža da ih je radila ista ruka. Ostojina ploča je bar desetak godina starija, po ikonografskom sadržaju bogatija, a po plasticitetu izražajnija, pa se mora zaključiti da je ona poslužila kao uzor za izradu Stiborove ploče, a ne obratno. I ploča kralja Tvrtka II rađena je po koncepciji Ostojine ploče, ali mora biti mlađa bar deset godina, od Stiborove.

U svakom slučaju, ove tri ploče su proizvodi iste radionice i predstavljaju njezin razvoj kroz više od 20 godina. Na žalost, ime ovog umjetnika ostalo je nepoznato.

Već je ukazano na detalje koji Tomaševu ploču odvajaju od Ostojine i Tvrtkove, pa i Stiborove. Upadljivo slična modellacija usta kod Stibora i kralja Tomaša ipak ukazuje na vjerojatnost da je i Tomaševa ploča rađena u budimskoj radionici, ali da ju je izradio drugi majstor.

Tijesne političke i kulturne veze između Bosne i Ugarske u prvoj polovini XV vijeka, a pogotovo veze Ostoje i Tvrtka II sa budimskim dvorom, angažiranje budimskih majstora čine logičnim i vjerojatnim.

Umjetnička vrijednost naših ploča svakako je iznad evropskog prosjeka u svojoj vrsti i svome vremenu. U geografskim okvirima današnje Jugoslavije (pa i nekadašnje ugarskohrvatske države) one stoje na samom vrhu.

Osim nadgrobnih ploča u užem smislu, odnosno ploča koje su sa gornje strane zatvarale sarkofag, umjetnički obrađene su bile i ploče koje su sa strana zatvarale

⁵⁷ Emilian Cevc, Srednjeveška plastika na Slovenskem, Ljubljana, 1963, str. 298—306.

⁵⁸ Vidjeti citat pod bilj. 52.

⁵⁹ Loc. cit.

⁶⁰ Loc. cit.

kompozitni sarkofag. Od mogućih sedam ploča u ovoj funkciji, jedna je očuvana u cjelini i u svom prvobitnom položaju; od još tri ploče našli su se pojedinačni fragmenati, dok se za dvije ne može sigurno znati da li su i postojale kao posebno obrađeni detalji.

Zajednička je karakteristika ovih ploča što su izrađene od muljike, što debljina i profilacija rubova odgovaraju gornjim mramornim pločama i što im je obrada u zanatskom pogledu besprijeckorna.

Svi ukrasi izvedeni su u plitkom reljefu, pa se po tome, kao i po materijalu (muljici) približavaju dekorativnoj plastici sa portalom i prozora kraljevskog dvora i grobne kapеле. Ipak, treba naglasiti da se na našim pločama rješava i teža umjetnička problematika (predstave ljudskih i životinjskih likova), dok ostali ukrasi ostaju pretežno u sferi dekoracije i simbolike, a u tehnicu rada vjernije oponašaju duborez.

Na dvije bočne ploče izведен je ukrasni motiv slijepih arkada. Na jednoj, koja je sačuvana u cjelini i u prvotnom položaju u konstrukciji sjeverne (Ostojine) grobnice, to su jednostavne polukružne (romaničke) arkade koje oponašaju ovaj motiv sa slikarskih platna i ne tendiraju za vjernim prikazivanjem stvarnih arkada. Naprotiv, na drugoj ploći, koja je sačuvana samo jednim dijelom, i koja vjerojatno pripada južnoj (Tvrtkovoj?) grobniči, umjetnik nastoji da izvede predstavu stvarnih arkada. I ovdje su lukovi arkada polukružni, ali se oni međusobno prepliću, pa time uvode i gotičke impresije u čitavu sliku. I lukovima po rubu teku jednostavne profilacije, a osim toga, svi stupovi

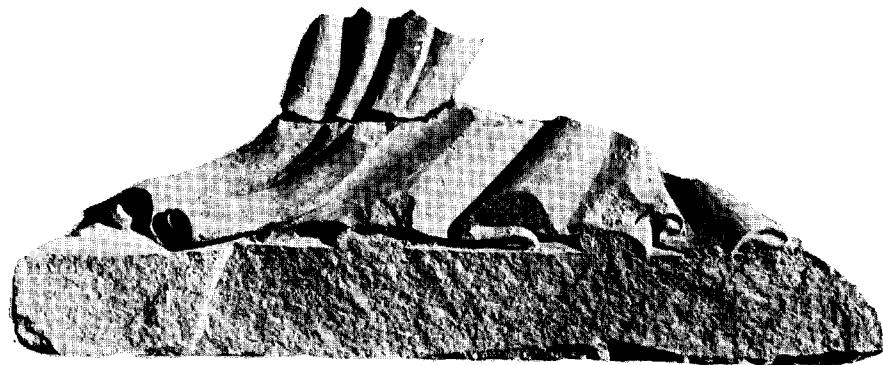
imaju naglašene baze i kapitele. Dekorativnost ovoga ukrasa u velikoj mjeri povećavaju rešetke koje zatvaraju oko tri četvrtine slobodnog prostora između arkada.

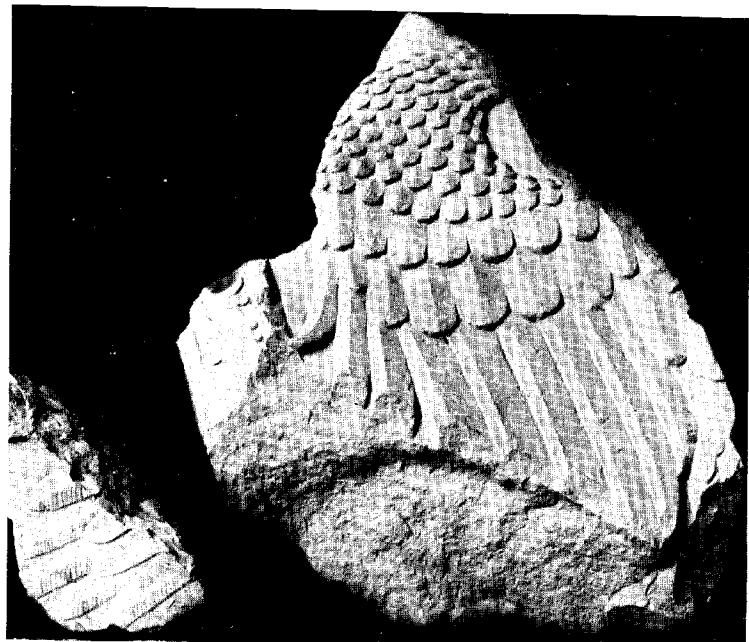
Dva veća i nekoliko manjih ulomaka pripadaju jednoj ploči na kojoj je prikazan orao poluraširenih krila, ali se prema sačuvanim dijelovima ne može pouzdano utvrditi da li je to jednoglav ili dvoglavi orao. Stoga smo se, u pokušaju rekonstrukcije, morali osloniti na šire analogije i komparativnu gradu drugih likovnih izvora. Nema nikakve sumnje da orao, ovde dat u izrazito gotičkoj stilizaciji, predstavlja heraldički simbol. Iz relativno bogatog fonda heraldičkih i sfragističkih spomenika znamo da se u amblemima dinastije Kotromanića simbol orla pojavljuje samo na jednom mjestu i u jednoj funkciji; to je dvoglavi orao na heraldičkom štitu u velikim prijestolnim pečatima Tvrtka I i Stjepana Dabiše. Tu on simbolizira Srbiju, odnosno Rašku, koja inače redovno dolazi na prvo mjesto u titulaturi svih bosanskih kraljeva.⁶¹ Istina, već je Ostojia izbacio taj simbol (kao i staru kotromaničku kosu prugu sa ljiljanima) sa prijestolnog pečata, ali to ne znači da je on i sa svim napušten; ni uklanjanje štita sa kosom prugom i šest ljiljana s prijestolnog pečata nije značilo njegovo konačno napuštanje, jer se javlja i kasnije na više mjesta.⁶² Stoga se opravdano nameće zaključak da je i na našoj ploči stajao dvo-

⁶¹ Titule se navode u svim kraljevskim povijesnim brojama, zatim, na velikom broju pečata.

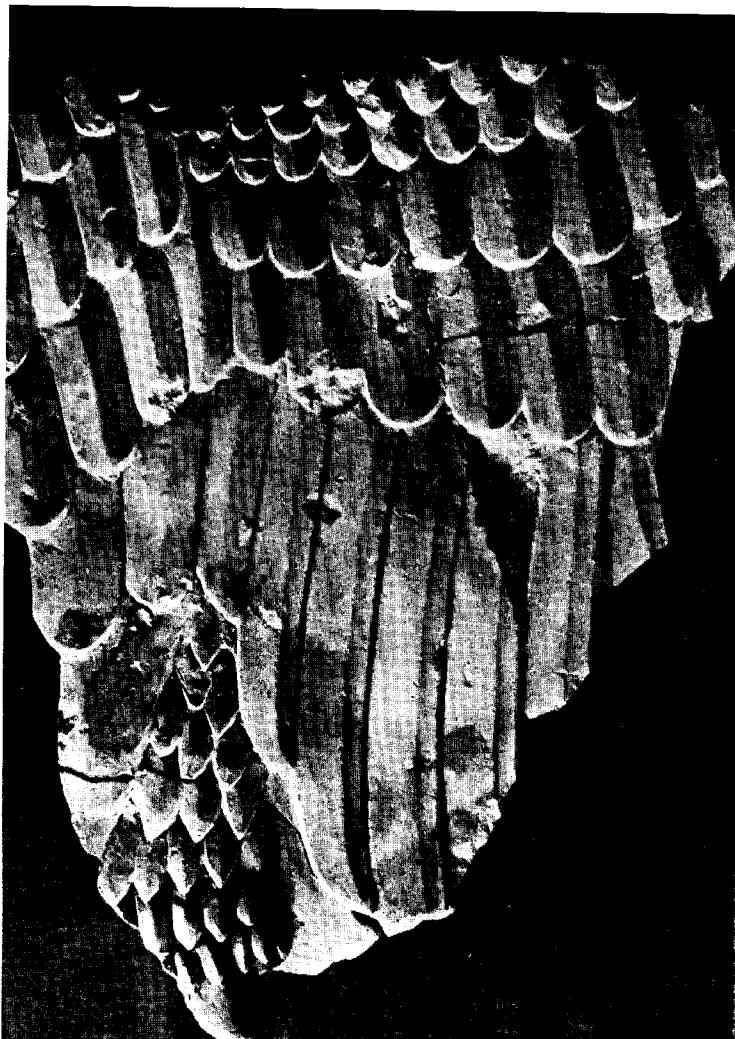
⁶² P. Anđelić, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1970, br. 14—16.

Uломak nadgrobne ploče kraljice Doroteje

Fragmenti nadgrobne ploče sa predstavom heraldičkog orla

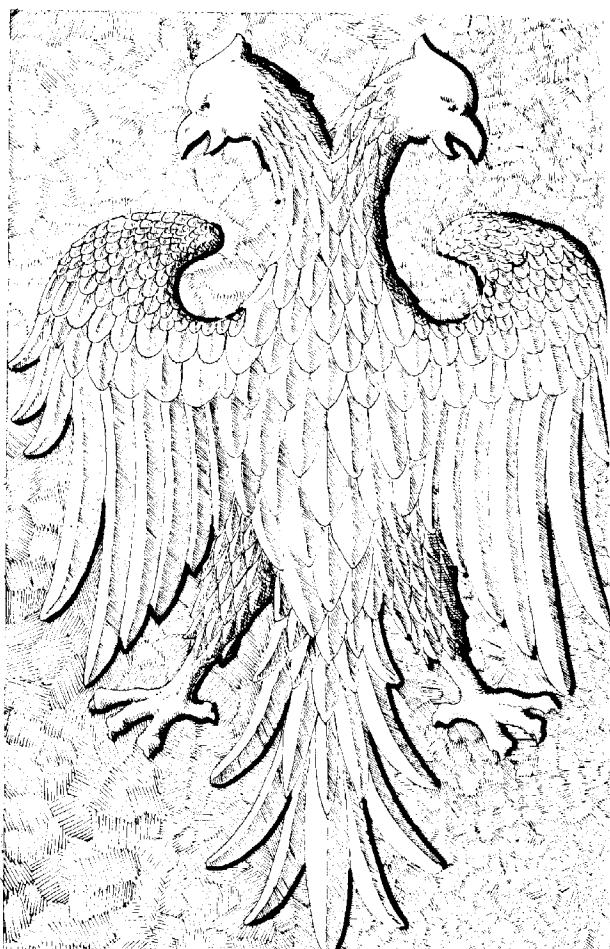
glavi orao kao heraldički simbol Srbije, odnosno Raške. Eventualni prigovor da bi orao mogao pripadati nekoj od kraljevskih žena (po rođenju), ne može imati neke veće snage, jer su porodični grbovi Tvrtkove i Tomaševe žene poznati; Ostojinoj prvoj ženi, sticajem prilika, nije imao tko napraviti spomenik, a druga teško da je ovde i pokopana.⁶³

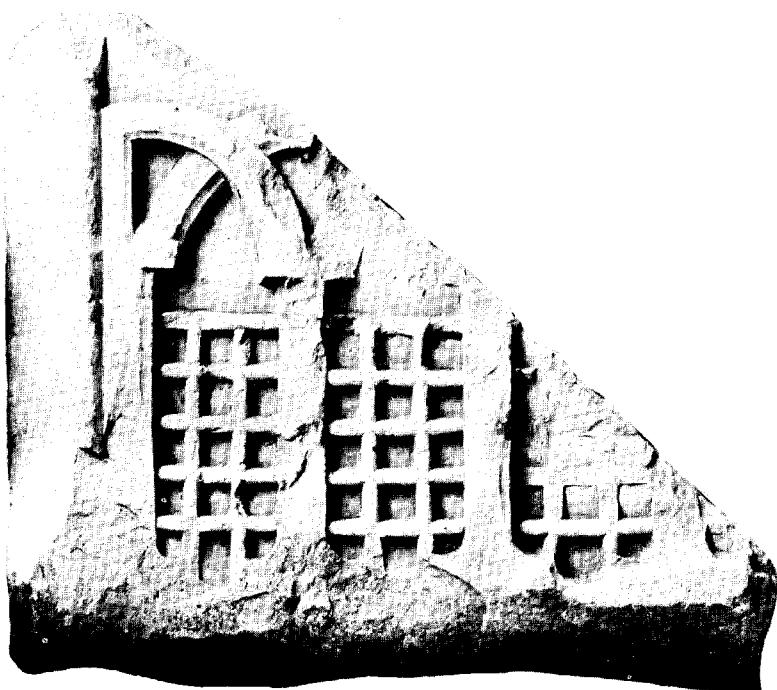
Na zatupljenim rubovima ove ploče raspoznavaju se započeti, a nedovršeni ukrasi (predstava veprja i neki vegetabilni motivi).

Ova okolnost, uz još neke elemente (mjesto nalaza sitnijih ulomaka u blizini srednje grobnice, te savršeno poliranje slobodnih površina), ukazuje na vjerojat-

⁶³ Ostojina žena Kujača umrla je u vrijeme vlade Tvrtka II., koji je bio ogorčeni protivnik i njezinog muža Ostoje i sina Stjepana Ostojića. Stoga nije vjerojatno da bi on, ili netko drugi, u kraljevskoj grobnoj kapeli podigao takav spomenik. S druge strane, samo sahranjivanje u muževu grobnici ne treba a priori isključiti. Mjesto (i vrijeme) smrti druge Ostojine žene Jelene nije nam poznato. Ipak, prije treba pomisljati na Jajce nego na Bobovac.

Predstava heraldičkog orla sa nadgrobne ploče (pokušaj likovne rekonstrukcije)

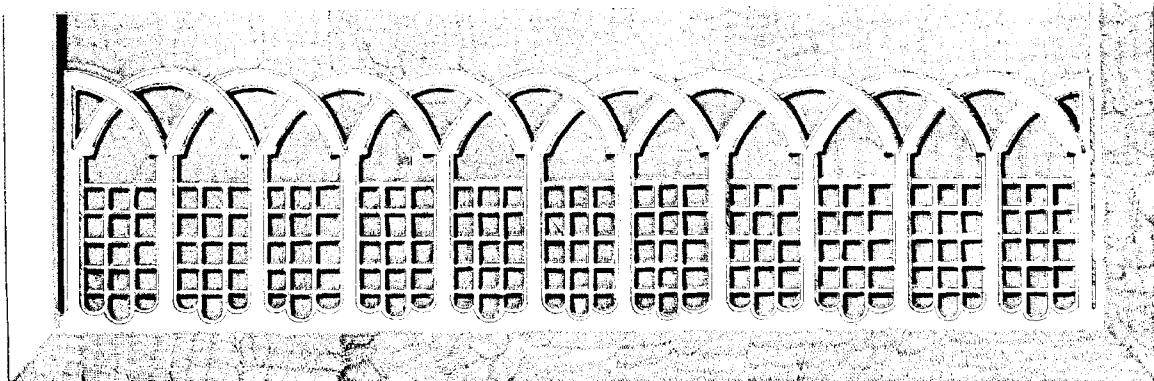
Dio pobočne ploče
kompozitnog
sarkofaga

nost da je ploča s koje potječu ovi fragmenati pripadala srednjoj grobnici.

Poseban problem predstavlja fragment laporne ploče s predstavom donjeg dijela gusto naborane haljine, ispod koje proviruje i vrh desnog stopala u cipelji. Ukupna dužina fragmenta (koja je u stvari dio širine ploče) iznosi 47 cm, dok je udaljenost vrha stopala od ruba ploče 33 cm. Prema vjerojatnim proporcijama, širina ploče mogla bi iznositi 90—100 cm, a

na tolikoj ploči mogao se izraditi i reljef u približno naravnoj veličini. Kako, prema profilaciji ruba, i ovaj fragmenat, bez sumnje, pripada nekoj nadgrobnoj ploči, to je opravдан zaključak da se ovdje radi o portretu — i nadgrobnoj ploči — ženske osobe. Pri pokušaju identifikacije te osobe — vjerojatno kraljice — stoje nam na raspolaganju samo opći historijski uslovi. A ti uslovi ponovno ukazuju na Doroteju Gorjansku, ženu kralja Tvrtka II. Ona je

Likovna rekonstrukcija pobočne ploče sarkofaga

umrla 1438. g., a njezin muž je živio još pet godina — dovoljno dugo da joj podigne doličan spomenik. Mjesto njezina ukopa može biti samo južna grobnica, i to njezin donji sprat.⁶⁴

Kronologija izgradnje i adaptacije grobne kapele

Kronologija izgradnje, prepravljanja i umjetničkog opremanja grobne kapele izgledala bi, u glavnim crtama, ovako:

Gradnja kapele tekla je istovremeno sa izgradnjom dvora (gornje i donje palače sa njihovim predvorjem), što se vidi i po tehnici zidanja (ista širina zidova). Kako se dvor spominje već 1356,⁶⁵ može se zaključiti da je i kapela u to vrijeme bila podignuta, što praktično znači da ju je podigao još ban Stjepan II. Razumije se, gradnja ovakvih objekata mogla je trajati i duže, ali se kao terminus post quem non mora uzeti sutješka dvorska crkva, koja je 1378. g. već bila gotova, a za koju se može pretpostaviti da je nešto mlađa i da je čak rađena po uzoru na bobovačku. U prvo vrijeme kapela je služila za redovne vjerske obrede i nalazila se izvan gradskih zidina. Apsidalni prostor bio je formiran u vidu jednostavnog četverokuta, arhitektonske plastike vjerojatno nije ni bilo, a jednostavni slikani ukrasi na zidu i, možda, freska desno od vrata odgovarali su sličnim slikarijama iz Sutjeske i Jajca. Grobova u crkvi nije bilo, a crkvena lada sačinjavala je jedinstven prostor.

Prve i osnovne adaptacione rade treba pripisati kralju Ostoji, koji je neko vrijeme kao protukralj držao samo grad Bobovac.⁶⁶ On je promijenio i osnovnu funkciju crkve pretvorivši je u mauzolej kraljevske obitelji. Po njegovom nalogu su, vjerojatno, izvršene i adaptacije plana: četvrtasta apsida pretvorena je u poligonalnu, a crkvena lađa je drvenom pregradom i različitom podnicom razdvojena u

⁶⁴ 18. oktobra 1438. g. Dubrovčani šalju posebnog poslanika da izrazi Tvrtku saučešće zbog »la morte di la felice memoria de la condam serenissima madona reyna, consorte vostra dilectissima« (Jorga, 354; Lett. e comm. Jev., reg. 14 35 — 1440, fol. 108—108 v.)

⁶⁵ Izvor citiran u poglavljtu o pisanim izvorima.

⁶⁶ Vidjeti razloge iznesene u bilj. 38.

dva dijela: prostor za grobove i prostor za manji broj posjetilaca. Ostoja je, svakako, podigao i prvu grobnicu. Arhitektonská plastika sa portalom identična je odgovarajućoj dekoraciji donje palače kraljevskog dvora, pa bi je stoga trebalo pripisati dječatnosti Tvrtka II; koji je i naručilac bar jedne grobnice. Široka graditeljska aktivnost kralja Tomaša⁶⁷ vjerojatno je doprinijela da se, osim raskošne srednje grobnice, izradi i sva puna plastika (sv. Mihajlo, antropomorfna konzola, lav i dr.), kao i najveći dio fresaka. Osim općih indicija (velika angažiranost Tomaša i njegove žene Katarine u crkvenom graditeljstvu, pomanjkanje takve sklonosti kod njegovih prethodnika, normalni razvoj klesarskih radionica na Bobovcu, pojedine stilске osobine i dr.), u prilog ovakovom zaključku može se navesti i zapis nekog klesara, urezan na jednom fragmentu muljike, koji nosi godinu 1444.⁶⁸

VELIKA CRKVA

Naziv »velika« crkva je, u pomanjkanju nekog boljeg imena, uzet radi jasnoće izlaganja, jer se na relativno malom i jedinstvenom prostoru nalaze dvije crkvene građevine. U širim prostorima i vremenskim relacijama svakako se ne bi moglo reći da ona spada u velike ili uopće velike crkve, ali je ipak značajno da u okvirima srednjovjekovne Bosne do sada nije otkrivena nijedna veća građevina te vrste (unutrašnje dimenzije: ukupna dužina — 23,10; od toga lađa 13,30; kor — 5,80; prezbiterij — 4 m. Sirina: lađa — 14,30; kor. — 8,85).

Odmah treba reći da ni ova »najveća« crkva nikada nije bila izgrađena više od temelja; za nju su, zapravo, bile izgradene samo supstrukcije, budući da je trebalo uložiti veliki trud da se uski prostor Bobovca.

⁶⁷ Poznato je da je Tomaš podigao crkvu Sv. Tome pod Vrandukom, a njegova žena Katarina — crkvu Sv. Marije u nekom mjestu »Verlan« (Fermendžin, Acta Bosnae, p 204, 205). Zna se da je u Tomaševu vrijeme počela i gradnja velike crkve na Bobovcu (vidjeti bilj. 69).

⁶⁸ Godine 1444. je sasvim jasno napisana arapskim ciframa; čitljiva je i riječ »učrto«; treća riječ još nije mogla biti dešifrirana. Fragment je nađen u ruševinama kapele.

akciju oko gradnje ove crkve: 1461. godine Dubrovčanin Milet Radicević ostavio je prilog za izgradnju crkve na Bobovcu.⁶⁹

GRAĐEVINSKI MATERIJAL I TEHNIKA

Višegodišnje iskopavanje i pojedinačna analiza većeg broja arhitektonskih objekata na Bobovcu omogućili su izvođenje i nekih općenitijih zapažanja o građevinskoj tehnici i građevinskom materijalu; ova zapažanja mogu biti od koristi za dalja proučavanja ove vrste u Bosni.

Maksimalno prilagođavanje arhitektonskih objekata reljefu i uslovima terena opća je karakteristika gotovo svih perioda u kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine. To naročito važi za srednji vijek. Stoga je korisno ukazati kako na ovu karakteristiku tako i na slučajeve značajnijeg odstupanja od pravila.

Već je ukazivano na veliku vještina, upravo virtuznost koju su pokazivali graditelji Bobovca prilikom uklapanja normi monumentalnih građevina u nepodesni prirodni ambijent. Primarna funkcija strateškog položaja i zahtjev naručioca da se upravo na tome mjestu podižu velike i relativno raskošne građevine nametnuli su graditeljima velike probleme, koje su oni rješavali kako su najbolje znali i umjeli.

Tako su se u okviru adaptacije terena za postavljanje arhitektonskog objekta mogle konstatirati slijedeće vrste zemljanih radova većega obima.

Poravnavanje je vršeno na svim mjestima gdje se imao podići veći objekat.

Osim toga, velika zaravnavaњa vršena su na čitavoj terasi zvanoj Crkvica, u predvorju gornje i donje palače dvora, u širem predvorju kraljevskog dvora, zatim na tzv. Srednjoj ravni u podgradu i u predjelu Grada — predgrađa. Tokom iskopavanja moglo se konstatirati da se na ovim mjestima prije zaravnavaњa nalazilo oštrot grebenje i strmeniti teren.

Paralelno sa zaravnavaњem mjestima čno se vršilo i nasipanje radi dobivanja željenih platformi. Najviše nasipanja bilo je na Crkvici.

Podzidivanje terena i objekata najizrazitije je također na Crkvici.

Usijecanje platforme za objekat u kamenitom terenu vršeno je, po pravilu, za svaku građevinu pojedinačno.

Prosijecanje je zapaženo u zaštitnom jarku sjeverno od grada i u kamenim »jasslama«, na prilazu kraljevskom dvoru — zapadno od glavne kule.

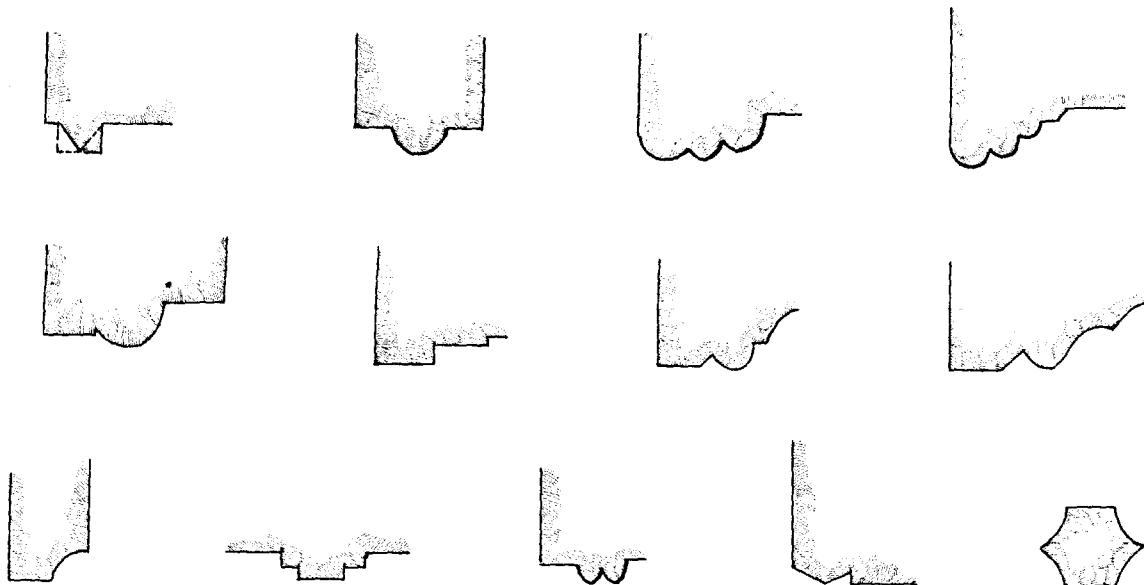
Cisterne na Crkvici i u predvorju donje palače udubljene su u kamenito (škriljasto) tlo.

Konačno, na dva mesta zapaženo je i uklesavanje stepenica u kameniti teren (prilaz od šireg predvorja ka drugoj dvorskoj kapiji i malo stepenište kraj cisterna u predvorju donje palače).

Ovi adaptacioni radovi ni u kom slučaju nisu otklonili potrebu za korištenjem tzv. živih židova u arhitekturi. Naprotiv,

⁶⁹ D. Kovačević, op. cit., 87, bilj. 133. (Milet Radicević ostavio je oporukom »... in la giesia de Bobovaz dne. 2; Test. Not. 17, 130'—131). I na ovom podatku zahvaljujem prof. dr D. Kovačević-Kočić.

Primjeri dekorativne profilacije arhitektonskih elemenata na Bobovcu

moglo bi se reći da su adaptacije terena bile usmjerene na što veće i racionalnije korištenje živih zidova. Zato i stare, atavističke navike prilagođavanja terenu nisu potisnute nego su samo doobile jedan nov kvalitet.

Tako je kompleks dvora smješten između pet paralelnih i pretežno terasasto formiranih kraških grebenova. Dva druga grebena podržavaju dijelove podgrađa; na jednom su smještene sjeverne kule i bedemi, a jedan podržava terasu Crkvice. Korisne visine ovih grebenova kreću se između 4 i 10 m. U najvećem broju slučajeva (osim Visa), bar jedna strana grebena je okomita; u pojedinim svojim dijelovima grebenovi okomito strže u prostoru i podsjećaju na prave bedeme.

U najvećem broju objekata (osim kula i crkava) prizemna, odnosno podrumска etaža direktno koristi bar sa jedne strane živi zid. Monumentalna donja palača kraljevskog dvora kao sjeverni zid koristi kraški greben i do treće etaže. U ovome životu zidu se lijepo vidi i usjeci — ležišta za drvene grede, koje su podržavale međuspratnu konstrukciju. Slični usjeci u kraškim grebenovima zapažaju se i na zapadnoj padini dvora ispod glavne kule. Tu su očito, stajale neke drvene građevine, kojima danas više nema drugog traga.

Ovo direktno korištenje živih stijena predstavlja donekle određenu specifičnost bosansko-hercegovačkog srednjovjekovnog graditeljstva, koju uvijek nije moguće racionalno objasniti. Zanimljiv primjer ovog običaja konstatirali smo svojevremeno i na gradu Borču u istočnoj Bosni.

Osnovni građevinski materijal na Bobovcu predstavljaju kamen i drvo. Kad bi se pokušao utvrditi primat jedne od ovih dviju vrsta materijala, teško bi se moglo odlučiti. Jedino je moguće zapaziti neka pravila: kamenom su zidane fortifikacije, palače i crkve — dakle, objekti javnog (i monumentalnog) karaktera. Od drveta su građeni privatni i svi ostali sitniji arhitektonski objekti, a zatim krovovi, podovi i unutrašnje pregrade i tzv. kamenih građevina.

Kamen za gradnju je, po geološkom sastavu pretežno krečnjak, uzet na licu mjesta. Zavisno od karaktera geoloških slojeva, na Crkvici i u sjevernom dijelu grada, on je pločast i općenito sitniji nego

na objektima dvora. Veličinom, odnosno krupnoćom kamena ističu se zidovi grobne kapele. Prethodna obrada krečnjačkog kamena je vrlo gruba; obično je samo lomljnjem dobivena potrebna veličina i oblik. Klesanje krečnjačkog kamena na Bobovcu zapaženo je samo na vanjskoj opлатi sačuvanog kasnoantičkog zida koji se nalazi u sastavu glavne kule. Samo iznimno se nailazi na klesani krečnjak u srednjovjekovnim objektima (poneki ugaoni kamen, topovska kugla i sl.).

Sedre na Bobovcu ima relativno mnogo. Po pravilu, ona je klesana u kvadre a zatim upotrebljavana za specifične vrste zidova ili njihovih dijelova, kao što su: izvođenje vanjskih uglova visokih građevina (glavne kule donje palače, poligonalne kule na Crkvici i sl.), izrada svodova (grobna kapela, gornja palača dvora, cisterna u predvorju donje palače), unutarnja opłata cisterni, zasvođena vrata i prozori, zidane grobnice. — Geološka ležišta sedre, odnosno sedronosni potoci nalaze se na tri mesta u okolini Bobovca: u Borovići (vrelo Radakova voda), u slivu Bukovice, 1 km uzvodno od Sastavaka sa Borovicom, i u izvornom području Mijakovske rijeke.

Kompaktniji blokovi verfenskog škriljca, koji sačinjava osnovnu strukturu Bobovačke kose, samo se sporadično pojavljuju, i to redovno u većim zidnim masama.

Muljika (*miljevina, lapor*) je treća vrsta kamena koji se susreće na arhitektonskim objektima Bobovca. Ležišta ovoga kamena nalaze se u donjem slivu Trstionice, posebno u području sela Haljinića i Rićice, gdje prekrivaju debele slojeve mrkog uglja. Ugodna žućkastosiva boja i podatnost za obradu učinili su ga podesnim za izradu ukrasnih dijelova arhitekture, kao i za čisto plastično-dekorativno oblikovanje. Tako je sva kamera plastika, osim triju ploča s kraljevskih grobnica, izrađena od muljike. Poimenice, to su: predmeti puni plastike (kip sv. Mihajla i lav iz grobne kapele); predstave u visokom reljefu (grb iznad druge dvorske kapije, neke nadgrobne ploče, kapiteli na palačama dvora); dekoracije u niskom reljefu (ukrasi oko prozora, dekoracija enterijera, neke nadgrobne ploče i sl.); konstruktivni dijelovi arhitekture s elementima ukrašava-

kompozitni sarkofag. Od mogućih sedam ploča u ovoj funkciji, jedna je očuvana u cjelini i u svom prvobitnom položaju; od još tri ploče našli su se pojedinačni fragmenati, dok se za dvije ne može sigurno znati da li su i postojale kao posebno obrađeni detalji.

Zajednička je karakteristika ovih ploča što su izrađene od muljike, što debljina i profilacija rubova odgovaraju gornjim mramornim pločama i što im je obrada u zanatskom pogledu besprijeckorna.

Svi ukrasi izvedeni su u plitkom reljefu, pa se po tome, kao i po materijalu (muljici) približavaju dekorativnoj plastici sa portala i prozora kraljevskog dvora i grobne kapele. Ipak, treba naglasiti da se na našim pločama rješava i teža umjetnička problematika (predstave ljudskih i životinjskih likova), dok ostali ukrasi ostaju pretežno u sferi dekoracije i simbolike, a u tehnicu rada vjernije oponašaju duborez.

Na dvije bočne ploče izведен je ukrasni motiv slijepih arkada. Na jednoj, koja je sačuvana u cjelini i u prvotnom položaju u konstrukciji sjeverne (Ostojine) grobnice, to su jednostavne polukružne (romaničke) arkade koje oponašaju ovaj motiv sa slikarskih platna i ne tendiraju za vjernim prikazivanjem stvarnih arkada. Naprotiv, na drugoj ploči, koja je sačuvana samo jednim dijelom, i koja vjerojatno pripada južnoj (Tvrtkovoj?) grobniči, umjetnik nastoji da izvede predstavu stvarnih arkada. I ovdje su lukovi arkada polukružni, ali se oni međusobno prepliću, pa time uvode i gotičke impresije u čitavu sliku. I lukovima po rubu teku jednostavne profilacije, a osim toga, svi stupovi

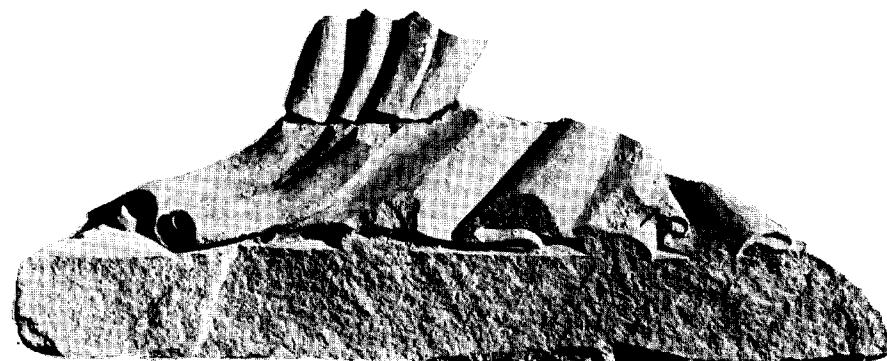
imaju naglašene baze i kapitele. Dekorativnost ovoga ukrasa u velikoj mjeri povećavaju rešetke koje zatvaraju oko tri četvrtine slobodnog prostora između arkada.

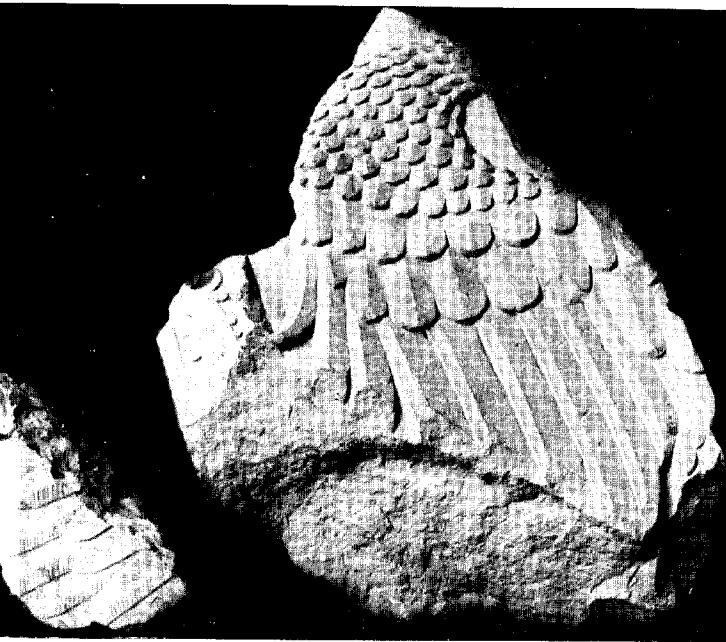
Dva veća i nekoliko manjih ulomaka pripadaju jednoj ploči na kojoj je prikazan orao poluraširenh krila, ali se prema sačuvanim dijelovima ne može pouzdano utvrditi da li je to jednoglavi ili dvoglavi orao. Stoga smo se, u pokušaju rekonstrukcije, morali osloniti na šire analogije i komparativnu građu drugih likovnih izvora. Nema nikakve sumnje da orao, ovde dat u izrazito gotičkoj stilizaciji, predstavlja heraldički simbol. Iz relativno bogatog fonda heraldičkih i sfragističkih spomenika znamo da se u amblemima dinastije Kotromanića simbol orla pojavljuje samo na jednom mjestu i u jednoj funkciji; to je dvoglavi orao na heraldičkom štitu u velikim prijestolnim pečatima Tvrtka I i Stjepana Dabiše. Tu on simbolizira Srbiju, odnosno Rašku, koja inače redovno dolazi na prvo mjesto u titulaturi svih bosanskih kraljeva.⁶¹ Istina, već je Ostojia izbacio taj simbol (kao i staru kotromaničku kosu prugu sa ljiljanima) sa prijestolnog pečata, ali to ne znači da je on i sa svim napušten; ni uklanjanje štita sa kosom prugom i šest ljiljana s prijestolnog pečata nije značilo njegovo konačno napuštanje, jer se javlja i kasnije na više mjesta.⁶² Stoga se opravdano nameće zaključak da je i na našoj ploči stajao dvo-

⁶¹ Titule se navode u svim kraljevskim pečatima, zatim, na velikom broju pečata.

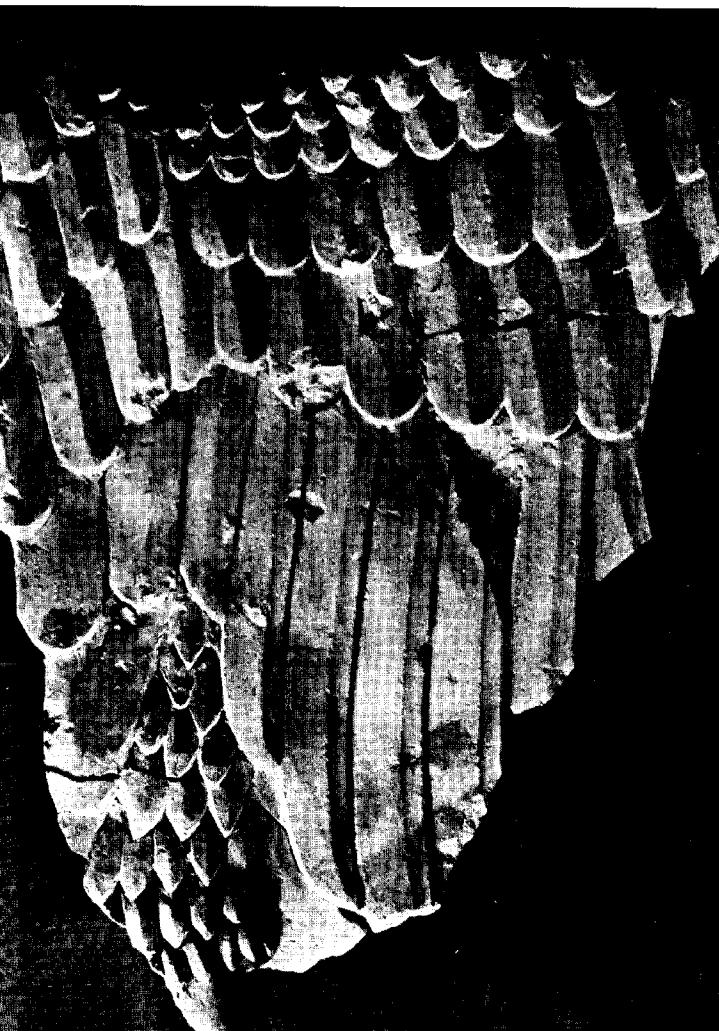
⁶² P. Andelić, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1970, br. 14—16.

Uломak nadgrobne ploče kraljice Doroteje

Fragmenti nadgrobne ploče sa predstavom heraldičkog orla

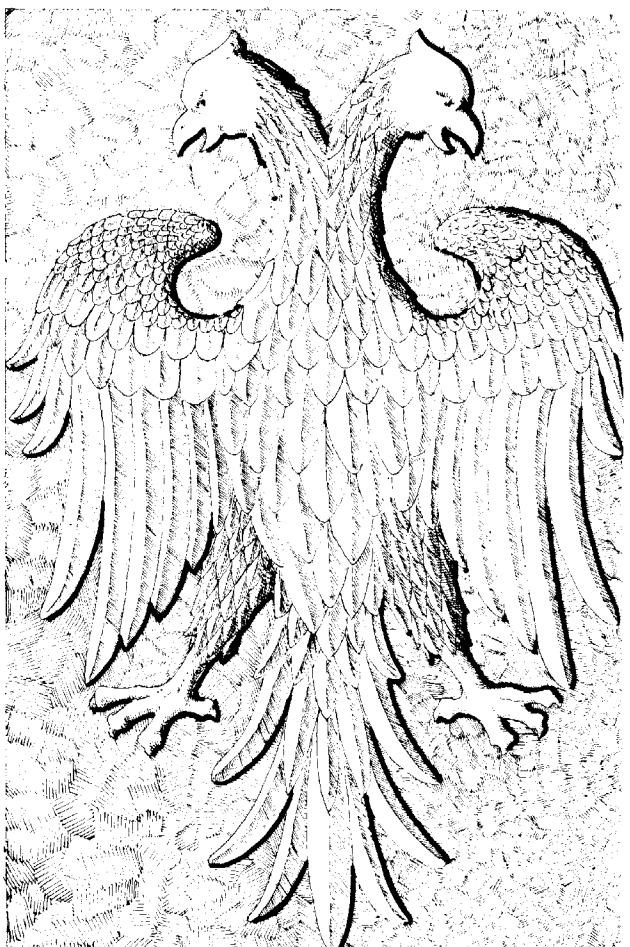
glavi orao kao heraldički simbol Srbije, odnosno Raške. Eventualni prigovor da bi orao mogao pripadati nekoj od kraljevskih žena (po rođenju), ne može imati neke veće snage, jer su porodični grbovi Tvrtkove i Tomaševe žene poznati; Ostojinoj prvoj ženi, sticajem prilika, nije imao tko napraviti spomenik, a druga teško da je ovde i pokopana.⁶³

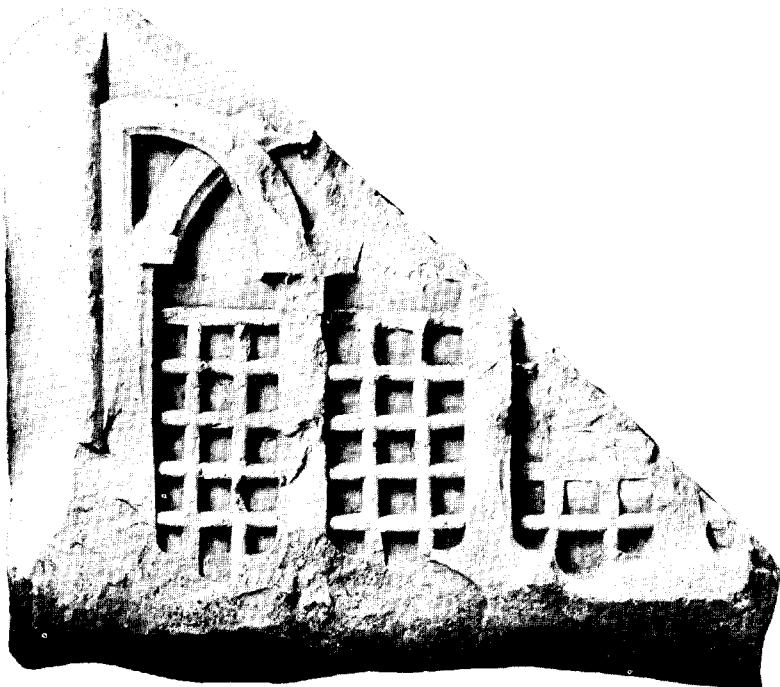
Na zatupljenim rubovima ove ploče raspoznavaju se započeti, a nedovršeni ukrasi (predstava vepra i neki vegetabilni motivi).

Ova okolnost, uz još neke elemente (mjesto nalaza sitnijih ulomaka u blizini srednje grobnice, te savršeno poliranje slobodnih površina), ukazuje na vjerojat-

⁶³ Ostojina žena Kujača umrla je u vrijeme vlade Tvrtka II., koji je bio ogorčeni protivnik i njezinog muža Ostoje i sina Stjepana Ostojića. Stoga nije vjerojatno da bi on, ili netko drugi, u kraljevskoj grobnoj kapeli podigao takav spomenik. S druge strane, samo sahranjivanje u muževu grobnicu ne treba a priori isključiti. Mjesto (i vrijeme) smrti druge Ostojine žene Jelene nije nam poznato. Ipak, prije treba pomišljati na Jajce nego na Bobovac.

Predstava heraldičkog orla sa nadgrobne ploče (pokušaj likovne rekonstrukcije)

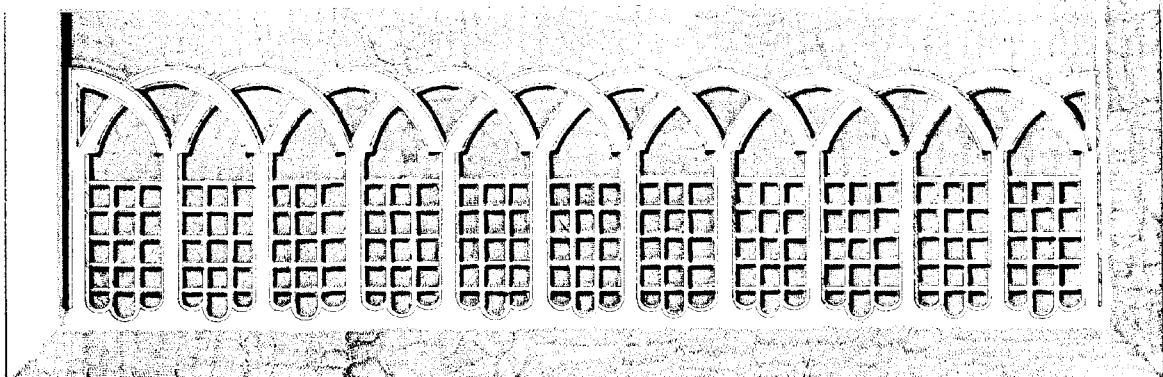
Dio pobočne ploče kompozitnog sarkofaga

nost da je ploča s koje potječu ovi fragmenati pripadala srednjoj grobnici.

Poseban problem predstavlja fragment laporne ploče s predstavom donjeg dijela gusto naborane haljine, ispod koje proviruje i vrh desnog stopala u cipeli. Ukupna dužina fragmenta (koja je u stvari dio širine ploče) iznosi 47 cm, dok je udaljenost vrha stopala od ruba ploče 33 cm. Prema vjerojatnim proporcijama, širina ploče mogla bi iznositi 90—100 cm, a

na tolikoj ploči mogao se izraditi i reljef u približno naravnoj veličini. Kako, prema profilaciji ruba, i ovaj fragmenat, bez sumnje, pripada nekoj nadgrobnoj ploči, to je opravдан zaključak da se ovdje radi o portretu — i nadgrobnoj ploči — ženske osobe. Pri pokušaju identifikacije te osobe — vjerojatno kraljice — stoje nam na raspolaganju samo opći historijski uslovi. A ti uslovi ponovno ukazuju na Doroteju Gorjansku, ženu kralja Tvrtka II. Ona je

Likovna rekonstrukcija pobočne ploče sarkofaga

umrla 1438. g., a njezin muž je živio još pet godina — dovoljno dugo da joj podigne doličan spomenik. Mjesto njezina ukopanja može biti samo južna grobnica, i to njezin donji sprat.⁶⁴

Kronologija izgradnje i adaptacije grobne kapele

Kronologija izgradnje, prepravljanja i umjetničkog opremanja grobne kapele izgledala bi, u glavnim crtama, ovako:

Gradnja kapele tekla je istovremeno sa izgradnjom dvora (gornje i donje palače sa njihovim predvorjem), što se vidi i po tehnici zidanja (ista širina zidova). Kako se dvor spominje već 1356.⁶⁵ može se zaključiti da je i kapela u to vrijeme bila podignuta, što praktično znači da ju je podigao još ban Stjepan II. Razumije se, gradnja ovakvih objekata mogla je trajati i duže, ali se kao terminus post quem non mora uzeti sutješka dvorska crkva, koja je 1378. g. već bila gotova, a za koju se može pretpostaviti da je nešto mlađa i da je čak rađena po uzoru na bobovačku. U prvo vrijeme kapela je služila za redovne vjerske obrede i nalazila se izvan gradskih zidina. Apsidalni prostor bio je formiran u vidu jednostavnog četverokuta, arhitektonske plastike vjerojatno nije ni bilo, a jednostavni slikani ukrasi na zidu i, možda, freska desno od vrata odgovarali su sličnim slikarijama iz Sutjeske i Jajca. Grobova u crkvi nije bilo, a crkvena lađa sačinjavala je jedinstven prostor.

Prve i osnovne adaptacione radove treba pripisati kralju Ostoji, koji je neko vrijeme kao protukralj držao samo grad Bobovac.⁶⁶ On je promijenio i osnovnu funkciju crkve pretvorivši je u mauzolej kraljevske obitelji. Po njegovom nalogu su, vjerojatno, izvršene i adaptacije plana: četvrtasta apsida pretvorena je u poligonalnu, a crkvena lađa je drvenom pregradom i različitom podnicom razdvojena u

⁶⁴ 18. oktobra 1438. g. Dubrovčani šalju posebnog poslanika da izradi Tvrtku saučešće zbog »la morte di la felice memoria de la condam se-renissima madona reyna, consorte vostra dilectissima« (Jorga, 354; Lett. e comm. Jev., reg. 14 35 — 1440, fol. 108—108 v.)

⁶⁵ Izvor citiran u poglavljju o pisanim izvorima.

⁶⁶ Vidjeti razloge iznesene u bilj. 38.

dva dijela: prostor za grobove i prostor za manji broj posjetilaca. Ostoja je, svakako, podigao i prvu grobnicu. Arhitektonska plastika sa portala identična je odgovarajućoj dekoraciji donje palače kraljevskog dvora, pa bi je stoga trebalo pripisati dječatnosti Tvrtka II; koji je i naručilac bar jedne grobnice. Široka graditeljska aktivnost kralja Tomaša⁶⁷ vjerojatno je doprinijela da se, osim raskošne srednje grobnice, izradi i sva puna plastika (sv. Mihajlo, antropomorfna konzola, lav i dr.), kao i najveći dio fresaka. Osim općih indicija (velika angažiranost Tomaša i njegove žene Katarine u crkvenom graditeljstvu, po-manjkanje takve sklonosti kod njegovih prethodnika, normalni razvoj klesarskih radionica na Bobovcu, pojedine stilске osobine i dr.), u prilog ovakvom zaključku može se navesti i zapis nekog klesara, urezan na jednom fragmentu muljike, koji nosi godinu 1444.⁶⁸

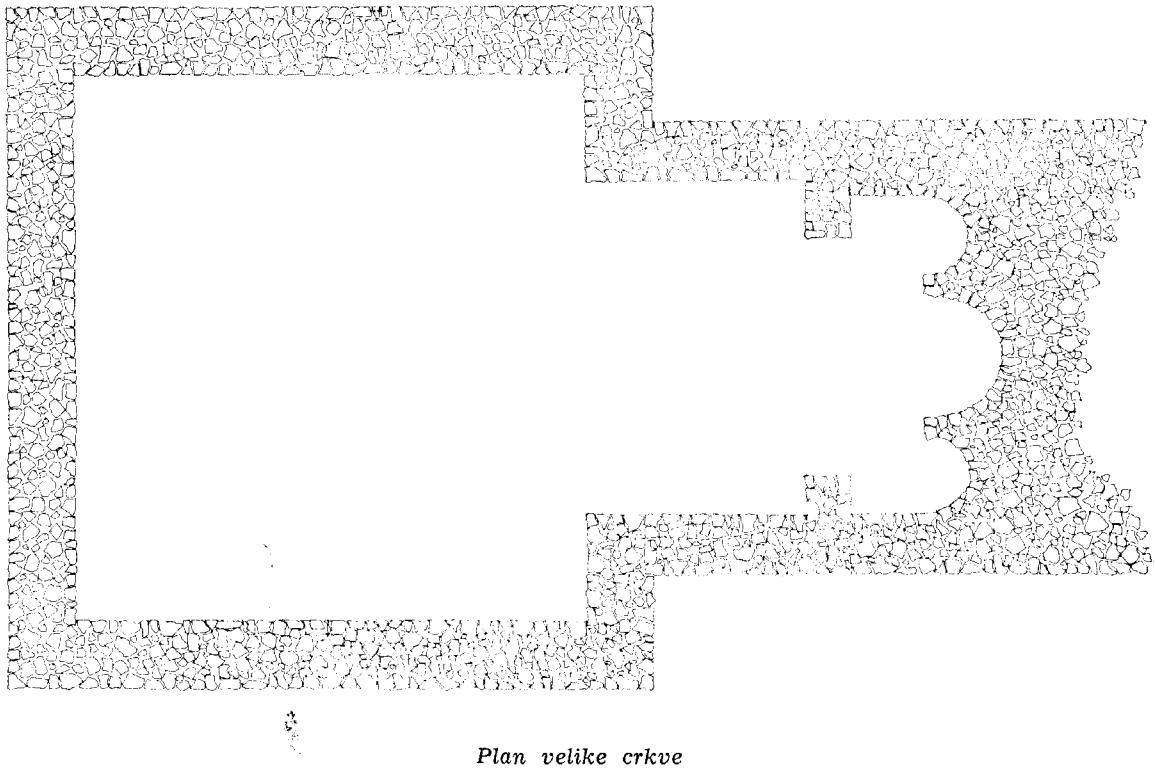
VELIKA CRKVA

Naziv »velika« crkva je, u pomanjkanju nekog boljeg imena, uzet radi jasnoće izlaganja, jer se na relativno malom i jedinstvenom prostoru nalaze dvije crkvene građevine. U širim prostorima i vremenskim relacijama svakako se ne bi moglo reći da ona spada u velike ili uopće veće crkve, ali je ipak značajno da u okvirima srednjovjekovne Bosne do sada nije otkrivena nijedna veća građevina te vrste (unutrašnje dimenzije: ukupna dužina — 23,10; od toga lađa 13,30; kor — 5,80; prezbiterij — 4 m. Širina: lađa — 14,30; kor — 8,85).

Odmah treba reći da ni ova »najveća« crkva nikada nije bila izgrađena više od temelja; za nju su, zapravo, bile izgrađene samo supstrukcije, budući da je trebalo uložiti veliki trud da se uski prostor Bo-

⁶⁷ Poznato je da je Tomaš podigao crkvu Sv. Tome pod Vrandukom, a njegova žena Katarina — crkvu Sv. Marije u nekom mjestu »Verlan« (Fermendžin, Acta Bosnae, p 204, 205). Zna se da je u Tomaševu vrijeme počela i gradnja velike crkve na Bobovcu (vidjeti bilj. 69).

⁶⁸ Godine 1444. je sasvim jasno napisana arapskim ciframa; čitljiva je i riječ »učrto«; treća riječ još nije mogla biti dešifrirana. Fragment je nađen u ruševinama kapele.

Plan velike crkve

bovačke kose osposobi za postavljanje velike građevine koja iz kanonskih razloga, treba da ima orientaciju I—Z i da, sljedstveno tome, pod pravim kutom siječe pravac pružanja prirodnog grebena.

Zbog toga je, osim zaravnavanja grebena do visine maloga trga i horizonta, već davno određenog podnicom grobne kapelle, trebalo i sa istočne i sa zapadne strane podignuti moćne podzide da bi se dobio željeni prostor. Sa zapada podzid je nešto manji — dosiže otprilike dva metra — ali je na istočnoj strani visok i do 4 m.

Crkva je postavljena paralelno sa grobnom kapelom na međusobnoj udaljenosti od 10—12 m.

Iako ni sami temelji nisu bili in continuo na svim potezima postavljeni (npr., dijelovi oko koljena gdje naos prelazi u kor), ipak su se osnovne konture plana mogle ustanoviti. To je longitudinalna crkva, sa širokom lađom i nešto užim, ali izrazito dugim korom i malim prezbiterijem, koji je od kora odvojen sa dva pilastra.

Širina sačuvanih zidova je oko 200 cm, ali se ne može tvrditi da to nije samo širina temelja.

Po osnovnim karakteristikama plana (gotovo kvadratna lađa i dugi kor), crkva spada u franjevačko graditeljstvo. Dugi kor je obično bio određen za veći broj klerika (odnosno za potrebe redovničke zajednice — samostana), ali na Bobovcu treba računati i sa potrebom za posebno istaknutim mjestom za kraljevsku obitelj, ugledne velikaše, diplomatske predstavnike i dr.

Oblikovanje prezbiterija u tri apside predstavlja određenu specifičnost, koju zbog pomanjkanja bližih analogija, za sada nije moguće u cjelini objasniti.

Stanje građevinskih radova na crkvi, kakvo je zatećeno prilikom iskopavanja, bez sumnje datira početak izgradnje u posljednje godine bosanske samostalnosti. To, praktično, znači da je izgradnja i ove crkve spadala u područje djelatnosti kralja Tomaša i kraljice Katarine. Jedan podatak Dubrovačkog arhiva i bliže datira

akciju oko gradnje ove crkve: 1461. godine Dubrovčanin Milet Ratičević ostavio je prilog za izgradnju crkve na Bobovcu.⁶⁹

GRAĐEVINSKI MATERIJAL I TEHNIKA

Višegodišnje iskopavanje i pojedinačna analiza većeg broja arhitektonskih objekata na Bobovcu omogućili su izvođenje i nekih općenitijih zapažanja o građevinskoj tehnici i građevinskom materijalu; ova zapažanja mogu biti od koristi za dalja proučavanja ove vrste u Bosni.

Maksimalno prilagođavanje arhitektonskih objekata reljefu i uslovima terena opća je karakteristika gotovo svih perioda u kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine. To naročito važi za srednji vijek. Stoga je korisno ukazati kako na ovu karakteristiku tako i na slučajeve značajnijeg odstupanja od pravila.

Već je ukazivano na veliku vještina, upravo virtuoznost koju su pokazivali graditelji Bobovca prilikom uklapanja normi monumentalnih građevina u nepodesni prirodni ambijent. Primarna funkcija strateškog položaja i zahtjev naručioca da se upravo na tome mjestu podižu velike i relativno raskošne građevine nametnuli su graditeljima velike probleme, koje su oni rješavali kako su najbolje znali i umjeli.

Tako su se u okviru adaptacije terena za postavljanje arhitektonskog objekta moglo konstatirati slijedeće vrste zemljanih radova većega obima.

Poravnavanje je vršeno na svim mjestima gdje se imao podići veći objekat.

Osim toga, velika zaravnavanja vršena su na čitavoj terasi zvanoj Crkvica, u predvorju gornje i donje palače dvora, u širem predvorju kraljevskog dvora, zatim na tzv. Srednjoj ravni u podgradu i u predjelu Grada — predgrada. Tokom iskopavanja moglo se konstatirati da se na ovim mjestima prije zaravnavanja nalazilo oštrog grebenje i strmeniti teren.

Paralelno sa zaravnavanjem mjestima čno se vršilo i nasipanje radi dobivanja željenih platformi. Najviše nasipanja bilo je na Crkvici.

Podzidivanje terena i objekata najizrazitije je također na Crkvici.

Usijecanje platforme za objekat u kamenitom terenu vršeno je, po pravilu, za svaku građevinu pojedinačno.

Prosijecanje je zapaženo u zaštitnom jarku sjeverno od grada i u kamenim »jaslamama«, na prilazu kraljevskom dvoru — zapadno od glavne kule.

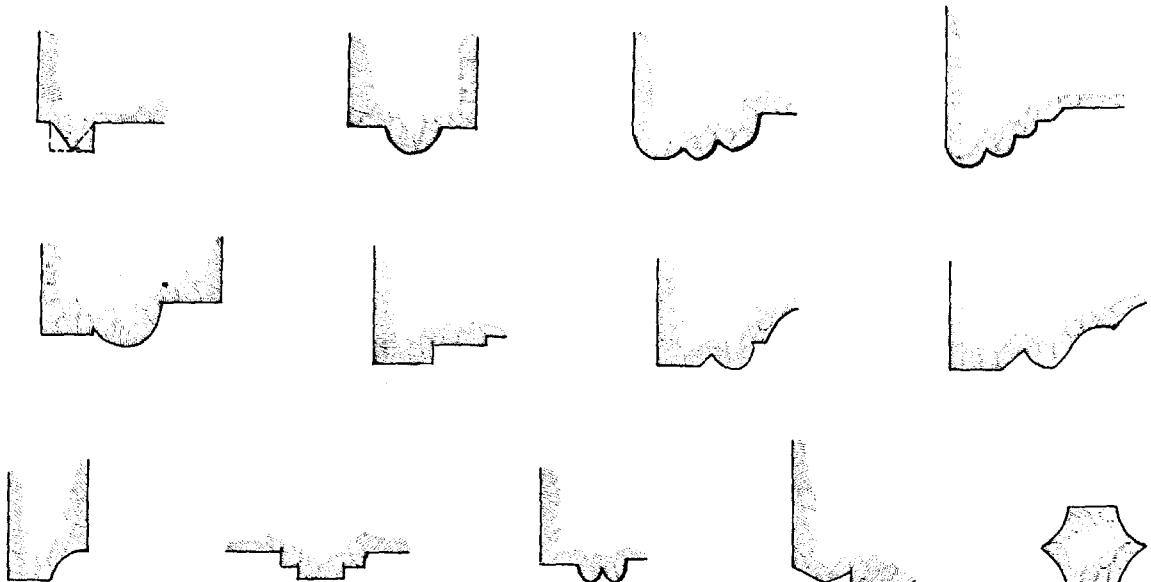
Cisterne na Crkvici i u predvorju donje palače udubljene su u kamenito (škriljasto) tlo.

Konačno, na dva mesta zapaženo je i uklesavanje stepenica u kameniti teren (prilaz od šireg predvorja ka drugoj dvorskoj kapiji i malo stepenište kraj cisterna u predvorju donje palače).

Ovi adaptacioni radovi ni u kom slučaju nisu otklonili potrebu za korištenjem tzv. živih ziđova u arhitekturi. Naprotiv,

⁶⁹ D. Kovačević, op. cit., 87, bilj. 133. (Milet Ratičević ostavio je oporukom »... in la giesia de Bobovaz dne. 2; Test. Not. 17, 130'—131). I na ovom podatku zahvaljujem prof. dr D. Kovačević-Kojić.

Primjeri dekorativne profilacije arhitektonskih elemenata na Bobovcu

moglo bi se reći da su adaptacije terena bile usmjerene na što veće i racionalnije korištenje živih zidova. Zato i stare, atavističke navike prilagodavanja terenu nisu potisnute nego su samo dobole jedan nov kvalitet.

Tako je kompleks dvora smješten između pet paralelnih i pretežno terasasto formiranih kraških grebenova. Dva druga grebena podržavaju dijelove podgrađa; na jednom su smještene sjeverne kule i bedemi, a jedan podržava terasu Crkvice. Korisne visine ovih grebenova kreću se između 4 i 10 m. U najvećem broju slučajeva (osim Visa), bar jedna strana grebena je okomita; u pojedinim svojim dijelovima grebenovi okomito strše u prostoru i podsjećaju na prave bedeme.

U najvećem broju objekata (osim kula i crkava) prizemna, odnosno podrumska etaža direktno koristi bar sa jedne strane živi zid. Monumentalna donja palača kraljevskog dvora kao sjeverni zid koristi kraški greben i do treće etaže. U ovome životu zidu se lijepo vide i usjeci — ležišta za drvene grede, koje su podržavale međuspratnu konstrukciju. Slični usjeci u kraškim grebenovima zapažaju se i na zapadnoj padini dvora ispod glavne kule. Tu su očito, stajale neke drvene građevine, kojima danas više nema drugog traga.

Ovo direktno korištenje živih stijena predstavlja donekle određenu specifičnost bosansko-hercegovačkog srednjovjekovnog graditeljstva, koju uvijek nije moguće racionalno objasniti. Zanimljiv primjer ovog običaja konstatirali smo svojevremeno i na gradu Borču u istočnoj Bosni.

Osnovni građevinski materijal na Bobovcu predstavljaju kamen i drvo. Kad bi se pokušao utvrditi primat jedne od ovih dviju vrsta materijala, teško bi se moglo odlučiti. Jedino je moguće zapaziti neka pravila: kamenom su zidane fortifikacije, palače i crkve — dakle, objekti javnog (i monumentalnog) karaktera. Od drveta su građeni privatni i svi ostali sitniji arhitektonski objekti, a zatim krovovi, podovi i unutrašnje pregrade i tzv. kamnenih građevina.

Kamen za gradnju je, po geološkom sastavu pretežno krečnjak, uzet na licu mjesta. Zavisno od karaktera geoloških slojeva, na Crkvici i u sjevernom dijelu grada, on je pločast i općenito sitniji nego

na objektima dvora. Veličinom, odnosno krupnoćom kamena ističu se zidovi grobne kapele. Prethodna obrada krečnjačkog kamena je vrlo gruba; obično je samo lomljenjem dobivena potrebna veličina i oblik. Klesanje krečnjačkog kamena na Bobovcu zapaženo je samo na vanjskoj opлатi sačuvanog kasnoantičkog zida koji se nalazi u sastavu glavne kule. Samo iznimno se nailazi na klesani krečnjak u srednjovjekovnim objektima (poneki ugaoni kamen, topovska kugla i sl.).

Sedre na Bobovcu ima relativno mnogo. Po pravilu, ona je klesana u kvadre a zatim upotrebljavana za specifične vrste zidova ili njihovih dijelova, kao što su: izvođenje vanjskih uglova visokih građevina (glavne kule donje palače, poligonalne kule na Crkvici i sl.), izrada svodova (grobna kapela, gornja palača dvora, cisterna u predvorju donje palače), unutarnja opłata cisterni, zasvođena vrata i prozori, zidane grobnice. — Geološka ležišta sedre, odnosno sedronosni potoci nalaze se na tri mesta u okolini Bobovca: u Borovići (vrelo Radakova voda), u slivu Bukovice, 1 km uzvodno od Sastavaka sa Borovicom, i u izvornom području Mijakovske rijeke.

Kompaktniji blokovi verfenskog škriljca, koji sačinjava osnovnu strukturu Bobovačke kose, samo se sporadično pojavljuju, i to redovno u većim zidnim masama.

Muljika (miljevina, lapor) je treća vrsta kamena koji se susreće na arhitektonskim objektima Bobovca. Ležišta ovoga kamena nalaze se u donjem slivu Trstionice, posebno u području sela Haljinića i Ričice, gdje prekrivaju debele slojeve mrkog uglja. Ugodna žućkastosiva boja i podatnost za obradu učinili su ga podesnim za izradu ukrasnih dijelova arhitekture, kao i za čisto plastično-dekorativno oblikovanje. Tako je sva kamena plastika, osim triju ploča s kraljevskih grobnica, izrađena od muljike. Poimenice, to su: predmeti pune plastike (kip sv. Mihajla i lav iz grobne kapele); predstave u visokom reljefu (grb iznad druge dvorske kapije, neke nadgrobne ploče, kapiteli na palačama dvora); dekoracije u niskom reljefu (ukrasi oko prozora, dekoracija enterijera, neke nadgrobne ploče i sl.); konstruktivni dijelovi arhitekture s elementima ukrašava-

nja ili bez njih (konsole, dovratnici, dozornici, lukovi iznad vrata i prozora); zidani uglovi istaknutih dijelova arhitekture, nadgrobne ploče — poklopci nekih grobnica. U zidnom platnu pojedini komadi muljike zapaženi su samo na glavnoj kuli; i to na turskom dijelu zida. Ovdje su dospjeli kao spolji sa porušenog kraljevskog dvora. Velika mana ovoga kamena je njegova nepostojanost na otvorenom prostoru; pod uticajem vlage i temperaturnih razlika ovaj kamen se brzo raspada; stoga se mogao upotrijebiti samo na mjestima koja su trajno zaštićena od padavina.

Osim ovih dominantnih vrsta, na Bobovcu se susreću još samo crvenkasti kamen od kojega su izrađene tri kraljevske nadgrobne ploče, konglomeratni »mlinski kamen« od kojega su izrađivani mlinski žrvnjevi.

Okolica Bobovca je izrazito šumovit kraj pa je logično da se tu odvajkada i sve do danas gradilo od drveta. Gledano u širem ambijentu, grad Bobovac i dvor Sutjeska, sa svojim kamenim zidinama, palaćama i crkvama predstavljaju iznimku u širokom prostranstvu drvene arhitekture. Do samoga Bobovca dopiru s jedne strane najizrazitiji predstavnici visinskih četinara (omorika, jela i bor), a s druge strane listopadna šuma sa najboljim kvalitetama za tehničku obradu (bukva i hrast).

Već je pomenuto da su doslovno svi krovovi na Bobovcu bili drveni; od drveta su bili i podovi, osim kombinacije pločnika i estriha u grobnoj kapeli i nabijene zemlje u nekim stambenim kućama i radionicama; čitava unutrašnja konstrukcija palače također je bila drvena (osim naknadnih pregrada u donjoj etaži gornje palače). Sve stambene kuće, radionice, i dućani u podgrađu, a vjerojatno i jedna grobna kapelica, prostrane i duge galerije uz palače i bedeme, pa čak i stubišta — bili su izgrađeni od drveta.

Fragmenti cigle i crijepta kasnoantičkog porijekla nađeni su u ruševinama dvora. Ovdje je, pretežno u širem predvorju, nađena i manja količina srednjovjekovne cigle (dimenzije $20 \times 9 \times 4$). Pojedinačni komadi ove cigle i krovnog crijepta nađeni su i na raznim mjestima na Crkvici. Srednjovjekovna cigla, koja je u

većim količinama nađena u Sutjesci i u Milima (Arnavutićima) kod Visokog,⁷⁰ razlikuje se od antičke: manjim formatom, slabije prečišćenom glinom i nešto zagasitijim tonom; pečenje je redovno slabije, ali ima slučajeva gdje je ono i mnogo bolje. Krovni crijepe u formi blago povijene četvrtaste ploče, bez ojačanih rubova nađen je samo u manjim količinama na zapadnim padinama Crkvice: on predstavlja prelaz između ravne tegule i žljebasto savijene čeremide.

Prilikom iskopavanja nismo naišli ni na kakve objekte građene ciglom ili pokrivene crijeppom. Upotreba cigle na Bobovcu kao da je ograničena na pripremanje tzv. hidrauličnog maltera (u cisternama) i na sporadično miješanje u obični zidni malter. Važno je pomenuti da su u fakturi i tehniци cigle na Bobovcu rađeni i keramički svjetionici, lončići za peći, solunari idr.

Glina se kao gradevinski materijal pojavljuje u nekoliko funkcija: sivkasta — bijela glina, tzv. pećna zemlja, upotrijebljena je kao vodonepropusni sloj u drugoj pregradnji cisterne pred donjom palačom dvora. Od gline su bile izrađene sve keramičke peći (u donjoj palači, kao i u palači i stambenoj zgradi na Crkvici), zatim otvorena ognjišta u nekim stambenim zgradama i u dvorskoj kovačnici. Ima indicija da su neki pregrađni zidovi u donjoj palači bili izgrađeni od šepera ili bondruka sa glinom.

Kao vezivno sredstvo u kamenim zidovima upotrebljivan je krečni malter veoma dobrog kvaliteta. U njemu ima veliki procenat kreča, a u nekim zidnim masama raspoznaju se i komadići tucane cigle. Posebnog je kvaliteta tzv. hidraulični malter kojim su premazane unutarnje strane i dna obiju cisterni u kraljevskom dvoru. Na cisterni pred donjom palačom ovim malterom je izgrađen i dovodni kanal.

Ova, u osnovi antička tehnika, koliko nam je poznato, nije više nigdje zabilježena u srednjovjekovnoj Bosni. Gotovo i ne može biti sumnje da su je na Bobovcu donijeli dubrovački »magistri cisternarum« u Tvrtkovo doba.

Građevinsko željezo nije naročito bogato u formama. Najčešće vrste željeznih predmeta su: klinci raznih veličina, isklju-

čivo četvrtastog presjeka i ojačanih četvrtastih glava. Mnogi rjedi su ravni okovi, baglame, brave i sl.

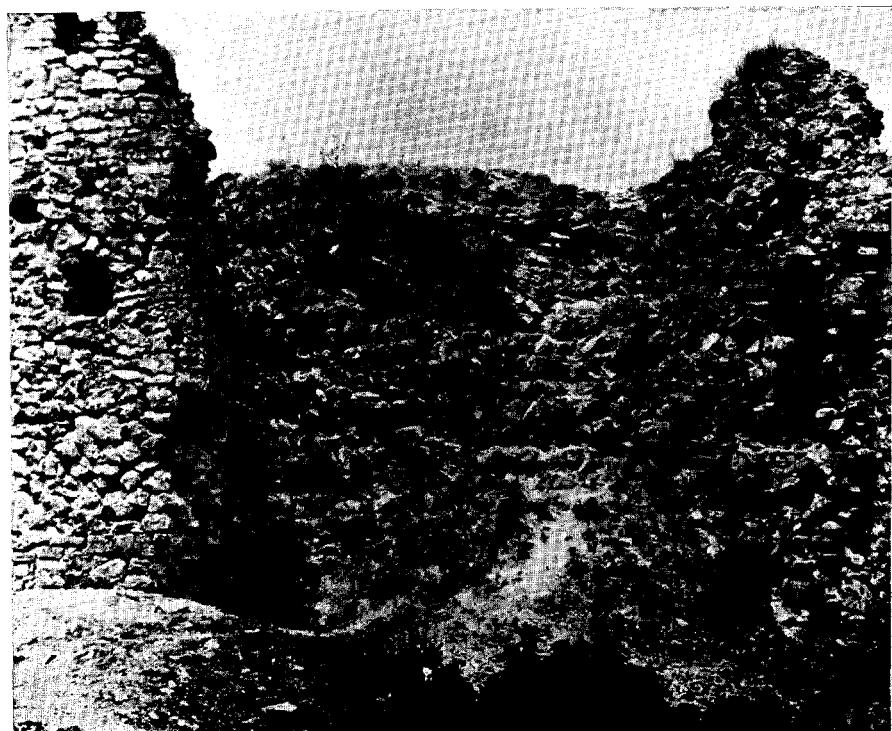
Tehnika zidanja na Bobovcu pokazuje nekoliko karakteristika, koje su zajedničke čitavom srednjovjekovnom graditeljstvu Bosne, pa ih zbog toga treba i posebno istaknuti.

Stari antički zid građen je tehnikom koja se veže za standarde fortifikacione arhitekture Rimskog Carstva V i VI vijeka. Vanjska oplata ovoga zida izvedena je od pravilno tesanih krečnjačkih kvaliteta; unutarnja oplata je od lomljenog ali nešto pažljivije biranog kamena, koji je uglavnom slagan u horizontalne redove. Jezgro zida, koji je debeo oko 220 cm, ispunjeno je krupnim pločastim kamenom u krečnom malteru, ali tako da je kamenje postavljeno u horizontalne redove uspravno (»na kant«) ili nešto ukoso. Ovakvo slaganje kamena predstavlja jednu varijantu zida antičkog tipa (*opus spicatum*), odnosno kamenje je slagan u formi ribljih koščica (*Fischgrätchenmauer*). Određenu specifičnost predstavlja činjenica da je ov-

dje forma ribljih koščica ostala u samom zidu, a ne na vanjskoj oplati.

U srednjovjekovnim zidovima za oplatu je upotrebljavan isključivo lomljen kamen. Istina, taj je kamen nešto pažljivije biran; on je krupniji, a njegova vanjska strana je pažljivije lomljena i redovno »okresana«. Samo u nekim objektima zapaža se dosljednije slaganje u horizontalne redove i poravnavanje svake ruke (grobna kapela); obično, ti redovi se samo naziru, ali nisu ni dosljedni ni ujednačeni. Unutrašnjost zida ispunjena je neobrađenim kamenom, neujednačene veličine, redovno stavljanim u horizontalan položaj, ali bez naročitog redanja, i zatim dobro zalivenim krečnim malterom.

U zidne mase deblje od 1 m redovno su polagane horizontalne poprečne gredice, odnosno kolci; od tih kolaca danas su ostale samo rupe kružnog presjeka 5–10 cm promjera. Mjestimično se u ovim rupama nađu očuvani komadi gredice, a gotovo uvijek se naziru (u malteru) otisci kore ili strukture drveta. Ove poprečne gredice nepravilno su razbacane po zidu, na me-

Ježgro kasnoantičkog zida u glavnoj kuli sa karakterističnim slaganjem kamena u vidu ribljih kostiju

đusobnoj udaljenosti koja varira od 1 do 3 i više metara.

U dosadašnjoj literaturi i mišljenju stručnjaka nema jedinstvene interpretacije ovih rupa. Narod ih obično naziva puškarnicama, ali takvo objašnjenje je neodrživo (uzak otvor, nemogućnost da se gada, rupa redovno ne prolazi kroz svu debljinu zida). Neki arhitekti su mišljenja da ove gredice predstavljaju nosače skele. Ni to objašnjenje ne zadovoljava, jer je debljina ovih nosača mala i nikada nisu raspoređeni po nekom redu (horizontalnoj liniji i sl.) koji bi omogućavao postavljanje skele. Osim toga, ovih rupa ima i sasvim nisko u zidnim masama, gdje skela nikako nije bila potrebna.

Skloni smo da ovaj tehnički detalj u zidanju interpretiramo kao sredstvo za ravnomjerno slijeganje debljih zidnih masa, koje u vrijeme zidanja još nemaju potrebne čvrstoće niti staticki pouzdanih oslonaca; sve do sušenja i očvršćavanja maltera, zidna masa s kamenjem nepravilnih formi je fluidna i prijeti joj opasnost da se pod većim pritiskom i prilikama slijeganja deformira.

U svakom slučaju, ove rupe su omiljena karakteristika srednjovjekovnog fortifikacionog graditeljstva u Bosni. Po njima se mogu u istom objektu pouzdano odvojiti srednjovjekovni dijelovi zida od starijih — antičkih, i mlađih — turskih zidova. I u pogledu teritorijalnog rasprostiranja karakteristično je da se ovaj način zidanja susreće i na krajnjem jugu i na krajnjem sjeveru nekadašnje bosanske države (npr. Herceg-Novi i Dobor). Nismo zapazili ovu tehniku ni u primorskim fortifikacijama Dalmacije niti u gradovima Ugarske. Sabo i Deroko također ne govore o njemu.⁷⁰ Jedino smo u starom celjskom gradu zapazili slične rupe.

Ovaj slučaj horizontalnog polaganja greda u kameni zid ima mnogo širu primjenu u fortifikacijama turskog doba. Posebno, ova »turska« tehnika susreće se i na Bobovcu, gdje na glavnoj kuli kraljevskog dvora pouzdano odvaja turski zid od srednjovjekovnoga. Karakteristiku tur-

⁷⁰ Tako npr. Deroko govori samo o horizontalno i u određeni sistem povezanim gredama (Srednjovjekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Beograd, 1950, 82—83).

skog polaganja greda u kamenu zidnu masu predstavlja postavljanje debelih greda dužinom zida; ako se radi o normalnom fortifikacionom zidu (nešto preko 1 m), onda greda ide sredinom zida; ako su u pitanju zidne mase veće debljine, onda se paralelno polaže dvije (ili tri) grede. U tajnim zidovima ove horizontalne greda postavljene su i u samu kamenu oplatu. Ponekad su neposredno na ove gredе polagane tanje poprečne gredice u pravilnim razmacima, kao što je to upravo slučaj na Bobovcu.

Opće porijeklo ovih greda koje imaju i tehnički termin »hatule«, treba tražiti na konstrukcijama zemljano-drvenih zidova. Njihova upotreba poznata je na Istoku, još u dubokoj starini,⁷¹ ali u Bosnu je donose tek Turci.

U širini zida i dimenzijama građevine zapaženo je ponavljanje nekih mjera, koje kao da predstavljaju određeni standard. Tako se u zidovima javljaju dvije mjere za širinu koje se, bez ustezanja, mogu smatrati standardnim. To su manja širina, 100—110 cm, i veća — 140 do 150 cm. Ove mjere pokazuju nekada i veće varijacije, ali izgleda da im je osnova 3, odn. 4 stope (po 35 cm). Tako su prosječne debljine 140 cm zidovi gornje i donje palače i bedema u predvorju donje palače, te grobne kapele. Zidom debelim 100—110 cm zidani su svi ostali gradski bedemi, aneks gornje palače kraljevskog dvora i palače na Crkvici. Zanimljivo je da ovdje postoji i kronološki odnos među ovim zidovima. Svi deblji zidovi su stariji, a oni uži — mlađi bar za pola stoljeća. Mimo ovih »standarda«, građeno je samo nekoliko objekata (velika crkva iz 60-tih godina XV vijeka ima zidove prosječno 180 cm debele), a zidovi kule na Visu u svojim supstrukcijama dosižu 3—4 m. Karakteristično je da mjera od 3 stope (100—110 cm) dominira i u Sutjesci, Vranduku i Bokševcu kod Konjica.⁷²

Zbog malog broja objekata ne bi se moglo sa dovoljno osnove govoriti o standardima u veličini objekata. Ipak je, čini nam se, korisno ukazati na nekoliko mje-

⁷¹ Deroko, op. cit.

⁷² Arheološka iskopavanja na Bokševcu i Vranduku vršena su 1968. g.; rezultati još nisu objavljeni.

ra koje se ponavljaju: to su dužine 14—16 i 25—26 m, te širine od 4—6, zatim 8—10 metara. Za širine, može se zaključiti da su dobrim dijelom uslovljene dužinom drvenih greda, koje do 10 m još uvjek mogu služiti kao nosači krovne konstrukcije i s kojima se može manipulirati.

Od geometrijskih formi koje se manifestiraju u planovima građevine najčešća je izduženi pravokutnik; na toj su osnovi građene ove palače, gotovo sve stambene zgrade i radionice i najveći broj kula. Kvadrat se pojavljuje samo u dvije kule i ponekoj stambenoj zgradi; poligoni u dvije kule, kružnica samo u cisternama i jednoj kuli.

Specifične građevinske forme, koje su redovno nosioci stilskih strujanja svoga vremena, zbog slabe očuvanosti objekata,

nisu u velikom broju mogle biti registrirane na Bobovcu. Ipak ih je, daljih proučavanja radi, korisno i posebno spomenuti. Tako je, na primjer, svod u vidu kupole imala samo cisterna pred donjom palačom, rebrasti svod — grobna kapela, pravokutna vrata — glavne kule dvora, vrata sa gotičkim lukom — tzv. donja dvorska kapija, prozore u formi gotičkih bifora — donja i gornja palača i donja palača.

Konačno je, kao zajedničku osobinu svih objekata (osim, možda, cisterne), potrebno istaknuti konstantno prisutnu nepravilnost i nedosljednost u izvođenju pojedinih formi ili koncepcija. Tako, na primjer, gotovo nijedan kut u pravokutnim građevinama nije tačno »pravi« (90°), nijedan zid nije jednakо širok u svojoj dužini i sl.

Grobija

U gradu Bobovcu i njegovoj bližoj okolini — gradskom području, konstatirana su groblja ili grobnice na pet mesta. To su: grobna kapela kraljevske porodice, trijem i dvorište grobne kapele, oveće groblje na Braniču, na sjevernom rubu gradskog areala, lokalitet Crkvica, na putu prema Sutjesci, te šehitsko groblje kod Sastavaka u podnožju Bobovca.

O grobnicama u grobnoj kapeli, radi cjelovitosti, govori se prilikom opisivanja same kapele i kamene plastike koja se nalazila u njoj.

U trijemu oko grobne kapele pronađene su četiri zidane grobnice. Osim toga, u prostoru između grobne kapele i velike crkve zabilježena su dva ukopa bez ikakve grobne konstrukcije, te jedan sličan ukop na platou Crkvice, uz istočni zid gospodarske zgrade.

U zapadnom dijelu trijema, ispred ulaza u kapelu, nađene su tri zidane grobnice.

Jedna je locirana u južnom dijelu trijema i orijentirana prema uslovima prostora u pravcu S—J. Prije iskopavanja nije bila vidljiva, jer ju je pokrivao šut od zapadnog zida kapele koji je ovdje bio visok preko 2 m. Prije zatrpanjavanja šutom grobica je bila provaljena; u njezinoj unutrašnjosti nađeni su sa šutom brojni fragmenti ploče-poklopnice, ulomci fresaka sa kapele, nekoliko ulomaka nadgrobnih ploča iz kapele, kvadri tesane sedre i sl. Kosti skeleta su ispreturnane i uopće slabo očuvane, pa se nije mogao odrediti ni spol ni starost pokojnika. Jedino se može zaključiti da mu je pri ukopu glava položena na sjevernu stranu grobnice. Grobna raka je konstruirana u formi kvadra dimenzija $200 \times 89 \times 108$ cm. Pod je izveden u krečnom malteru, a zidovi od te-

sanih kvadara sedre. Zanimljivo je da se na visini od 29 cm u dužim zidovima nalaze po dvije kamene konzole. Grobica je bila prekrivena pločom od lijepo klesane muljike.

Druga grobica locirana je na sredini zapadnog trijema, neposredno ispred ulaza u crkvu. Orientirana je u pravcu S—J, i do našega iskopavanja nije bila provaljivana. Od provaljivanja ju je spasila specifična konstrukcija kakva još nigdje nije zabilježena u našoj srednjovjekovnoj arheološkoj literaturi. Ovdje je, naime, u iskopanu raku sa malternim podom položen pokojnik u drvenom kovčegu, veličine $200 \times 75 \times 70$, formiranom u obliku kuće na sljeme. Nakon toga sarkofag je u doslovnom smislu zaliven malternim cementom, čija je debljina s gornje strane iznosila 20—30 cm. Usprkos ovakvoj konstrukciji, skelet je vrlo slabo očuvan; sačuvani su samo dijelovi lubanje, viličnih kostiju i donjih ekstremiteta. U predjelu prsiju nađeni su sitni ostaci brokatnog veza, na kojemu se jedva mogao raspoznati oblik rombića.

Sjeverna grobica u zapadnom trijemu bila je također svojevremeno provaljena, ali je u njoj obavljen još jedan naknadni ukop, pa je ovaj mladi skelet nađen in situ. I ovdje se od zapadnog zida kapele spuštao šut preko cijelog trijema, ali zbog strmosti terena bio je obrušen i jedan dio zapadnog zida grobnice, tako da je nekoliko kvadara sedre od sjevernog zida grobnice provirivalo iz ruševina. U iskopu je bio samo šut sa fragmentima fresaka i pedesetak ulomaka klesane miljevine; neki od ovih ulomaka nesumnjivo potječu od

ploče koja je prekrivala grobnicu. Na dubini 60—70 cm pojavio se potpuno očuvan skelet ženske osobe srednjih godina, dugačak svega 156 cm. Kojih 20—30 cm dublje ležali su razbacani brojni ulomci nadgrobne ploče, koja je bila pažljivo klesana ali bez ukrasa; odmah ispod njih dolazili su ispreturni dijelovi drugoga skeleta. Do dna grobnice (na 170 cm dubine) također je u iskopu bio šut sa fragmentima fresaka, ulomcima obrađene muljike i dijelovima ljudskih skeleta. Grobniča je zidana tesanim kvadrima sedre u krečnom malteru. Specifičnost predstavlja njezina dubina i istureni kameni kvadri (od sedre) u oba zapadna kuta grobniče. Jedan od pokojnika bio je sahranjen u drvenom sanduku, od kojega su se našli tragovi.

Zanimljiva je konstatacija da je najmlađi ukop izvršen svakako poslije rušenja kapele.

Antropološkom analizom ustanovljeno je da je u ovoj grobniči bilo sahranjeno svega 8 osoba. Od toga su četiri ženske (dvije — oko 30 i dvije — preko 50 g. starosti; orijentacija prema lubanjama), a četiri muške — (između 40 i 50 godina starosti; orijentacija prema karlici, veličini glave femura i mandibulama koje su imale i pojedinačno sačuvane zube).

Prema nalazu rentgenologa dra Ljubinčevića, na jednom skeletu iz ove grobniče konstatirane su povrede grudne kičme; na drugom (ženskom) — pojave srašćivanja kostiju ručnog zglobova, doručja i ostataka prstiju, te atrofija i srastanje zglobova na stopalima, sve kao posljedica teškog upalnog procesa.

Uza zid kapele, sa njezine sjeverne vanjske strane, nađena je također jedna zidana grobniča. Orijentirana je u pravcu I—Z, a po konstrukciji je slična južnoj i sjevernoj grobniči u zapadnom trijemu crkve. Bila je prekrivena pločom od muljike koju su pridržavale tri, poprečno postavljene drvene gredice. Grobniča nije provaljivana, ali je nadgrobna ploča bila sva ispučala, pa se prilikom iskopavanja srušila u grobnu raku. Kosti dvojice pokojnika bile su poremećene, iako nije bilo tragova nasilnog provaljivanja. Prema nalazu antropologa radi se o dvije ženske osobe, brahikefalnih lubanja, od 30, odnosno 50 godina starosti.

Rentgenskim pregledom ustanovljeno je da na zglobnoj čašici jednog kuka postoji zarez trokutaste forme, dužine jednog centimetra. Prema tome, radi se o rani, nanesenoj šiljastim metalnim predmetom.

Na prostoru između grobne kapele i velike crkve, koji je sadašnji oblik dobio svojevremenom vještačkom nivelicacijom terena, u zemljanom nasipu konstatirana su dva ukopa bez ikakvih posebnih grobničkih konstrukcija. Ovaj prostor nije u cjevlini ispitani, pa se može očekivati da tu ima i više grobova.

Radi cijelovitosti dokumentacije, spominjem i nalaz jednog skeleta uz istočni zid gospodarske zgrade, na sjeveru od velike crkve. Ovaj skelet je bio vrlo plitko ukopan, pa izgleda da je samo zatrpan kamjenjem i donesenom zemljom. Stoga se i nameće pomisao o nekom mnogo kasnijem i slučajnom ukopu, možda i posljedici razbojništva. U podnožju zida velike crkve također je konstatiran jedan grob.

Groblje na Braniču zauzima jedan brežuljak Bobovačke kose koji leži 250—300 metara zračnom linijom sjeverno od zidina grada i neposredno kraj puta koji spaja

Pogled na krašku stijenu Crkvicu u kanjonu
Bukovice

selu Dragoviću i Mijakoviću. S obzirom na ovakav njegov položaj, može se računati da je to nekada bilo zajedničko groblje građana Bobovca i stanovnika sela Dragovića i Mijakovića.

Danas je taj brežuljak dijelom livada koja se kosi, dijelom šljivik, a dijelom šikara. U konfiguraciji terena vide se tri zravanka na kojima su nekada stajale zgrade. Stariji mještani iz Dragovića i Mijakovića pričaju da je (negdje početkom ovoga vijeka?) vlasnik zemljišta počeo kopati zemlju za štalu, ali je odustao od dajleg rada kada je naišao na grobove. Mještani također znaju da je na tome prostoru nekada stajala kuća katoličke porodice Bakarija čijih potomaka i danas ima u Kopljarima. Putem prodaje, zemlja je došla u vlasništvo obitelji Čizma iz Mijakovića. Kao kuriozum navodimo da smo u ogradi ovog zemljišta našli ulomak nadgrobne ploče iz kraljevske grobne kapele. U sjevernom kraju danas se još vide četiri steć-

ka; jedan od njih ima formu sljemenjaka, a druga tri su sanduci.

Radi provjeravanja, na Braniču su otkopana dva groba.

Prvi grob je bio na samom hrptu brežuljka, na južnom kraju nekropole. Na površini se zapažao red kamenja raspoređenog po elipsi. Na dubini od 130 cm došlo se do skeleta koji je, ruku opruženih uz tijelo, bio položen u drveno korito, prekriveno kamenom pločom. Skelet, dužine 125 cm, potiče od muškarca mlađe dobi. Od priloga nađeno je samo pet srebrnih dugmadi, rasporedene u nizu od vrata do trbuha.

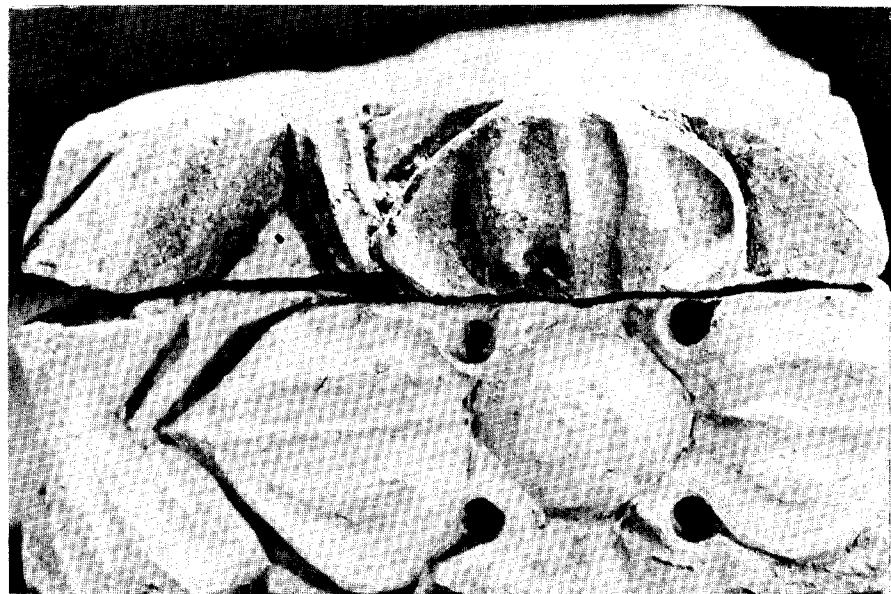
Drugi grob je otkopan u sjevernom dijelu nekropole, na zapadnoj padini kose; na njemu se nalazio grubo obrađeni stećak u formi sanduka. Zbog terenskih uslova stećak je bio skliznuo niza strminu, tako da je skelet ostao izvan spomenika. Na dubini od svega oko 60 cm nađen je skelet mlađe osobe ruku položenih u krilo. U pre-

Donja grobnica na Crkvici u kanjonu Bukovice nakon iskopavanja

Ulomci kamene plastike, nadeni na Crkvici u kanjonu Bukovice

djelu ukrštenih šaka naden je brončani prsten u formi obične karike.

Datiranje ovih grobova i nekropole, uopće, grubo uvezši, određeno je — trajanjem života na Bobovcu, stećcima i srebrnim pucetima — orientaciono u period XIV—XV vijeka.

Jedna kamena greda, dijelom od krečnjaka, a dijelom od verfenskog škriljca, na desnoj strani Bukovice, 500 m udaljena od podnožja Bobovca i nedaleko od grebena Gornje Ljestvače, poslužila je za smještaj omanjeg sakralnog objekta, koji je i čitavoj stijeni dao ime Crkvica. Površena stijena je vještački zaravnjena, a njezine istočne padine okomito se spuštaju do korita Bukovice; sa zapadne strane prolazi put za Sutjesku.

Privučeni nazivom i vještačkim zaravnjnjem, obavili smo i manje arheološko iskopavanje na ovom lokalitetu. Južni dio stijene, vještački zaravnjen, bio je sasvim go, pa se nije imalo šta istraživati. Na sjevernom, neznatno višem dijelu, zapažao se rov dubine do 70 a širine 2—4 m. Po rubovima rova bilo je mjestimično sitnih tragova krečnog maltera.

Iskopavanje u predjelu ovoga rova pokazalo je ostatke dvojne grobnice, dimen-

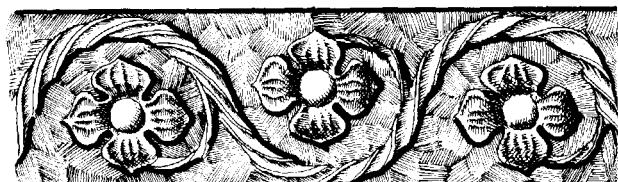
zijâ 190×190 cm, zidane tesanim kvadrima sedre i ožbukane krečnim malterom. Grobnica je bila provaljena i od kostura ostalo je samo nekoliko razbacanih koščica. Ipak se moglo utvrditi da je jedan skelet pripadao vrlo mladoj osobi (dječaku ili djevojčici), dok je drugi poticao od osobe koja je bila prevelila 40 godina.

Skeleti su bili položeni u drvene sanduke od kojih su nađeni i željezni klinci. Sudeći po dvije grubo građene masivne ploče, grobne konstrukcije su se završavale krovom na dvije vode.

Najzanimljiviji ostaci ove grobnice jesu fragmenti nadgrobne ploče od muljike, koja je bila ukrašena vegetabilnim ornamentom. Sudeći po formi, tehnicu i kvalitetu izrade koji podsjeća na najbolje klesarske radove na Bobovcu, i majstora ove ploče treba tražiti na Bobovcu.

Nema nikakve sumnje da je ova ploča morala stajati na površini zemlje (jer je ornamentika namijenjena gledanju) i da nije imala nikakve funkcije u neposrednoj konstrukciji grobnice. Ona je, dakle, bila nadgrobni spomenik u punom značenju riječi. Dalje, struktura kamena od kojega je ploča izrađena ne dozvoljava njezinu izlaganje na otvorenom prostoru; slijedi logičan zaključak da je ploča morala stajati u nekom građevinskom objektu. Toponim Crkvica svjedoči da je to bila (grobna) kapela.

Datiranje grobnice, na temelju fragmenata ploče, u 2—5. decenij XV vijeka ne dolazi

Rekonstrukcije ukrasnog motiva na nadgrobnoj ploči

u pitanje. Međutim, ostat će tajna koje su to tako značajne ličnosti (otac i sin, ili majka i kći?) i pod kakvim su okolnostima umrle, kad im je na tako usamljenom i neobičnom mjestu podignuta grobna kapela i isklesana krasna nadgrobna ploča.

Još jedno groblje vezano je za sudbinu srednjovjekovnog Bobovca. Naime, jedan mali zaravanak na lijevoj strani Bukovice, stotinjak metara nizvodno od Sastavaka i podnožja Bobovca, nosi naziv Šehitsko groblje. Do pred koji decenij ovdje je bilo i nekoliko muslimanskih nadgrobnih nišana. Muslimansko stanovništvo u okolini Bobovca čuva tradiciju da je to groblje turskih vojnika koji su poginuli prilikom osvajanja Bobovca. Poznato je da se po čitavoj Bosni i Hercegovini šehitskim nazivaju groblja u kojima su pokopani junaci pali u borbi za vjeru. U svakom slučaju, ovo groblje ne pripada nijednom naselju, jer u blizini nema uslova za egzistenciju bilo kakvog naselja.

Arheološki nalazi

KERAMIKA

Domaća keramika

Kao što je i razumljivo, svuda po ruševinama zgrada na Bođovcu bilo je najviše domaće »slavenske« keramike. U kompleksu dvora srednjovjekovna keramika

Zemljani lonac domaće proizvodnje

bila je pretežno izmiješana sa grnčarijom turskog doba. Naprotiv, u objektima u Crkvici, te u ruševinama nekih kula naišli smo i na netaknute srednjovjekovne slojeve s keramičkim materijalom.

Posebno je mnogo keramičkog materijala bilo u kuli na kraju šireg predvorja kraljevskog dvora, zatim pod stepeništem galerije koja je vodila u gornji sprat gornje palače, te u kulama na Crkvici i Visu. Ovu keramiku karakteriziraju tamnosiva i tamnosmeđa boja, mnogo pijeska, slabo uglačana površina i tanki zidovi.

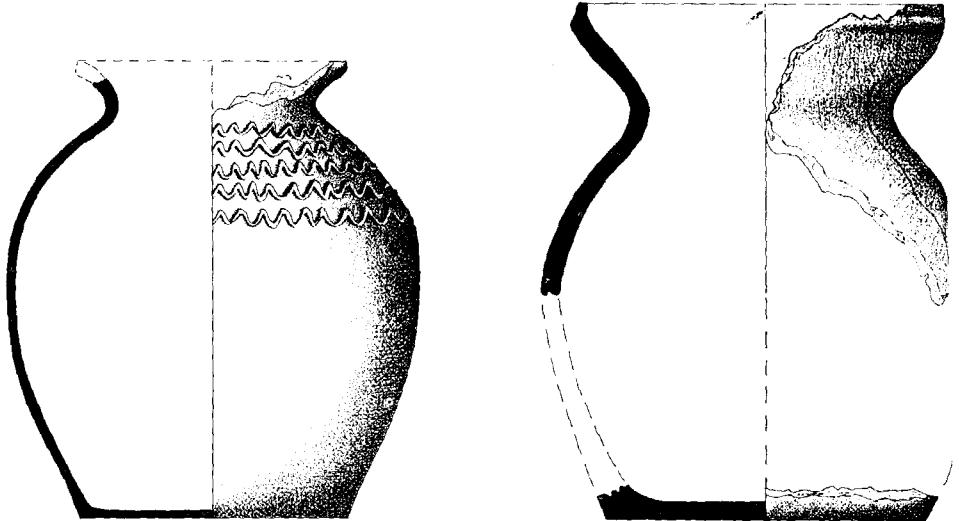
Od formi u najvećem broju slučajeva zastupljen je stari slavenski lonac nešto zdepastije jajolike forme, visokog i izvijenog vrata, sa neznatnom ili nikakvom profilacijom.

Veličina ovih lonaca zapremine 1,5—2 l toliko je ujednačena da upućuje na serisku namjensku proizvodnju. Ova okolnost, povezana sa činjenicom da su ogromne količine ulomaka nađene na stalnim stražarskim mjestima, i da se slični predmeti najredovitije nalaze na ruševinama srednjovjekovnih gradova u Bosni, upućuje na zanimljiv zaključak da je lonac od oko 2 l zapremine redovno služio stražarima, dakle, vojnoj posadi, odnosno vojsci uopće. Tako bi se u ovom loncu mogla nazreti uobičajena i donekle standardizirana vojnička »porcija«.

Od drugih formi jedino se mogla zapaziti niska zdjela, odnosno duboki tanjur, te visoka zdjela uskoga dna, a širokog otvora, sa izvijenim zidovima, koji joj daju kruškoliki izgled.

Reperoar ukrasa sveden je na urezane horizontalne linije, nešto rjeđe valovnice i još rjeđe kose ureze.

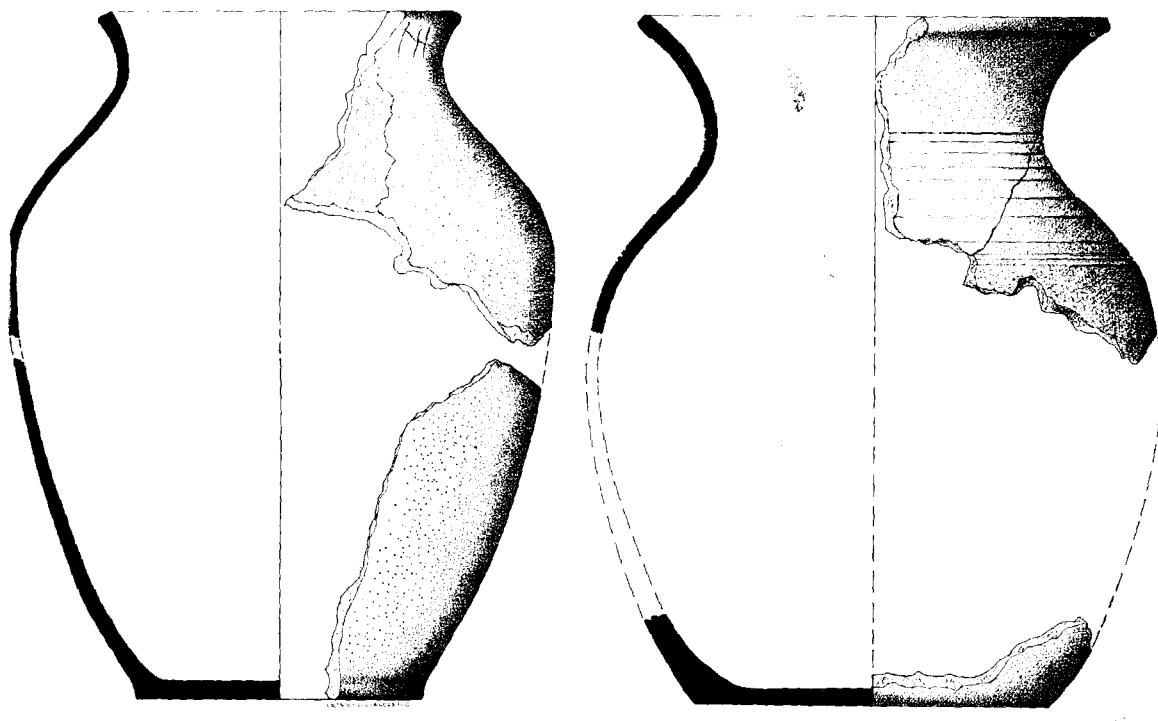
Karakteristični oblici zemljanih lonaca domaće proizvodnje

Kao na svojevrsni kuriozum može se ukazati na pokušaj da se ova gruba domaća keramika prevuče zelenom caklinom.

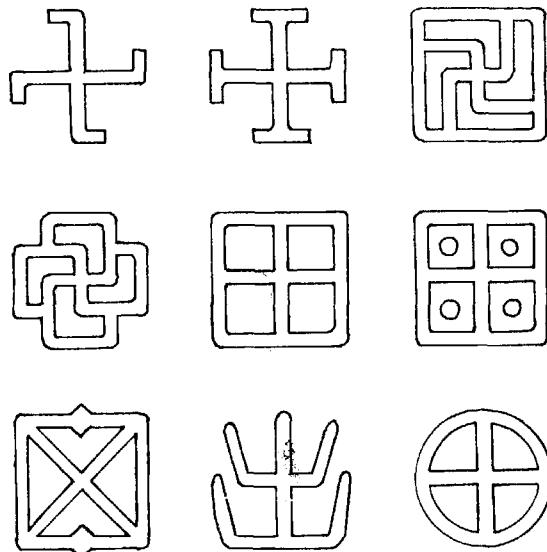
Zbog slabog pečenja i grube površine, caklina je u većini slučajeva počela otpadati zajedno sa tankom glazurom na površini

Karakteristični oblici zemljanih lonaca domaće proizvodnje

suda. Ovi pokušaji konstatirani su samo u ruševinama kule u širem predvorju kraljevskog dvora.

Na dnima ovih lonaca domaće proizvodnje zapaženi su i neki majstorski znaci (vidi crteže!).

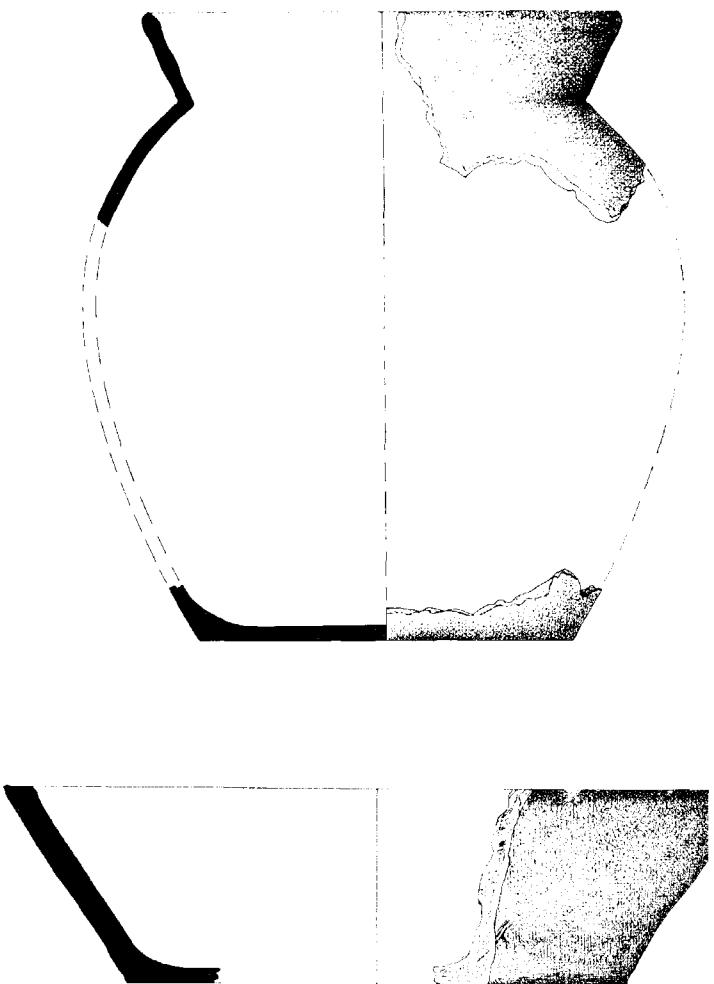

Majstorski znaci na keramici domaće proizvodnje

Rebrasta keramika sa utisnutim ukrasima

U predvorju donje palače, i to isključivo u prostoru koji zatvaraju sjeverno krilo palače, cisterna i kamena litica što dijeli donju i gornju palaču, nađeno je nekoliko desetina ulomaka keramike specifične vrste, koja do sada kod nas nije bila nigdje registrirana. Gotovo svi ulomci nađeni su neposredno na zaravnjenom kamenitom tlu, ispod sloja sa garom, pa ih treba ubrojiti u relativno stariju keramičku na Bobovcu. Samo pojedinačni fragmenti bili su u cisterni. Kasnije iskopavanje pokazalo je da je slične keramike bilo i u Sutjesci.

Po fakturi i izgledu ovi ulomci su slični domaćoj tamnosivoj keramici. Jedino je debljina prosječno veća, a veliki procenat pijeska i slabo pečenje uzrokovali su lako lomljenje i osipanje.

Zemljani lonac i zdjela domaće proizvodnje

Stanje nađenih ulomaka ne dozvoljava ni približno utvrđivanje formi u koje je ova keramika bila oblikovana. Samo jedan ulomak — onaj iz cisterne — pokazuje grlo nekog vrča cilindrične forme. Analogije iz Sutjeske upućuju na velike zdjele.

Međutim, ono po čemu je ova keramika posebno zapažena u množini keramičkog materijala sa Bobovca jesu njezini ukrasi. To su, prije svega, plastična rebara lučnog presjeka, koja se mjestimično i granaju. Po tim rebrima, tehnikom utiskivanja, izvedeni su jednostavni ukrasi, koji svojim izgledom odudaraju od sve ostale ornamentike na Bobovcu. To su otisci šta-

pića poligonalnog presjeka ili koso nani-zane trake izvedene pomoću točkića.

Samo se od sebe nameće pitanje tko je bio ovaj usamljeni keramičar koji je po osnovnoj tehnologiji bio snažno vezan za domaće slavenske tradicije, ali se u isto vrijeme služio i točkićem za ukrašavanje, izvodio neobične rebraste ukrase i pravio posuđe specifičnih formi. Za sada, jedinu bližu analogiju mogli smo konstatirati u Čehoslovačkoj.^{72a}

Keramika sa zelenom caklinom

Keramička rđba prevučena zelenom caklinom sporadično se nalazi po ruševinama naselja XV vijeka u Bosni (Borač, Blagaj, Sutjeska i dr.). Ta caklina redovno ima tamnozeleni ton, a u fakturi se pojavljuje sivkasta ili žučkastosmeđa glina dobro prečišćena i dobro pečena. Zbog malog broja nalaza teško bi bilo pretpostaviti da je ta keramika proizvod domaćih majstora.

Na Bobovcu su ovom caklinom prevučene svjetiljke na Crkvici i manji broj posuđa. Ni faktura ni forme nisu karakteristične za domaće keramičare; s druge strane, detalji koji osvjetljavaju proces rada (nedovršeno prevlačenje caklinom, prelivanje mlazova po površinama koje nisu ocakljene i sl.) pokazuju da je taj rad obavljen na Bobovcu. Logično je, stoga, zaključiti da je majstor (ili majstori) stranac došao na Bobovac i tu izradivao svoje proizvode. Odakle je došao, ne može se pobliže utvrditi, iako prvenstveno treba računati sa krajevima sjeverno od Save.

Već je spomenut i pokušaj jednog domaćeg keramičara da zelenu caklinu koristi za svoju (domaću) lončariju.

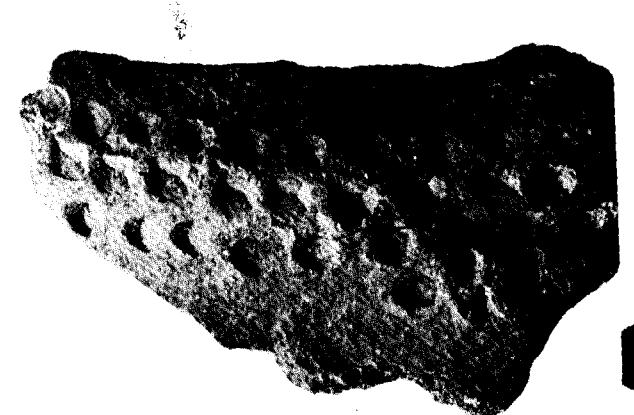
Osim s timnozelenom caklinom, na Bobovcu ima posuda i sa žutozelenom caklinom. Ona u velikoj mjeri podsjeća na slične predmete iz Novog Brda, pa bi trebalo računati s uvozom, odnosno radom majstora iz Srbije, koji su znatno ranije ovladali ovom tehnikom. Ipak, ni ovdje ne treba isključivati uplove sa sjevera, jer se forme

posuđa donekle podudaraju s keramikom iz Ugarske.

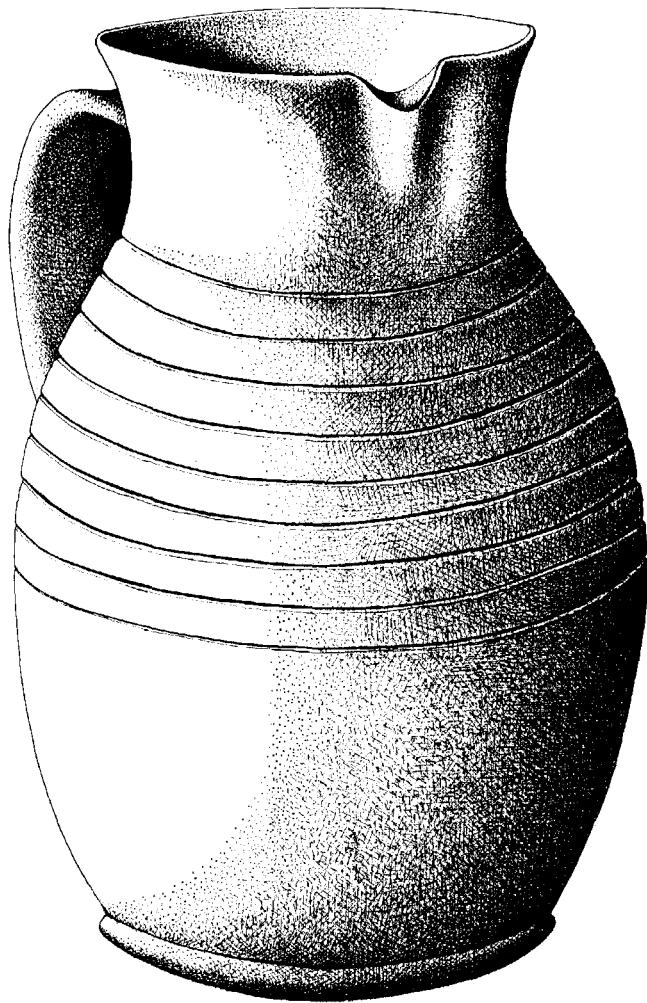
Važno je napomenuti da keramike sa zelenom caklinom ima znatno više u turškim slojevima na Bobovcu. Dolazeći sa Istoka, Turci pojedinačno donose neke svoje specifične forme (npr. bardak), ali s njima dolaze i majstori iz Bizanta i Srbije, pa otuda, vjerojatno, potiče sličnost

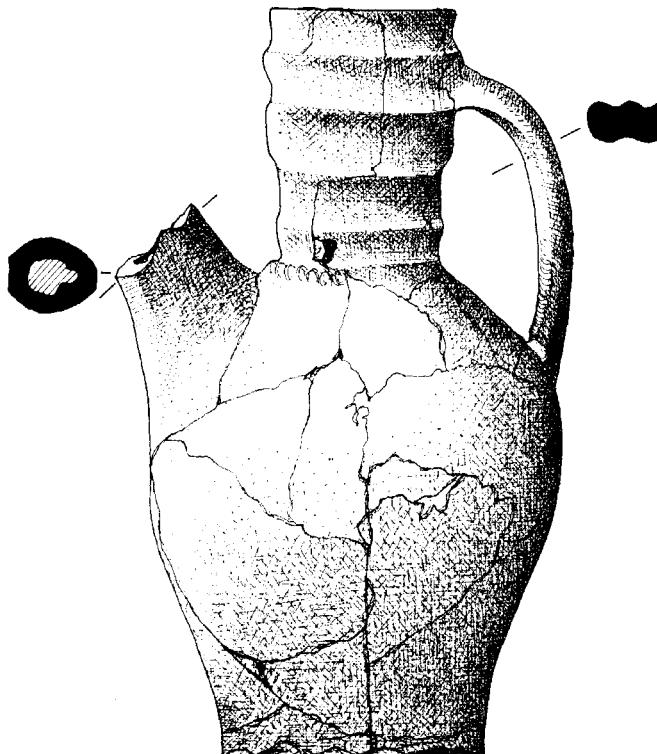
Fragmeneti keramike sa »rebrastim« i utisnutim ukrasima

^{72a} V. Nekuda — K. Reichertová, Stredoveka keramika v Čechách a na Moravě, Brno, 1968, t. XIII, sl. 9 (Zdjela sa lokaliteta Hradec Králové).

Sudovi od svjetlosive keramike prevučeni zelenom caklinom

bobovačke keramike XV i XVI vijeka s novobrdskom keramikom XIV vijeka.⁷³

Pećnjaci

Na Bobovcu su zastupljena dva tipa pećnjaka. Jedan je kvadratne osnove (lica), sa pozadinom u vidu nepravilno krnje piramide zaobljenih bridova, a drugi je — u formi čaše.

Od pećnjaka kvadratičnog lica postoje tri (različne) vrste uzoraka.

Samo od jednog pećnjaka nađeno je više fragmentiranih otisaka. Druga dva su stvarni kalupi od keramike na kojima je ukras čeone strane izrađen u negativu.

Najzanimljiviji je svakako pećnjak sa grbom i natpisom kralja Tvrtka II Tvrtkovića; od njega je nađeno više fragmentiranih otisaka prema kojima je bilo moguće u cijelini rekonstruirati likovno rješenje čeone strane; pored toga nađen je i dio kamenog kalupa za otiskivanje čeone strane pećnjaka.

Najveći broj fragmenata ovoga pećnjaka nađen je u sjevernom dijelu donje palače, i to u gornjim slojevima, što znači da se i peć nalazila u nekoj prostoriji na spratu palače, lijevo od glavnog ulaza. Kalup je pronaden u pomoćnoj zgradici, što pokazuje da su ovdje bile smještene neke dvorske radionice.

Keramička građa pećnjaka, sivkasto-smeđi i tamnosivi tonovi, krupni pjesak i slabo pečenje, bez ikakve posebne glazure ili politure — pokazuju toliku sličnost sa fakturom domaće keramike da se bez usuzanja može konstatirati da je keramičar bio domorodac. Sam kalup za čeonu stranu je, naprotiv, rad školovanog i vještog majstora gravera.

Debljina zidova kreće se od 8 do 12 mm, a reljef — od 2 do 4 mm.

Pozadina pećnjaka konstruirana je tako da se sa kvadratne osnove čeone strane zidovi pružaju okomito do prosječno 4 cm, a zatim se postepeno unutra povijaju, ali tako da je to povijanje na bridovima (uglovima) naglo, a na stranicama blago. Ka-

⁷³ Jedan dio novobrdske keramike pregledao sam u Narodnom muzeju u Beogradu. Vidjeti o tome i rad Mirjane Čorović-Ljubinković u Zborniku radova Narodnog muzeja III, Beograd, 1962, str. 165—186.

Ulomci kvadratnog pećnjaka sa natpisom kralja Tvrta II

da bi se ovako povijanje izvelo do kraja simetrično, završetak bi morao biti u obliku konusa ili kruga. Međutim, kako povijanje nije teklo sasvim simetrično, to se redovno dva suprotna zida spajaju u kraći hrbat, dok se druga dva završavaju na krajevima toga hrpta.

Kao važan konstruktivni elemenat valja istaknuti činjenicu da je sva pozadina pećnjaka zatvorena, dok je čeona strana na više mjesta perforirana. Po tome se razlikuje od većine pećnjaka po Hrvatskoj, Sloveniji i Madžarskoj, koji redovno imaju pozadinu otvorenu, a lice zatvoreno.⁷⁴

Čeona strana pećnjaka je kvadratna ploča sa stranicama od po 30 cm. Rubovima ploče teče plastična traka širine oko 1 cm. U polju je upisana reljefna kružna traka, uokvirena jednom debljom i dvjema tanjim plastičnim kružnicama. U traku je smješten natpis, a u krugu koji traka zatvara nalazi se štit sa grbom. Dijelovi kruga koje ne pokriva grb šuplji su, tako da grbovni štit samo svojim uglovima dodiruje i drži se za zid pećnjaka, odnosno za okvir kružne trake. Ovaj krug dodiruje i perjanica iz kraljevske krune u formi kolulta. Slobodni kutovi ploče ukrašeni su stilizovanim trolistovima, koji na nekim otkicima leže u donjem horizontu reljefa (što znači da su udubljeni), a nekada se na njihovom prostoru nalaze šupljine.

Legenda počinje u sredini gornjeg dijela trake, a tu se i završava. Pojedine riječi, međusobno su odvojene trima tačkama. Tekst legende, koji se mogao dokumentirati u svim pojedinostima, glasi:

TRTKO: G. DEI: TRTKONVS: REX:
RASCIE: BOSNE: ECCT: GRACIE

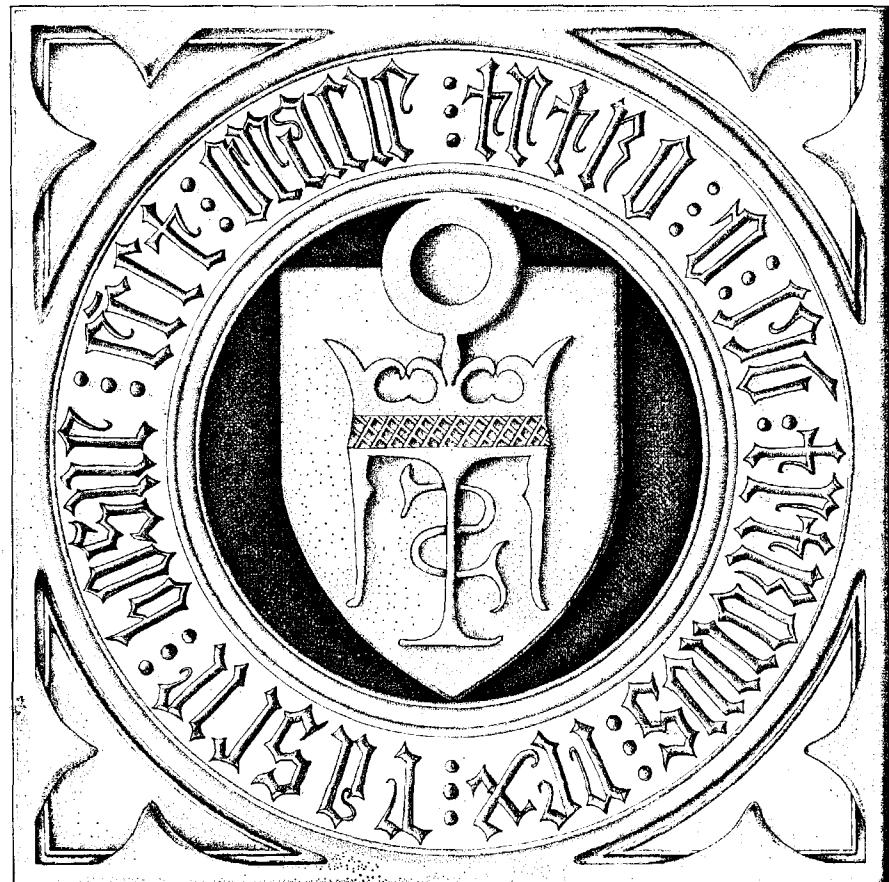
Već se na prvi pogled zapaža da je normalni redoslijed riječi u legendi donekle poremećen (pravilno bi bilo: TRTKO TRTKONVS DEI G(RACIA) REX RASCIE BOSNE ECCT). Riječ GRACIA napisana je dva puta: jednom u formi GRACIE, a drugi put skraćenicom G. Pored toga, riječi G: DEI napisane su u negativu. Zanimljiva je grafija imena TRTKO, TRTKONVS, umjeto TVERTCO ili TVERHO i sl. Posebno je neobična upotreba znaka K mjesto C — za glas K. Slova legende su pisana s vrhunskom kaligrafiskom vještinom i može se reći da spadaju u klasične proizvode gotičke epigrafske frakture.

Grb se sastoji iz heraldičkog štita na kojemu je kraljevska kruna s perjanicom i monogramom ST. Štit je nešto izdužene sročlike forme sa oštrim rubom i zaobljenim pobočnim stranicama. Iz ljljanove

⁷⁴ Vidjeti: Stahuljak-Klobučar, Pećnjaci starih gradova Susedgrada i Samobora, Tkalcicev zbornik II, Zagreb, 1958; Nekuda-Reichertová, Sredověká keramika v Čechách a na Moravě, Brno, 1968. Takav zaključak proizilazi i iz neposrednog pregleda odgovarajućeg materijala u muzejima Ljubljane, Celja i Budimpešte.

Dio kamenog kalupa za pećnjak sa natpisom Tvrta II

Likovna
rekonstrukcija prednje
strane pečnjaka sa
natpisom Tvrta II

krune izbija krupna perjanica u obliku točka, odnosno šuplje alke od dva koncentrična kruga; ovo je, svakako, stilizacija dobro poznate Kotromanića perjanice od bogatog buketa cvijeća. Dijadem krune ukrašen je mrežastim motivom. Slova monograma, posebno T, imaju gotičko-uncialnu formu. Slovo S, koje je u monogramu aplicirano na srednji krak slova T, okrenuto je naopako. — Treba napomenuti da je ovo jedini do sada poznati slučaj da Tvrto II svoj monogram piše sa dva slova (ST — STEPHANVS TVRTCO), na njegovim pečatima i novcima na ovom mjestu grba uvijek se nalazi samo slovo T.

Kalup je izrađen u mekšem kamenu — muljiki, ili miljevini, a majstor je, svakako, prije graver ili rezbar negoli klesar.

Iz analize pojedinih detalja moglo se zapaziti da su na izradi ovoga pečnjaka najmanje radila tri čovjeka: pisar natpisa

i crtač grba, graver negativa u kamenu i keramičar — lončar. Može se zapaziti i to da je pisar bio vrlo vješt, graver — dobar majstor svoga zanata, ali nepismen, dok je keramičar samo silom prilika izišao iz okvira svojih ustaljenih formi.

Konsultirajući bogatu literaturu o pečnjacima i nakon pregleda velikog broja muzejskih zbirk na području Hrvatske, Slovenije, Madžarske i Čehoslovačke, mogao sam konstatirati:

- 1) da su pečnjaci iz prve polovine XV vijeka vrlo rijetki;
- 2) da je teško naći punu analogiju u detaljima, konstrukciji — formi pozadine i perforaciji čeone strane;
- 3) da uopće nema analogije za likovno rješenje čeone strane našega pečnjaka.

Kada se posmatra likovno rješenje čeone strane našeg pečnjaka, može se već na prvi pogled konstatirati da je njegov sa-

držaj neobičan i neočekivan. Repertoar ukrasa na pećnjacima vrlo je širok, ali nigdje nije dobio upravo ovakve forme. Brojni su vegetabilni i ornamentalni motivi, simbolične predstave i grbovi, portreti i figuralne kompozicije itd., ali ovakva kombinacija grba i legende sa vladarskom titulom, koliko mi je poznato, ne pojavljuje se više nigdje. S druge strane, grb sa legendom predstavlja upravo standardni sadržaj pečatnih slika; tako naša traka sa legendom u likovnom smislu predstavlja jedan ogroman pečat.

Ova konstatacija nam sticajem prilika može poslužiti kao polazna tačka za osvjetljavanje prilika, načina i vremena u kojemu je došlo do izrade ovog pećnjaka. Logički redoslijed relevantnih indicija izgledao bi ovako:

- 1) Analiza je pokazala da ukras pećnjaka ima punu formu pečatne slike.
- 2) Izrada ovoga pećnjaka je vanredan posao koji nije obavio majstor keramičar.
- 3) Tehnika urezivanja u kameni kalup pokazuje ruku vještoga gravera ili rezbara.
- 4) Sasvim je vjerojatno da od ruke istoga majstora potiče i negativ (kalup) keramičkog ukrasa sa grbom Tvrtkove žene — kraljice Doroteje.
- 5) Tvrtko II je imao dobra pečatorecsa, jer je za svoga vladanja dao izraditi pet tzv. srednjih pečata, i na velikom prijestolnom pečatu unijeti odredene izmjene. Posebno je važno ukazati da jedan odličan pečatorezec radi na Tvrtkovu dvoru u četvrtom deceniju XV vijeka. Njemu pripadaju dva sjajno izrađena Tvrtkova pečata srednje veličine.^{74a}
- 6) Sama se od sebe nameće pomisao da je isti majstor radio i pečate i negative — kalupe za pećnjake.
- 7) Njegovo javljanje kao pečatorecsa oko 1433. godine, te izrada ukrasa sa grbom kraljice Doroteje datiraju i izradu pećnjaka u period između Tvrtkove ženidbe (1428) i smrti (1443. g.).
- 8) Iste okolnosti, uz odlično vladanje tehnikom izrade heraldičkih simbola sa gotičkim ukrasima i pisanjem latinskih legendi — upućuju na pomisao da je taj majstor porijeklom Madžar koji je na Trv-

tkov dvor došao nakon njegove ženidbe Dorotejom Gorjanskom.

Drugi pećnjak, sa kombiniranim geometrijskim i vegetabilnim ukrasima, je u stvari keramički uzorak za izradu pećnjaka sa negativom (kalupom) za ukrašavanje čeone strane. Većina fragmenata ovo-ga jedinog uzorka nađena je u predvorju donje palače, istočno i sjeverno od cisterne.

Koliko se može suditi po nedovoljnom broju prikupljenih ulomaka, ovaj pećnjak bi po konstrukciji i veličini odgovarao napijed opisanom. Faktura keramičkog materijala također pokazuje rad domaćeg majstora, s tim što ovdje preovlađuju tamnosivi tonovi.

Po izgledu detalja na uzorku može se zaključiti da je negativ dobiven putem otiskivanja, što znači da je ukras primarno bio izrađen u pozitivu (na drvetu ili ka-menu).

Geometrijski ukrasi na čeonoj strani u vidu krugova i raznih kombinacija sa dijelovima kružnica izvedeni su pomoću šestara. Slobodni prostori na dvije suprotne strane iskorišteni su za vegetabilne ukrase od po dva konvergentno postavljena lista — dijela palmete. Uglovi i sredina su izbušeni (perforirani).

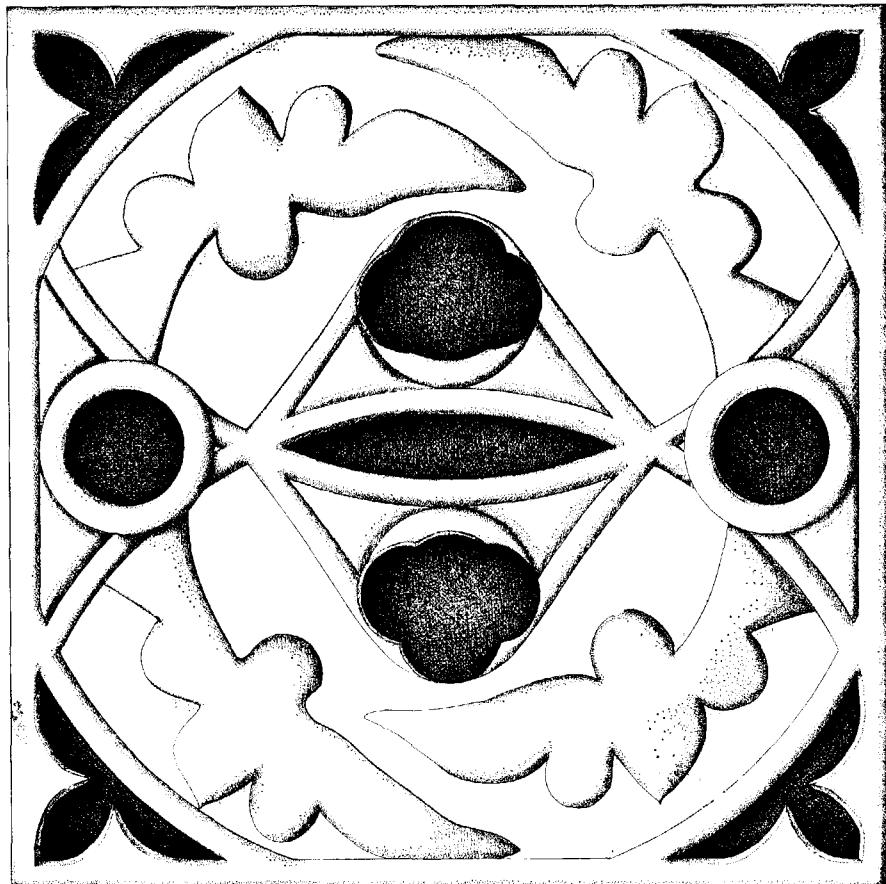
Zanimljivo je ukazati da se upravo ovakva stilizacija ukrasnih listova vrlo često susreće na bosanskim minijaturama.

^{74a} P. Andelić, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, br. 18 i 20.

Uломak negativa kvadratnog pećnjaka sa vegetabilno-geometrijskim ukrasima

*Pokušaj likovne
rekonstrukcije
pečnjaka sa
vegetabilno-
geometrijskim
ukrasima*

Njezino je porijeklo u fondu antičkih ornamenata, često se susreće u bizantskoj umjetnosti kao i u iluminacijama staroslavenskih rukopisa⁷⁵; u romanici ona postaje jedan od najčešćih detalja ornamentike — obično kao završetak lozice.⁷⁶ U bosanskom minijaturnom slikarstvu odražava se i u XV stoljeću.⁷⁷

Ova uska povezanost sa domaćom ornamentikom, zatim domaća keramička tehnika, i okolnost da se na pečnjacima susjednih zemalja toga doba ne susreću ovakvi ornamentalni motivi, pokazuju da majstora ovoga ukrasa treba tražiti među

⁷⁵ Vladimir Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka*, Radovi Naučnog društva BiH, knj. VII, Sarajevo, 1957, str. 5—79.

⁷⁶ Ibidem.

domaćim rezbarima ili graverima, odnosno iluminatorima rukopisa.

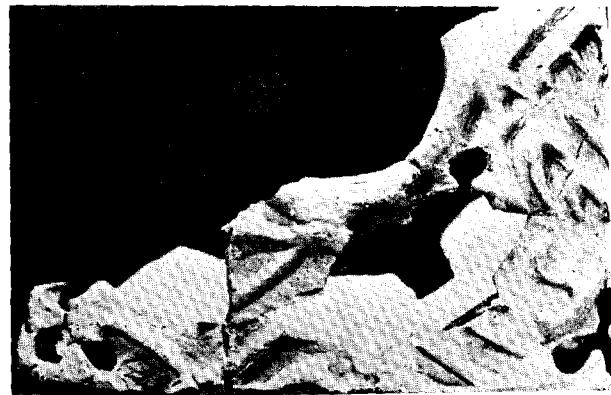
Na nekoliko mјesta, naročito u kutovima koji zatvaraju ornamentalne trake našlo se pomalo bijele gline (pećne zemlje). Iz toga se vidi da je ovaj negativ i praktično korišten. Nerazumljivo je, stoga, da se od tih otisaka u pozitivu nije našao nijedan komad ili bar ulomak. (Možda ti otisci nisu bili dobro pečeni pa su se tokom vremena sasvim raspali?)

U ruševinama palače na Crkvici nađeni su dijelovi još jednog keramičkog kalu-

⁷⁷ Vidjeti npr. ilustracije, posebno zastavice, na početku Evangeliјa po Mateju u tzv. Mlečačkom zborniku (Jovanka Maksimović, Istoriski glasnik, Beograd, 1958, br. 1—2, iza str. 130, sl. 1 i 2).

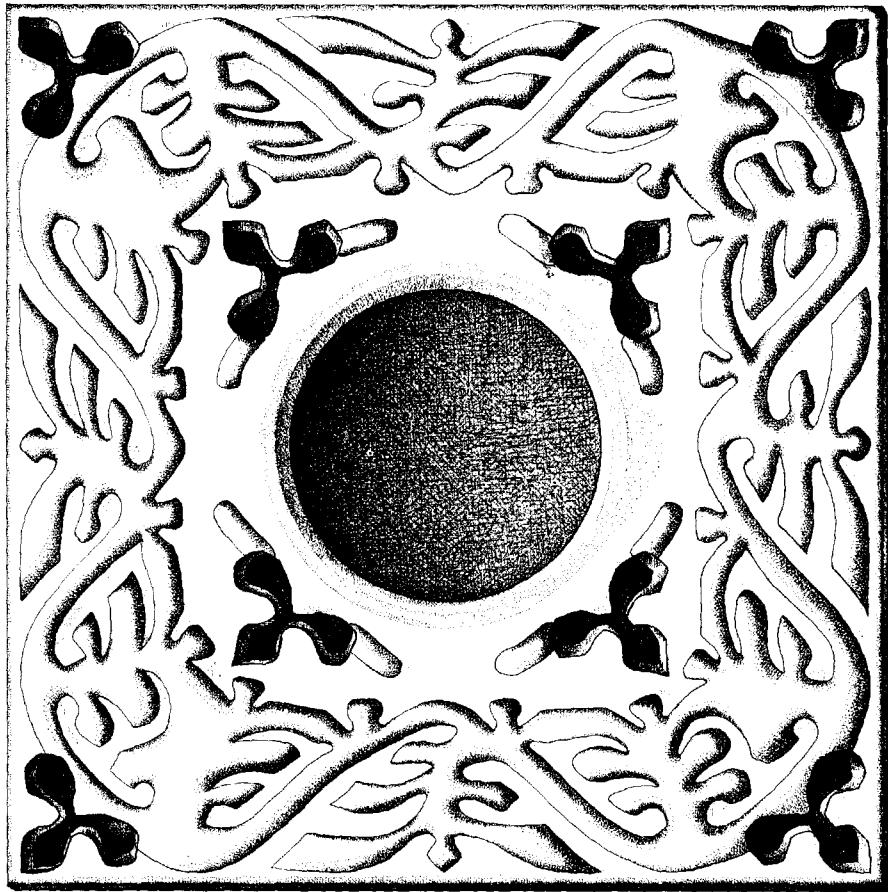
pa za pećnjake kvadratne osnove. I ovdje veličina, oblik i konstrukcija odgovaraju pećnjacima iz kraljevskog dvora. Naprotiv, žućkastosiva boja u fakturi, sa dobro prečišćenom glinom koja se približava strukturi cigle, odvaja ovaj pećnjak od prvih dvaju, pa se vidi da ga je radio drugi majstor. Sudeći po fakturi, to je morao biti stranac (odnekle iz Panonije ili Srednje Evrope?), a po redoslijedu izgradnje objekata na Crkvici — potiče iz vremena kralja Tomaša.

Ukras čone strane sastoji se u stiliziranoj lozi, koja savijena u krug zauzima najveći dio kvadratnog polja. Kao i kod prvog kvadratnog pećnjaka, kutovi polja su perforirani u formi trolista. Sredinu polja zauzima šupljina u formi kruga. Orna-

Ulomak negativa kvadratnog pećnjaka iz franjevačke kuće na Crkvici

mentalni motiv ukrasne lozice je antičkog porijekla, a njegova stilizacija na našem pećnjaku ukazuje donekle na romaniku.

Likovna rekonstrukcija kvadratnog pećnjaka sa Crkvice

Zaobljenost bridova i poteza na kalupu pokazuje da je on često upotrebljavan. Ipak, kao što je bio slučaj i sa prethodnim pećnjakom, nije pronađen nijedan ulomak otiska — pozitiva. I ovdje se nameće pomisao da ti otisci — u cjelini ili samo otisci čeone strane (?) — nisu bili dovoljno pečeni, pa su se tokom vremena sasvim raspali.

Drugi tip bobovačkih pećnjaka ima *formu čaše*. Pojedine varijante ovoga tipa razlikuju se samo po modelaciji ruba otvora, fakturi i veličini.

Prva varijanta, sa fakturom koja odgovara sastavu i tehnicu pečenja pećnjaka sa grbom i natpisom Tvrta II, ima formu čaše ravnog dna te malog i ravnomjernog proširenja prema otvoru; sam rub nije nimalo profiliran niti ojačan.

Druga varijanta ima fakturu cigle crvenkastosmeđe boje; rub otvora je nešto izvijen i sa vanjske strane ojačan prstenaštim obručem, čija jačina odgovara debljini zida.

Obje ove varijante nađene su u ruševinama donje palače.

Pojedinačni fragmenti druge varijante nalaženi su i na ruševinama gornje palače dvora; to, praktično, znači da je i ovdje po-

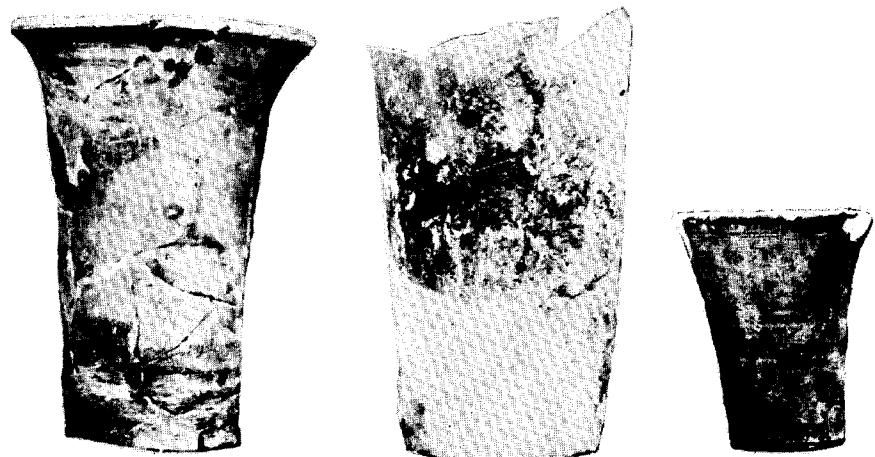
stojala jedna peć s običnim pećnjacima u formi čaše.

Treća varijanta po formi odgovara prvoj, ali se od nje razlikuje po veličini (dužina 18, vanjski promjer dna 8, promjer otvora 11 cm) i fakturi (žućkastosiva boja na površini i u prelomu, te meksi pijsak u glini). Fragmenti ovoga pećnjaka nađeni su u ruševinama palače na Crkvici.

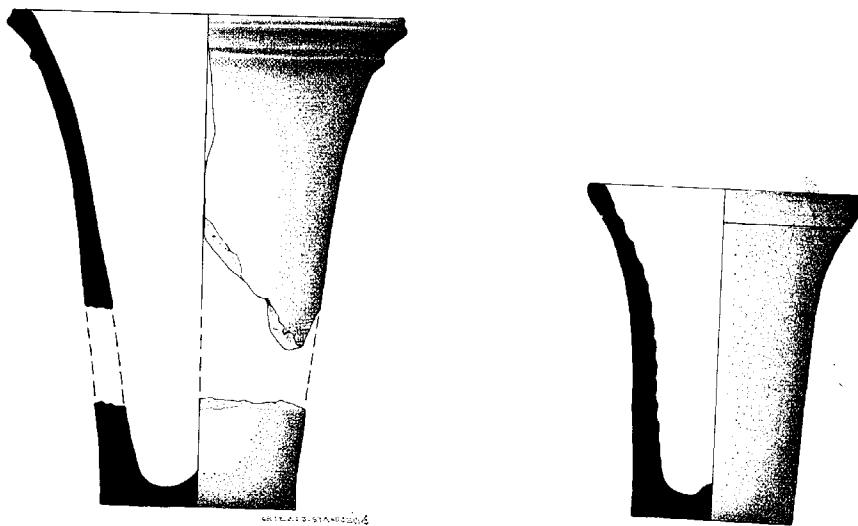
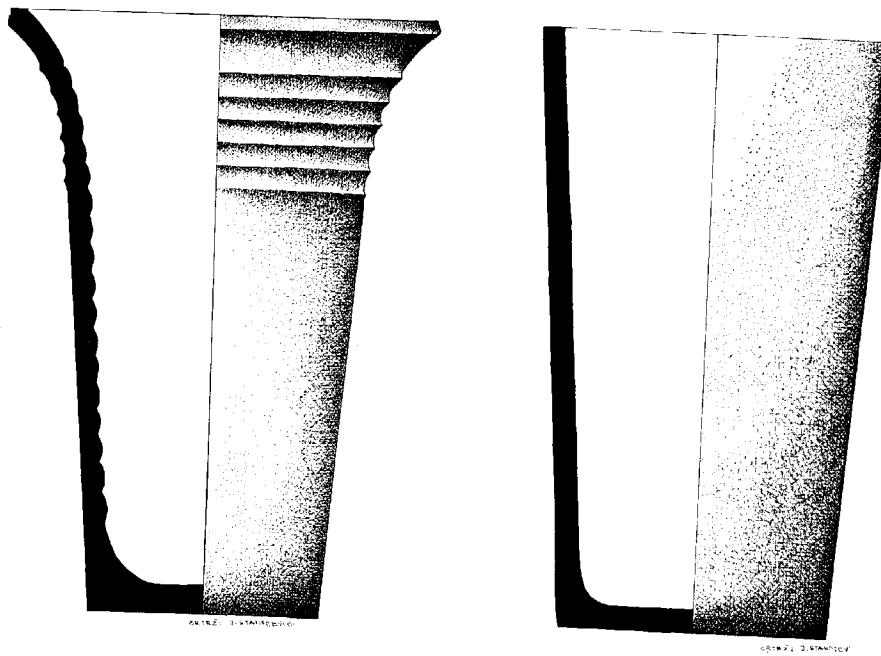
Četvrtu varijantu čine duboki pećnjaci sa snažno izvijenim (ljevkastim) otvorima te jednostavno profiliranim i ojačanim rubom. Faktura se približava nešto svjetlijoj cigli, a dimenzije su im: dužina 18 cm, vanjski promjer dna 7,5 cm, vanjski promjer otvora 14 cm. Nađeni su u palači na Crkvici, zajedno sa debelim zidovima urušene peći.

Peta varijanta, sa bojom i fakturom crvene cigle, nađena je u stambenoj zgradi na zapadnoj strani Crkvice. I ovdje su zidovi čaše prema otvoru nešto izvijeni, a rub jednostavno profiliran. Promjer dna sa vanjske strane iznosi 7,5 cm, promjer otvora 11,5 cm, dok se dužina visina nije mogla utvrditi jer nema odgovarajućih dijelova.

Ne treba posebno naglašavati da su kvadratni pećnjaci sa Bobovca jedini do

Primjeri pećnjaka u obliku čaše

*Nekoliko varijanti
pećnjaka u obliku
čaše*

sada poznati u Bosni. I u ostaloj Jugoslaviji suvremeni su im samo neki iz grada celjskih grofova u Celju. Čašasti pećnjaci su znatno brojniji, naročito po sjevernim predjelima Jugoslavije (Slovenija, Osijek, Beograd i drugdje). U Bosni su nađeni jedino u starom gradu Maglaju.

Peći

Prema nalazima pećnjaka može se konstatirati da je na Bobovcu bilo bar 4—5 keramičkih peći.

U donjoj palači nalazila se najljepša — ona u koju su bili ugrađeni pećnjaci sa

grbom i natpisom kralja Tvrtka II. Po izmiješanim fragmentima i jednakoj fakturi može se zaključiti da je ova peć imala i pećnjake sa kvadratnim čelom i pećnjake u formi čaše. U ovoj palači nalazila se još jedna peć sa kvadratnim pećnjacima, a možda i još jedna samo sa pećnjacima u formi čaše. Na nekoliko mjeseta uz istočni zid donje palače našle su se amorfne gomile pečene zemlje; po njihovom izgledu nije se moglo zaključiti da li u to zemljani naboji za otvorena ognjišta, ili peć sa slabo pečenim pećnjacima, ili neke domaće forme peći bez pećnjaka. U svakom slučaju, zanimljivo je da u ovom dijelu palače, gdje su nađeni fragmenti pećnjaka, nije bilo pečene zemlje koja bi poticala od zidova peći; čudno je i to da od negativa kvadratnog pećnjaka sa geometrijskim i vegetabilnim ukrasom nije sačuvan nijedan otisak, iako se zna da je izradivan. Vidjeli smo da je takav slučaj i sa kvadratnim pećnjakom iz palače na Crkvici.

U gornjoj palači dvora je bila peć sa čašastim pećnjacima, ali su od nje pronađeni samo fragmenti pećnjaka (naše druge varijante).

U palači na Crkvici (franjevačkoj kući) su nađene dvije varijante pećnjaka u formi čaše i negativ za izradu pećnjaka kvadratnog čela; po tome bi izgledalo da su i ovdje postojale bar dvije peći. Jedna od ovih peći morala je biti velikih dimenzija, jer su ogromne količine, preko dva kubika, pečene zemlje sa dijelovima čašastih pećnjaka nađene u prostoru između kamenog podija — ispusta i istočnog zida palače. Ovdje se moglo utvrditi da je debljina zemljjanog zida peći odgovarala dužini pećnjaka (oko 18 cm). Prema lokaciji ove peći i smještaju keramičke peći u gradskoj palači na gradu Bokševcu kod Konjica, može se uočiti da su neobični kameni podiji u ovim palačama u stvari služili kao podnožje za peć.

I ovdje treba konstatirati da nije sačuvan nijedan otisak — pozitiv sa kvadratnog kalupa za pećnjake.

U stambenoj zgradbi na zapadnoj strani terase Crkvice, oko udubljenog ognjišta bilo je dosta crveno pečene zemlje, a našli su se i ulomci čašastih pećnjaka.

U donjoj palači dvora, kao i u stambenoj zgradbi na Crkvici nađeni su ulomci ke-

ramičkih cijevi sa fakturom cigle, što bi upućivalo na dimnjake — sulunare. Na unutarnjem otvoru ovih cijevi zapažaju se i ostaci čadi. Ipak, zbog malog broja ulomaka, ovakvo određivanje bilo bi preuranjeno.

Jedna keramička cijev, duga 54 cm, sa promjerom od 15,5 cm, sa ostacima čadi s unutarnje i malterom sa vanjske strane, može se, bez ustezanja, odrediti kao keramički solunar. (Nađena je u palači na Crkvici.)

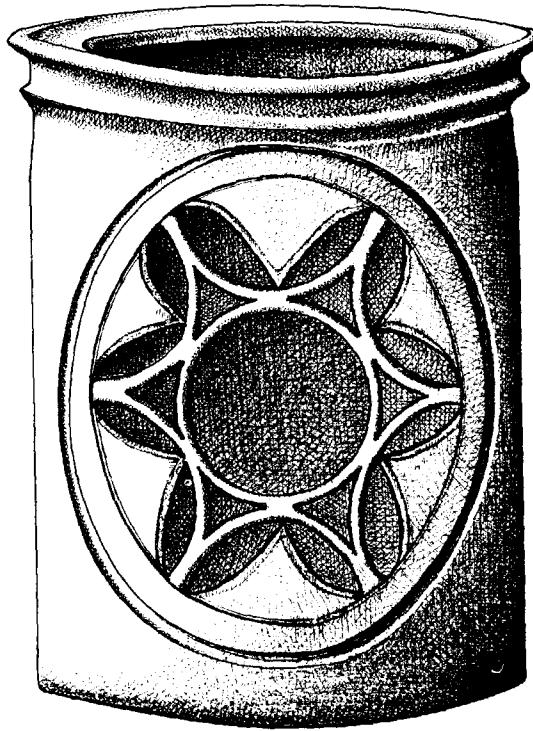
Keramičke svjetiljke

Na Bobovcu su nađena dva tipa keramičkih svjetiljki koji su po konstruktivnim rješenjima slični, ali se po detaljima znatno razlikuju.

Prvi tip je keramička cijev, odnosno cilindar, visine 24 cm, unutarnjeg promjera 15 cm, i debljine zidova 1,3 cm. Fak-

Dio keramičke svjetiljke cilindričnog oblika

Keramička svjetiljka cilindričnog oblika. Likovna rekonstrukcija

tura i boja u cijelini odgovaraju finoj cigli.

Cilindar je na obje strane otvoren. Donji rub otvora je ravan, a gornji snažno profiliran i ojačan sa dva prstena nejednakih debljina. Šta je gornja, a šta donja strana ove svjetiljke, određeno je po ostacima maltera (odnosno bijele gline ili pećne zemlje) uz neprofilirani rub otvora; potom se vidi da je svjetiljka bila ugradena u neku zidnu masu. Nisu nadjeni nikakvi ostaci koji bi se mogli odrediti kao poklopci ili zatvarači gornjeg otvora, pa izgleda da je cilindar svjetiljke gore bio otvoren.

Zid cilindra na jednoj strani je perforiran, tako što je unutar velikog kružnog otvora pomoću šestara izvedena mreža od lučnih traka i isječaka kruga. Kroz tu mrežu prolazila je svjetlost samo u jednom pravcu, jer je pozadina bila potpuno zatvorena. Kao izvor svjetlosti mogla je služiti uljana, voštana ili lojana svijeća smještena u cilindrnu.

Sudeći po fragmentima, ovakvih svjetiljki (ferala) bilo je 4 ili 5. Najveći broj ulomaka nadjen je u tri rupe za drvene stupove pred sjevernim krilom donje palače. Svjetiljke na ovom mjestu mogle su osvjetljavati glavni ulaz u palaču, pristup

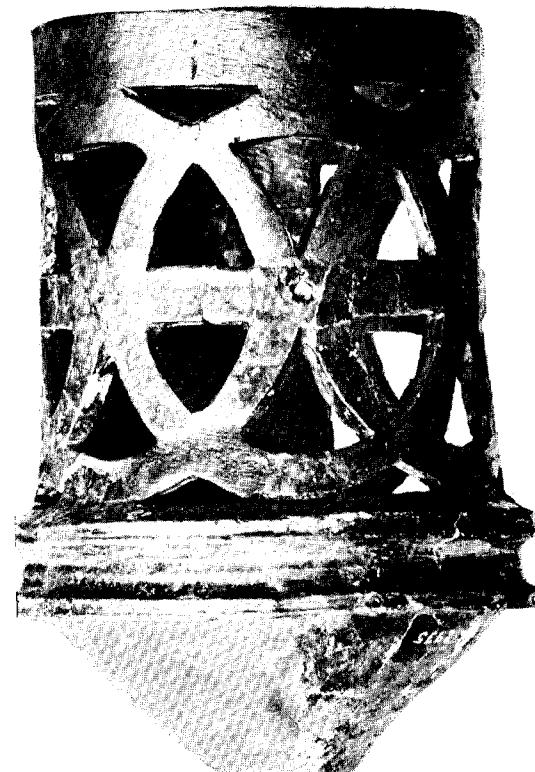
cisterni, a možda i drvenu galeriju koja je vodila ka gornjoj palači i gornjoj kuli. Drugo nalazište ovih ulomaka bilo je opet u jednoj rupi uz drveni stup, i to pred ulazom u predvorje donje palače, na rubu stepeništa koje je vodilo iz šireg predvorja kraljevog dvora.

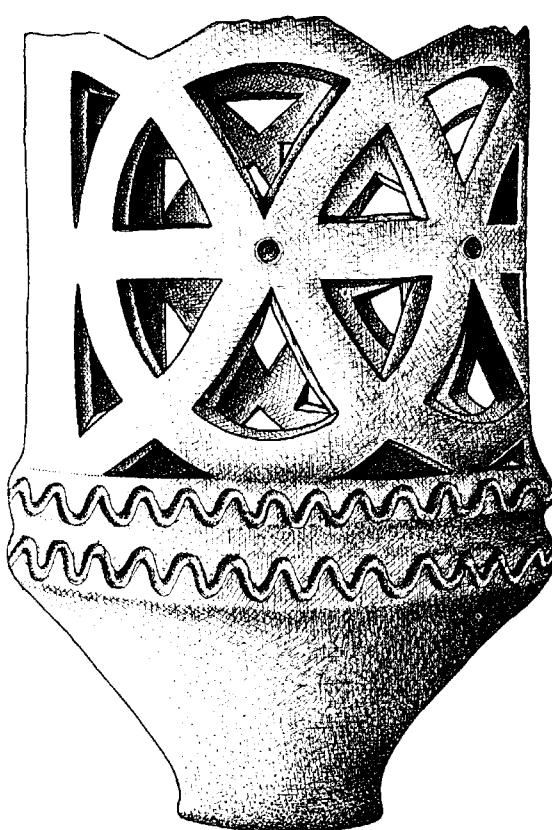
U ruševinama palače na Crkvici, oko njezine sredine, i to u najranijem sloju nadjeni su ulomci drugog tipa keramičkih svjetiljki. Bilo ih je najmanje četiri, od kojih su tri primjerka gotovo identična, a četvrti pokazuje manje razlike.

Faktura keramike pokazuje dobro prečišćenu glinu sive boje, koja je i sa vanjske i s unutrašnje strane prevučena tamnozelenom caklinom.

Ovaj tip svjetiljke ima vjerojatno dva dijela — trup i poklopac. Trup je kombiniran od jednog izrazitog konusa i cilindra. Vrh konusa je otvoren, sastav između konusa i cilindra snažno profiliran i ojačan. (Dimenzije su mu u visini konusa 6 cm, visina cilindra 24 cm, promjer cilindra 17 cm, promjer otvora na rubu konusa 6 cm, debljina dizova 1 cm.) Otvor na rubu konusa je samo grubo modeliran. Jačina profilacije na sastavu konusa i cilindra, te položaj izvrnutog konusa govore da je svjetiljka morala stajati u nekoj (metalnoj?) konzoli.

*Keramička svjetiljka cilindrično-konične forme
Restauracija*

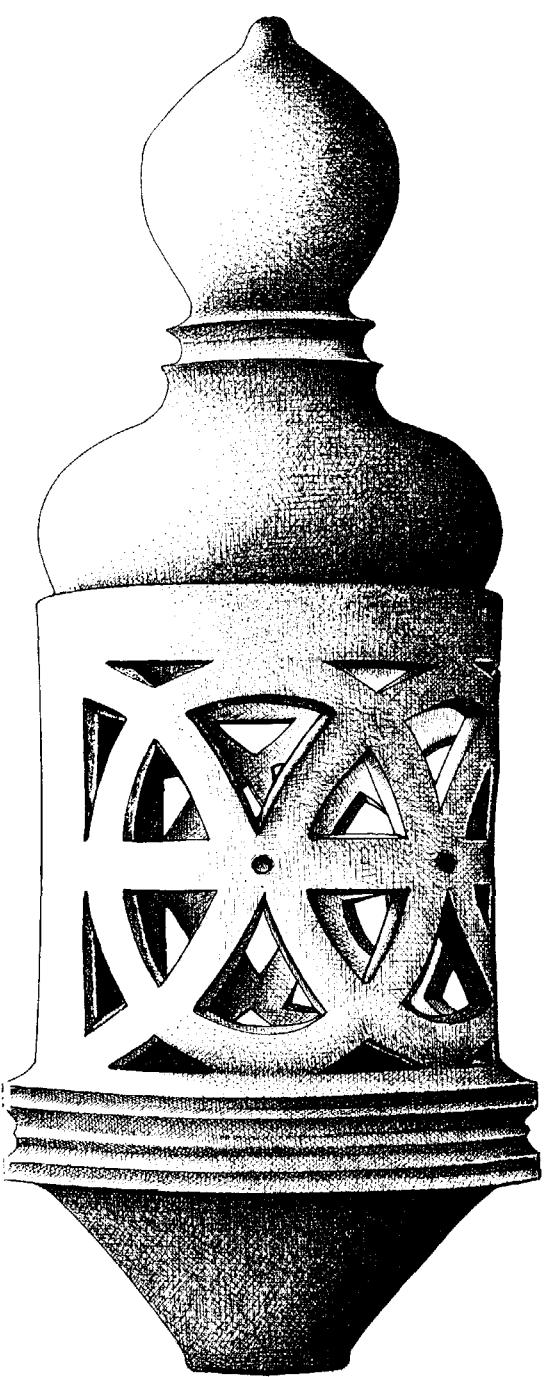

Keramička svjetiljka cilindrično-konične forme.
Likovna rekonstrukcija jednog primjerka

Približno $\frac{1}{4}$ zida cilindra je potpuno zatvorena, dok su ostali dijelovi perforirani u vidu mreže od niza isprepletenih kružnica u koje su upisani križevi.

Poklopac keramičke svjetiljke

Svjetiljka cilindrično-konične forme. Pokušaj rekonstrukcije u cjelini

Poklopac je formiran u vidu dviju međusobno povezanih nejednakih kalota, sa profilacijom na njihovu sastavu i sa vrhom u vidu jednostavnog šiljka. Na temelju izgleda pronađenih dijelova nije moguće saznati kako je u detaljima izgledao spoj poklopca i trupa svjetiljke; čak nije pouzdano utvrđeno ni stvarni izgled ruba na otvoru cilindra.

Na nekoliko fragmenata iste fakture, veličine i osnovne forme moglo se zapaziti da spoj konusa i cilindra nije ojačan niti profiliran, nego je umjesto toga izvedena ornamentalna traka od valovite linije.

U ruševinama palače i grobne kapele na Crkvici nađeni su još neki keramički fragmenti koji bi po izgledu i tragovima čadi mogli pripadati svjetiljkama nekog drugog tipa, ali se cijelovite forme nisu da-le rekonstruirati.

Veliki broj keramičkih artefakata koji su rađeni istom tehnikom pokazuje da su oba tipa naših svjetiljkki izradivana na Bobovcu, a specifična keramička tehnika opet govori da majstori nisu bili domaći ljudi.

Konačno treba naglasiti da punih analoga našim svjetiljkama nije bilo moguće naći, iako smo u tome pravcu konzultirali veliki broj stručnjaka, te pregledali osnovnu literaturu i poznatije muzeje u Jugoslaviji, Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Italiji.

Majolika

U predvorju i ruševinama gornje i donje palače nađeno je tridesetak sitnih ulomaka keramičkih sudova rađenih u tehnici majolike.

Najveći broj ulomaka potiče od dva ili tri vrča s kljunastim otvorom. U strukturi zidova vidi se dobro prečišćena glina svjetlosive boje; caklina je sa vanjske strane debela i kompaktna i, u osnovi, bijela, a s unutarnje strane tanka i gotovo prozirna. Boja ukrasa je uglavnom plava u raznim tonovima; samo na nekoliko detalja raspoznaju se žuta i zelena boja u ornamentu. Na očuvanim fragmentima zapažaju se karakteristični motivi: trake s nemarno izvedenim motivom »X«, kasetirane trake koje su uokviravale glavni ukras, paralelne linije i dr. Od »glavnog« ukrasa očuvani su samo manji dijelovi, pa se može samo naslućivati da je tu bio bogato razvijen floralni motiv.

Sve ove karakteristike, u cjelini i pojedinačno (fakturna, dominantna plava boja, motivi), jasno opredjeljuju ovu keramiku u tzv. gotičko-floralni stil, koji je

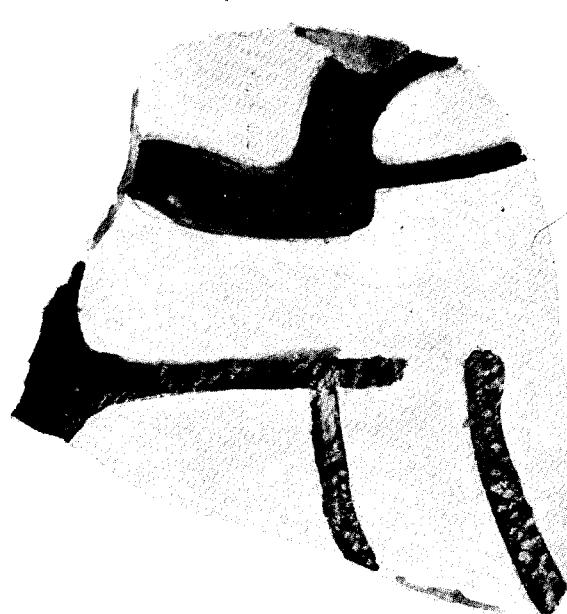
vladao u keramičkoj proizvodnji Faence od polovine do kraja XV vijeka.⁷⁸

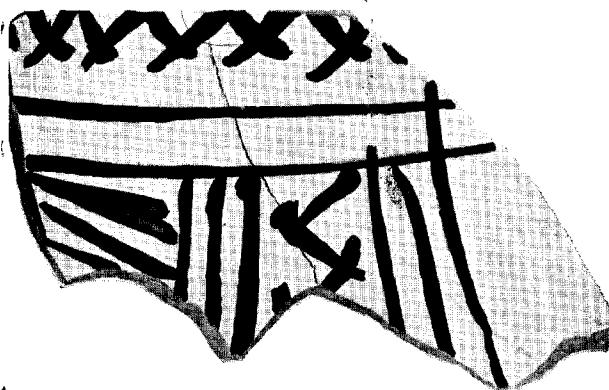
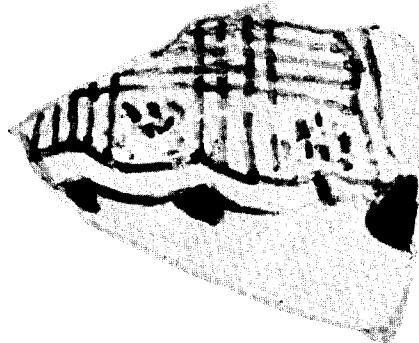
Istom vremenu, porijeklu i stilu treba pripisati i tri ulomka tanjira na kojima se raspoznaće ukras tzv. perzijska rozeta, jedan od najkarakterističnijih ornamentalnih motiva faentinske keramike u drugoj

⁷⁸ G. Liverani. *La maiolica Italiana electa*, tav. 9, p. 16—17.

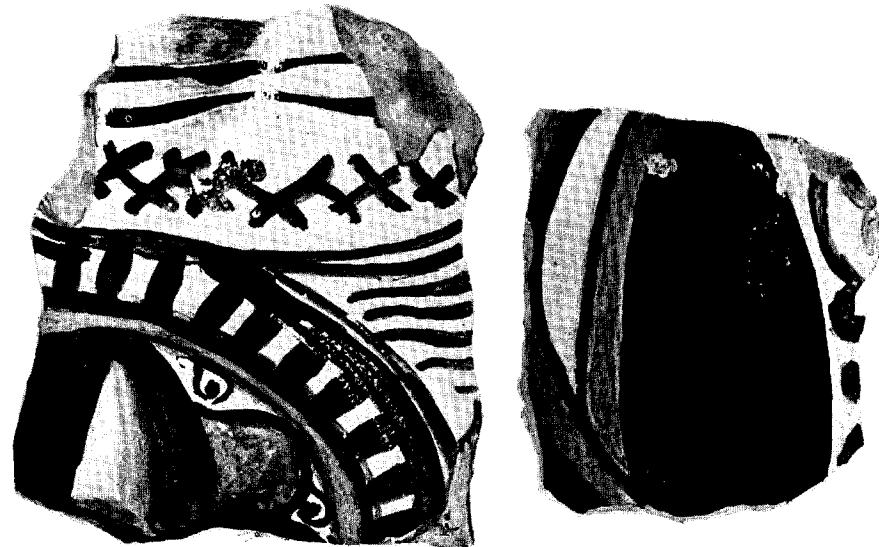

Ulomci posuda od majolike

Ulomci posuđa od majolike

polovini XV vijeka. Na vanjskoj strani zidova vide se samo ravne linije plave boje, među koje je ukomponirana samo rijetka zelena boja.

Na jednom ulomku tanjira istoga stila raspoznaјu se vanredno lijepi ornamenti u formi kružne trake sa stiliziranim motivom »X« i antičkim motivom tzv. lisnate trake, u kombinaciji plave, smeđe i bijele boje.

Pet-šest ulomaka pripada posudama od kojih su dvije imale drške. Kvalitet gline na ovim fragmentima odgovara ostaloj faentinskoj keramici XV stoljeća, ali boja cakline prelazi u sive i žućkastosive tonove i gotovo se ne razlikuje od boje gline. Ornamenata ima relativno malo, ali je karakteristično da su izvedeni u reljefu i pretežno u tamnoplavoj boji. Po tome se mogu svrstati u jednu grupu faentinske keramike iz polovine XV vijeka.⁷⁹

Koliko god da su ovi ulomci majolike malobrojni i fragmentarni, oni ipak osvjetljavaju žive trgovačke veze Bosne s Italijom u XV vijeku, i, s druge strane, pružaju uvid u jedan detalj života na našim feudalnim dvorovima. Treba se pod-

⁷⁹ Op. cit., tav. 6.

Ulomci posuda od majolike

sjetiti da su u gotovo svim bosanskim gradovima srednjega vijeka, gdje su vršena, makar, i sondažna arheološka iskopavanja, nađeni i ulomci majolike (Sutjeska, Blagaj, Borač, Soko na Plivi i dr.).⁸⁰

Negativ (kalup) keramičkog ukrasa

U pomoćnoj zgradi dvora (aneksu gornje palače), nedaleko od kalupa za izливanje prvog kvadratnog pećnjaka, nađen je i negativ — kalup za otiskivanje grbovnog

⁸⁰ Arheološko iskopavanje na Borču i Blagaju obavio je autor ove knjige (1958. i 1959). Na majoliku sa Sokola upozorio me je kolega Ivo Bojanovski.

ukrasa u vidu zmije (zmaja) koja guta srce. Ovaj ukras vjerovatno predstavlja potrodični grb kraljice Doroteje (Gorjanske), žene kralja Tvrtka II Tvrtkovića.⁸¹

Ovdje bi trebalo nešto reći o funkciji ovoga negativa, odnosno o praktičnoj upotrebi kraljičinog grbovnog ukrasa. Već je rečeno da nijedan pozitivni otisak s ovoga kalupa nije sačuvan. Sljedstveno prilikama u ovo vrijeme, kalup bi mogao služiti za utiskivanje arhitektonskih ukrasa u štukaturi ili gipsu, za obradu ukrasa u keramici, za otiskivanje u vosku, ili za ukra-

⁸¹ U grbu Gorjanskih okrunjeni zmaj guta kuglu sa križem (I. Bojničić, Der Adel von Kroatien und Slavonien, Nürnberg, 1899, Taf. 37, i str. 50).

Negativ (kalup) za heraldički ukras

šavanje kruha ili kolača. Funkciju pečata je teško prepostaviti, jer pečati ove veličine, po pravilu, na sebi imaju i legendu. Arhitektonski ukrasi, kao i ukrasi na kruhu poznati su u susjednim zemljama, posebno u Panoniji, ali iz nešto kasnijih vremena; stoga se bez pouzdanih dokaza ne bi moglo s njima računati na Bobovcu. Ostaje kao najvjerojatnija pretpostavka da se otiskivanje ovoga grbovnog ukrasa vršilo na keramici. Za ukrašavanje keramičkih pećnjaka pomoću kamenih i keramičkih negativa imamo pauzdane dokaze sa Bobovca. Neobično je, ipak, da se nije sačuvao, odnosno pronašao nijedan pozitivan otisak ovog kalupa. Djelomičan odgovor na ovu objekciju nađazi se u činjenici da ni od dva keramička kalupa za pećnjake na Bobovcu nije pronađen nijedan pozitivan otisak, iako se zna da je otiskivanje vršeno. Stoga se može prepostaviti da otisci kalupa za pećnjake i za grbovni ukras nisu bili dobro pečeni pa su se tokom vremena sasvim raspali. I konačno, bit će korisno spomenuti konjekturu da je i ovaj heraldički ukras, najvjerojatnije, stajao na keramičkoj peći. Za takvu

interpretaciju, naime, postoji bar neka analogija, dok za drugačiju lokaciju za sad nemamo nikakvih indikacija.

STAKLO

Sitni ulomci staklenog posuđa bili su razbacani, uglavnom, po predvorju i ruševinama gornje i donje palače kraljevskog dvora, dok je svega nekoliko fragmenata nađeno na Crkvici. Sami nalazi nisu mnogobrojni, ali su raznoliki, pa predstavljaju vrijednu dokumentaciju za upoznavanje evropskog stakla srednjeg vijeka.

Od svega tridesetak ulomaka, dvije trećine pripadaju prozirnom staklu sa žućkastim tonovima, a ostatak od desetak fragmenata — staklu zelenkastoplave boje.

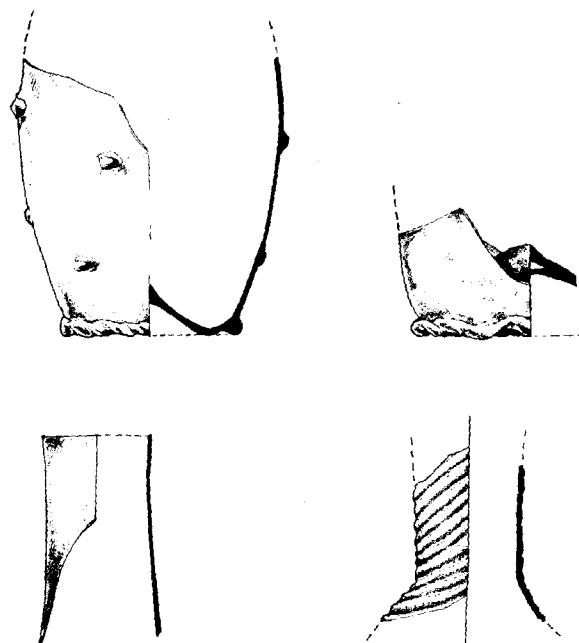
Među fragmentima stakla sa žućkastim tonovima mogle su se raspoznati sljedeće forme, ukrasi i fakture.

Ulomak zida čaše, sa proširenim gornjim dijelom, ukrašen je horizontalnim apliciranim nitima od stakla iste boje. Uži trup čaše ima na sebi *vertikalna rebra* ko-

ja su izvedena pomoću kalupa. Debljina stakla kreće se oko 1 mm. Po formi i gustini rebara, zatim po modelaciji gornjeg proširenog dijela i veličini, ova čaša odgovara poznatoj čaši iz Biskupa kod Konjica.⁸² Razlikuje se samo po apliciranim staklenim nitima i tonovima u boji, jer boja čaše iz Biskupa ima jednu smeđu nijansu. Sudeći po shematskom crtežu, bližu analogiju našoj čaši predstavlja čaša iz Donjeg Kaknja, koja ima i rebra i plastične niti. S obzirom na analogije, mora se pretpostaviti da je naša čaša imala i kupasto formirano dno i ojačan rub dna u formi grubo tordirane trake.

Sličnim čašama pripadaju i dva manja ulomka, na kojima se vide aplicirane staklene niti. Razlika je samo u boji niti, koja je ovdje plavkastosmeđa, a ne prozirna; i debljina stakla nešto je veća (do 1,5 mm).

Fragmenat stakla sa bojenim ukrasom

Fragmenti staklenih sudova

Na jednom ulomku raspoznaće se samo ukras u vidu rebara, koja su ovdje znatno rjeđa i plića.

Jedan ulomak potpuno ravnog zida čaše ukrašen je *aplikacijom* u obliku male kapi od staklene mase srebrnaste boje. U staklu se vidi mnogo sitnih mjehurića koji su tu zastali prilikomtopljenja.

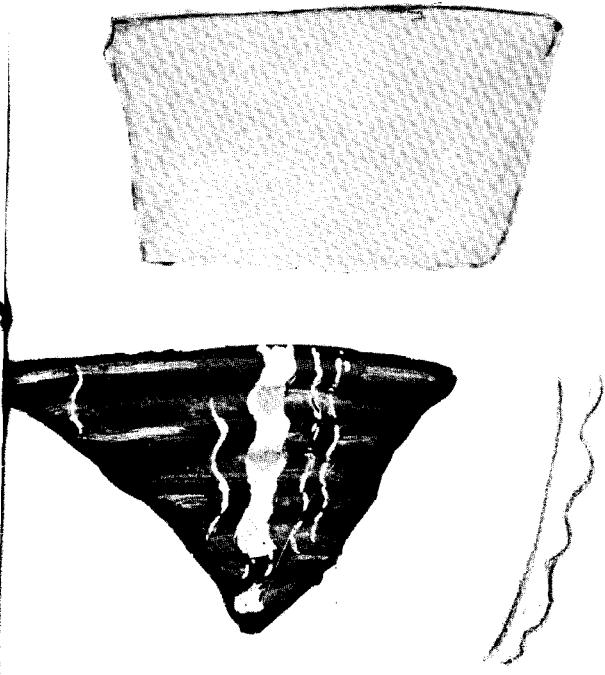
Cetiri fragmenata dna od četiri razne čaše sačuvala su i dijelove tordiranih traka koje su okruživale dno. Na tri ulomka raspoznaće se i kupaste forme dna, a dva imaju i dijelove zidova, koji su potpuno glatki i bez ukrasa.

Od boce potiče ojačani rub otvora koji ima formu prstena.

Nekoj boci pripadao je i fragmenat koji pokazuje ljevkastu formu gornjeg dijela trupa boce — od isturenog trbuha do suženog vrata.

Vjerojatno boci pripada i mali fragmenat na kojem se raspoznaće sitna gusta spiralno *uvijena rebra* (spiralna strigilacija).

⁸² M. Vego, Nadgrobni spomenici porodice Sankovića, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, Arheologija, 1957, str. 132—134 i Tab. V.

Fragmenti stakla

Od neke vrste fiole je i ulomak koji pokazuje cilindričnu formu promjera oko 3 cm te potpuno ravan i neprofiliran rub otvora.

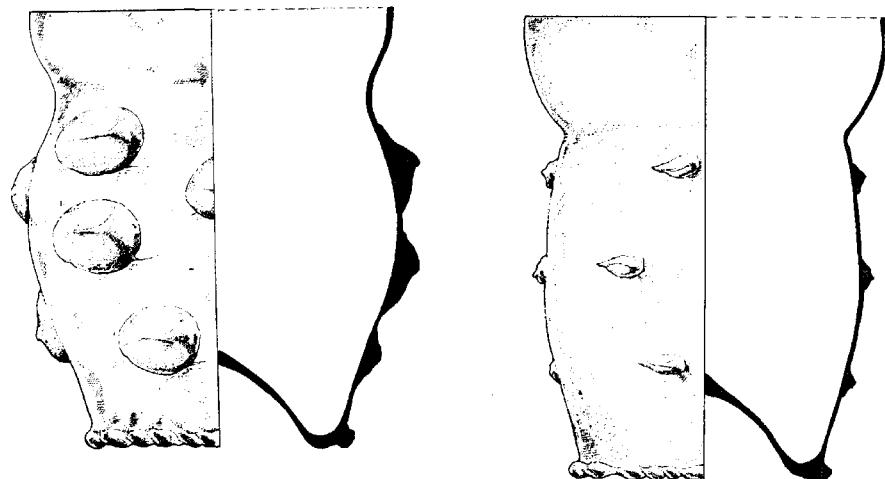
Oveći ulomak debelog stakla ima cilindričnu formu koja na obje strane pokazuje

neznatnu tendenciju širenja. (Dimenziije: dužina 11 cm, promjer otvora oko 6 cm, debljina zidova 3—4 mm). Na fragmentu se vidi i korijen snažne ručke. U fakturi je mnogo izduženih mješurića od zaostalih plinova. Na jednom dijelu vanjske površine nalaze se ostaci bojenog ukrasa, koji je izведен nanošenjem na već gotov sud. Cjelovit motiv ornamenta nije moguće utvrditi, ali se mogu zapaziti paralelne crvenkaste linije koje nekada formiraju trake, nizovi tačkica od smeđe paste (ostaci predstave grozda?) i ostaci ukrasa od olovno-sive paste.

Zbog pomanjkanja analogija, zasada nije moguće utvrditi cjelovitu formu suda kojemu je ovaj fragmenat pripadao. Ipak nam se čini da će to biti tip tzv. *putne čaše*, koja je poznata s početka XVI vijeka.^{82a}

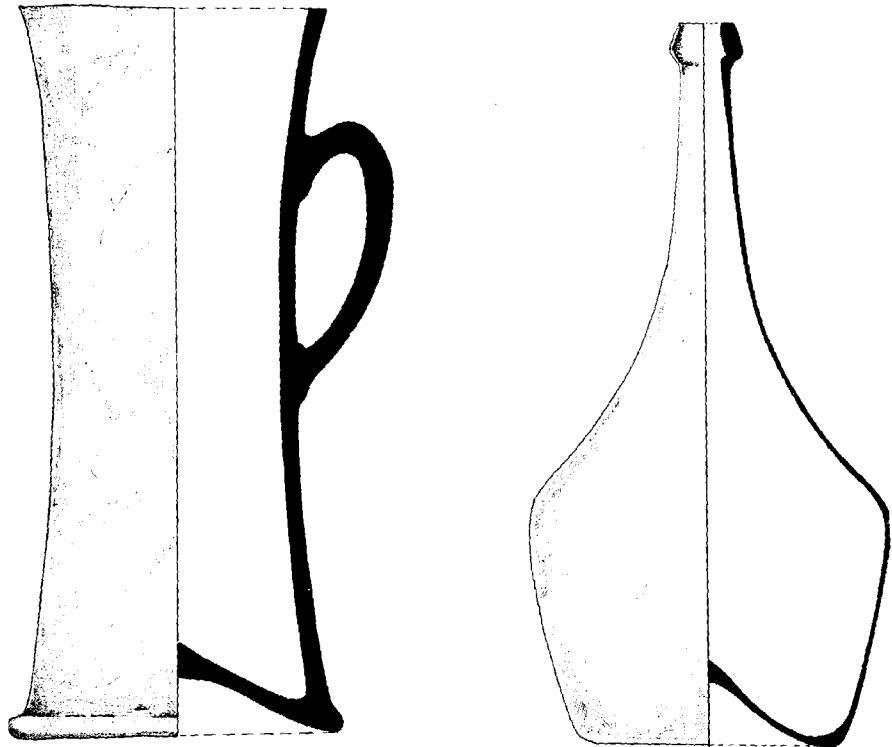
Tri druga fragmenta iste debljine i slične fakture mogla bi pripadati posudi iste vrste. To isto važi i za jednu malu masivnu ručku.

Od pet raznih čaša potiče 11 ulomaka *zelenkastoplavog stakla*. Na šest ulomaka sačuvani su ukrasi u vidu *apliciranih kapi* od iste staklene mase. Značajno je da je veličina kapi različita; na jednom ulomku kap je sitna i izdužena sa ostrim hrbatom; na drugom je kap srednje veličine i gotovo zaobljena; na ostalim kapi su znatno krupnije, ovalne su ili zaobljene i imaju plastična rebra.

*Oblici čaša
(rekonstrukcija)*

*Forme staklenih
sudova
(rekonstrukcija)*

Dva ulomka zelenkastoplavog stakla pokazuju sasvim jednostavne i neprofilirane rubove otvora, dok za jedan fragmenat može se reći da je pripadao sudu većih dimenzija jer pokazuje samo neznatne krvine.

Na jednom komadu vidi se ostatak dna — dio tordirane trake i kupasto izbočenje.

Poznato je da se ovo zelenkastoplavo staklo naziva »šumskim« i da je njegova proizvodnja počela u Njemačkoj negdje krajem XIV ili početkom XV vijeka.⁸³

Jedan ulomak neprozirnog tamnosmeđeg stakla od nekog većeg suda ima na sebi duboke i gусте strigilirane brazde horizontalnog smjera. Okomito na ove brazde teče nekoliko širokih linija ornamenta izvedenog bijelom bojom; najveći dio boje sa ovih ukrasnih linija već je otpao, ali je za sobom ostavio jasne tragove. U udubljenim horizontalnim linijama naziru se ostaci zlatne boje.

Nalaz 5—6 grumenova tamnosmeđe staklaste mase u predvorju gornje palače

kao da indicira proizvodnju crne staklene paste na Bobovcu. Ovo grumenje je vjerojatno polufabrikat ili nuzproizvod u tehnološkom postupku taljenja željezne rudače koja ponekad sadrži i određenu količinu silikata.

Razumije se, ova moja zapažanja predstavljaju samo ukazivanje na dosta siromašne i ne sasvim provjerene tragove. Stručnjaci za povijest tehnologije stakla moći će, svakako, o tome reći nešto više.

ORUŽJE I BOJNA OPREMA

Arheološko iskopavanje nije dalo mnogo primjeraka starog oružja i bojne opreme. Ipak, ovi primjerici, zajedno sa likovnim predstavama oružja na kamenoj plastici, znaće vrijedan doprinos upoznavanju našeg srednjovjekovnog oružja.

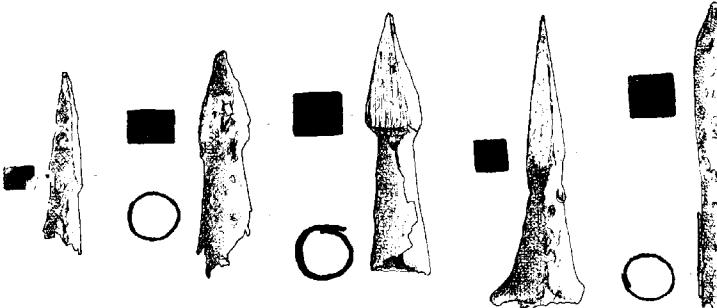
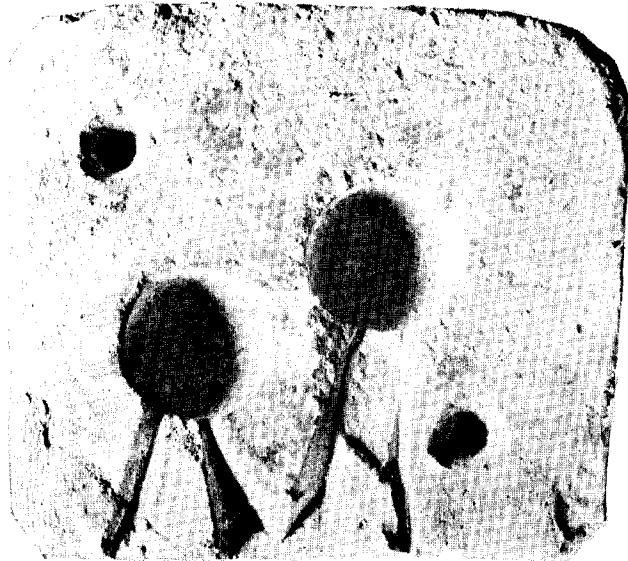
⁸³ Enciklopedija likovnih umjetnosti Jugoslavenskog leksikografskog zavoda — uz pojam »staklo«.

Na čitavom Bobovcu nađeno je svega 5—6 vršaka željeznih strijela, i to razbacanih, odnosno zagubljenih svuda po gradu. To su strelice sa tulcem, prosječne dužine 6 cm.

Zanimljiva je skupina kamenih projektila za praćke koja je nađena pretežno u ruševinama. Koliko nam je poznato, ovi projektili jajolike forme (primjer 3—9 cm) sve do sada nisu bili zapaženi na našim srednjovjekovnim arheološkim nalazištima. Iz pisanih izvora se zna da je ova vrsta oružja bila u relativno širokoj upotrebi još u XV vijeku i da je rukovanje praćkom zahtjevalo posebnu vještinu.⁸⁴ Projektili za praćke uzimani su, odnosno birani iz rječnih nanosa, ali ipak, njihova mjestra nalaza u arheološkim slojevima ne ostavljaju sumnje u njihovu funkciju.

Kamenih kugli bilo je u tri veličine, promjera 12,15 i 30 cm. One su, po pravilu, klesane od krečnjaka i nalažene su po raznim mjestima kraljevskog dvora i kuli na Braniču. Karakteristično je da su uz obje dvorske kapije nađene i skupine od po 3—4 kugle najvećeg formata; gotovo nema sumnje da su ove velike kugle bile predviđene za ručno valjanje niza strmina, prilikom neprijateljskog juriša.

Kameni kalup za izlivanje puščanih zrna

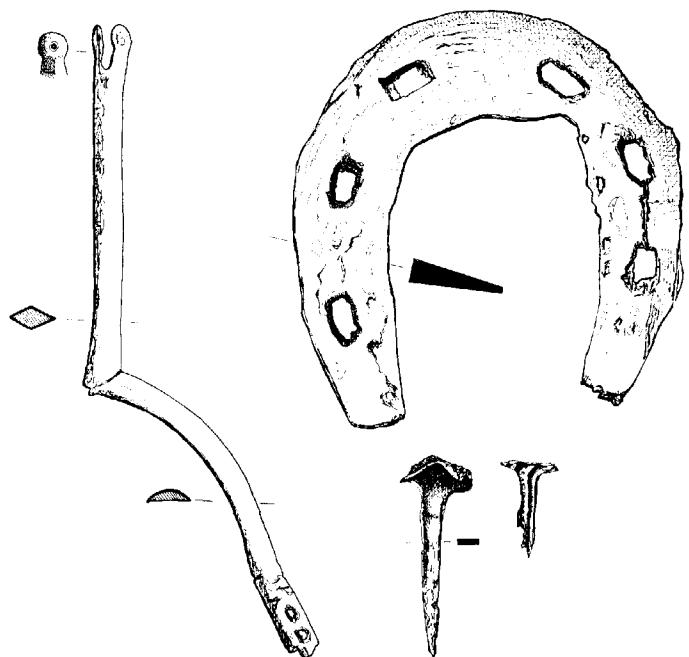

Vršci strelica (veretoni)

Zanimljiv nalaz predstavlja i dio kamennog kalupa za izlivanje olovnih puščanih zrna. On je naden u najstarijem sloju ruševina u sjeveroistočnom uglu donje palače, ali je i ovdje sa srednjovjekovnim arheološkim materijalom bilo i pojedinačnih predmeta turske provenijencije.

⁸⁴ August Demmin Die Kriegswaffen, Leipzig, 1891, S. 875—879.

Dio gotičke mamuze i konjska potkovica

U svakom slučaju, ovaj nalaz kalupa je rijedak i zanimljiv; osim užeg kalupa, ovde su jasno vidljivi kanalići za nalivanje i za oticanje eventualnog viška olova; tako je dokumentiran i čitav tehnološki postupak za izlivanje olovnih puščanih zrna.

U čistom srednjovjekovnom sloju, u kuli na kraju šireg predvorja kraljevskog dvora, nađen je i dio brončane (?) mamuze. Izduženi ravnji krak luka i dugački trn na kojem je nekada stajao točkić tipološki opredjeljuju ovu mamuzu među tzv. gotske ostruge XIV i XV vijeka.⁸⁵

Likovne predstave oružja nalaze se na heraldičkim simbolima, likovima pokojnika, na nadgrobnim pločama i nekim improviziranim crtežima urezanim u kamenu.

Na ulomcima dovratnika sa druge dvorske kapije nalazi se par primitivnih crteža strijelaca urezanih oštrim željeznim predmetom. Iako crteži nemaju neke umjetničke vrijednosti, zanimljivi su jer predstavljaju slučajnu improvizaciju običnog čovjeka, koji je pokušao da nacrta svog druga — ili samoga sebe — na strazi.

Predstava kacige precizno je izrađena u visokom reljefu na grbu koji je stajao iznad druge dvorske kapije. Kaciga pripada tipu Topfhelm (lonac), a specifičnost joj je naglašeni vizir i jaki šavovi oko svih rubova.

Na fragmentima nadgrobnih ploča vidi se gotovo čitavi oklop, dijelovi pancirne košulje, pojas za nošenje mača, štit i mač u dvije različite varijante.

Predstava oklopa na fragmentima nadgrobnih ploča je, uz oklop Hrvoja Vukčića sa minijature u njegovom Misalu, jedini autentični dokumenat o bližem izgledu oklopa kojim su se služili feudalci srednjovjekovne Bosne.

Pojaš za nošenje mača na ploči kralja Ostoje predstavlja krasan primjerak pojasa, koji je i kao dio nošnje u srednjovjekovnoj Bosni bio na velikoj cijeni i u širokoj upotrebi.

Vrijedna je također i predstava koplja čiji željezni vršak ima snažna rebra, a čitava dužina koplja odgovara visini ljudskog stasa.

Iz malog detalja (krsnice) na ploči kralja Ostoje može se zaključiti i o pravom izgledu čitavog mača; to je tzv. gotski mač

sa širokim krsnicama i dugim sječivom koji je bio u širokoj upotrebi tokom srednjeg vijeka; posebno i u našim krajevima.

Naročito je zanimljiva predstava mača na fragmentima ploče kralja Tomaša. Filigranski ukrasi na koricama pokazuju da je mač predstavljao pravo umjetničko djelo. Vrlo je vjerojatno da je to onaj isti mač koji je kraljica Katarina u oporuci bila namijenila svojoj djeci, u slučaju ako se vrate na kršćansku vjeru.⁸⁶

Metal

Predmeti od metala, nađeni tokom arheološkog iskopavanja na Bobovcu, relativno su raznovrsni i mnogobrojni. O metalnim predmetima koji spadaju u oružje ili u odgovarajuću bojnu opremu govorili smo u prethodnom odjeljku.

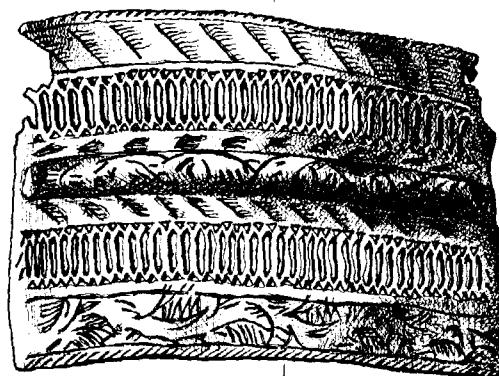
Svakako je najbrojnije zastupljeno građevinsko željezo, i to u vidu raznih čavala, okova i sl.

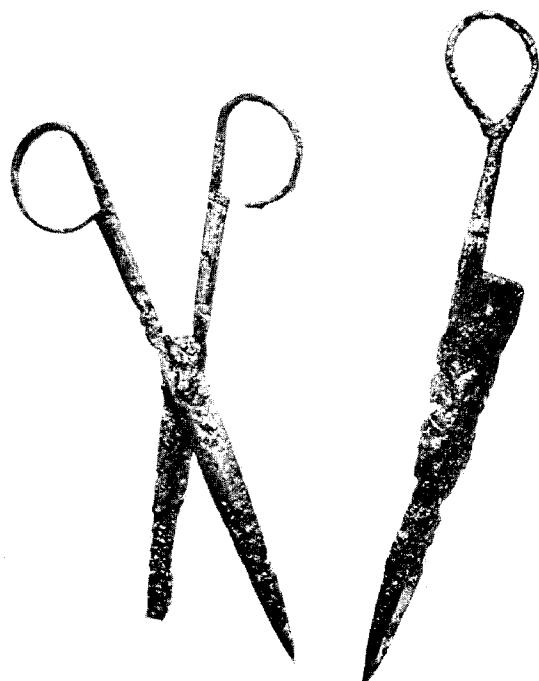
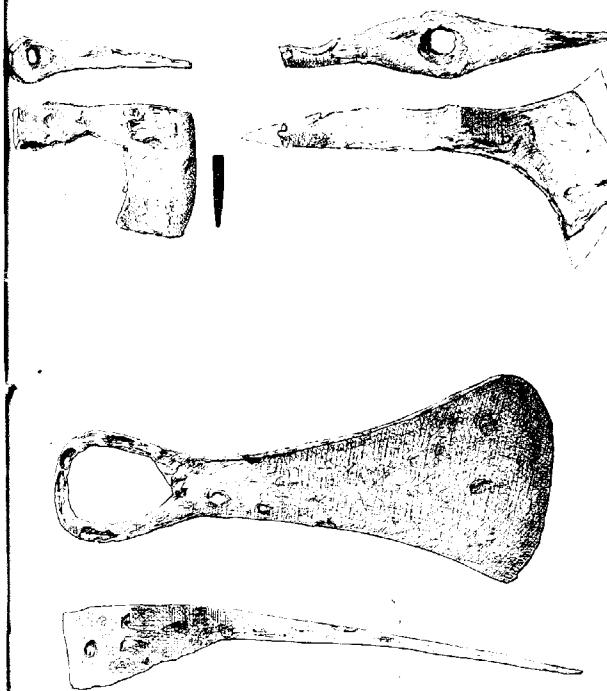
Drugu veću skupinu čine sprave za zaključavanje i njihovi dijelovi. To su razni ključevi, kvake, katanci (lokotii), šarke i dr.

⁸⁵ Op. cit., 620—623; R. Zschille und R. Forrer: *Der Sporu in seiner Formenentwicklung*, Berlin, 1891.

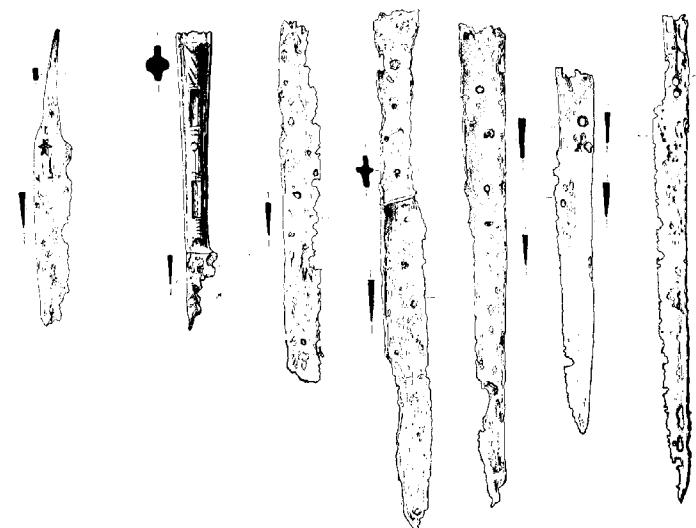
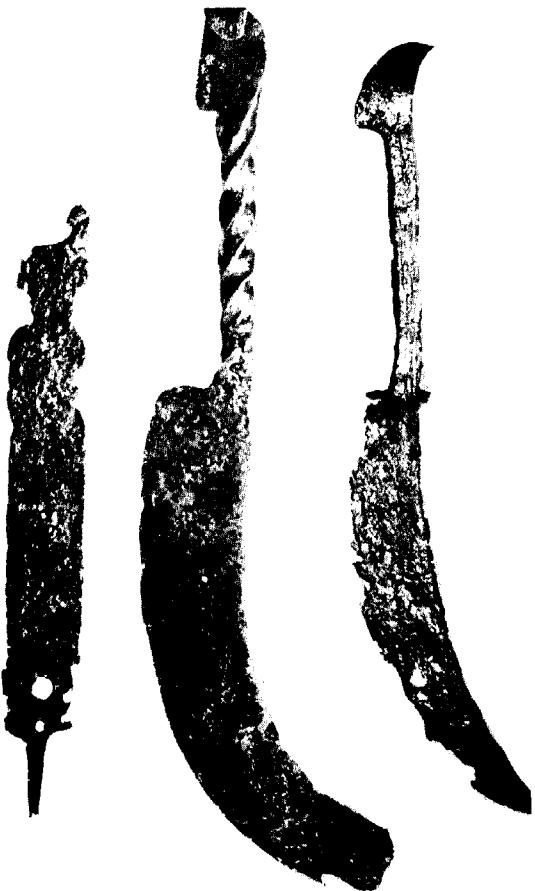
⁸⁶ Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I, p. 509—511.

Pozlaćeni okov za korice mača

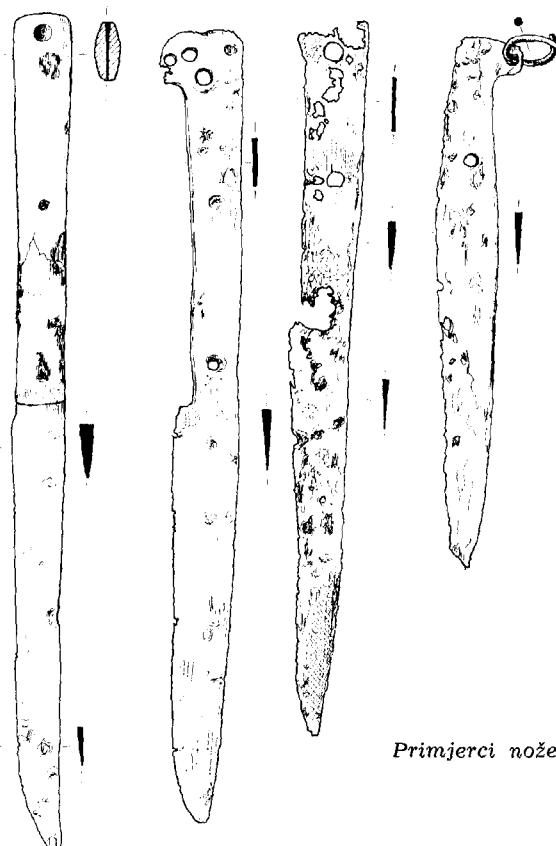

Primjerci raznih alatki

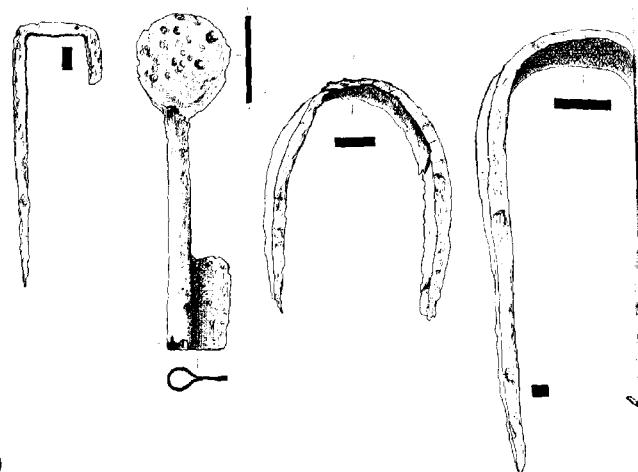
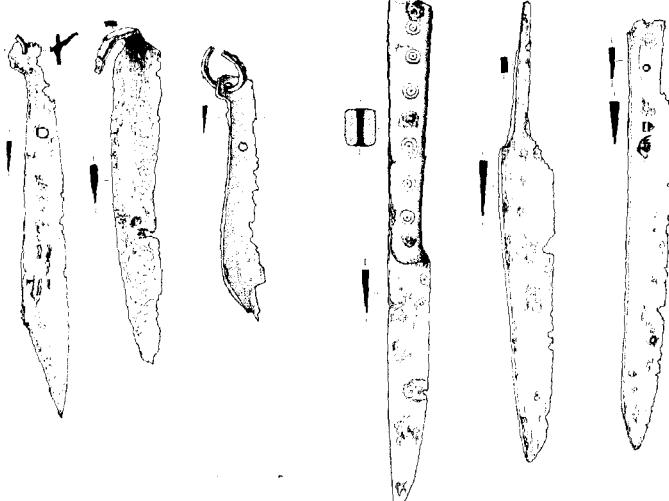

Među domaćim alatom preovlađuju noževi, ali ima i kosjerića za obrezivanje loze, kožarskih noževa, dubača; nađeni su i pojedinačni primjerci minijaturnih sjekira i trnokopa. Među noževima se nalazi i nekoliko britvi za brijanje.

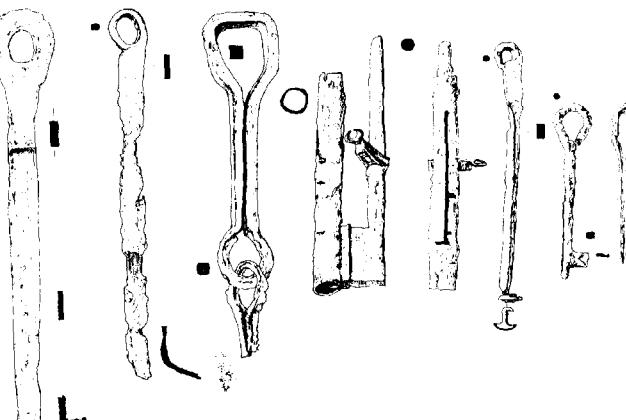
Na jednom nožiću vidi se i majstorski znak u vidu stiliziranog ljiljana.

Primjerci noževa

Sprave za zaključavanje

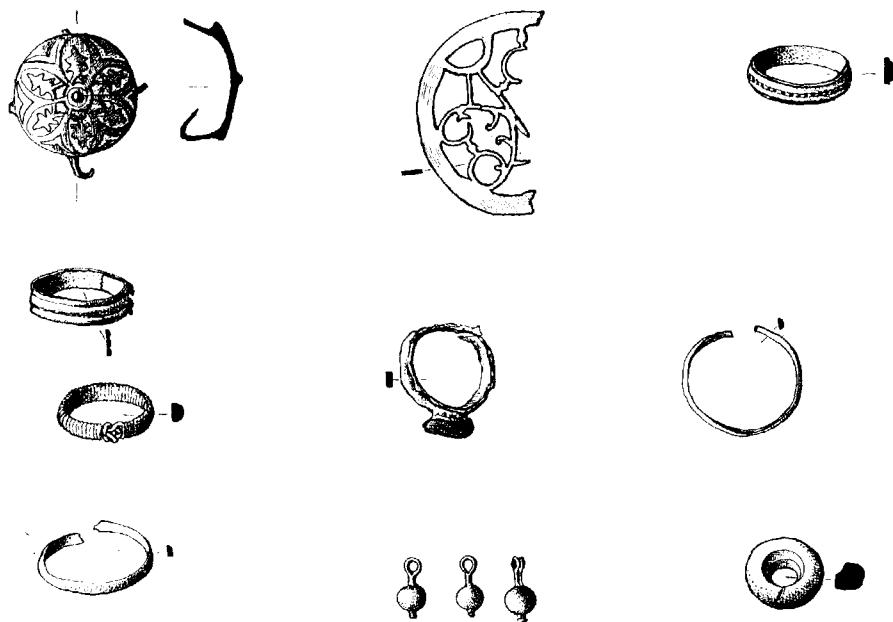

Neki od noževa imali su i koštane drške sa ukrasima u vidu minijaturnih kružića.

Najveći broj alatki i metalnih predmeta uopće nađeno je u ruševinama kraljevskog dvora. Pošto su upravo ovdje arheološki slojevi bili neizdiferencirani, to se mora računati s tim da neki od ovih predmeta potiču i iz turskog doba (do kraja XVI vijeka). Međutim, na predmetima se nije mogla zapaziti neka specifično turska ili uopće orijentalna osobina.

O crkvenim zvonima govori se u poglavljju o grobnoj kapeli.

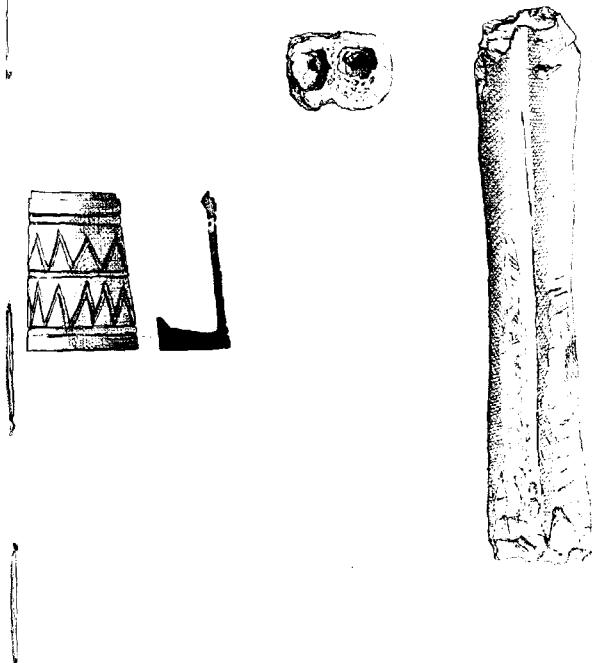
Primjeri raznog nakita

REZBARENA KOST

Tokom arheološkog iskopavanja na Bobovcu je nađeno i nekoliko zanimljivih primjera rezbarene kosti.

Rezbarena kost

Najvredniji je svakako lik ženske osobe na pozlaćenoj kosti (dimenzije: najveća visina 6 cm, širina 2,7 cm). Osnovni stav, s energično ispruženim kažiprstom, očito ima simboličko značenje, pa se stoga vjerojatno radi o nekom svetačkom liku, iako je kosa, pozadi skupljena u punđu, pažljivo očešljana a punačko lice ima i malo senzualan izraz. Teško je objasniti i nesrazmjerne veliki kolut na glavi koji podsjeća na ogroman niski turban. Ni funkcija ovog koštanog reljefa nije jasna; po osnovnom obliku mogao bi to biti dio pokretnog oltara, što izgleda vjerojatnije nego tumačenja da je to drška bodeža (kako sam ranije mislio).

Svakako, u analizi ove zanimljive skulpture zadnju riječ treba da daju specijalizirani istoričari umjetnosti.

U istom prostoru — aneksu gornje palače, nađena je i minijaturna piksida od bjelokosti, rađena solidnom zanatskom tehnikom (dimenzije: visina 3,3 cm; promjer dna 3,2 cm; promjer grla 2,5 cm). Na dnu pikside, sa vanjske strane, raspoznaju se tragovi grimizne boje. Ni njezina funkcija nije jasna; posude takve forme često su služile kao relikvijari, ali nisu isključene i druge utilitarne svrhe.⁸⁷

Rezbarena kost

U ruševinama kule na Visu nađena je koštana cijev sa dvije šupljine na kojoj se raspoznaju tragovi grube obrade nožem (dimenzije: dužina 11,5 cm, promjer oko 2 cm). Dobiva se dojam da je netko pokušao da od ove kosti napravi svirala (dvojnici?).

Na par noževa sačuvane su koštane drške ili njihovi dijelovi, a na nekima se raspoznaju i ukrasi u vidu sitnih kružića izvedenih šestarom.

Kada se ima u vidu ovih nekoliko predmeta sa Bobovca, zatim pojedinačni fragmenti rezbarene kosti iz Sutjeske i Vrandućkog Varošića, može se opravdano zaključiti da je i u srednjovjekovnoj Bosni, kao i u ostaloj Evropi toga vremena, i kost služila za umjetničko oblikovanje.

NALAZI ŽITARICA I OTPADAKA HRANE

Za proučavanje načina ishrane, te upoznavanje biljnih i životinjskih vrsta i vajrijeteta koji su srednjovjekovnom čovjeku služili za ishranu, od značaja su nalaži nekoliko vrsta ugljenisanih žitarica i životinjske kosti koje su kao otpaci hrane nađeni po ruševini grada.

Tako su u predvorju donje palače kraljevskog dvora, desno i lijevo od samog ulaza, konstatirani ostaci spremišta za žito i ugljenisana pšenica, ječam i proso. Manje količine pšenice nadene su i u prizemlju gornje palače, gdje su konstatirani i ostaci drvenog sanduka u kojem je pšenica bila pohranjena.

Životinjske kosti, koje mahom predstavljaju otpatke hrane, nalažene su po ruševinama gotovo svih objekata, osim crkve. Izuzetno velike koncentracije životinjskih kostiju konstatirane su: ispod ulazne galerije u gornju palaču, u kuli osmatračnici u širem predvorju kraljevskog dvora i u kuli na Visu. Svi ti položaji su stražarska mjesta, pa je opravdano zaključiti da je meso igralo važnu ulogu (vjerojatno najvažniju) u ishrani vojnika.

O vrstama životinja koje su se upotrebjavale za ljudsku hranu, bez detaljnih specijalističkih istraživanja, može se reći samo ovo: kosti koze i ovce su najbrojnije; govedo je neusporedivo rijede, a svinja i jelen su sasvim rijetki. I od peradi konstatirani su samo rijetki ostaci (kosti pileta u zemljjanom loncu sa gornje terase u predvorju donje palače).

Pisani historijski izvori

Neposredni podaci pisanih izvora o Bobovcu javljaju se u vremenskom dijapazonu od 1350. do 1463. godine. Vijesti su, za bosanske prilike, relativno mnogobrojne, ali po sadržaju jednolične i siromašne. U njima je Bobovac najčešće spomenut kao mjesto izdavanja pojedinih isprava ili pisma, rjeđe kao mjesto primanja diplomatskih delegacija ili kao poprište vojnih i političkih zbivanja.

Da bi se dobio neposredan uvid u funkcioniranje Bobovca kao vladarskog dvora u svjetlu pisanih dokumenata, smatrali smo da je najbolje donijeti kratka regesta prema njihovom kronološkom slijedu.

Prije toga, bit će od koristi da ukažemo na najdramatičnije trenutke u povijesti Bobovca, koji pokazuju da je ovaj grad u očima suvremenika predstavljao »ključ« kraljevstva bosanskoga. Tko god je pokušavao da se domogne bosanskog prijestola ili da sruši temelje bosanske države, jurišao je na Bobovac.

Već prvo spominjanje Bobovca u pisanim izvorima (1350) pokazuje ovaj grad kao glavni cilj vojnog pohoda, a u isto vrijeme i kao dovoljno jaku tvrđavu da odoli brzim ekspedicionim odredima cara Dušana.

U dinastičkim sukobima 70-tih godina, između bana Tvrtka i njegova brata Vučića, opet je Bobovac odigrao presudnu ulogu. Zapovjednik Bobovca Stjepan Rajković podržao je Tvrtka, a taj njegov čin svakako je bio važan, ako ne i odlučujući momenat za ishod borbe.

Knez i kasniji vojvoda Juraj Radivojević odigrao je značajnu ulogu na Bobovcu u vrijeme smrti kralja Dabiše. U tom času on je pomogao Dabišinoj udovici Jeleni da dođe na kraljevski prijesto. Da ga je to njegovo držanje izlagalo opasnosti, vidi se

iz činjenice što je u to vrijeme svu svoju porodicu bio sklonio u Dubrovnik.

Ovaj velikaš, zajedno sa svojim bratom Vukićem, bio je na Bobovcu i u vrijeme zatočeništva kralja Ostaje (1404—1408). Koliko je ta pomoć Ostoji bila važna, vidi se po veličini i vrijednosti feudalnih dobara koja su Radivojevići dobili kao nagradu.

Najteže dane (osim 1463. g.) Bobovac je preživio od polovine 1404. do polovine 1410. godine. U toku nepunih šest godina grad je šest puta prelazio iz ruke u ruku. Suparničke vojske predvodili su, sa bosanske strane protukraljevi Tvrtko II i Ostoj, a sa ugarske dva bana, Ivan Morović (Maroth) i Pavao Bešenje (Besenyö), zatim jedan od najsposobnijih vojskovođa toga vremena Pipo od Ozore, te i sam kralj Žigmund, najmoćniji vladar tadašnje Evrope.

Konačno, osvajačka vojska koju je predvodio lično sultan Mehmed II Osvajač, uputila se direktno ka Bobovcu, smatrajući da će zauzimanje ovog grada biti i najvažniji akt u osvajanju bosanskog kraljevstva.

1349—1350. god.

U ratu protiv bana Stjepana II Kotromanića, srpski car Dušan opsjedao je Bobovac, ali ga nije mogao zauzeti.

Vijest na temelju nepoznatog izvora donosi M. Orbini (Kraljevstvo Slovena, 39, Beograd, 1968), te neki dubrovački kroničari, kao npr. G. Resti.

(Chroniche di Ragusa u izdanju Jugoslavenske akademije: Monumenta spect. historiam Slavorum merid. XXV, Zagreb, 1893, 132—3.)

1. nov. 1356. god.

Ban Tvrtko sa majkom dariva bosanskom biskupu dobro Dubnicu, u Usori.

(»Datum in curia nostra sub castro Boboch«;

L. Thallóczy, Studien, S. 331—332.)

Između 1370. i 1374. god.

Ban Tvrtko s majkom i bratom Vukom darovali su neke posjede Stjepanu Rajkoviću i bratu mu Vuku za zasluge što su sačuvali grad Bobovac za Tvrktka i što su izmirili Tvrktka i Vuka. Darovani posjedi su u Bosni i Usori.

(Duro Šurmin, Acta croatica I, p. 85—86;)

J. Šidak, Zbornik radova Fil. fakulteta u Zagrebu, 1955, str. 40—45.)

9. februara 1375. god.

Ban Tvrtko oslobađa Dubrovčane carine.

(... pisano pod Bobovcem;

Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, br. 81.)

Prije 1376. 7. februara

Ban Tvrtko traži od Dubrovčana da mu isplate stonski dohodak.

(... pisano u našem gradu u Bobovci;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 82.)

20. oktobra 1387. god.

Pod Bobovcem je pisano vjerovno pismo kralja Tvrktka za poslanika Ciprijana Spličanina na latinskom jeziku.

(»Datum sub castro Bobouac«;

Dr G. Čremošnik, GZM, 1950, str. 197 i 133.)

18. januara 1398. god.

Kraljica bosanska Jelena, udovica Dabišina, daje razrješnicu računa protovestijara Žorete.

(... pisano u Bobovci; Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 254.)

1403. 25. juna

U pismu poslaniku kod vojvode Sandalja Hranića Kosače, Dubrovčani spominju kako se u vrijeme smrti kralja Dabiše Juraj Radivojević nalazio na Bobovcu, dok je svu svoju obitelj bio sklonio u Dubrovnik.

(Lett. di Lev. 4,29 — 25. VI. 1403.)

1404. sredinom maja

»Hrvoje diže vojsku i dođe pod grad Bobovac, gdje je boravio kralj Ostojas kraljicom Kujavom i djecom, i gdje se čuvala kraljevska kruna. Ostaja nekako pobježe iz grada i krenu u Ugarsku, ostavivši ženu i djecu.

(M. Perojević, Napretkova Poviest, str. 410, citiran i Pucić, op. cit., 54.)

1404. jun

Ugarska vojska pod zapovjedništvom bana Ivana Morovića, zauzela je Bobovac i predala ga kralju Ostoji.

(F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, str. 185 i bilj. 104, u kojoj je citiran Pucić, 79—80;)

Féjér, Codex diplomaticus regni Hungariae, X, 4, p. 388.)

1404. god.

Za zaštitu kralja Ostije (na Bobovcu) još su velikaši bosanski dozvolili da se na Bobovcu ostavi jedna četa ugarskih vojnika.

(F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, str. 185, bilj. 105; citiran Féjér, X, 4, 388.)

1405. 28. XI

U povelji ugarskog kralja Žigmunda kojom nagrađuje bana Ivana Morovića kaže se kako su »nevjerni velikaši rečenog kraljevstva bosanskog htjeli isključiti kralja Ostiju iz ... kraljevstva«; Stoga je poslao bana Ivana Morovića (u junu 1404. g.) u pomoć Ostoji. »Ban Ivan sam sa šest svojih četa i svojom jakom vojnom silom prodre u rečeno bosansko kraljevstvo, probri, popali i druge štete nanese posjedima, imanjima i kotarevima nevjernih Bosanaca, te glavni grad kralja Ostije, zvan Bobovac (Babowch), gdje se čuva kruna bosanskog kraljevstva i gdje je boravila svjetla gospođa žena kralja Ostije sa svojom djecom, zauze i primi u svoje ruke.«

(Starine J. A., 39, 243; Fejer, Codex diplomaticus regni Hungariae X, 4, p. 388.)

1406. god.

Sigismund u ljetu 1406. g. povjeri vojnu temišvarskom knezu Pipu od Ozore. Vojska prodre duboko u Bosnu, opljačka

zemlju, spali dvije kuće bosanskog kralja, te zatim uđe u grad Bobovac, gdje je zbaćeni Stjepan Ostoja boravio. Pipo od Ozore smjesti u Bobovcu svoju vojsku i često je iz njega provaljivao u okolicu da pljačka.

(Podaci u listini kralja Sigismunda od 17. juna 1407. i 7. decembra 1407. — »... Quoddam castrum Babouch nuncupatum, in medio dicti regni Bosne situatum, pro tunc et nunc nostris pre manibus habitum... ad tenendum et conservandum... sibi tradi postulavit.«;

F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Zagreb, 1902, bilj. 159.)

27. okt. 1406. god.

Kralj Ostoja je bio zatočen u Bobovcu i molio je Dubrovčane da mu pošalju lađu. Dubrovčani javljaju hercegu Hrvoju da će poslati lađu.

(»Razumismo šta nam upisa jer' bi Ostoja hotil' iziti iz' Bobovca i priti u naše mesto...«;

Lj. Stanojević, op. cit., I, br. 483.)

1407. god.

U drugoj polovini augusta ili početkom septembra 1407. godine ugarski kralj Žigmund je provalio sa jakom vojskom u Bosnu; u toj kampanji pomogao mu je i Pipo od Ozore time što mu je sa Bobovca poslao tri odabrane čete plemića, vitezova i plaćenika (»... cum tribus excellentibus vexillis hominum nobilium, militum et clientum armatorum.«).

Nakon dolaska Žigmunda u Bobovac, Pipo mu je predao grad (»... iam dictum castrum Baboch nobis volentibus ad manus nostras honorifice et fideliter resignavit.«).

(Povelja kralja Žigmunda od 7. decembra 1407. g. — citirana kod F. Šišića, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, str. 199, bilj. 174 i 175.)

1407. 11. septembra

Ugarski kralj Žigmund izdao je toga dana jednu povelju »u našem poljskom stanu kraj grada zvanog Bobovac« (in descensu nostro campestri prope castrum Babunz vocatum»).

(Citirano kod Šišića, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, str. 199, bilj. 175.)

28. decembar 1408. god.

Kralj Ostoja dariva braći Radivojevićima (knezu Jurju, knezu Vukiću i njegovim sinovima) razne posjede u Dalmaciji i Humu za učinjene mu usluge dok je bio protjeran s prijestolja u Bobovac (»stetimus in quodam loco nunenpato Bobovaz«).

(Fermendžin, Acta Bosnae, 87—89.)

1410. god.

Bobovac i Vranduk pali su u ruke ugarske vojske pod zapovjedništvom bana Pavla Bessenyo-a negdje početkom 1410. g. (prije 4. marta).

(Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, 221. i bilj. 62, u kojoj je citiran Dipl. ragus., p. 191, 194.)

1410. 30. V.

U pismu Dubrovnika kralju Žigmundu navodi se kako dubrovački trgovci trguju sa vojskom u Bobovcu i u drugim tvrđavama.

(Diplom. ragus., p. 191.)

28. aug. 1415. god.

U Bobovac su ljudi kralja Ostoje odveli kneza Pavla Pavlovića, nakon pogibije njegova oca kneza Pavla Radinovića.

(Nikola Jorga, Notes II, 150—151.)

1418. god.

Kralj Ostoja daruje neke zemlje u Hu- mu i Krajini vojvodi Jurju i knezu Vukiću (Radivojevićima).

(»I stah v gednom Bobofci...«;

F. Miklošić, Mon. serb. br. 324; E. Fermendžin, Acta Bosnae, 106; I. Lucius, Memorie di Trau, p. 391.)

5. III 1419. god.

Kralj Stjepan Ostojić potvrđuje Dubrovčanima stare povelje svojih prethodnika u gradu Zvečaju.

U povelji se navodi: »...toga pridošva slavni dvor' kralev'stva mi u grad' Bobovac, plemeniti mužje slavnog grada Dubrovnika...«

(Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 579.)

2. sept. 1427. god.

Kralj Tvrtko II ostavlja prijestolje grofu Hermanu Celjskom i njegovim mu-

škim potomcima, ako bosanski kralj ne bude imao zakonitih potomaka. Povelja je izdata u gradu Bobovcu.

(Fejer, Cod. dipl., X, 6, p. 900—901; Kukuljević, Arhiv II, Razd. I, p. 24.)

1429. 2. decembra

U jednom uputstvu svojim poslanicima dubrovačko Vijeće umoljenih kaže da kralj mora biti u Visokom, Sutjesci ili u Bobovcu.

(Cons. Rag., 128, 2. XII 1429.)

24. augusta 1435. god.

Kralj Tvrtko II iz Bobovca piše bosanskom vikaru Jakovu de Marchia da ne izgoni fratre iz Bosne i utvrde Jajca.

(E. Fermendžin, Acta Bosnae, p. 146.)

August 1439. god.

Kralj Tvrtko II potvrđuje da se pred dubrovačkim poslanicima zakleo u Bobovcu knez Ivaniš Pavlović na njegov ugovor s Dubrovčanima.

(Lj. Stojanović, op. cit., I, 532.)

3. juna 1444. god.

Kralj Tomaš stavlja se pod zaštitu Janka Hunjadija. Isprava je pisana u Bobovcu.

(L. Thallóczy, Studien, S. 366—368.)

3. juna 1444. god.

Kralj Tomaš obećaje Janku Hunjadiju, koji mu je pomogao da dođe do prijestolja, da će mu biti prijatelj i pomoći mu u nuždi. Zavjernica je pisana na Bobovcu.

(»Datum in castro... Bobowacz«;

L. Thallóczy, Studien, S. 366—368.)

20. VII 1444. god.

Dubrovački poslanici su pisali Republički pismo iz Bobovca 10. aug. 1444. god. i odgovor su dobili 20. aug. 1444.

(Nikola Jorga, Notes II, 406.)

10. aug. 1444. god.

Poslanici dubr. Nikola Đordić i Marin Mihailov Rastić pišu pismo iz Bobovca svojoj vlasti.

(Nikola Jorga, Notes II, 405—406.)

U izvoru se navodi »in Bobovaz«.

1449. 19. juna

Dubrovčanin Radič Mišetić, koji je umro u Fojnici, oporučno ostavlja pet dukača crkvi na Bobovcu, s time da oni moraju biti investirani u kuće za stanovanje Male braće.

»in Bobovaz in ghiesia duc. 5 chelli dosseno investir in le chase delle habitation dellli fratri menori.«;

Test. Not. 14, 123', 19. VI 1449.)

18. jula 1451. god.

Dubr. vlada odgovara svojim poslanicima Ranjini i Gunduliću, akreditovanim kod bosanskog kralja, koji su 15. jula pisali pismo iz Bobovca.

(Nikola Jorga, Notes II, 451.)

18. dec. 1451. god.

Kralj Tomaš sklapa ugovor s Dubrovnikom protiv hercega Stjepana Kosače.

(»Pisa... u našem stonom mistu u Bobovcu«;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 697.)

24. jula 1457. god.

Kralj Tomaš preporučuje svoga poslanika Nikolu Testu papi Kalikstu III.

Pismo je pisano pod Bobovcem /»Datum sub castro nostro regali Bobouaz in oppido Sutischa«/.

(E. Fermendžin, Acta Bosnae, 231; Lj. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München —Leipzig, S. 413.)

1459. 10. februara

U pismu kralja Tomaša, upućenom varadinskom biskupu Ivanu Vitezu, kaže se, između ostalog:

»U ponedeljak (29. siječnja) pred našim dolaskom (u Jajce) provalila je naime velika turska vojska, kad je čula da ćemo doći, u sredinu našega kraljevstva i došla pod naš kraljevski grad Bobovac, u kojem smo, kako smo vam kazali, ostavili našega spomenutoga sina, pa onda je došla pod drugi grad, po imenu Vranduk. U toj su vojsci tri kapetana: vojvoda Isabeg, sin pok. Ishaka, drugi Parizbeg, treći Lazunbeg, koji drži grad Bihor. Kako i sada rečena vojska ondje stoji i boravi, to ne prestaje nanositi nam razne i svakovrsne šte-

te, hvata naime naše čete, grabi imanja, pali kuće, siječe voćke i vinograde, kako inače nisu običavali činiti. Turci su nam također odveli naše čete iz najtvrdih mješta, i toga inače nikad nijesu mogli učiniti. I ako ti Turci nastoje zakrčiti put rečenom našem sinu, kako su nam prije smetali pri povratku, to ćemo ipak uložiti toliko truda, pomnje i revnosti, da naš rečeni sin izade iz grada Bobovca kraj nekih utvrđenih mješta, i da ga što moguće prije poslajemo u Smederevo, kako smo vam obećali. [...] No hoćemo da to znade vaše prečasno gospodstvo, kako nam javljaju naši prijatelji, koji su u to upućeni, da će, bez dvojbe, čim popusti vrijeme i snijeg okopni, doći na zator našega kraljevstva čitava sila Sultanova.«

(Prijevod M. Perojevića u Napretkovoj Povijesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 546; citiran Thallóczy, Studien, S. 99—101; original na latinskom jeziku objavljen u zborniku Nagy I. è Nyary A. Magyar dipl. emléké I., Budapest 1875, 101.)

11. juna 1459. god. u Milanu.

Vojvoda Frančesko Sforca piše da je dobio pismo od bosanskog kralja Tomaša da mu se sin ženi kćerju despota Lazara Brankovića i u početku pisma kaže: »Acceptimus litteras serenitatis Vestrae datas in regio eius castro Bobovaz« (Primili smo pismo Vaše svjetlosti, izdato u Vašem kraljevskom gradu Bobovcu).

(L. Thallóczy, Studien, S. 94—95.)

1461. god.

Dubrovčanin Mileta Radičević oporučno ostavlja dva dukata za crkvu na Bobovcu (»Item in la giesia de Bobovaz duc. 2.«)

(Test. Not. 17, 130' 131.)

11. juna 1463. god.

Splitski knez izvještava dužda u Mletcima o padu Bosne i javlja mu da je Turčin zauzeo Bobovac sa mnogo kastela i utvrda (»per molte et diverse vie ho saputo el prefato [Turcho] havere havuto Bobovac cum molte altre castelle et fortezze . . .»)

(Dr Vl. Čorović, Historija Bosne, Beograd, 1940, 557, bilj. 3.)

1463. god.

Suvremeni grčki historičar Laonik Halkokondil piše: »Krenuvši na (ratni) pohod car prede rijeku Dobobiku (Δοδοβίη - κύνη) koja dijeli zemlju Tribala od Ilira, a zatim i rijeku Ilirion (Ιλλυρίων) koja je plovna. Pješaci prijeđoše lađama za koje car naredi da se naprave na licu mjesta. Konje natjera u rijeku dok vojska prede. Ova carska vojska brojila je petnaest hiljada konjanika, osim mnoštva novaka i arapa, koji kao pješaci prate vojsku u rat i koji vrše pomoćne službe, a nesposobni su za borbu; ostala carska vojska je konjaništvo najviše ljudi kako smo rekli. Tjera se i mnogobrojna tegleća marva, kako mi je rečeno. Kako, prešavši Ilirion, upadne u zemlju, prvo opsjedne grad Dobobiku (Δοδοβίκην), tukući ga ratnim spravama. Ovaj grad izgrađen je na visokom brdu i prirodno utvrđen. Zastrahujući one u gradu dalekobacačkim spravama (totovima?), zade im za leđa i osvoji grad. Trećinu njih (zarobljenika) ostavi u gradu, trećinu pokloni odličnim Turcima, a jednu trećinu otpremi u Carigrad. [...] Kada se čulo da je car osvojio Dobobiku (Bobovac), najtvrdi od svih gradova, ostali gradovi se prestrašiše i počeše svaki za se razmišljati, natječeći se koji će prije zadobiti carsku milost... (Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem De rebus Turcicis 1. X.; Bonnae, MDCCCXLIII, 535—536). (Tekst sam ja preveo sa grčkog originala. Rijeka Dobobika je vjerojatno Drina, Tribali su Srbi, a Iliri — Bosanci. Grad Dobobika je Bobovac).

1463. maj

Mavro Orbini, na temelju Halkokondila i nekih drugih izvora, ovako opisuje grad Bobovac:

»... Sada, kada je Turčin prešao Iliris, napao je Stefanovu zemlju. Jurišajući na grad Bobovac počeo ga je tući na više načina. Ovaj grad je podignut na jednoj visokoj planini i vrlo je utvrđen po svom prirodnom položaju. Ali Turčin, gađajući neprestano iz artiljerije čije su kugle padaće u grad, stvorio je paniku među njegovim braniocima. Pored toga, na čelu ovoga grada nalazio se Radić, koji je ranije bio manihejac, a docnije se počeo pre-

tvarati da je katolik. On je bio potkupljen od Turčina, te mu je predao grad. Zatim je taj isti Radič počeo nagovarati posadu kule da prekine sa pružanjem otpora i da se predala tako moćnom gospodaru. Na kraju, bila je predana Turčinu ta toliko važna tvrđava koja se, kako je bila snabdevena svim potrebama, lako mogla braniti i odolevati neprijatelju dve godine dana.

Jedan deo ljudstva koje je Mehmed zatekao u gradu poklonio je svojim vojskovodama, jedan deo ostavio na mestu, a ostale je prebacio u Carigrad.«

(Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd, 1968, str. 171.)

1463. god.

Mihajlo Konstantinović, koji je kao jačičar učestvovao u turskoj vojsci, kaže:

»Odatle ušli smo u kraljevsku zemlju i tu je najpre obseo grad koji se zove Bobovic (Bobovac), a kako nije imao topova sa sobom, dao ih je tu pod tim gradom saliti i osvojio je taj grad, bijući ga iz tih topova. One iste poslanike koji su bili isti u Drenopolju radi primirja, i koji su tamо sa mnom govorili našli smo u tom gradu, i opet su govorili samnom, opominjući se mojih predašnjih reči, ali je već bilo pozdno za nji siromačke. Pošto je car u taj grad metnuo posadku, išao je k Jajcu . . .« *Mijaila Konstantinovića, Srbina iz Ostro-*

vice, Istorije ili ljetopisi turski spisani oko godine 1490.

(Prijevod dr Janka Šafarika u Glasniku Srbskog učenog društva, knj. I, odnosno XVIII stare serije, Beograd, 1865, 25—188. Na Bobovac se odnosi tekst na str. 147—148.)

1463. god.

Prema kazivanju turskoga kroničara Dursun-bega, Turci su poslije borbe, »otvorili kapije« Bobovca prije dolaska sultana.

(Gliša Elezović, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Beograd, 1932, 32—33).

1463. god.

Eneja Silvije Pikolomini (Enea Silvio Piccolomini — 1405—1464), kasnije papa Pije II (1458—1464.), jedan od najpoznatijih humanista svoga vremena, zabilježio je »da su maniheji bili oni, koji su upravo izdali svoju bosansku državu, među ostalima i »Radaces Manichaeus olim, deinde Christianus mentitus« (Radak nekadašnji manihejac, a zatim lažni kršćanin). Vjerojatno se misli na vojvodu Radaka koji je Turcima predao Bobovac.

(Ispis iz djela »Commentarii«, prema studiji J. Matasovića, Tri humanista o Patriarima, Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta I (1930, 248.)

Narodna tradicija o Bobovcu

Narodnu predaju o životu Bobovca i okolice u srednjem vijeku predstavljaju:

- a) svijest jednog dijela stanovništva o svom »starosjedilačkom« porijeklu;
- b) tradicija o pojавама i aktivnostima karakterističnim za srednji vijek;
- c) tradicija o pojedinim događajima i ličnostima.

Najzanimljivija je, svakako, tradicija o rodu Jusića-Dizdara. Taj rod sada živi u odvojenom zaseoku sela Mijakovića koji po imenu roda nosi i naziv — Jusići. Zna se da je u srednjem vijeku ovdje stajalo posebno selo Kućevci, čije se ime održalo sve do kraja XIX vijeka;⁸⁷ danas je gotovo sasvim zaboravljen. Živa porodična tradicija i starije prezime tvrde da su Jusići potomci bobovačkih dizdara. Posjed malog porodičnog arhiva čiji najstariji dokumenti potiču sa samog početka XVI vijeka⁸⁸ i tematika na koju se pretežno taj arhiv odnosi ne ostavljaju mesta sumnji da je i tradicija o »dizdarskom« porijeklu Jusića istinita. To znači da su preci Jusića ovdje živjeli već krajem XV stoljeća. Narodno kazivanje ide i korak dalje: Gotovo svi odrasli ljudi iz Poljana i Mijakovića znaju za tradiciju prema kojoj su muslimani Jusići jedan rod sa katolicima Zubonjama koji danas žive u poljanskom zaseoku Gajine. Još 1928. godine M. S. Filipović je zabilježio kazivanje da su Zubonje živjeli u Kućevcima kod Bobovca, a kad su Turci zauzeli Bobovac protjerani su u Poljane.⁸⁹ Iz smisla ove tradicije proizilazi da je ovdje riječ o starosjedilačkom rodu koji je jednim dijelom prešao na islam i čiji su

članovi već krajem XV vijeka vršili službu dizdara na Bobovcu. Mogućnost s kojom treba svakako razmotriti.

Prema ispitivanjima M. Filipovića, 1928. godine, starosjedilačkim rodovima smatrali su se u Poljanima.⁹⁰

— Pranjići — Riječnjaci u Riječnjacima; oni se smatraju i najstarijim rodom u Poljanima;

— Jozepovići, Markanovići — Bakarije, Katičići, Mandići, Blekići — u Kovačićima (Poljani);

— Husići u Šepercima (Poljani);

— Kovačevići, Tomići, Čokare, Borovičkići — Sušnje, u Vodarićima (Poljani).

Ispitivanja Marija Petrića zabilježila su tradiciju o starosjedilačkom porijeklu i slijedećih rodova:⁹¹

— u Mijakovićima — Mehaci (muslimani);

— u Dragovićima — Mutavčije, Numanovići, Ašcerije i Delići (također muslimani);

— U Kopljarama žive katolički rodovi Šipići i Crepulje koji su se ovamo doselili iz Ratnja, gdje su starosjedinci, te Topalovići koji su došli iz Miljačića, gdje su također starosjedinci.

»Preci vareških Franjkovića, Pejčinovića i Pavića-Mikeljevića, kojih ima i u Sutjesci, bili su u Bobovcu; kad su Turci zauzeli Bobovac jedan se pomuslimao, a druga dva utekli na Pogare i posle prešli u Vareš.«⁹²

U selu Obrima živi još muslimanski rod Obralije-Obralići; za njih katolici ve-

⁸⁷ Prvi austrougarski popisi stanovništva Bosne i Hercegovine spominju i ovo selo.

⁸⁸ Vidjeti bilj. 16—18.

⁸⁹ M. S. Filipović, Visočka nahija, 587.

⁹⁰ Op. cit., str. 584—589.

⁹¹ Mario Petrić, etnolog Zemaljskog muzeja u Sarajevu, obišao je ova sela 1964. g. Rezultati ovoga ispitivanja još nisu objavljeni, ali ih, sa dozvolom autora, djelimično koristimo.

⁹² Filipović, op. cit., str. 260.

le da su porijeklom od bosanskog kraljevskog roda s Bobovca.⁹³

O aktivnostima i pojavama srednjovjekovnog porijekla govore slijedeća kazivanja:

Za duboki kanjon — klanac, kroz koji prolazi Bukovica kod Gornje Ljestvače, tradicija kaže da su u njemu razapetim volujskim kožama zaustavljeni vodu i u slučaju napada puštali na neprijatelja da ga potopi. — Već je rečeno da u kamenitom, vještački usjećenom putu, ima tragova koji ukazuju na mogućnost postavljanja drvenih prepreka; funkcija vode u obrambenom sistemu srednjovjekovnih gradova dobro je poznata, ali se njom moglo koristiti jedino u ravničarskim krajevima u tzv. vodenim gradovima (Wasserburgima).

Zanimljivo je kako narod objašnjava nastanak kamenih gromila (u stvari, pretistorijskih grobnih tumula) u polju ispod sela Haljinića; to su, veli, ostaci naplavka koji bi se stvorio kada bi kralj puštao vodu na »kožnoj« brani pod Bobovcem.⁹⁴

Na planini Liješnici, istočno od Bobovca, sijala se pšenica, a žito je drvenim cijevima (tomrucima) dopremano na Bobovac. — U ovom predjelu postoji lokalitet Kraljevo Guvno, pa se istinsko jezgro tradicije, vjerojatno, odnosi na jedan vid naturalne dažbine u neovršenom žitu, koje se na takvim guvnima vrhlo. Sam lokalitet je na granici zemljavišnog posjeda grada Bobovca.

Malo vrelo pod gradom, navodno, ima vezu sa živim vrelom u gradu i ponekad izbacuje žito (pšenicu i prohu). — Iskopavanja su pokazala da je živa voda u gradu u stvari cisterna koja je konstantno zadržavala kišnicu i tako stvarala iluziju živog izvora.

Ponekad se čuje i kazivanje da je krasko vrelo Radakovica sa jugozapadnog ruba Borovice bilo dovedeno drvenim cijevima na Bobovac. — Vrelo je udaljeno od Bobovca oko 3 km zračnom linijom i nema nikakve vjerojatnosti da je bilo kada u sličnu svrhu korišteno.

⁹³ Op. cit., 259.

⁹⁴ Op. cit., str. 571.

⁹⁵ Ovo objašnjenje i danas se može čuti u svakome selu oko Sutjeske.

⁹⁶ Vijest o izdaji Bobovca zabilježio je već su-

Kraljica Katarina, kada je morala pred Turcima bježati sa Bobovca, rekla je da nikada neće moći prežaliti: sela Dragovića i Mijakovića, jer su joj tu bile udate kćeri Dragica i Milica, zatim: pšenice sa Liješnice, ribe iz Bukovice i vode Radakovice — jer toga troga više nigdje na svijetu nema.

Već davno je poznata narodna etiologija da žene u okolini Bobovca i Sutjeske nose crne kape na glavi zbog žalosti za kraljicom Katarinom.⁹⁵

Caklus narodne predaje o propasti Bobovca sadržava veliki broj detalja, ali su oni redovno svedeni u opće motive i sadržajno osiromašeni.

Opsada Bobovca od strane Turaka trajala je sedam godina. Sultan (Fatih) je topovima tukao grad sa tri položaja: sa Liješnice, na istoku, gdje se i sada pokazuje lokalitet Carev kamen, na kojem je car sjedio; sa lokaliteta Meterizi, sjeverno od Braniča i puta Dragovići i Mijakovići, gdje se pokazuju navodni jarci, nasipi (meterizi za vatreni položaj), te sa vrha kose Hrida, na zapadu.

Brdo Vis, sa kulom i sjevernim bedemima grada, po narodnom kazivanju, u cjelini je vještački nasip. Nastao je za jednu noć sa svrhom da od turskih topova, koji su tukli sa meteriza, zaštiti kraljicu u glavnoj kuli — dvoru. Sa kolikom se brzinom i naporom radilo pokazuju i posljedice: te noći je 77 trudnih žena pobacilo dječu i 77 kobila se oždrijebilo. — Historijsko jezgro ove tradicije sastoji se u činjenici da je cijeli sjeverni dio grada sa dugim bedemima i brojnim kulama izgrađen u jednoj građevinskoj kampanji i da je to, bez sumnje, bio veliki teret za okolno stanovništvo.

Po narodnom kazivanju, Bobovac je bio neosvojiv i Turci ga ne bi mogli zauzeti da nije bilo izdaje. Vojvoda Radak, zapovjednik grada, predao je grad bez borbe, nadajući se da će za taj čin biti bogato nagrađen. Kada je došao po nagradu, sultan mu je rekao: »Kada nisi bio vjeran svome gospodaru s kojim si iste vjere, kako ćeš biti vjeran meni!«⁹⁶ Zatim je naredio da

vremenik dogadaja, papa Pio II (Vidjeti komentar S. Ćirkovića uz prijevod Orbinijevog Kraljevstva Slovena, Beograd, 1968, 354). Pričanje o pogubljenju vojvode Radaka ne može se pisanim izvorima provjeriti.

ga strmoglave sa jedne visoke stijene. Na jugozapadnom kraju sela Borovice narod i danas pokazuje krašku stijenu, visoku 10—15 m, sa koje je, navodno, Radak bačen. Stijena se naziva Radakovom stijenom, a snažno kraško vrelo koje izvire ispod nje nosi ime Radakovica. Lokalitet je udaljen od Bobovca oko 3 km zračnom linijom. — Arheološka istraživanja pokazuju da je prilikom osvajanja grad zapaljen, a zatim djelomično porušen. To opet ukaže na prethodnu borbu — ali samo ukaže, ne i dokazuje. Neobični oblici stije-

na uvijek su u narodu izazivali strahopostovanje i nedoumicu. Niye isključeno da je i ova stijena nekada poslužila za kakvu egzemplarnu justifikaciju. Radakova izdaja zasvjedočena je i u pisanim izvorima.

Na ovaj ili onaj način o Bobovcu ima tradicije u svim selima stare župe Trstivnice, a pojedini detalji zabilježeni su i u okolini Visokog i Zenice (Arnautovići, Gračanica, Čajno, Vratnica, Biskup, Lepenica, Gladno polje kod Zenice i dr.).⁹⁷

⁹⁷ M. S. Filipović, op. cit., str. 531, 526, 394, 461.

III

KRALJEVA SUTJESKA

Topografija

STARA OPĆINA TRSTIVNICA

Slivno područje rijeke Trstionice, ne računajući sлив нјезине главне притоке Bujavice, je geografski i ekonomski centar čitavog regiona. Danas nema posebnog imena za ovu izrazitu cjelinu, pa se može postaviti pitanje da li je ovdje ikada i postojala političko-teritorijalna zajednica tipa općine. Ipak mislimo da se u nekadašnju egzistenciju seoske općine u ovom području jedva može sumnjati. Njezino ime je, vjerojatno, glasilo Trstivnica, i kao najveća i ekonomski najjača jedinica dala je ime i cijeloj župi. Djelomičnu potvrdu za to daju i pisani izvori, koji u prvo vrijeme sutješki kraljevski dvor smještaju u Trstivnicu, isto kao i lokalitet Bijela selišta; smatramo, naime, da se ovdje pod imenom Trstivnice ima razumjeti uže područje, selo—općina Trstivnica, a ne župa Trstivnica, kao što je bio slučaj u izvoru koji spominje i selo Kakanj. Normalno je da se za selo—općinu Kakanj daje najbliža političko-teritorijalna oznaka, dakle, ime župe. U drugim djvjema poveljama riječ je o nižim i manjim naseobinskim kategorijama (dvoru i selištu), pa je za njih logična i preciznija lokacija, jer bi samo oznaka župe bila nedovoljno određena.

U izvjesnom smislu, funkciju nekadašnjeg zajedničkog imena kasnije je preuzeo naziv Sutjeska; ali, pošto je to naselje drugačije kategorije, Sutjeska nikada nije mogla u cjelini dobiti i smisao i sadržaj adekvatan starijoj i drugačijoj kategoriji naselja.

U prilog egzistenciji posebne političko-teritorijalne jedinice (seoske općine) na ovom području govori i činjenica da njezine granice postaju sasvim jasne kada se

izdvoje okolne općine (sela) koja su duže sačuvale svoj integritet i ime i čije su granice tačno određene (Zgošća, Poljani).

Glavna sela ove općine su: Čatići, Obre, Bjelavići, Brežani, Haljinići, Miljačići, Pezeri, Bijelo Polje, Seoce, Teševvo, Sutjeska, te u gornjem porječju Trstionice — Ratanj, Nažbilj, Baštašići i Lipnica.

Kao što se vidi, geomorfološkog je porijekla samo ime Sutjeska, a antropogeografskog — Brežani. Obre se obično interpretiraju kao naselje avarskog (obarskog) stanovništva u našim krajevima; ostala sela su rodovskog porijekla (Čatići, Bjelavići, Haljinići, Miljačići, Pezeri), ili čuvaju imena nekadašnjih feudalnih posjeda ili feudalnih odnosa (Teševvo, Ratanj, Seoce, Bijelo Polje).

Najstarije općinske ispaše nalazile su se po planini Lipnici i njezinim zapadnim i južnim padinama; te su ispaše još tokom srednjeg vijeka izdijeljene, pa su tu nastala i neka rodovska sela (Baštašići, Lipnica, Slagoščići).

Zbog toga se stoka morala u proljeće (dok se ne pokosi) goniti u daleka planinska područja oko Fojnice ili oko Vozuče u slivu rijeke Krivaje.

Centar zajedničkog kulta za čitavo područje ranije se, vjerojatno, nalazio na Crkvenjaku u području sela Haljinića. Tamо se nalazi velika nekropola sa starijim oblicima stećaka, a o crkvi, osim žive tradicije, govore i vidljivi tragovi veće građevine. Izgradnjom banskog dvora i franejevačkog samostana u Sutjesci u XIV vijeku centar religijskog kulta pomakao se u Sutjesku. I za džamiju u Sutjesci kažu da je jedna od najstarijih u Bosni. Današnje džamije u Brežanima i Obrima kasnijeg su

porijekla, a i tradicija o srednjovjekovnoj crkvi u Brežanima prilično je nejasna.¹

Jedna neprovjerena tradicija ukazuje na to da bi i politički centar stare općine Trstivnica trebalo tražiti u Haljinićima. Ovdje se, naime, govori da je u Haljinićima postojao knez prije nego u Sutjesci ban ili kralj.²

Ova općina je još u toku srednjeg vijeka dezintegrirana, s jedne strane — formiranjem manjih autarhički organiziranih sela, a s druge strane razvitkom Sutjeske.

Već je pomenuto da je najveća nekropolja ove općine bila na Crkvenjaku; manja srednjovjekovna groblja konstatirana su i na ovim mjestima:

Čatići: »Grčko groblje« u selu na lijevoj obali Trstionice, te dva stećka na kosi Grabić, zapadno od sela;

¹ Milenko S. Filipović, Visočka nahija, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 25, Beograd, 1928, 573.

² Op. cit., str. 571.

Današnja naselja na području stare župe Trstivnice

zna se da je bilo »grčkih« grobova na lokalitetima Podvinec i Grebić. Karakterističan je i naziv lokaliteta Mramori.³

Obre: »Grebbeine« pod zaseokom Hrasno, te »grčko« groblje u istom zaseoku.⁴

Bjelavići: Veći broj stećaka na katoličkom groblju na Kadinjači.⁵

Haljinići: Osim velike nekropole na Crkvenjaku, ima nekoliko stećaka i na katoličkom groblju.⁶

Miljačići: »Grčko« groblje iznad sela.⁷

Pezeri: Par stećaka na katoličkom groblju.⁸

Seoce: Nekoliko stećaka na katoličkom groblju.⁹

Bijelo Polje: Omanja nekropola na lokalitetu Jezero.¹⁰

Tešovo: Stećci na katoličkom groblju i pred njega.¹¹

Sutjeska: Dva stećka u »Kužnom greblju«.¹²

Ratanj: Tridesetak stećaka na Glavici iznad Režića; nekoliko stećaka ima i na lokalitetu Pucjagoda.¹³

Nažbilj: Oko 100 stećaka pretežno u formi sarkofaga na lokalitetu Jasikovac.¹⁴

Donja Lipnica: Tragovi »grčkog« groblja na lokalitetu Grebak; manje groblje sa nekoliko u zemlju utonulih stećaka na kosi Gracu.¹⁵

Prema sačuvanoj agrarnoj toponomastici može se zaključiti da je u srednjem vijeku ovdje bilo vlasteoske zemlje koja se obradivala rabotom ili kulukom. Tako, toponim Zgon ili Zgonovi postoje u Čati-

³ Op. cit., str. 565—566.

⁴ Op. cit., str. 568.

⁵ Op. cit., str. 569.

⁶ Op. cit., str. 571.

⁷ Op. cit., str. 574.

⁸ Op. cit., str. 576; Stećke sam osobno registrirao.

⁹ Op. cit., str. 577.

¹⁰ Op. cit., str. 578.

ćima, Miljačićima i Pezerima, a Stup — u Miljačićima i Pezerima.

Kroz Trstivnicu je prolazilo nekoliko važnih puteva. Glavni pravac išao je iz Visokog, preko Gračanice i Bijelog Polja u Sutjesku, a zatim preko Ratnja, Nažbijija, Slagoščića i Mehurića u dolinu Gostovičke rijeke, da bi izbio na Bosnu, odnosno na ušće Krivaje, u današnjim Zavidovićima. U geografskom pogledu to je, svakako, najkraća veza središta srednjovjekovne Bosne — Visokog, Sutjeske i Bobovca — sa Usorom, Posavinom i Podunavljem. Njegovu intenzivnu upotrebu u srednjem vijeku potvrđuje i odgovarajuća »putna« toponomastika: ime sela Bastašća nekadašnjeg zaseoka Nažbilja, toponim Bastahovac i Bastahov do na prijevoju između sliva Trstionice i Gostovičke rijeke (pod visom Igrišće), lokalitet Carina, između sela Lipnice i Slagoščića, toponim Jurjev put u Nažbilju i dr. Narodna tradicija koju smo provjerili i u slivu Trstionice i u dolini Gostovičke rijeke zna za živu kiridžijsku frekvenciju ovoga puta u tursko doba. Podvlačimo značaj toponima sa osnovom bastah i Carina. Zna se, nai-me, da samo na velikim trgovačkim arterijama ima posla za profesionalne prevoznike bastahe,¹⁶ i da se samo na takvim putevima organizira i carinska služba (tzv. prolazne ili putne carine).

Upravo na lokalitetu Carina u ovaj glavni put ulijevaju se još dva priključna puta: jedan dolazi sa Bobovca (preko Dragovića, Kopljara i Nažbilja), a drugi iz Zgošće, preko Gornje Lipnice na jugozapadu. O prvom se govori i posebno, a ovaj drugi se mora spomenuti zbog svoga imena. U jednom svom dijelu on se zove Drum. Izgleda da je ovaj grčki termin u Bosnu došao sa Turcima, ali je uvjek upotrijebljen za važnije putne pravce.

Sudeći po smještaju begovskih (spahiskih) rodova, koji su obično dobivali timare iz fonda zaplijenjenih feudalnih posjeda osvojenih zemalja, može se zaključiti

¹¹ Op. cit., str. 599.

¹² Op. cit., str. 591—592.

¹³ Op. cit., str. 597.

¹⁴ Op. cit., str. 607.

¹⁵ Op. cit., str. 608.

¹⁶ Bastasii su transportni radnici u Dubrovniku (Drag. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Zagreb, 1951, 166—167).

da su još u srednjem vijeku postojala vlastelinstva u Obrima, Brežanima i Bijelom Polju. Ovo postaje vjerojatnije ako se ukaže na tradiciju koja tvrdi da je begovski rod Bjelopoljaka došao ovamo (iz Anadola) kada je Bosna »fet činjena«, i da begovi Obralije potiču od roda bosanskih kraljeva sa Bobovca. Starim plemićkim selom smatraju se Bjelavići, te Haljinići.¹⁷

Toponim Hasa u Teševu, po svoj prilici, čuva indirektnu uspomenu na nekadašnji posjed kraljevske kuće.

Tradicija o srednjovjekovnoj bosanskoj državi u Trstivnici je vrlo živa, ali po sadržaju relativno siromašna.

Jedna verzija o seobi porodice Drljo iz Turbića u Čatiće kaže da je seoba uslijedila zbog toga što im je Herceg Stjepan jednom prilikom oteo 12 djevojaka.¹⁸

Već je spomenuto kazivanje da begovski rod Obralija potiče iz kraljevske loze Kotromanića. »Za njih vele da su „obrali“ zemlju gdje su htjeli, kad su prešli na islam.«¹⁹

Prije dolaska Turaka u Bosnu, stanovnici obarskog zaseoka Hrasna imali su planinske stanove u Lipnici i Slagoščićima. Nakon osvajanja, Turci su se naselili u Hrasnu, a katolici Slagoščići su izbjegli u svoje planinske stanove i tamu ostali. Neki su katolici iz Hrasna prešli na islam, pa su im dali zemlju koju su sami izabrali.²⁰

Spomenuta je tradicija o plemićkom porijeklu današnjih stanovnika sela Bjelavića. Ovdje, naročito, rod Vazgeči i danas čuva takvu tradiciju.²¹

U Haljinićima se priča da je njiva Gromile u Polju dobila ime na ovaj način: kad su Turci opsjedali kralja u Bobovcu, opsjednuti su puštali »zastavu« da plavi turšku vojsku; tom prilikom voda je sa sobom nosila kamen, pa su tako nastale mnoge gromile.²² Već je spomenuto uvjerenje da su Haljinići starije naselje nego Sutjeska, da je ovdje vladao knez prije nego u Sutjesci ban ili kralj i da je na Crkvenjaku bila crkva. Za vrelo Bistrik u Haljinićima vezana je i tradicija da je ovdje zaklan kralj Tomaš za vrijeme brija-

nja. Golub koji je oko njega lepršao odletio je kraljici Katarini na Bobovac i ona je po tome saznala da joj je muž ubijen.²³

O Brežanima je Milenko Filipović u svoje vrijeme zabilježio tradiciju koja indicira vezu sa kraljem Tomašom.²⁴

Starosjedioci iz sela Miljačića nisu bili nikada ničiji kmetovi.²⁵

U Bijelom Polju se vjeruje da je ovdje stajao Kulin ban. Po narodnom predanju, selo je dobilo svoje današnje ime po tome što su njegovi stanovnici sterali bijele haljine kada su tuda naišle baše prilikom osvajanja Bosne.²⁶

Za Ratanj se kaže da mu je starije ime bilo Zlatan, jer se tu vadila zlatna ruda, a ime Ratanj došlo je otuda što su u selu stajali ratnici bosanskog kralja.²⁷

Selo Bastašići, nekadašnji zaselak Nažbilja, ima u korijenu riječ bastah — što u poslovnoj terminologiji srednjeg vijeka označuje nosača prevoznika — kiridžiju. Kako selo leži na jednoj od najvažnijih magistralnih puteva između Gornje Bosne i Usore, može se zaključiti da je ovdje u srednjem vijeku bio jedan kiridžijski punkt.

Iznad sela Lipnice je predio Trst koji, svakako, ima veze s imenom rijeke i župe Trstivnica.

Srednjovjekovnog je porijekla i topomin Carina između Lipnice i Slagoščića, a već je spomenuta tradicija kako se u ovim selima nalazila ispaša i ljetni stanovi seljaka iz Hrasna, Obara. I naziv Drum svakako ukazuje na važniji stari put.

O tradicijama, pisanim izvorima i toponomastici Sutjeske bit će govora posebno.

Mnogi su starosjedilački rodovi u Trstivnici, vjerojatno mnogobrojniji nego i u jednom drugom regionu Bosne i Hercegovine. Tako za kontinuitet sa precima iz srednjeg vijeka znaju ovi rodovi: u Čatićima: Bojići; kada su Turci došli u Bosnu, bila su tri brata Bojića. Jedan od njih je utekao u Hrvatsku, drugi je ostao u selu, a treći se sklonio u Borovicu; ovaj je bio đak (dijak), pa se po njemu čitavo jedno

¹⁷ M. S. Filipović, op. cit., str. 569, 571.
¹⁸ Op. cit., str. 566.

¹⁹ Op. cit., str. 568.

²⁰ Ibidem.

²¹ Op. cit., str. 570.

²² Op. cit., str. 571.

²³ Ovu priču sam čuo od starice Kate Radić-Talijanović iz Sutjeske.

²⁴ M. S. Filipović, op. cit., str. 573.

²⁵ Op. cit., str. 575.

²⁶ Op. cit., str. 571.

²⁷ Op. cit., str. 597.

selo u Borovici i danas naziva Bojići ili Đakovići. Benići su također stari rod. Drlje su nekada stajali u Turbićima, nešto istočnije od današnjih Čatića. Već je zabilježena njihova tradicija o otimanju 12 djevojaka. Subašići su starinom iz Olova; prema tradiciji, rod su im Konše u Bijelom Polju i Tomići u Haljinićima.²⁸ U Obrima su starosjedinci: muslimani Čaluci, koji su u rodu sa katolicima Marićima i Šarićima iz Bjelavića. Obralije su od kraljevskog roda s Bobovca. Tradicija o Slagošćićima već je zabilježena. Vehabi su došli iz Konje u Maloj Aziji u vrijeme »feta«.²⁹ U Bjelavićima je živio stari plemički rod Bjelavića, koji je dao i ime selu. Izumrli su za vrijeme kuge u XVIII vijeku. Majstorovići se zovu tako jer je iz ovog roda u isto vrijeme živjelo devetoro braće — majstora. Plemičkog roda su Vazgeči, a starincima se smatraju još i Bahići i Kovačevići. Vjerojatno su starosjedinci i Krišići, Čolići i Jozići, koji ne znaju ništa bliže o svom porijeklu.³⁰ U Haljinićima je u vrijeme dolaska Turača živjelo šest rođova, čiji potomci i danas egzistiraju u selu. To su: Tomići, Bani, Marićevići, Šljivići, Medvjedovići i Stjepići. Starog su porijekla i Jurići, koji su nekada stajali u zaseoku Bistrik, te Brkići, Jozići i Češljaci, koji ne znaju ništa pobliže o svome porijeklu.³¹ U Brežanima Velispahići su »Bošnjaci od feta«, a Čosići su takođe od »starog koljena«.³² U Miljačićima starinci su Arnautovići ili Topalovići, Tadići ili Brkići, Petrići, Pilipovići, Marijanovići, te Ničačevići ili Pipići.³³ U Seocu starosjedinci su Begići (muslimani), te Đondraši, Pranjići, Stjepanovići, Martinovići, Jagnjići i Markovići, koji svi potiču od jednog roda. Taj rod se u svoje vrijeme dobrovoljno podložio Turcima i tako nesmetano ostao u selu.³⁴ U Bijelom Polju starosjedinci su begovi Bjelopljaci, koji su došli iz Anadola u vrijeme osvojenja Bosne, a zatim: Konše, Pavlovići, Begići i Kokori, koji su svi jedan rod, porijeklom iz Olova, odnosno iz Mila (današnji Arnautovići) kod

²⁸ Op. cit., str. 565—567.

²⁹ Op. cit., str. 568—569.

³⁰ Op. cit., str. 569—570.

³¹ Op. cit., str. 571—572.

³² Op. cit., str. 573.

³³ Op. cit., str. 574.

³⁴ Op. cit., str. 576—577.

Visokog. Navodno, od toga roda potiču i visočki begovi Zečevići.³⁵ Starosjedilački rodovi u Ratnju su Tomići, Crepulje i Šipići.³⁶ U Teševu takvi su Pranjičevići, a starog porijekla su i Lukende, Bjelavčići, Delme, Jurkići i Cecarovići.³⁷

U Nažbilju i Bastašićima su starosjedinci Begići, Salkići, Smailovići, Muslići, Kovačevići, Baražići.³⁸ U Donjoj Lipnici: Sačići ili Keleci, Mehinovići i Muminovići, koji su svi jednog roda, zatim Iibrići i Zahirovići ili Mušići, koji su također zajedničkog porijekla.³⁹ U Gornjoj Lipnici: Babajići, Šimići ili Kozari — Markovići;⁴⁰ u Slagošćićima: Gavre.⁴¹

NASELJE SUTJESKA

Nakon izlaska iz kanjona koji zatvara strme padine Teševskog brda i Hrida, a neposredno prije nego što će primiti lijevu pritoku Bukovicu, rijeka Trstionica je izdubla ljevkastu kotlinu, čije dno, elipsaste forme, nema većih promjera od 600, odnosno 200 m. Osim sasvim uskog rječnog korita, kotlina je u doslovnom smislu sa svih strana okružena padinama Teševskog brda i njegova obronka — kose Krsta, s jedne, te padinama kose Ježevice, s druge strane. Okolne padine su strme, ali su većim dijelom zasađene voćem ili obrale livadama i sitnom šumom. Dno kotline je sasvim ravno i u njemu je smješteno naselje Sutjeska.

Tri punkta na rubovima današnjeg naselja bila su korištena za naseobine još u prethistorijsko doba. Iz vremena rimske vladavine, na ovom prostoru nisu pronađeni nikakvi ostaci, ali postojanje nekog naselja i u to doba izgleda vjerojatno.

Općeslavenska riječ Sutjeska je hidronim, raširen po svim našim krajevima. U konkretnom slučaju, teško je odrediti da li je ime naselja došlo od dugog i dubokog kanjona Trstionice ispod sela Ratnja, ili od uskog prolaza između kamenih grebe-

³⁵ Op. cit., str. 578—579.

³⁶ Op. cit., str. 597—598.

³⁷ Op. cit., str. 598—599.

³⁸ Op. cit., str. 606—607.

³⁹ Op. cit., str. 608.

⁴⁰ Op. cit., str. 609—610.

⁴¹ Op. cit., str. 612—613.

nova, kod ušća Bukovice u Trstionicu — ispod današnjeg naselja. U svakom slučaju, hidronim Sutjeska je stariji nego naselje. Mnogo vjerojatnosti ima prepostavka da ovdje i nije bilo naselja pod tim imenom sve dok nije izgrađen banski dvor. Na takav zaključak upućuju najstariji pisani izvori o Sutjesci, koji za dvor daju podatke samo u pogledu šire lokacije (Trstivnica) ili ga nazivaju jednostavno banskim dvorom (Curia bani), a ne označuju njezin smještaj imenom samog naselja. Tek postepeno, kroz koji decenij u upotrebu prodire i ime Sutjeska.

Za nagađanja istoričara koji su prepostavljali da bi ovdje trebalo tražiti grad Desnek Konstantina Porfirogenita, može se reći da nemaju nikakva osnova. Prije svega, u Sutjesci nema ni arheoloških ostataka, niti takvog položaja na kome bi mogao stajati jedan grad X vijeka. Osim toga, vladarski dvor, i po izvorima i po karakteru arheoloških ostataka, nije mogao nastati prije prve polovine ili sredine XIV vijeka. Stoga i zaključivanje po starim političkim centrima ovdje sasvim otpada.

O nekom naselju u ranom srednjem vijeku nema nikakvih arheoloških ni toponomastičkih tragova. Jedino bi, možda, toponim Streževica, koji u sebi čuva derivaciju staroslavenskog oblika streći — stražariti, govorio o tome da je ovdje bilo života i u ranom srednjem vijeku. Treba se ipak podsjetiti da je sam lokalitet Streževica smješten na mjestu prehistorijskog gradinskog naselja i da ima izrazito obrambeni karakter.

U neposrednoj blizini Sutjeske i njezinog užeg teritorija, zapažaju se i tragovi feudalnih posjeda koji su, kako to izgleda po starim jezičkim oblicima i korjenima riječi, nastali još u vrijeme ranog feudalizma. Takvi su, na primjer, toponimi: Ratanj, Tešovo i Ježevica.

Kako izgleda, u vrijeme bana Stjepana II Kotromanića izgrađeni su prvi objekti sutješkog dvora. Uža lokacija najstarije gradevine je na niskom obronku Teševskog brda, sa lijeve strane potočića Urve, na sjevernom rubu (ili zidu) Sutješkog kotla. Položaj koji se danas zove Grgur ili Grgurevo svega nekih 20—30 m viši je od ravni kotline, pa je njegov obrambeni značaj minimalan. Da bi se u str-

menitom terenu dobila platforma za smještaj palače duge preko 50 i široke oko 12 metara, trebalo je obaviti velike zemljane radove, a čitav gornji zid prve etaže bio je naslonjen na strmo zemljiste. U takvim terenskim uslovima podignuti su i ostali objekti dvora. Neposredno ispod palače, na rastojanju od svega 5—6 m podignuta je dvorska kapela. Ispod nje, još niže, na simetrično formiranoj terasi, putem podzidivanja stvorena je slobodna platforma, koja je vršila funkciju malog trga pred crkvom. U kasnijoj fazi izgradnje podignuti su i ostali objekti dvora — tri palače sa pomoćnim zgradama — na desnoj strani potočića Urve. Njihov smještaj je prilagođen horizontalama koje su dale stara (istočna) palača i terasa — trg na lijevoj strani potočića.

U neposrednoj blizini palače na Grgurevu, su njezine istočne strane, ali na horizontu koji je desetak metara niže od terase — trga i gotovo uza samo korito rijeke Trstionice, podignut je sredinom XIV vijeka i franjevački samostan.⁴² Moglo bi se postaviti pitanje da li je možda samostan nastao prije i od samog dvora. Na takvo pitanje mora se odgovoriti određeno, jer se prema položaju građevinskih objekata vidi da je samostan podignut u samom podnožju banskog dvora. Osim toga, poznato je da franjevci u prvim stoljećima svoga rada podižu samostane prvenstveno i gotovo isključivo u snažnim političkim i ekonomskim centrima, a nikada u pustinji ili rijetko naseljenim krajevima. Konačno, i najstarija oznaka za sutješki samostan je Curia bani, što indirektno znači da je lokacija samostana određena položajem banskog dvora.

Po logici razvoja toga vremena, izgradnja dvora i njegovo aktivno uključivanje u najvažnije tokove političkog života jedne države neminovno su u bližu okolinu privlačili veći broj ljudi. Snažan politički i ekonomski uspon bosanske države u XIV i XV vijeku još je u većoj mjeri pospješio razvoj naselja u blizini dvora. Ako se ima

⁴² J. Jelenić, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1923, 1. — U prvom sačuvanom popisu franjevačkih samostana u Bosni iz druge polovine XIV stoljeća Sutjeska stoji na prvom mjestu. Po nekim indicijima zaključuje se da je egzistirao još 1340. godine (Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, I, str. 37).

Naselja Sutjeske
danас. Pogled sa
sjeveroistoka

u vidu samo glomazna organizacija dvorskih službi u vrijeme kralja Tvrtka — a on je najčešće boravio i obavljao najvažnije državničke poslove baš u Sutjesci — onda postaje jasno da su i ugostitelji i trgovci i zanatlije ovdje bili vrlo potrebni. Tome treba dodati i veliki broj domaćeg stanovništva koje je na dvoru tražilo pravdu, zatim, velikaše sa mnogoljudnim pratnjama, koji su se često okupljali radi rješavanja državnih poslova, poslanstva stranih država, itd. Sve to ljudstvo bilo je idealan potrošač raznovrsne robe i usluga. Ovakvi uslovi govore da je i razvitak naselja morao biti relativno brz i svestran. Ali, to su samo opći uslovi i logika razvoja. O bližim pojedinostima toga rasta, na žalost, ne znamo ništa. Tek kasno u XV vijeku saznajemo da je Sutjeska već formalno naselje varoškog tipa (oppidum) i da se smatra, u izvjesnom smislu, podgradem Bobovca.⁴³

Po sačuvanim toponimima još i danas se može rekonstruirati srednjovjekovna urbanistička dospozicija pojedinih dijelova sutješkog naselja. Osim već spomenu-

tog ansambla dvora i franjevačkog samostana, imena Prijeko, Varoš, Trgovište i Džemat (općina?) pokazuju i sve glavne kvartove srednjovjekovnog sutješkog naselja.

Prijeko se gotovo neposredno veže na kompleks dvora i leži na desnoj strani Trstionice, zauzimajući samo dno Sutješke kotline. Ovaj kvart je danas nešto proširen na račun Varoši, jer je Trstionica u kasnije vrijeme pomjerila svoje korito. U njemu je danas trgovачki i uopće poslovni dio naselja, te džamija za koju se tvrdi da je podignuta još u vrijeme »feta«. Sudeći po analogijama sa tipično urbanističkom organizacijom ovakvih naselja, izgleda da je ovdje u srednjem vijeku bilo smješteno prvenstveno stambeno naselje, koje je donekle bilo izdvojeno od buke trgovaca i zanatlija na lijevoj strani rijeke. Ovakvoj interpretaciji u prilog govore i neposred-

⁴³ U jednom pismu Kralja Tomaša iz 1457. godine izričito stoji »sub castro nostro regali Bobovaz, in oppido Sutisca« (L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, S. 413).

na lokacija u podnožju dvora i podizanje džamije u vrijeme kada je naselje bilo na vrhuncu svoga razvijatka.

Veći, gornji, dio kotline, na lijevoj strani Trstionice, zauzeo je trgovačko-zanatski kvart, koji je i danas sačuvao stari ime Varoš. Pomjeranjem korita rijeke Trstionice, 1904. godine, ovaj je kvart znatno smanjen na račun Prijeka.

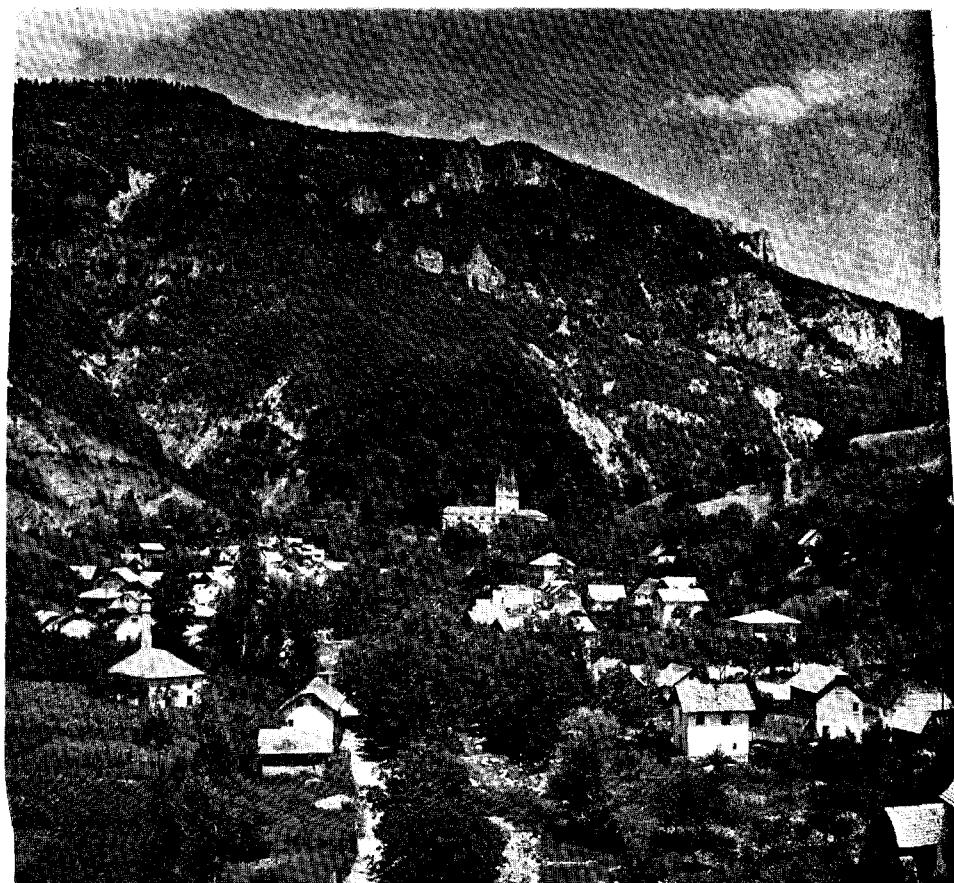
Donji i nesrazmjerne manji dio kotline, u kojem danas živi gotovo isključivo muslimansko stanovništvo Sutjeske, zove se Džemat. Budući da takvih naziva nema u drugim gradsko-varoškim naseobinama srednjovjekovne Bosne, smatram da je i ovdje termin Džemat doslovni prevod slavenske riječi općina.

Par stotina metara niže od krajnjih kuća Džemata, sa desne strane Trstionice, ali već izvan Sutješkog kotla, oveći ravni predio uz rijeku nosi naziv Trgovišće. Danas

je tu smješteno i katoličko i muslimansko groblje, te improvizirano nogometno igralište. I samo ime i živa tradicija kazuju da su se ovdje održavali periodični trgovci, sajmovi ili pazari.

Sutješkom naselju pripada i selo — zaselak Pavlovići, smješten na rječnoj terasi sa lijeve strane Trstionice, preko puta Trgovišća. Nešto dalje, na lijepoj terasi, jedan predio nosi naziv Šćitari. Sadržaj ovoga toponima jasno govori o postojanju srednjovjekovnog zanatskog sela, nešto izdvojenog od glavnog naselja Sutjeske.

Najstarije groblje naselja prostiralo se na istočnim i južnim padinama kose Krsta, koji sa južne strane zatvara Sutješku kotlinu. Od starih spomenika danas se vide još samo dva stećka sljemenjaka uza samu cestu, te veći broj napola razorenih grobnih raka sa kamenim pločama. Ovo groblje naziva se i kužnim i nije u upotrebi.

*Naselje Sutjeska
danas. Pogled sa juga*

bi od vremena velikih kuga u XVIII vijeku.

Jedno groblje se prostire i po najnižim padinama Grgureva, ispod današnjeg Fratarskog šetališta, i to na čitavom prostoru od korita potoka Urve do franjevačkog samostana. Groblje je bilo u pojedinačnoj upotrebi sve do početka XX stoljeća, ali, zbog neposredne blizine dviju crkvi, treba računati da je ukopavanja ovdje bilo još i u srednjem vijeku.

Veliki broj grobova, a vjerojatno i skupnih grobnica, pa i kosturnica, bilo je u staroj franjevačkoj crkvi. Samo dva groba prenesena su u kriptu nove crkve, koja je izgrađena 1890. godine. Jedan od

prenesenih grobova je kameni sarkofag za koji se, prema franjevačkoj tradiciji, mislio da pripada kralju Tomašu. Prilikom prenosa na novo mjesto, sarkofag je otvoren i u njemu, navodno, pronađeno gvozdeno žezlo, te nekoliko srebrnih puceta. Tradicija o kraljevskom grobu je sasvim vjerojatna, ali, samo, kralja Tomaša treba isključiti zbog toga što su fragmenti nadgrobne ploče sa njegovim ličnim grbom pronađeni na Bobovcu. Drugi preneseni grob pripada dvojici bosanskih biskupa koji su živjeli u XVII, odnosno u XVIII/XIX stoljeću.⁴⁴

⁴⁴ To su fra Jeronim Lučić i fra Grgo Ilić Varešanin.

Tok istraživanja

Ranija obavljena terenska istraživanja sutješkog dvora svodila su se na kratku registraciju ruševina i na pokušaj ubikacije dvaju dvorova u župi Trstivinici. U tome smislu određenu dokumentarnu vrijednost imaju bilješke fra Martina Nedića, Đordja Stratimirovića, fra Rafe Barišića i Milenka Filipovića.⁴⁵

Sistematsko arheološko iskopavanje dvora u Sutjesci organizirao je i izveo Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u okviru šireg projekta arheološkog istraživanja srednjovjekovnih gradova u Bosni i Hercegovini. Novčana sredstva osigurali su Zemaljski muzej i Republički fond za naučni rad Bosne i Hercegovine.

Istraživanjem je rukovodio autor ove knjige uz stručnu pomoć Ljiljane Tomičić, historičara umjetnosti i direktora Zavičajnog muzeja u Visokom, Margite Smole-Gavrilović, kustosa Zemaljskog muzeja, i Ante Kućana, mujejskog preparatora u penziji. U povremenim stručnim i naučnim konsultacijama učestvovao je Marko Vego, viši naučni saradnik Zemaljskog muzeja u penziji. Geodetsko snimanje obavio je geometar Asim Bajbutović, potpukovnik JA u penziji; ostatke arhitekture snimili su: Slobodan Perišić, student arhitekture iz Sarajeva, i Slobodan Kudra, arhitektonski tehničar Zemaljskog muzeja. Fotografske poslove obavili su: Marija Sever, fotograf Zemaljskog muzeja, i autor.

Pokretni arheološki materijal, kao i sva dokumentacija sa iskopavanja pohranjeni su u Zemaljskom muzeju.

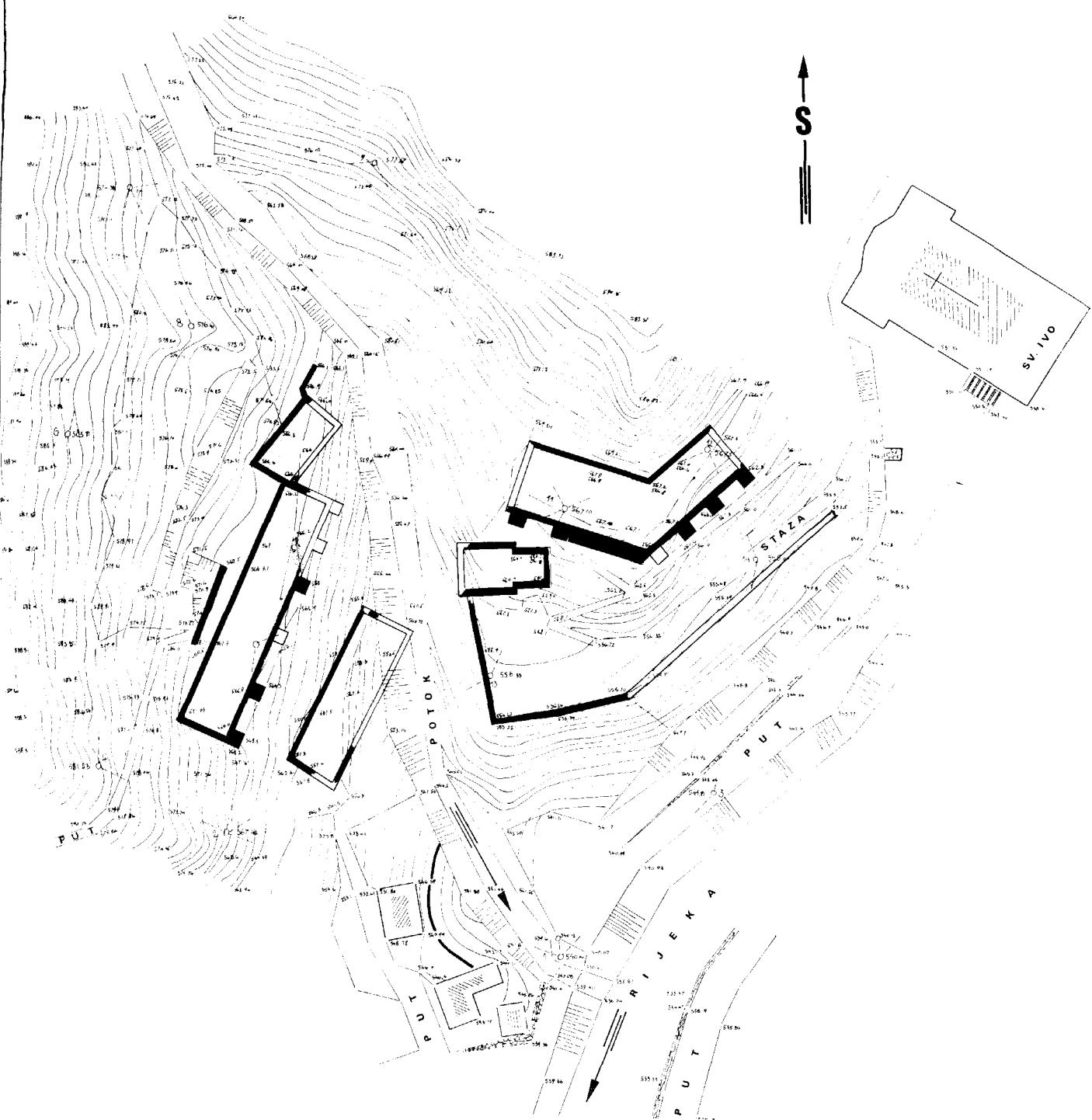
Stanje ruševina prije iskopavanja nije obećavalo otkrića većih razmjera. I, da nije bilo stečenog iskustva sa Bobovca i obilja svjedočanstava pisanih izvora, vjeroja-

tno se nijedan arheolog ne bi odlučio na ovakvo iskopavanje. Rezultati su pokazali da je i ovdje upornost bila na mjestu.

Svi objekti dvora smješteni su na padinama Teševskog brda, čiji je nagib iznosio preko 50°. Stoga je potoći Urva uspio, za 500 godina, da produbi svoje koroito za 6—10 m i da svojom bujicom odnese najveći dio ruševina, pa i samih temelja građevinskih objekata. Prema nekim indicijima (nalaz novca iz 1920. godine na dubini od 4 m, sjećanja starijih ljudi, nekih bilježaka kroničara), do najvećih bujičnih nanosa došlo je posljednjih 100 godina. Razumije se da treba računati i na raznošenje kamena za gradnju franjevačkog samostana i gradnju privatnih kuća po Sutjesci.

Zapadni dio dvorskog kompleksa — pod nazivom »Dvori« — bio je jednim dijelom obrastao u šikaru, a drugim dijelom zasaden bagremovom šumom da bi se zaustavila erozija. Mjestimično je po šikari bilo i voćaka — šljiva i oraha. Provjeravanjem u zemljišnim i katastarskim knjigama ustanovili smo da je u vrijeme uspostavljanja zemljišnih knjiga i katastra, 80-tih godina prošlog vijeka, ovo zemljište bilo državno; nešto kasnije, početkom XX stoljeća, mještani su počeli da krče i kultiviraju zemljište (Trgovčevići i Šaini), ali su, zbog bujica, ubrzo poslije II svjetskog rata obradu napustili, djelomično koristeći samo zasađeno voće i pašu. Posljednjih dvadesetak godina veći dio ovih uzurpacija priznat je u vlasništvo.

⁴⁵ Stratimirović, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1891, str. 318; Barišić, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1890, str. 28; Truhelka, Naši gradovi, str. 88—90; M. S. Filipović, Visočka nahija, str. 589—592.; Jelenić, GZM, 1923, 1—2.

Plan ruševina kraljevskog dvora u Sutjesci

U zapadnom dijelu dvora ostaci arhitekture bili su vidljivi samo na dva mjeseta; to su bili dijelovi zidova gornje palače i »aneksa« u ukupnoj dužini od svega desetak metara. Detaljnim pregledom terena tragovi zidova mogli su se primijetiti i na još pet mjesta, na seoskom putu za Teševu, koji je koso sjekao gornju i donju palaču. Jedan oveći blok zida još 1964. ležao je odvojen u potoku, ali se do danas raspao.

Istočni dio dvorskog kompleksa, zvani Grgur, spada u vlasništvo franjevačkog samostana. Teren je i ovdje strm, ali je djelomično terasiran i uređen kao park. Oi stare arhitekture video se samo jedan dio zidne mase koja je podržavala južni zid dvorske kapele. Pažljivim osmatranjem terena mogli su se zapaziti i dijelovi triju kontrafora koji su podupirali istočno krilo istočne palače.

Razumije se, iz ovih sitnih tragova nisu se ni približno mogle naslutiti bilo kakve cjelovite konture građevinskih objekata.

Metodologija rada predviđala je postavljanje sistema kvadratne mreže, prilagođene konturama pojedinih objekata. Međutim, da bi se dobio čvrst oslonac za mrežu, trebalo je sondiranjem utvrditi pravac pružanja glavnih zidova; stoga je na putu za Teševu, u zapadnom dijelu, iskopano pet stepenasto poredanih sondi, uklopljenih među tragove zidova, koji su

se nazirali na samoj trasi puta. Kasnije nam je uspjelo i čitavu kvadratnu mrežu uklopiti u sistem sondi. Kod istočne palače otkriveni su najprije ostaci perimetralnih zidova, a zatim su kontrolnim jarcima pregledani oskudni tragovi kulturnog sloja u unutrašnjosti građevine.

Tok iskopavanja išao je ovim redom i dinamikom:

Godine 1964, u vremenu od 9. juna do 12. jula, izvršeno je sondiranje u predjelu »Dvori«, i to u donjoj i gornjoj palači; te u prostoru između palača. Osim toga, napravljene su kontrolne sonde u prostoru iznad gornje palače, kako bi se provjerilo (eventualno) postojanje monumentalne arhitekture.

U nastavku iskopavanja, koje je 1967. godine imalo sistematski karakter, prošireni su radovi na gornjoj palači i dovršeno kontrolno sondiranje u prostoru iznad dvora (od 4. IX do 22. IX).

Godine 1968 (14. V — 12. VI i 8. VIII — 2. X) otkopana je čitava unutrašnjost gornje i donje palače, te dvorske kapele.

1969 (8. VIII — 23. IX) obavljeni su završni i dopunski radovi u gornjoj i donjoj palači, otkopana unutrašnjost »aneksa« gornje palače i otkrivene konture istočne palače.

U 1970-toj godini ispitani su ostaci istočne palače (7. VIII — 15. IX).

Tokom čitavog rada, povremeno se vršilo i topografsko ispitivanje bliže okoline.

Arhitektura

ISTOČNA PALAČA

Grgurevo, neveliki obronak Teševskog brda na lijevoj strani potočića Urve, vještački je terasiran da bi mogao prihvatiti građevinske objekte. U samom podnožju je izgrađen moćan podzid koji podržava oveću terasu (trg) ispred dvorske kapele. Vrh obronka pokazuje tragove vještačkog zaravnavanja, ali se na njemu danas ne vide nikakvi tragovi starije arhitekture. Sredinom obronka bila je izgrađena još jedna podzidana terasa, koja je »obgrnila« obronak sa južne i jugoistočne strane; ovdje je stajala monumentalna građevina — takozvana istočna palača sutješkog dvora. Gotovo neposredno ispod supstrukcija zapadnog krila palače stajala je dvorska kapela.

Palača je bila sastavljena od dva krila u vidu štampanog latinskog slova L, koji su bili organski međusobno vezani pod kutom od oko 130 stupnjeva.

Prije početka iskopavanja, na ovom prostoru su se samo na četiri mjesta zapažali ostaci neke zidne mase u krečnom malteru. Kasnije se ispostavilo da su to ostaci triju kontrafora koji su podupirali donji zid, te dio gornjeg zida u istočnom krilu palače.

Na ovoj — srednjoj — terasi Grgureva, odnosno na prostoru istočne palače dvora, istraživanja su vršena 1969. i 1970. godine.

Kako je, zbog strmenitosti terena, bilo teško početi s iskopavanjem u istočnom krilu, to je samom sredinom terase povučen kontrolni jarak da bi se utvrdilo postojanje kulturnog sloja i eventualni ostaci arhitekture. Rezultat je bio pozitivan; osim tankog kulturnog sloja duž čitave te-

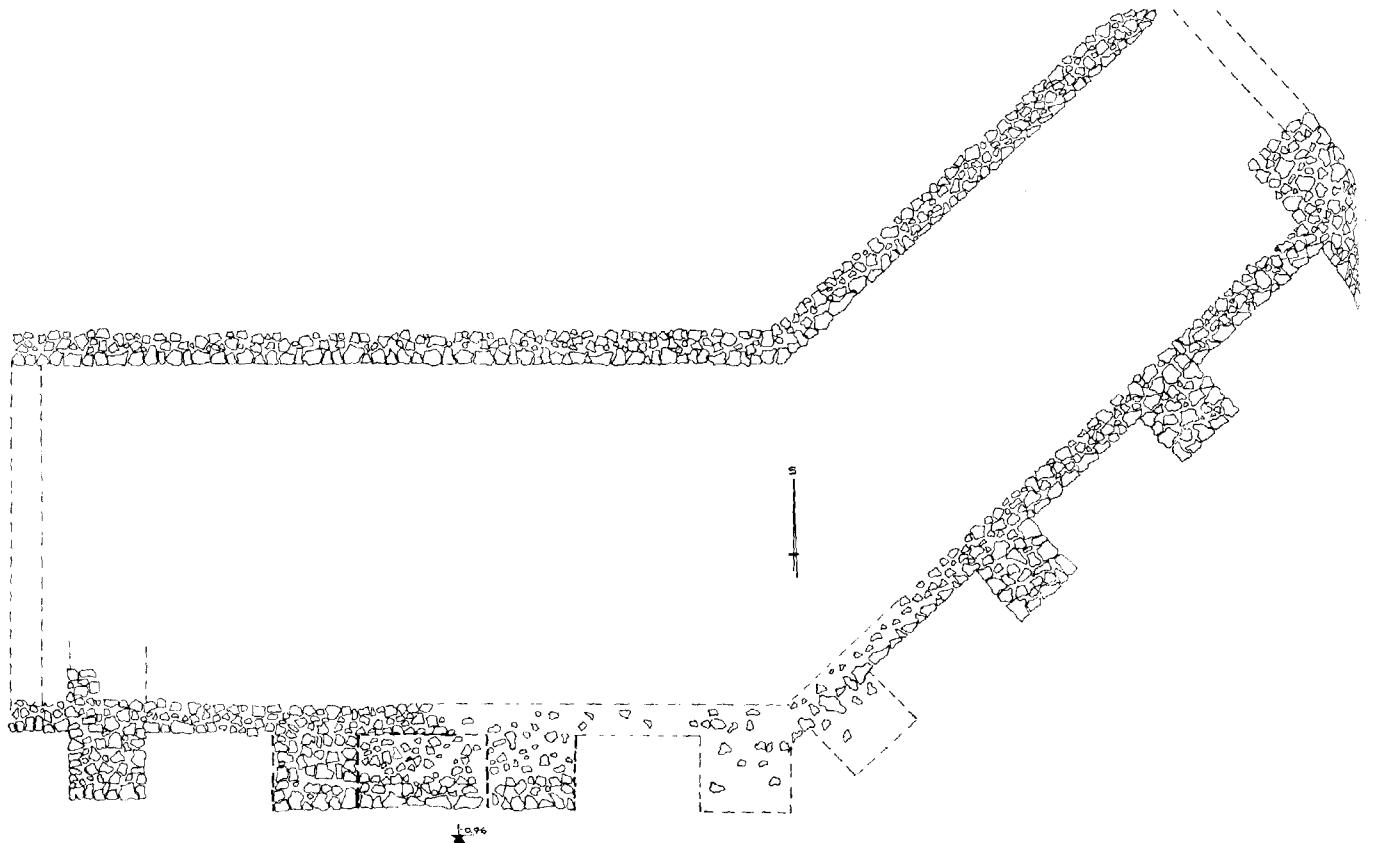
rase, na omanjem prostoru konstatirani su tragovi izgorjele spratne konstrukcije od drveta, zatim, ostaci zidne mase sa žućkaštom glinom, koja je služila za smještaj ognjišta na spratu. Nakon toga, otkriveni su temelji gornjeg zida zapadnog krila palače te kut pod kojim se sastaju gornji zidovi obaju krila. Posebnim sondama utvrđen je smještaj krajnjeg zapadnog kontrafora.

Godine 1970. otkopano je čitavo podnožje zapadnog dijela palače. Pokazalo se da je uski prostor između sjevernog zida crkve i podnožja palače bio ispunjen »kulturnim« arheološkim slojem debljine 0,50 do 1,50 m u kojem su se našle velike količine životinjskih kostiju, ulomci keramike, fragmenti stakla, komadi građevinskog željeza (čavli, okovi i sl.), te jedna čitava i jedna fragmentirana ostruga.

Sudeći po sličnim deponijama otpada ka na Bobovcu, negdje na jugozapadnom uglu palače bilo je stražarsko mjesto s kojega su se bacali otpaci u »slijepi« prostor između crkve i palače.

Otkopavanje čitavog podnožja pokazalo je da ispod zapadnog krila postoje samo dva jasno formirana kontrafora. Ostalom dužinom zid je, bar u supstrukcijama, rađen čitavom širinom koju su označili kontrafori. Dobiva se utisak da je ovo proširenje zida imalo funkciju platforme koja je služila za podržavanje drvenog stepeništa i ulazne galerije u palaču. Postojanje neke isturene drvene konstrukcije pred fasadu zapadnog krila palače dokumentirano je i otkrivanjem jedne duboke rupe za drveni stup oko 1,5 m izvan temelja zgrade.

Slaba očuvanost zidova nije dozvolila da se ustanovi kako je u detaljima izgle-

Istočna palača. Plan

dao sastav podnožja istočnog i zapadnog krila palače (da li su se zidovi sastajali pod uglom, da li su ulazili u luk ili u posebni zid?).

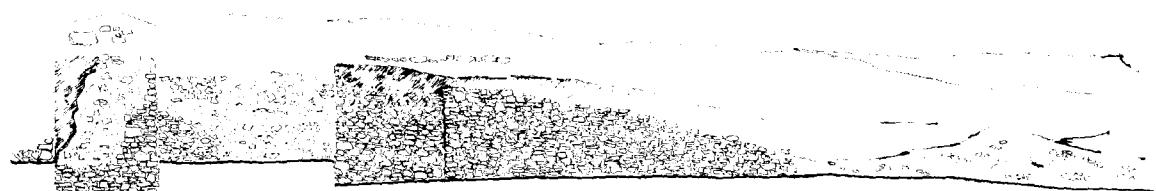
Prilagodavajući se strmenitom, izlomljrenom i uopće teškom terenu, palača je dobila oblik latinskog slova L. opruženih krakova. Zapadno krilo je nešto duže od istočnog: mjereni s unutrašnje strane, gornji zidovi su dugi $25 + 15$, dok prednji donji front ima ukupnu dužinu oko 50 m.

Donje zidove obaju krila palače podupire niz moćnih kontrafora, koji imaju kvadratnu osnovu $2,5 \times 2,5$ m, ali se sa vanjske strane postepeno sužavaju prema zgradi. Već je rečeno da se nekoliko kontrafora ispod zapadnog krila »utopilo« u proširenju koje je podržavalo ulaznu konstrukciju.

Unutarnji raspon iznosi oko 8—12 m (tačnije mjere nisu mogle biti utvrđene jer se nigdje nije moglo konstatirati unutra-

VANJSKA FASADA GORNJEG ZIDA

šnje lice zida). U tome pogledu ova građevina odgovara širini donje palače dvora na Bobovcu.

Očekivanje da će se bar između sjevernog zida crkve i zapadnog krila ove palače pronaći i ukrašeni dijelovi prednje fasade nije se ispunilo. Nekoliko blokova pažljivo klesane muljike pokazalo je, do duše, da je arhitektonske plastike bilo, ali je dokumentacija o njezinom bližem izgledu i stilskom karakteru i ovdje vrlo oskudna.

Sudeći po položaju obronka Grgureva u odnosu na sutješko naselje i njegovu kотlinu, po obrambenim karakteristikama ovoga položaja i po logici razvoja čitavog dvorskog kompleksa, izgleda da je ova — istočna — palača prvi i najstariji objekat sutješkog dvora. Uz ovakvu interpretaciju postaje razumljiv i terenski smještaj zapadnog kompleksa dvora, na desnoj strani potočića Urve; ovaj kompleks je, naime, podignut na tako nepodesnom i »nemogućem« terenu da se može shvatiti jedino kao proširenje nekog već stabiliziranog objekta, odnosno građevinskog ansambla.

Urezani crteži na klesanim blokovima kamena

DVORSKA KAPELA

Uža lokacija dvorske kapele (svetog Grgura) prije iskopavanja nije bila poznata; za postojanje crkve i njezinog patrona znalo se samo po navodima povelje kralja Tvrtka Prvog iz 1378. godine.⁴⁶ Stoga je bilo potrebno istražnim sondiranjem tere na u predjelu Grgurevo ustanoviti tačan položaj ruševina. Prvobitna prepostavka da je crkva stajala direktno na terasi-trgu, nije se obistinila.

Ruševine dvorske kapele otkrivene su na strmom i uskom prostoru između terase-trga, s donje, te istočne palače dvora, s gornje strane; pročelje crkve stajalo je uza samo korito potoka Urve.

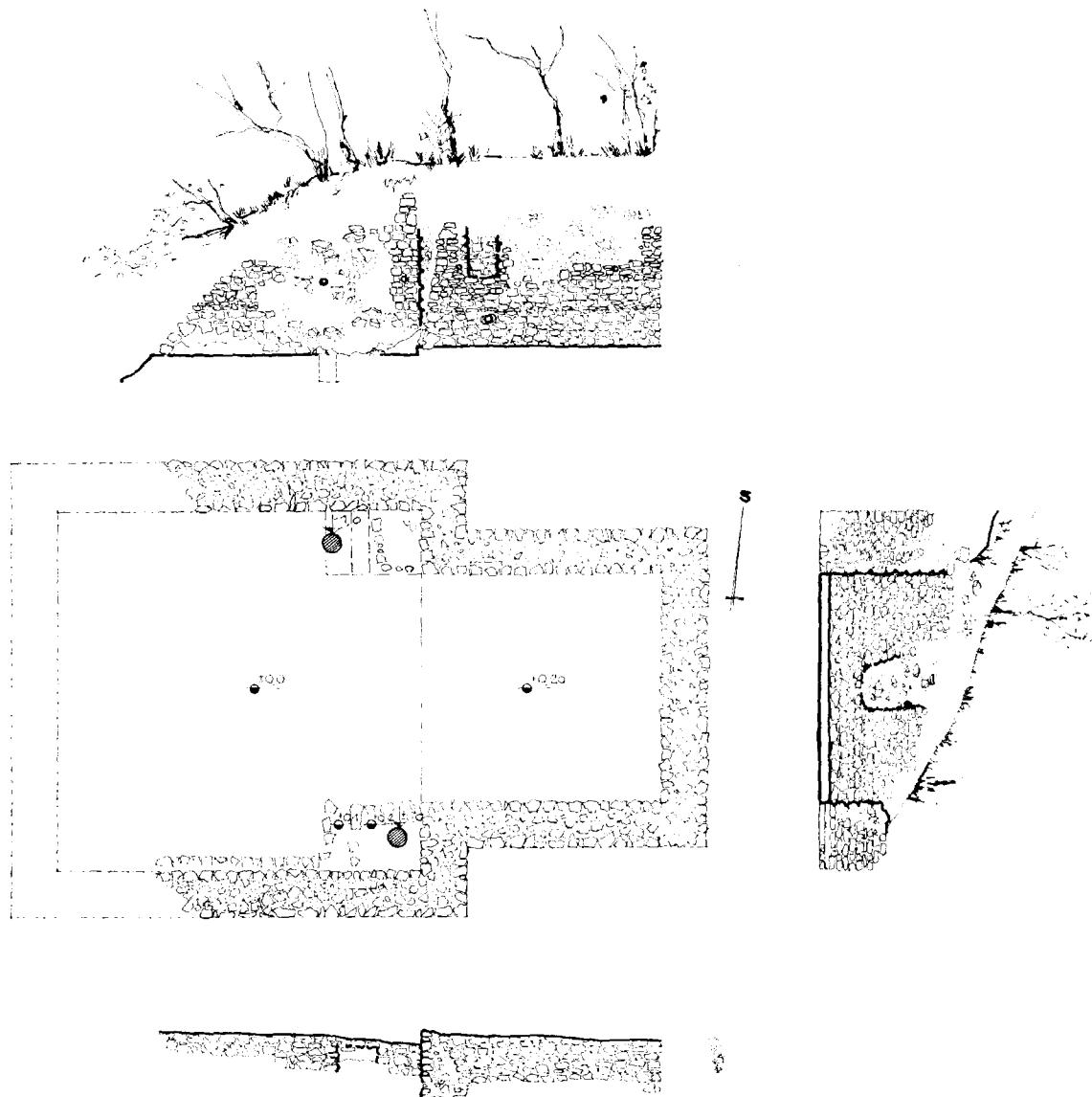
Prije početka iskopavanja, na ovome prostoru površinski je bila vidljiva samo neka amorfna zidna masa dužine desetak, a visine 2 m; ona se pružala uz gornji rub terase-trga i bila formirana od velikih kamenih blokova na kojima se samo riječko zapažalo neko grubo lomljenje. Kasnije se pokazalo da je to podzid koji je podržavao u isto vrijeme i čitavu platformu i sam južni zid kapele. Iznad ove zidne mase nalazio se donekle zaravnjeni prostor, približne veličine 5×10 m, prekriven velikim količinama građevinskog kamenja i obra stao visokom šikarom.

Nakon odbacivanja kamena i manjeg otkopa uz rubove zaravnjenog prostora, pojavile su se konture crkvene građevine sa četvrtastom apsidom, orijentirane u pravcu istok—zapad.

Da bi se detaljnije mogao pratiti tok iskopavanja i, po mogućnosti, utvrditi stratigrafija i historijat rušenja, građevina je uzdužnom osovinom podijeljena na dva jednakaka dijela. Prostor crkvene lađe raščlanjen je i jednom poprečnom linijom, pa se tako dobila mreža za iskopavanje: apsida — sjeverni dio, apsida — južni dio, te kvadrati I—IV u naosu crkve veličine 4×3 m.

Iskopavanje je pokazalo da se samo uz rubove zidova, širinom od 0,50 do 2 m, bio formirao rastresit sloj humusa, čija se debljina kretala od 20 do 70 cm. Ispod humusa, u ovom pojasu dolazio je građevin-

⁴⁶ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I/1, Beograd — Sr. Karlovci, 1929, 82.

Kapela sv. Grgura. Plan i pasade očuvanih zidova iznutra

ski šut sa velikim količinama usitnjjenog maltera, te sitnjim i krupnjim građevinskim kamenjem. Idući u dubinu, ovaj se sloj postepeno širio prema unutrašnjosti građevine i tako formirao izduženo ljevkasto korito, na čijem dnu gotovo i nije bilo građevinskog šuta. Sva ostala unutrašnjost građevine (odnosno korita) bila je ispunjena krupnim građevinskim kamenom kroz koji se probijalo korijenje drveća (vidi profile slojeva). Među približno 30 m^3 iskopanog građevinskog kamena, bilo je nešto manje od 2 m^3 tesane sedre i oko 1 m^3 klesane muljike — lapora. U iskopu se našao i poneki ulomak opeke.

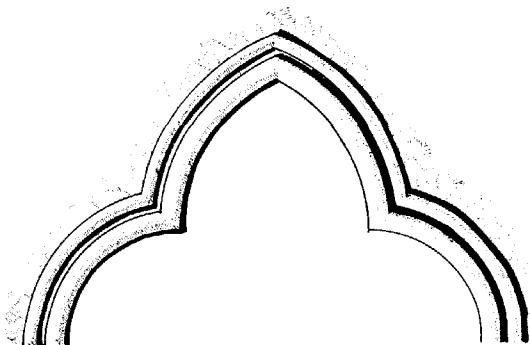
O strukturi zidova mogu se dati slijedeća zapažanja.

Debljina zidova je 100—105 cm, i po tome se uklapa u najopćenitije prihvaćeni standard za monumentalnu arhitekturu XIV i XV vijeka u Bosni. Jedino supstrukcije južnog zida crkve, koje vrše i funkciju podzida čitave platforme, dosiju i debljinu od 250 cm. Proširenje — višak debljine ovog podzida — ostalo je sa vanjske strane, a samo u južnom zidu crkvene lađe ono prelazi i u unutrašnjost za 30—35 cm.

Za građu je uzimano relativno krupno kamenje iz nekih mlađih ležišta, pretežno krečnjačkog porijekla, i samo je grubo pritesano. Već na prvi pogled se razlikuje od građevinskog kamena u zapadnim palačama dvora, koji je nekom starom vodenom erozijom u velikoj mjeri zaobljen. Pri zi-

Dio gotičkog okvira za crkveni prozor

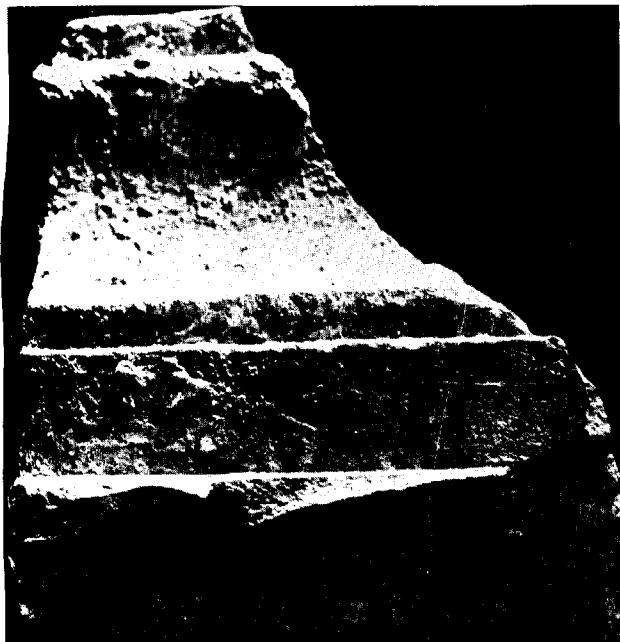
Pokušaj rekonstrukcije prozorskog okvira

danju se vodilo računa o horizontalnom zidanju kamene oplate, ali samo u grubim potezima. Unutrašnjost zidne mase ispunjena je krupnim neobrađivanim kamenom, koji nije pažljivo slagan. Sve šupljine u tako građenoj sredini zida ispunjene su malterom koji je izrazito mastan — sa puno kreća, ali i sa krupnim zrnima rječnog pijeska.

U nepravilnim razmacima, u zidu se vide rupe kružnog ili četvrtastog presjeka, sa promjerom, odnosno stranicama od 5 do 15 cm. To je inače jedna od specifičnih karakteristika graditeljstva fortifikacionog karaktera u srednjovjekovnoj Bosni.

Sudeći po ostacima donjih dijelova i jasno formiranim ležištima, uglovi zidova koji odvajaju apsidu od naosa (a možda i čitav triumfalni luk?) bili su izgrađeni od mekanog lapora (*muljike, miljevine*), koji je pažljivo klesan. Istim kamenom bili su izgrađeni doprozornici, vijenac i okvir niše za kip u sjevernom zidu apside. Mora se računati da je od sličnog materijala bila izgrađena i konstrukcija vrata, od kojih se inače nije sačuvao nikakav trag. Na temelju prikupljenih podataka o nalazu velikog broja sedrenih kvadara u iskopu, može se zaključiti da je apsidalni prostor bio presvođen (gotičkim?) svodom.

Jedan slučajno otkriveni detalj omogućava nam da konstatiramo dvije etape u izgradnji kapele. Naime, u većoj breši, koja je nastala nasilnim (?) obrušavanjem unutarnje oplate jednog dijela sjevernog zida naosa, na visini od oko 80 cm, jasno se raspoznaje horizontalna linija, po kojoj

Ulomak profiliranog kamenog vijenca sa dvorske kapele

je tanak sloj maltera potpuno prekrio i poravnao donji dio zida. Preko te navlake od običnog maltera postavljen je još jedan (1—3 cm debeo) sloj maltera crvenkasto-smeđe boje; ovo je tzv. hidraulični malter, napravljen od sitno tucane ili mljevene opeke. Pažljivijim posmatranjem konstatirano je da precizno zaravnavanje u istoj liniji postoji i na svim zidovima apside, a opravdano je zaključiti da je tako bilo i na ostalim zidovima koji nisu očuvani do odgovarajuće visine. Iz ove konstatacije proizilazi nesumnjiv zaključak da je u jednoj građevinskoj sezoni crkva bila izidata do visine od oko 80 cm i da je na tom nivou izvršena građevinska konzervacija zidova; gradnja je nastavljena u slijedećoj (ili nekoj kasnijoj?) građevinskoj sezoni. U svakom slučaju, ovdje je mnogo važnije saznanje o načinu i postupanju građevinske konzervacije nego utvrđivanje etapa u izgradnji crkve.

Samo na pojedinim kvadratima oplate sačuvana su manja platna žbuke; na njima se zapaža glazura koja nije svugdje jednakо fina i uglačana. Samo na nekoliko ulomaka maltera konstatirani su tragovi crvenkaste i plave boje, ali se ne može ništa reći o nekim ornamentalnim ili

figuralnim motivima kojima bi pripadala. U svakom slučaju, pouzdano se može reći da u crkvi nije bilo zidnih slikarija većeg obima.

Konstrukcija poda izgledala je ovako: po grubo zaravnjenom kamenom (konglomeratnom) tlu bio je nasut 5—15 cm debeo sloj sitnog kamena sa krečnim malterom. Tim grubim estrihom postignuto je puno poravnavanje tla, a pored toga napravljena je izolacija od vlage koja je prodirala iz zemlje. Iznad ovog estriha bio je postavljen drveni pod, čiji su krajevi uza zidove bili pažljivo zamalterisani finom žbukom; ležišta krajeva podnih dasaka i danas se raspoznaaju u ostacima maltera. Tragovi drvenog poda naročito su bili vidljivi u naosu crkve; tu je iznad malterne podnice konstatiran i 5—15 cm debeo sloj rastresite zemlje sa mnogo gara. Nema sumnje da je ovaj sloj nastao uslijed truljenja i goreњa drvenog poda, kao i skupljanjem i propadanjem otpadaka kroz podnicu. Na nekoliko mesta u ovom sloju raspoznavalo se i neko raslojavanje, što treba objašnjavati izmjenama poda. Nivo poda u naosu crkve niži je za prosječno 15 cm od poda u apsidalnom prostoru.

*Kapela sv. Grgura.
Pogled na sjeverni dio
prezbiterija nakon
iskopavanja*

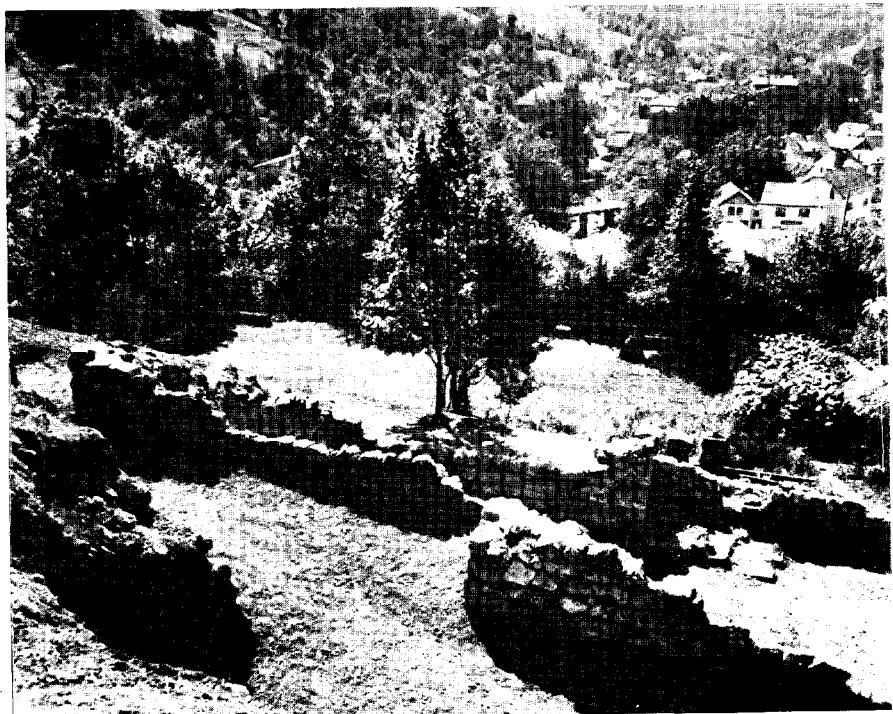
Tragovi prozora, i to samo supstrukcija donjih greda prozorskog okvira, konstirani su na sjevernom dijelu naosa i na istočnom zidu apside. Prozorski otvor počinjao je na visini od 240 cm od crkvenog poda, a bio je širok oko 80 cm. Doprozornici su bili izvedeni od blokova pažljivo klesane muljike, a na fragmentima natprozornika zapažaju se i neki detalji gotičke dekoracije.

Prema sačuvanim tragovima i zakonima simetrije, može se zaključiti da je kapela, osim jednog prozora u istočnom zidu apside, imala još po dva prozora na sjevernom i južnom zidu crkvene lađe.

U sjevernom zidu apside vide se konture jedne niše pravokutnog presjeka, višoke preko 110 cm, široke 60 cm, a duboke 25 cm. Bridovi zidne mase oko niše bili su izvedeni od pažljivo klesane muljike, koja je otpala. Gotovo nema sumnje da je niša služila za smještaj svetačkog kipa. Zbog simetrije moglo biće pomišljati da je takva niša postojala i u južnom zidu apside.

Kapela sv. Grgura. Pogled u južni dio prezbiterija nakon iskopavanja

Dvorska kapela sv. Grgura. Pogled na otkopane ruševine sa sjevera

Velika breša u središnjem dijelu istočnog zida apside kao da indicira postojanje jedne niše i na ovom mjestu. No, to je za sada samo pretpostavka.

Trag jedne niše sličnih dimenzija i forme zapaža se i u južnom zidu crkvene lađe, neposredno iznad zidne mase koja je, vjerojatno, služila za smještaj kamenog sarkofaga. I breša u sjevernom zidu lađe, iznad kamene konstrukcije za sarkofag, možda, ukazuje na jednu zidnu nišu, postavljenu simetrično u odnosu na onu u južnom zidu.

Neposredno ispod niše u sjevernom zidu crkvene apside, oko 40 cm iznad tla, nalazi se rupa kružnog presjeka, duboka 25 cm i široka 40 cm. Gotovo da nema sumnje da je ova rupa služila kao ležište za drvenu gredu. Funkcija ove rupe, kao i grede koja je u nju bila uglavljena, ostaje nejasna: da li je pomoću te grede za zid bila fiksirana drvena oltarska pregrada ili se radi o nekoj konstrukciji vezanoj za zidnu nišu, teško je reći. U južnom zidu apside, istina, postoji također jedna rupa, koja je čak u simetričnom položaju u odnosu na ovu (u sjevernom zidu). Ipak je teško objasniti njihovu međusobnu vezu zbog toga što je rupa u južnom zidu mnogo manja i pravokutnog presjeka (5×10 cm); osim toga, od neke pregrade nema nikakva traga u podnici apside.

Iznenađenje predstavlja činjenica da u kapeli nisu nađeni ukopani grobovi: ni zdane grobnice ni obične rake. Jedini ukop — u ugлу koji zatvara južni zid naosa i »koljeno« apside — izvršen je mnogo kasnije od rušenja crkve. Ipak se ne bi moglo tvrditi da nikakvih grobova u crkvi nije bilo. Naime, u oba ugla koje zatvaraju podužni zidovi crkvene lađe i »koljena« apside nalaze se ostaci zidnih masa, čije horizontalne dimenzije odgovaraju standardnim veličinama zidanih grobnica (250×150 cm); visina sačuvanih dijelova ovih zidnih masa kreće se do 40 cm. Jedna od najlogičnijih interpretacija koje se nameću u ovome slučaju jest objašnjavanje ovih zidnih masa kao supstruktura koje su služile kao podij za kamene sarkofage. Analogija za ovakvo smještanje, pa i konstrukciju grobnica ima mnogo. Istini za volju, treba dodati da je ovakva interpretacija spomenutih zidnih masa doduše najvjerojatnija, ali nije i jedina moguća. Mo-

že se, naime, pomicati i na pobočne olta-re, posebno građena sjedišta za vladare i sl.

Uza sjevernu kamenu konstrukciju (postolje za sarkofag?) nalazi se u podnici rupa kružnog presjeka, promjera oko 40 cm i dubine do 50 cm. Ona je ukopana u konglomeratno tlo, a na neravnim mjestima obložena kamenom i popločana. Funkcija ove rupe je nejasna.

Sudeći po nekoliko nađenih fragmenata stakla ravne površine i lučnih rubova, prozori crkve bili su zastakljeni raznobojnim stakлом.⁴⁷

Plafon iznad crkvene lađe bez sumnje je bio ravan drveni; vjerojatno od njega potječe i jedan dio sloja sa garom, koji je konstatiran u ovome prostoru. Kao što je već rečeno, plafon apside bio je kameni (gotički?) svod, izrađen od tesanih kvadara sedre.

Krov je, svakako, bio od drveta, jer se u iskopu nije našlo nikakvog drugog — čvršćeg krovnog materijala.

Nekoliko sitnih nalaza žbuke sa tragovima crvene i plave boje pokazuju da je na zidovima crkve bilo nekih ukrasa u boji; međutim, mali broj nalaza, s druge strane, dokazuje da je te ornamentike bilo malo, te da je bila vrlo jednostavna i primativna. Upravo zbog pomanjkanja zidnih slikarija u jednoj srednjovjekovnoj dvorskoj kapeli mora se računati na druge načine ukrašavanja unutrašnjosti crkve, kao što su drvorezbarije i platnene draperije.

Od arheološki zanimljivih nalaza treba spomenuti: ulomke građevinske opeke, dijelove profiliranih gotičkih doprozornika, rijetke fragmente tamnosive keramike, još rjede komadiće prozorskog stakla, zatim, jednu tesarsku sjekiru i dlijeto. Posebnu zanimljivost predstavlja stakleni medaljon elipsaste forme s ugraviranim likom neke močvarne ptice.

Po stilskim osobinama plana, kapela se uklapa u gotičke crkve sa pravokutnom apsidom. Bliza analogija ovom tipu je crkva sv. Nikole u Gradcu na Ibru,⁴⁸ ali i

⁴⁷ Vidjeti dalje izlaganje o nalazima stakla.

⁴⁸ V. Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, 74, misli da su ovu crkvu podigli, za svoje potrebe, majstori katolici koji su gradili i Bogorodičinu crkvu gradačkog manastira (krajem XIII vijeka).

u neposrednoj blizini Sutjeske; do u detalje su joj slične grobne kapele bosanskih kraljeva na Bobovcu i nedavno otkopana crkva u Bakićima kod Olova.⁴⁹

DONJA PALAČA

Od takozvane donje palače u zapadnom kompleksu dvora, na desnoj strani potočića Urve, sačuvani su samo neznatni ostaci; uprkos tome, njezin plan je bilo moguće rekonstruirati na pouzdanim elementima.

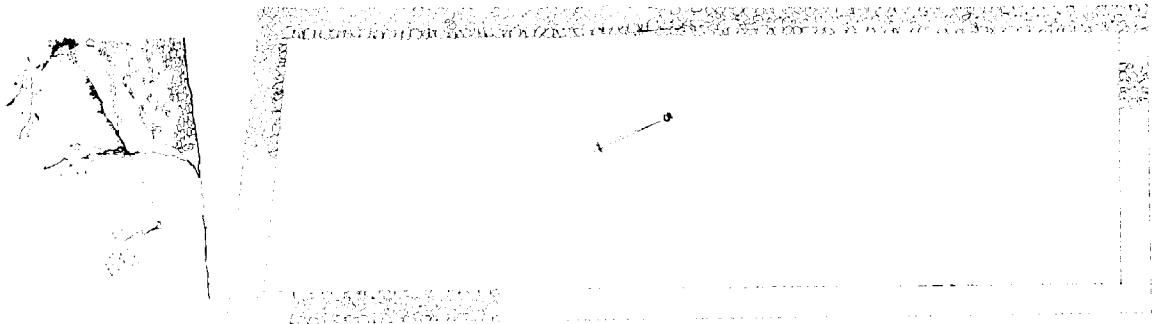
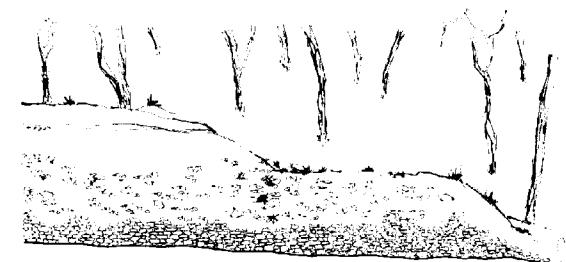
Prije početka iskopavanja, od ovog objekta nazirali su se samo tragovi gornjeg i donjeg zida u ukupnoj dužini od 4 do 5 m, i to na samoj trasi seoskog puta za Teševe. Sondažnim ispitivanjem, 1964. godine, ustavljeno je da je jezgro gornjeg zida na tome mjestu očuvano do visine od preko 2 m, a u nastavku radova — 1967. i 1968. godine — otkopani su svi ostaci koje je poštudio Zub vremena.

⁴⁹ Crkva Sv. Roka u Bakićima kod Olova, koju je 1968—1969. otkopao pokojni fra Krunoslav Misilo, ima gotovo identičan plan (Rezultati iskopavanja još nisu objavljeni).

Donja palača kraljevskog dvora. Plan i fasade očuvanih zidova iznutra

Donja Palača. Pogled na sjeverni zid iznutra

Od donjeg zida palače sačuvani su samo ostaci temelja u dužini od nekih 6 m, i to na jugozapadnoj strani. I bočni zidovi su slabo očuvani: pravac jugozapadnog zida se mogao pratiti na dužini od svega 4 m, i to u onom dijelu kojim je bio naslonjen na tvrdo konglomeratno tlo; od istočnog bočnog zida konstatirane su samo neznatne supstrukcije temelja u obliku amorfne zidne mase. Gornji zid je čitavom visinom donje etaže (oko 3 m) bio naslonjen na usječeno tlo — živac; tamo gdje je to tlo bilo čvrsto uza nj su se očuvali i dijelovi zida, ali su se u sjeverozapadnom dijelu odronili i glinovito tlo i zid. Zbog toga su i dijelovi zida sa jugozapadne strane, u dužini od nekih petnaestak metara, sačuvani do visine od 2—3 m, dok su se u sjeveroistočnom dijelu jedva mogle raspoznati supstrukcije temelja. Pa i na sačuvanim dijelovima zidne mase većinom se održalo samo jezgro, dok se visina očuvane oplate kreće od 0,50 do 1,50 m.

Plan palače pokazuje izduženu građevinu unutarnjih dimenzija 28×8 m. Sve unutrašnje konstrukcije — pregrade, sprat, podovi — bile su izgrađene od drveta. Zgrada je imala u svemu dvije etaže; prizemnu, koja je čitavim gornjim zidom bila naslonjena na strmo tlo, i gornju, koja je svim stranama stajala u slobodnom prostoru, iako joj je gornji zid dodirivao tlo. Ulaz u donju etažu morao se (zbog terenskih uslova) nalaziti na jugozapadnoj bočnoj strani; vjerojatno je takav ulaz postojao i u sjeveroistočnom bočnom zidu, ali se do danas nisu očuvali tragovi ni jednog od ovih ulaza. U gornju etažu ulazio se sa jugozapadne bočne strane. Samom ulazu prilazio se pomoću drvenog stepeništa i omanje galerije čije se postojanje moglo pouzdano utvrditi prilikom iskopavanja; tu je nađena *in situ* početna — kamena ploča od stepeništa i uz nju ležište za drveni stup, te ostaci izgorjele drvene konstrukcije. Pod ovom galerijom bila je smještena kovačnica.

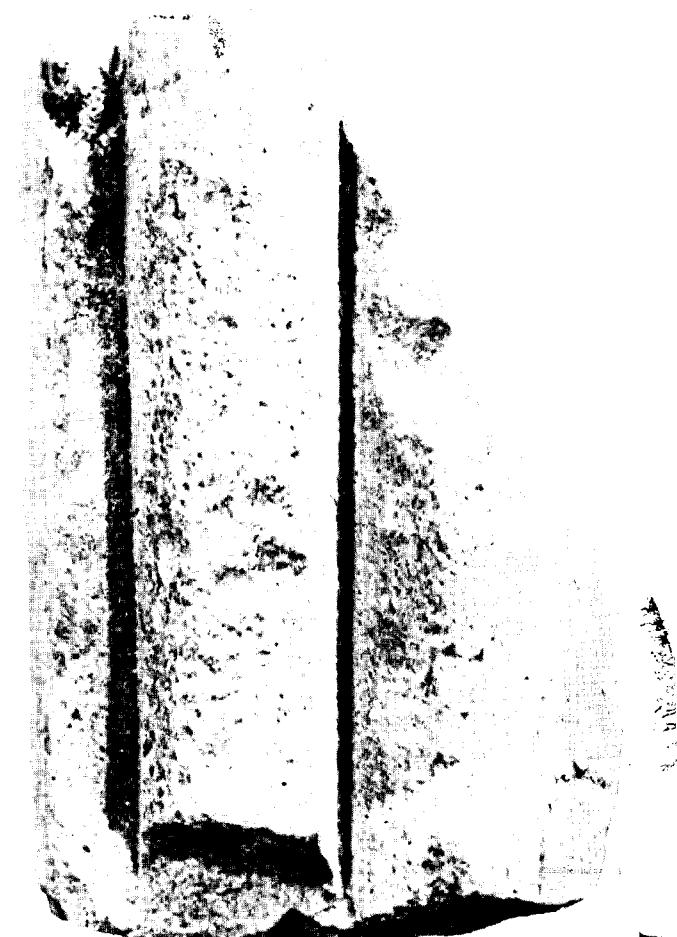
Nalazi klesane muljike, makar i malobrojni, pokazuju da je u palači bilo i kamenе dekoracije.

Prilaz donjoj palači i čitavom zapadnom kompleksu dvora od naselja Sutjeske, u dužini od desetak metara, bio je ureden u vidu podzida i grube kaldrme u krečnom malteru.

Supstrukcije drvenog stepeništa ispred donje palače

Profiliirani fragmenat arhitekture iz ruševina donje palače

Istočni ugao palače bio je vrlo blizu potoka Urve, koji u srednjem vijeku očito nije bio tako divlji i čije je korito bilo mnogo pliće nego danas. Tokom vremena ovaj potok je postao opasna bujica i za čitavih 4—5 m produbio svoje korito, pa za sobom povukao i velike mase okolnog zemljišta; u ovoj eroziji nestalo je i najvećeg dijela ruševina donje palače.

Iskop u unutrašnjosti palače sastojao se od velikih količina građevinskog šuta i tankog kulturnog sloja sa garom i truležom od drvenog poda. U ruševinama se mogao zapaziti rijedak ulomak klesane muljike, poneka opeka, fragmenti tamnosive keramike i pojedinačni primjeri željeznih čavala. Zanimljiv je željezni vršak strelice koji je nađen u površinskom sloju (humusa). U kulturnom sloju konstatirani su tragovi drvenog poda, ali, osim nešto brojnijih nalaza keramike, drugih arheoloških predmeta nije bilo.

U predvorju palače, na površini od oko 5×5 m, konstatiran je vrlo bogat i do 1 m debo kulturni sloj, koji nije bio jasno oivičen. Ovdje su s izgorjelom i urušenom konstrukcijom drvene galerije i kovačnice bili izmiješani: lug, gar, životinjske kosti, kovačka troska, brojni predmeti od željeza, mnogo keramike i — naročito — mnogo fragmenata stakla. Posebnu vrijednost predstavljaju nalazi stakla razne fakture i provenijencije; na nekim ulomcima sačuvani su i brojni ornamentalni motivi. Zanimljivi su i primjeri nekoliko vrsta keramičkog posuđa (tamnosiva, gledosana, ornamentirana keramika, zatim ulomci majolike i sl.). Koliko se moglo utvrditi, samo manji dio ovoga kulturnog sloja stvo-

ren je ovdje — pod stepeništem i drvenom galerijom; najveći dio materijala, kako izgleda, spuzao je ovamo iz predvorja gornje palače, jer se kulturni sloj sličnog sadržaja, u širini od oko 5 m, proteže u tome pravcu, koji još nije u cjelini ispitani.

GORNJA PALAČA

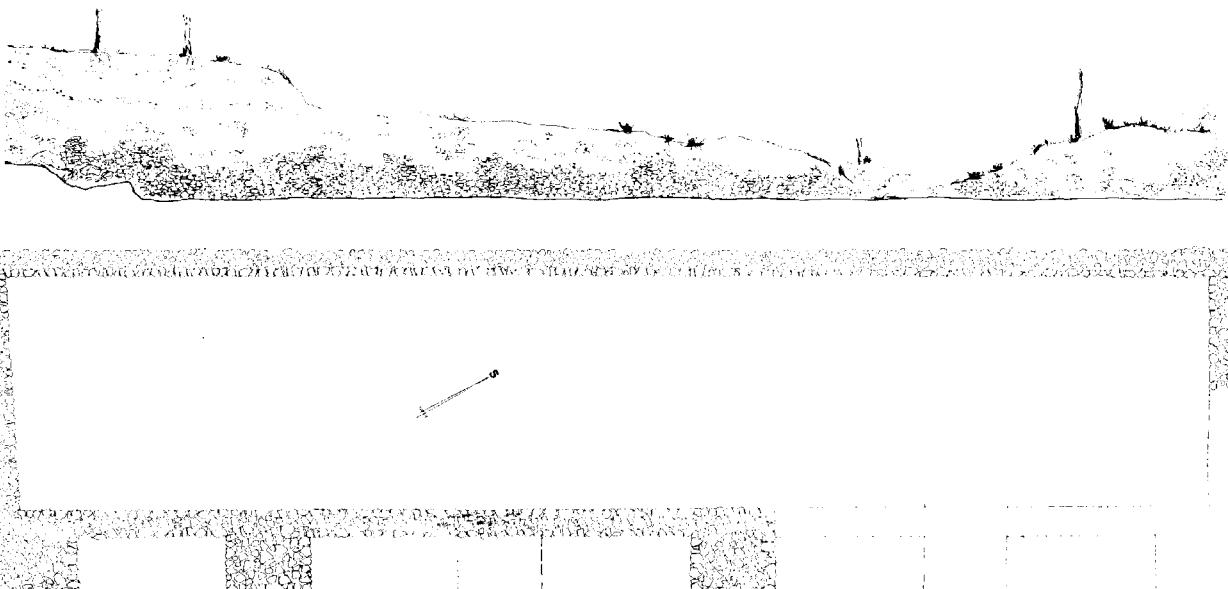
Gornja palača u zapadnom kompleksu dvora je vrlo izdužena građevina u vidu pravokutnika, s unutrašnjim rasponima od 45×8 m.

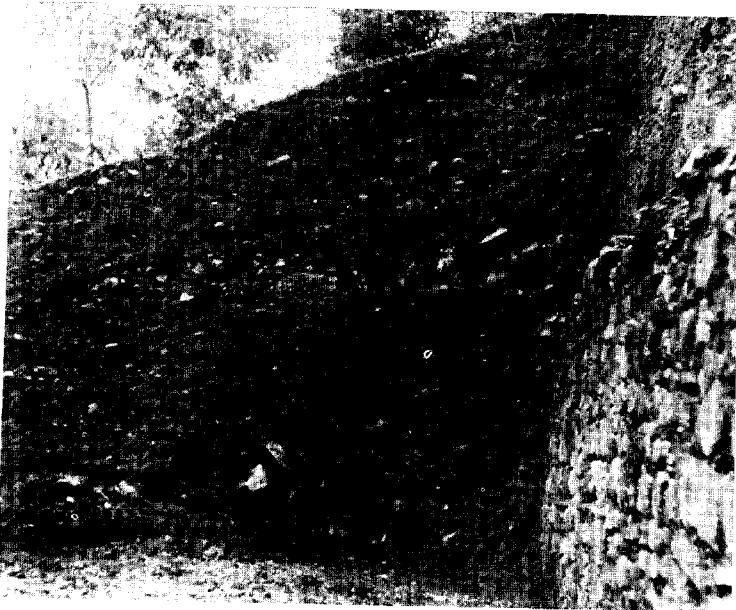
Prije iskopavanja, na samoj površini zemlje bili su vidljivi slabi tragovi zida samo na dva mesta — u ukupnoj dužini od 5 do 6 m.

Kao što je bio slučaj sa donjom i istočnom palačom, i ovdje je za smještaj građevine morao biti napravljen duboki usjek u strmenitom zemljištu, tako da je čitav gornji zid donje etaže bio prislonjen uza zemlju.

Donji zid se u temeljima mogao pratiti do dužine od oko 30 m. Temelji zida dosezali su širinu od 2,5 m, dok je sam zid u slobodnom prostoru bio širok 1 m. Sa donje strane, ovaj zid je bio poduprt kontraforima osnove 2×2 m. Prilikom iskopavanja otkriveni su ostaci od svega tri kontrafora, ali, s obzirom na njihov raspored i ritam, nema sumnje da ih je bilo barem šest. Sjeveroistočni dio donjeg zida, u dužini od petnaestak metara, bio je potpuno

Gornja palača. Plan i fasade očuvanih zidova iznutra

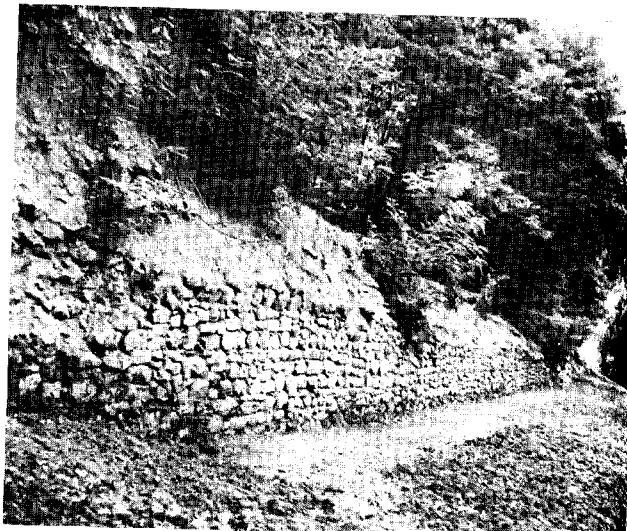

Profil arheoloških slojeva u ruševinama gornje palače

razoren jer se u ovom predjelu bio formirao mali bujični potočić dubokog korita. Blokovi zidnih masa od ovog dijela zida mogli su se konstatirati na padini ispod prvobitnog pravca pružanja zida kao i u samom koritu potoka Urve.

Gornji zid je sačuvan u čitavoj dužini do visine od 0,30 do preko 3,50 m; sama oplata jedva doseže prosječnu visinu od 1,5 m.

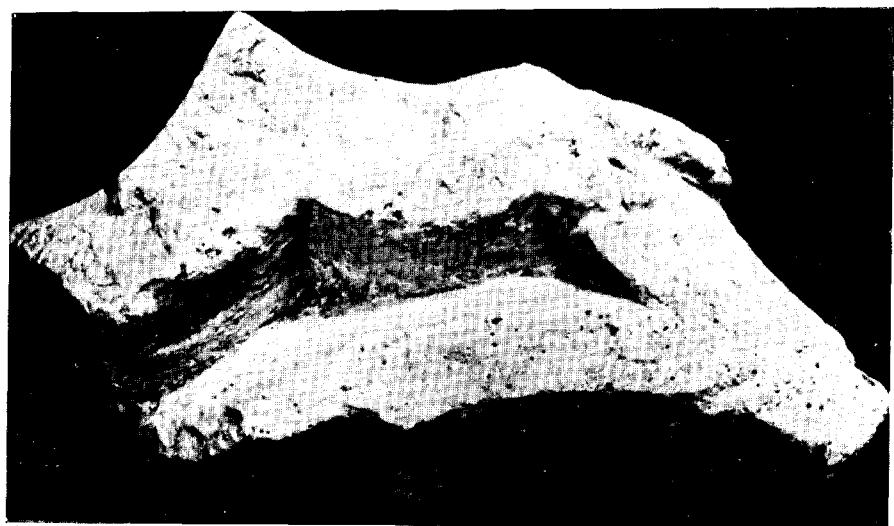

Gornja palača. Sjeverni zid

Jugozapadni bočni zid očuvan je do visine od 0,50 do 3 m, dok je sjeveroistočni zid konstatiran samo u dužini od neka 2 m.

Unutrašnjost palače je imala u cijelini drvenu konstrukciju. Podužnu pregradu koja je išla sredinom zgrade i odgovarajuću spratnu konstrukciju podržavali su drveni stupovi; njihova ležišta konstatirana su na nekoliko mjesta. O ovoj uzdužnoj podjeli govori i nivacacija poda: gornja polovina prostora bila je potpuno ravna i na njoj su nadeni tragovi drvenog poda (trulež, gar i sl.); donja polovina bila je blago nagnuta, pa je, očito, između poda i tla ostajala izvjesna praznina.

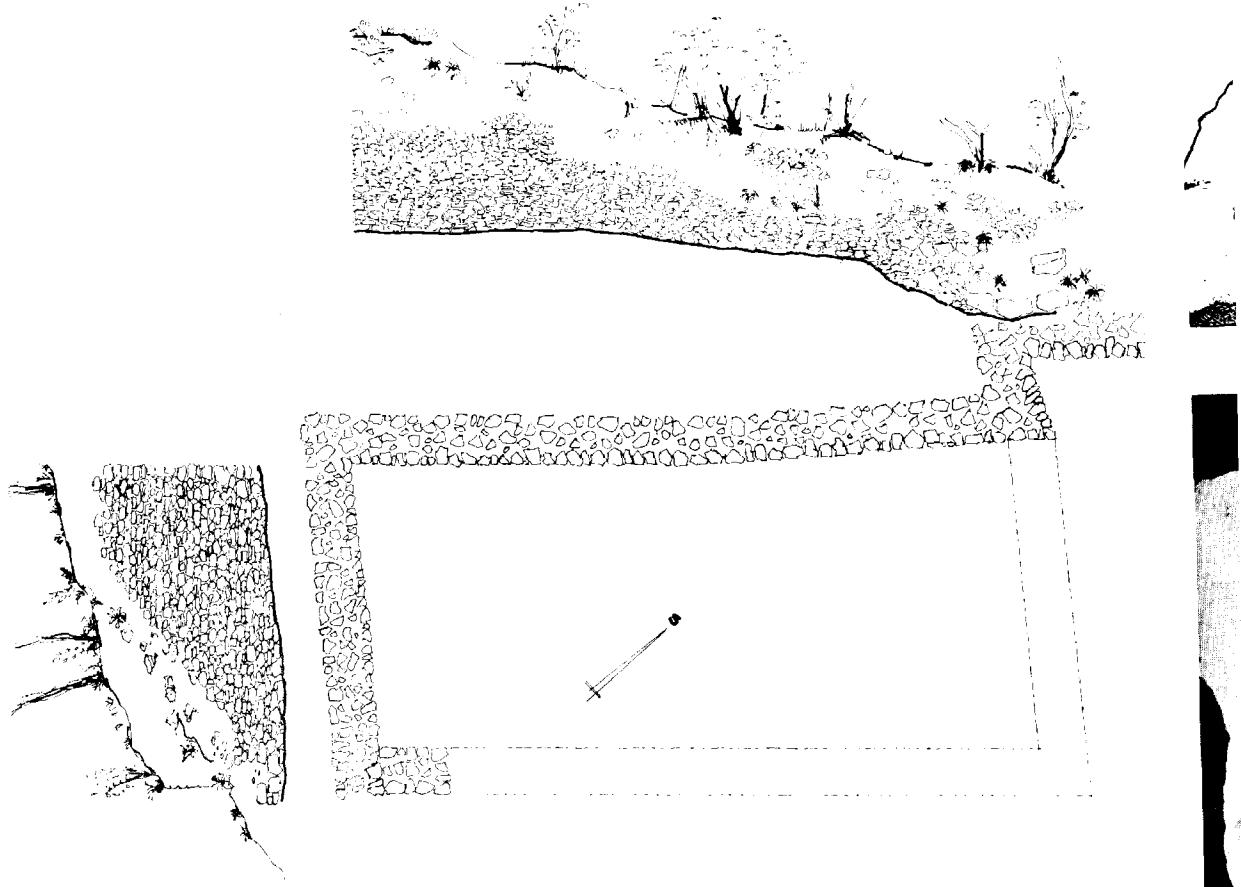
Dijelovi kamenih prozorskih okvira

Oko sredine zgrade, uz gornji zid, na prostoru oko 3×6 m, bilo je nesrazmjerno mnogo luga i gara; stoga se nameće kao logičan zaključak da je iznad ovoga prostora, na gornjoj etaži, postojalo ognjište s kojega je lug, kroz drvenu konstrukciju, propadao u prizemlje.

U iskopu koji je jednim dijelom bio dubok i do 4 m (u zapadnom uglu), bilo je humusa bujičnog nanosa i dr. iznad građevinskog šuta i tankog kulturnog sloja. U ruševinama je nađeno više desetina ulomaka muljike sa gotičkom profilacijom. Ovi ulomci nesumnjivo potiču sa gornje prednje fasade, a logičan je zaključak da su bar takvi, ako ne i mnogo bolji, ukrasi postojali i na donjoj vanjskoj fasadi, koja je u cjelini nestala.

Sitni arheološki nalazi sastoje se od ulomaka keramike i stakla te građevinskog željeza. Posebno su zanimljive dvije željezne zdjele u obliku lopti sa odreznim kalotama.

Aneks gornje palače. Plan i profili očuvanih zidova

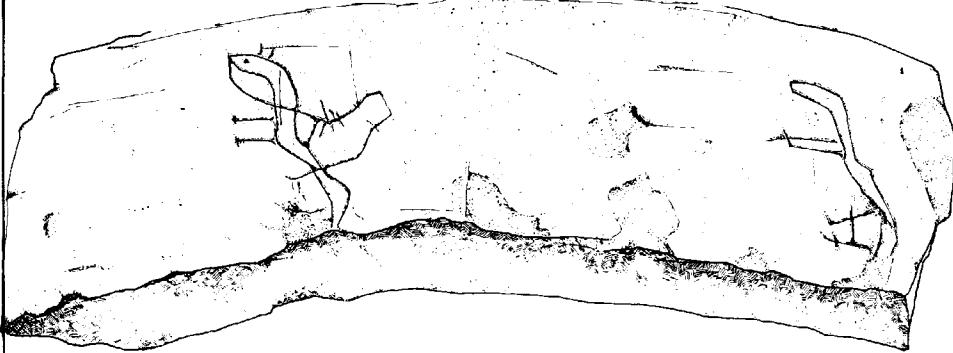
Aneks gornje palače. Pogled na sjeverozapadni dio unutrašnjosti

ANEKS GORNJE PALAČE

To je, zprávo, posebna cjelovita građevina, unutarnjeg raspona 15×6 m, koja se samo jednim uglom veže za gornju palaču sa sjeveroistočne strane. Od njezinih zidova — gornji i jugozapadni bočni mogli su se konstatirati u punoj dužini, dok se od donjeg našao samo djelić — toliko da se mogla utvrditi širina građevine. Sva istočna polovina palače, računajući po dijagonali, odronila se zajedno sa supstrukcijom i zemljištem na kojem je stajala.

U građevinskom pogledu nema bitnih razlika prema ostalim objektima dvora; ipak je korisno ukazati na nekoliko zanimljivih detalja: zapadni ugao građevine izveden je od samih kvadara tesane sedre (iznutra); pod je posebno konstruiran: na kaldrmu sa krečnim malterom postavljen je naboj od gline koji je po vrhu imao poseban premaz; iznad poda konstatirani su tragovi urušene spratne konstrukcije, radene u tehnici bondruka; u jugozapadnom

Dio natprozornika: fotografija i crtež

zidu vide se ležišta za fiksiranje drvenog stepeništa. Posebno je zanimljiv kanal — drenažni ispod ugla koji spaja gornju palaču s aneksom; nema sumnje da je funkcija ovoga kanala bila odvodjenje suvišne vode sa prostora iznad zidova gornje palače.

U iskopu su, kao i u drugim objektima, nađeni ulomci klesane muljike, poneki komadić opeke, ulomci keramike i stakla te željezni čavli.

POMOĆNE ZGRADE

U predjelu »Dvora«, prostor iznad gornje palače i aneksa nešto je ravniji od ostalog zemljišta, pa se prije iskopavanja nametala pomisao da bi glavne objekte dvora trebalo tražiti upravo na ovome mjestu. Stoga je, još u fazi sondiranja te-

rena, iskopan kontrolni jarak dug 40 m, koji je tekao paralelno sa zidovima gornje palače na udaljenosti od 12 do 14 m. Jarak je bio širok 2 m i čitavom dužinom išao je do dubine od 1,5 do 2 m. Do ove dubine nalazio se samo glinovit nanos sa nešto šljunka; stoga je odlučeno da se na dva mesta pomoći manjih otvora provjeri dubina nanosa i eventualno postojanja slojeva s arheološkim materijalom. Prvi rov (u pravcu S-I zida gornje palače) je išao do dubine od 5 m. Na dubini od 3,90 do 4,40 cm, konstatiran je siromašan kulturni sloj sa nešto gara, te rijetkim ulomcima keramike i stakla. Jedna jama, promjera oko 50 cm, išla je još 50 cm dublje i bila ispunjena garom, komadićima ugljena, te ponekom životinjskom kosti. Rov na istočnom kraju sonde kopan je do dubine od 3 m; u cijeloj debljini iskop je bio rastresit i nešto tamniji, a osim gara, sadržavao je i rijetke ulomke životinjskih kostiju i keramike. Osim toga, između zapadnog kraja duge sonde i sredine gornje palače otvorena je i sonda veličine 5×5 m (tzv. prostor »D« u sistemu istražnih sondi). I ovdje se našlo na tanak (5—10 cm) kulturni sloj sa garom i keramikom, iznad njega ležali su slojevi nanosa koji su u donjem kraju bili debeli oko 1,80, a u gornjem čak i 2,50 m. Karakteristično je da je ovaj kulturni sloj stajao približno u istom horizontu sa kulturnim slojem u rovu br. I, u dugoj sondi.

Iz ovoga sondiranja zaključeno je da su i na prostoru iznad gornje palače (na »Dvorima«) postojali građevinski objekti i da je teren bio relativno ravan. Iz analize kulturnih slojeva moglo se konstatirati da je arheološki materijal vrlo oskudan i da u njemu nema ostataka monumentalne arhitekture (zida u krečnom malteru). Stoga se i nameće pomisao da u ovom prostoru nije bilo većih zidanih građevinskih objekata, nego samo pomoćnih i gospodarskih zgrada sa drvenom arhitekturom. Razumi-

je se da ovakvo zaključivanje ima samo karakter radne pretpostavke, jer je ispitana površina vrlo malena da bi mogla pružiti osnovu za pouzdane zaključke.

Kako bi skidanje 2—4 m debelog nosa sa površine od preko 1000 m² iziskivalo nesrazmjerne velike troškove, to smo dalje istraživanje na ovome prostoru morali prekinuti.

ARHITEKTONSKA PLASTIKA

Na širokom prostoru sa ruševinama pet velikih građevinskih objekata, našlo se svega nekoliko desetina ulomaka dekorativnog kamena. Od toga samo jedna polovina ima na sebi i neku profilaciju, dok se na ostalim komadima razabiru samo pažljivo klesane ravne površine.

Fragmenti ukrasnog kamena bili su razbacani svuda gdje je bilo ruševina arhitekture; to praktično znači da ih je bilo u ruševinama gornjih zidova svih triju zgrada u zapadnom kompleksu i u dvorskoj crkvi; ruševine istočne palače gotovo su sasvim razrušene, pa se i dekorativnog kamena našlo vrlo malo.

Važno je napomenuti da među očuvanim komadima ukrasnog kamena uopće nema cijelovitih formi i da su svi komadi malih dimenzija. To pokazuje da je ukrasni kamen i ovdje bio na posebnom udaru rušilaca i kopača blaga, kao što je bio slučaj sa Bobovcem i gotovo sa svom starijom arhitektonskom plastikom u Bosni.

Očuvani ulomci dekorativnog kamena iz palača u zapadnom dijelu dvora bili su ugrađeni u gornje zidove palača, što znači da su ukrašavali dvorišne fasade zgrada. Od prednjih fasada nije sačuvano doslovno ništa. Iz ovakvog stanja nalaza lako se zaključuje da su najljepši dekorativni dijelovi arhitekture sa prednjih fasada uništeni, i da ovi sačuvani (sa dvorišnih fasada) imaju mnogo manju umjetničku vrijednost.

Način propadanja dekorativne plastike iz istočnog dijela dvora nešto je drugačiji, ali stanje očuvanosti nije ništa bolje.

Funkcija dekorativnog kamena u palačama — sudeći prema nalazima — ograničavala se na otvore prozora i vrata i rijetke slobodne stupiće. Bez sumnje, ovdje treba računati i na druge arhitektonske

forme, kao što su konzole, vijenci i simbovi, ali u nalazima o njima nema potvrde. U crkvi, osim prozorskih okvira (i vrata), od klesanih blokova miljevine bili su izgrađeni unutarnji uglovi (koljena) poduznih zidova na lomu između naosa i apside, a vjerojatno i čitav trijumfalni luk. Osim toga, crkva je imala i profilirani vjenac. Neki blokovi klesane muljike služili su i kao stepenište u istočnoj palači.

Tehnika obrade je u osnovnim potezima sigurna i korektna, ali se ne bi moglo reći da je i fina. Na najvećem broju ulomaka dobiva se utisak da su na njima obavljeni osnovni klesarski radovi, a da je afinacija — zadnja ruka ili »dotjerivanje« izostalo. Možda ta konačna politura nije bila ni potrebna, s obzirom na mjesto ove plastike u dvorišnim zidovima zgrada.

Sav kamen od kojega su rađeni ukrasni dijelovi arhitekture u Sutjesci je krupnozrnasti lapor ili muljika — miljevina. Ležišta ovog kamena postoje i u bližoj okolini Sutjeske, iznad slojeva mrkog ugljena (prema Haljinićima). Ovaj kamen je znatno grublji i tvrdi nego onaj (haljinički) koji je upotrijebljen na Bobovcu. Značajno je da su od istog ovakvog kamena izgrađeni poznati zgošćanski spomenici — stećak i obelisk — sa bogatom dekoracijom.

U ruševinama istočne palače nađeno je samo nekoliko blokova ili kamenih fragmenata koji pokazuju da je ukrasnog kamena bilo. To su: nekoliko klesanih blokova sa kamenog stepeništa, dio dovratnika i još nekoliko ulomaka neodredene namjene. Na dovratniku se nalazi i nevještomicu rukom naknadno urezan crtež pentagrama, svastike, čovjeka sa križem. Jedan ulomak stupača kružnog presjeka naknadno je, grubim potezima, prepravljen u formu muškog uđa.

U crkvi Sv. Grgura lijepo tesanim blokovima bio je izveden čitav trijumfalni luk; vjenac je imao razvedenu gotičku profilaciju. Prozorski okviri pokazuju prelomljene gotičke lukove sa jednostavnom profilacijom i polustupovima poligonalnog presjeka. Ne može se sasvim pouzadno znati da li su prozori imali formu monofore, bifore ili sl. U ruševinama je nađen i manji kamen četvrtaste forme s primitivnim crtežom čovjeka.

U donjoj palači zapadnog kompleksa dvora zapaženi su doprozornici četvrtastog presjeka, tragovi kamenih tranzena i traka polukružnog presjeka.

U gornjoj palači, nekoliko fragmenata kamenih tranzena nesumnjivo pripada gornjem dijelu razvijenih gotičkih bifora. Osim toga, zapažene su trake polukružnog presjeka, te doprozornici četvrtastog i poligonalnog presjeka.

U aneksu gornje palače ističe se dio lučnog natprozornika sa profilacijom u dva osnovna nivoa.

Primjeri dekorativne profilacije arhitektonskih elemenata iz sutješkog dvora

Ulomci kamene plastike iako malobrojni i fragmentirani, dozvoljavaju da se na njima razazna osnovna stilска fizionomija nekih ustaljenih gotičkih formi, kao što su: preolmljeni luk, oblik tranzena i profilacija vijenca. S druge strane, nisu konstatirani nikakvi elementi koji bi odudarali od ove osnovne gotičke orijentacije. U tom pogledu Sutjeska je stilski čistija od Bobovca.

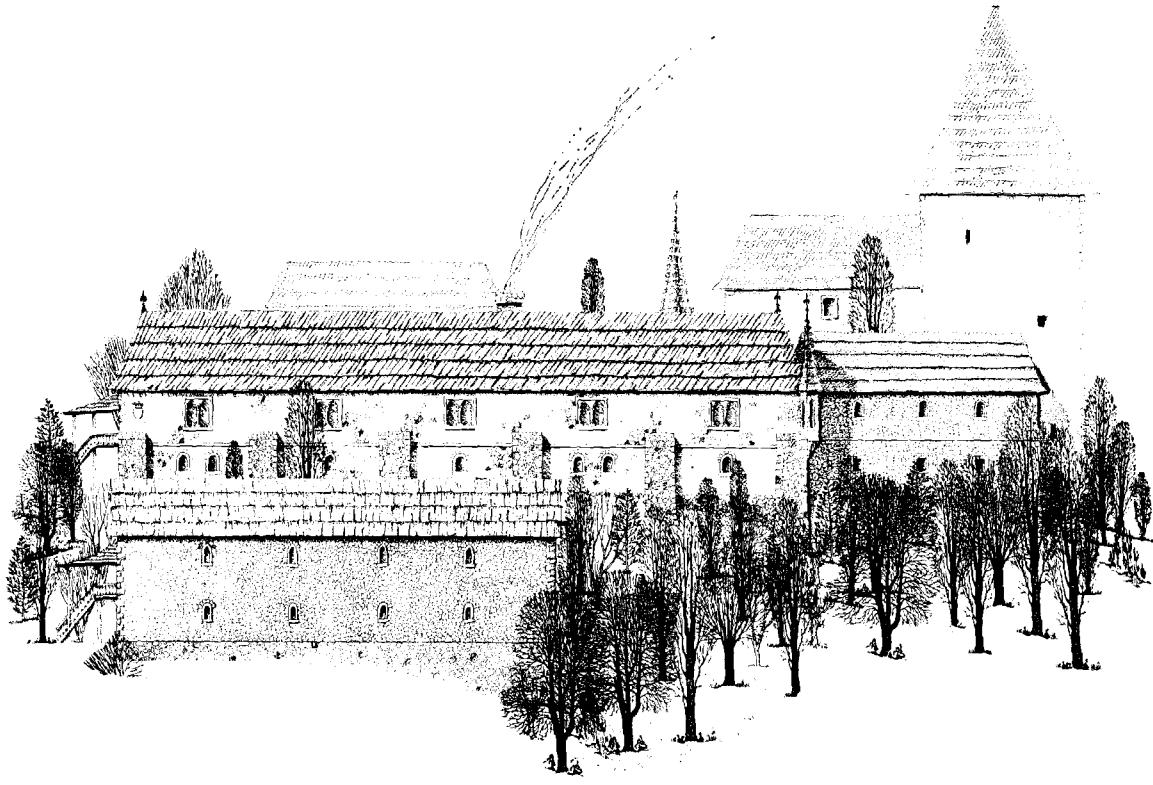
O GRAĐEVINSKOM MATERIJALU, TEHNICI I STANDARDIMA

Najvažniji građevinski materijal je kamen. Za istočnu palaču i crkvu upotrijebljjen je pretežno krečnjak, lomljen negdje u kraškim grudama koje su rasute po obroncima Teševa. U sačuvanim dijelovima zidova zapadnog kompleksa dvora dominira riječni kamen (oblutak), koji nesumnjivo potiče iz korita Trstionice. U svod kapele i neke dijelove palače (uglove, otvore i sl.) ugrađeni su kvadri tesane sedre, čijih ležišta ima u okolini Sutjeske. Dekorativni kamen je kompaktan lapor (muljika, miljevina), čija se ležišta nalaze na više mesta u okolini Sutjeske i današnjeg Kaknja. Ovaj kamen je nešto tvrdi i geološki stariji od muljike iz Haljinića, kojom je ukrašavana arhitektura Bobovca. Zanimljiva je konstatacija da je po geološkom sastavu s ovim kamenom identičan i kamen od kojega su izrađeni i poznati stećci iz Zgošće (Kaknja).

Kamenom su ozidani samo perimetralni zidovi građevina i njihovi podupirači — kontrafori.

Vezivno sredstvo za kamen u zidnim masama je krečni malter, sa velikim procenom vapna i često krupnim pijeskom. Krečni malter je, osim za zidove, upotrebljavan i za podove (crkva i aneks gornje palače), i za hidroizolaciju (malterna ploča sa gornje strane sjevernog zida crkve, koja štiti zid od slijevanja vode u temelje građevine).

Specijalni, hidraulički malter, sa tučnom ciglom umjesto pijeska, zapažen je u crkvi, gdje je upotrijebljen kao zaštitni pokrivač (konzervacija) zidova čije je podizanje moralo biti iz nekih razloga prekinuto.

Zapadni dio sutješkog dvora — pokušaj rekonstrukcije

Gotovo isto toliko važnu funkciju kao kamen, u sutješkoj arhitekturi imalo je i drvo. Od drveta su bile izgrađene sve unutrašnje horizontalne i vertikalne pregrade, svi podovi i krovovi. Ulagne verande, terase i stepenište za pristup u sve palače bile su također drvene. Gospodarske i pomoćne zgrade dvora, kako izgleda, bile su u cijelini drvene.

Svuda po ruševinama nailazilo se na pojedinačne komade ili fragmente građevinske opeke. Njezina veličina je manja i od rimskih i od današnjih standarda, a u tom pogledu odgovara cigli iz Visokog (Arnautovići) i sa Bobovca (dimenzije $20 \times 4 \times 9$ cm). Čemu je sve služila opeka u Sutjesci, nije sasvim jasno. U manjem obimu tucala se za hidraulički malter; sudeći po tvrde pečenim dijelovima nekih primjera, cigla je djelomično uziđivana i u razne peći. Ipak se čini da to nisu i jedine funkcije opeke u Sutjesci.

U građevinski materijal spada i glina, koja se u Sutjesci pojavljuje u žućkastosivoj i sivoj boji. Glina se upotrebljavala za konstrukcije peći, ognjišta i nabijanje poda. Pojava gomilica gline i na mnogim drugim mjestima, bez tragova vatre, ukazuju na mogućnost da je ona služila i u

neke druge svrhe (materijal za pregradne zidove — čatme).

Građevinsko željezo se sastoji, pretežno, od čavala razne veličine, ali su konstatirani i dijelovi raznih okova, alke, baglame i dr.

Na građevinama sutješkog dvora mogu se konstatirati i neki zanimljivi građevinski standardi. To je, u prvom redu debljina zidova, koja se u slobodnom prostoru kreće od 100 do 110 cm, sa srednjom vrijednošću od 105 cm. Drugi standard je unutrašnji raspon — širina građevina, koja ima raspone 6,8 i 10 m. To su iste one mjere i standardi koji su konstatirani na Bobovcu, ali i na drugim srednjovjekovnim gradovima i monumentalnim građevinama u Bosni.

Upotreba kontrafora je u Sutjesci redovna pojava, za razliku od Bobovca, gdje se oni pojavljuju samo iznimno. Tako su kontraformama poduprta dva najveća objekta u Sutjesci — istočna i zapadna gornja palača; postoji vjerojatnost da su i ostale građevine imale slične podupirače.

Visina građevinskih objekata ograničena je na dvije etaže, što također odgovara prosjeku toga doba u Bosni.

Arheološka građa

KERAMIKA

Uломци keramičkog posuđa bili su rasuti svuda po ruševinama dvora, uključujući i crkvu. Ipak, treba ukazati na dva mesta gdje je bilo koncentrirano više keramičkog materijala nego na čitavom oсталом prostoru ukupno. To je prostor između crkve i istočne palače, zatim, predvorje donje palače u zapadnom kompleksu dvora. Ovdje je keramika bila izmiješana sa životinjskim kostima i razbijenim staklom, pa se, bez sumnje, radi o deponijama otpadaka.

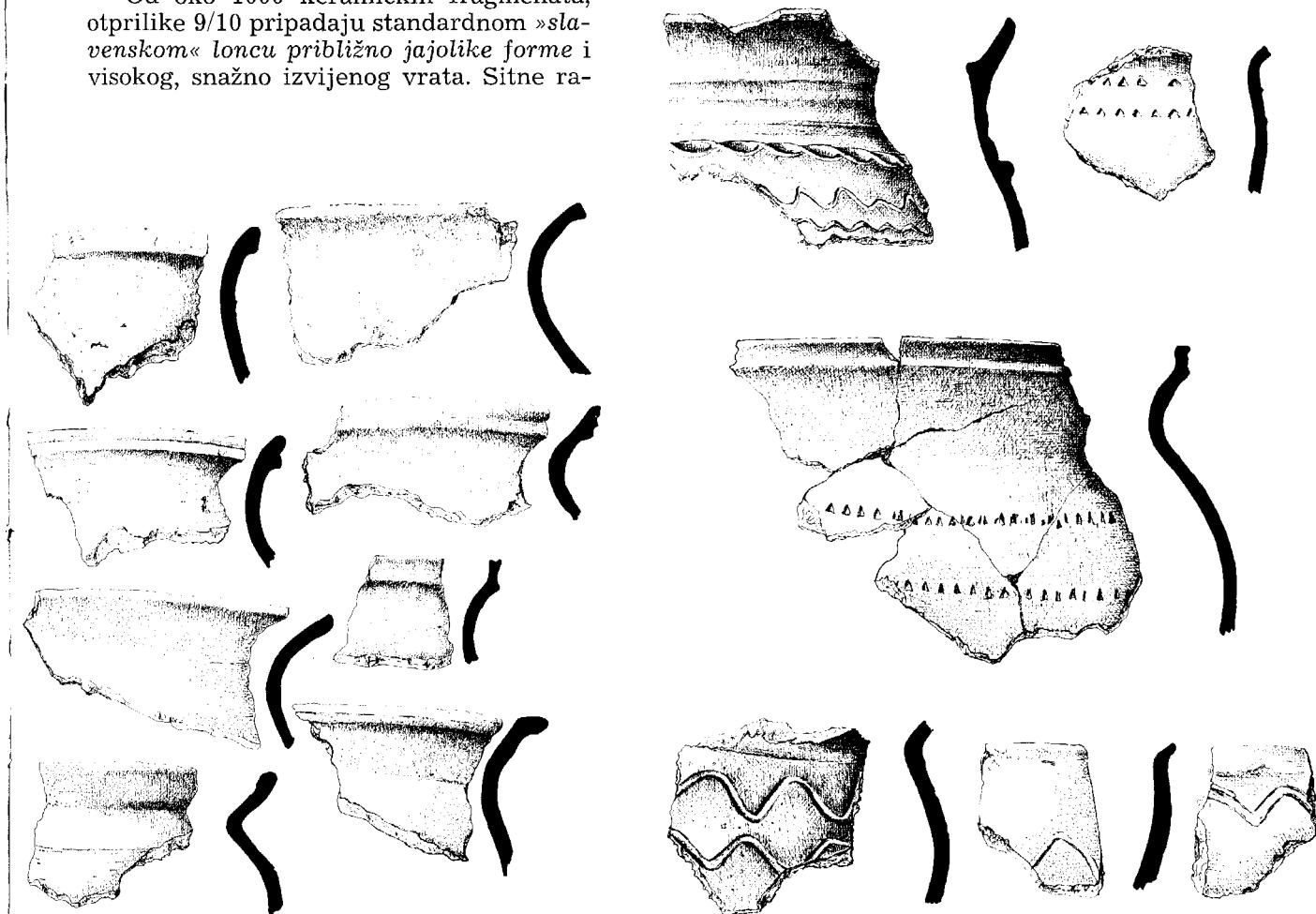
Osim posuđa, nikakve druge keramičke robe nije zapaženo u Sutjesci.

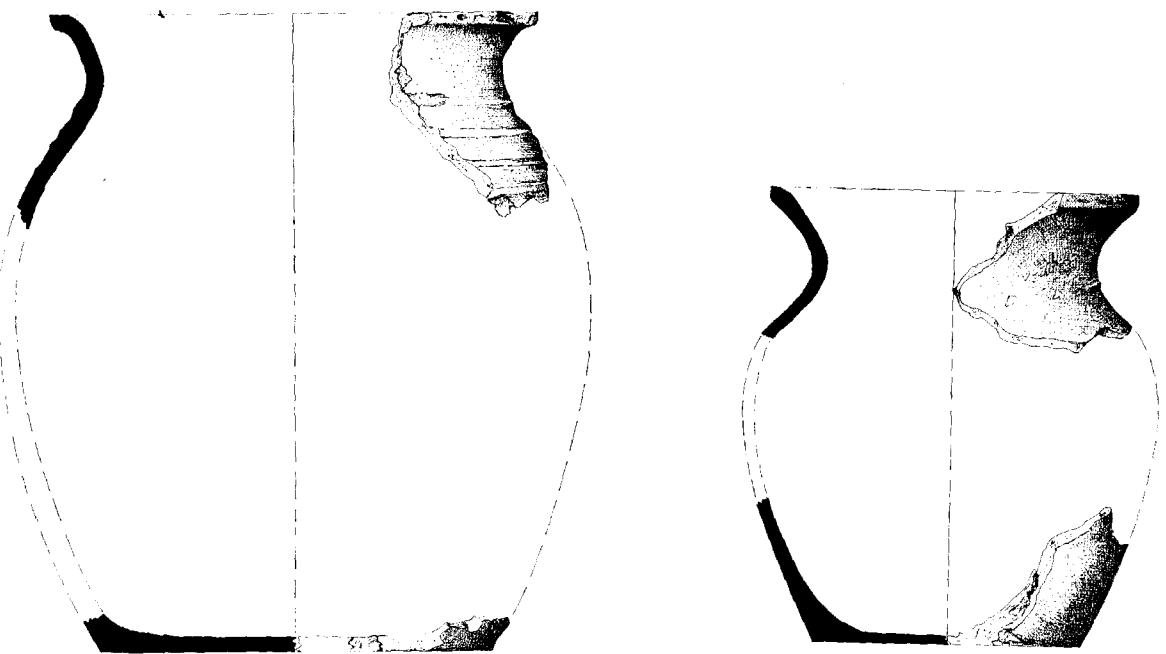
Od oko 1000 keramičkih fragmenata, otprilike 9/10 pripadaju standardnom »slavenskom« loncu približno jajolike forme i visokog, snažno izvijenog vrata. Sitne ra-

zlike postoje samo u profilaciji ruba otvora i u veličini, koja ima dva prosjeka: manji — sa 1—2 l zapremine — znatno je brojniji od većega, koji je mogao zahvatiti i 5—6 l tekućine.

U fakturi ovoga domaćeg posuđa vidi se mnogo zrna sitnog pijeska (kvarca). Pečenje je redovno dobro, ali ima i primjera vrlo slabog pečenja. Boja premaza na stjenkama posuđa ima zagasito-sive i tamnosmeđe tonove; na nekim ulomcima ton ovog premaza je svjetlosiv.

Uломci zemljanih lonaca domaće proizvodnje

Najčešći oblici lonaca domaće proizvodnje

Ornamenat je rijedak i jednostavan. Najčešće su horizontalne ravne linije, a samo iznimno — valovnice, trake od utisnutih tačaka i sl.

Iste strukture i tehnike pečenja, ali znatno debljih zidova (do 1 cm), jačeg i pažljivijeg premaza, su i ulomci 5—6 velikih zdjela. Zajedničko svim tim zdjelama je plastično, horizontalno, preko trbuha aplicirano rebro. U jednoj varijanti linija (presjek) stjenke između dna i ruba otvora ima oblik luka, pa se i čitava zđela približava formi kalote. U drugoj varijanti stjenke od dna polaze gotovo vertikalno, a zatim se naglo šire, tako da zđela dobiva oblik izvrnute zdepaste kruške.

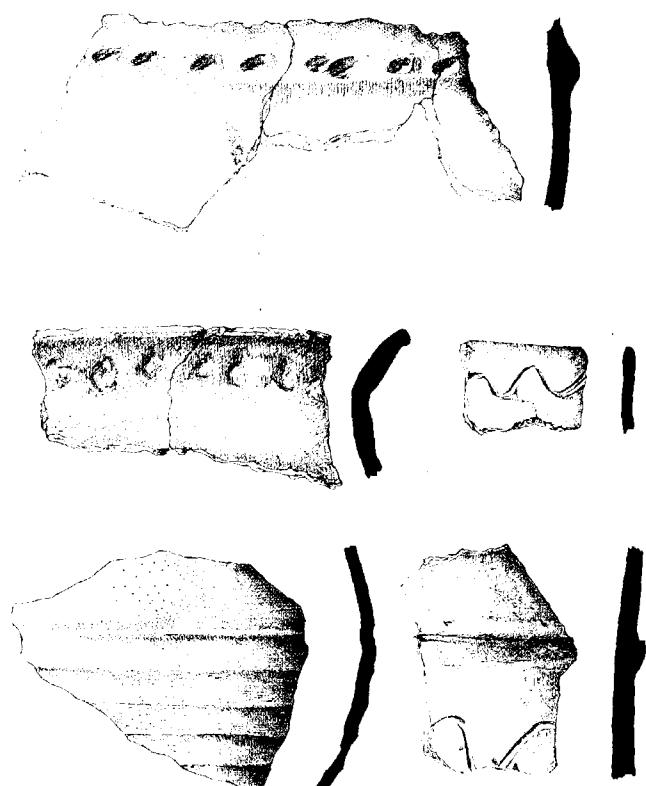
Neke od ovih zdjela imale su plastične polukružne aplikacije za prihvatanje uz horizontalno rebro.

Samo na jednom ulomku zapaža se ukras od grubih kosih ureza po trbušnom rebru.

Slične forme zdjela nađene su i u Češkoj i Moravskoj i datirane u XV vijeku.⁵⁰

⁵⁰ V. Nekuda i K. Reichertová, Stredověká keramika v Čechách a na Moravě, Brno, 1968, str. 318, t. XIV; zatim str. XIII, sl. 1, 3, 5, 8 i 9.

Primjeri ukrašavanja domaće keramike

Specifičnu vrstu velikih zdjela pokazuje petnaestak keramičkih ulomaka. Slabo prečićena zemlja, krupni pijesak, slabo pečenje i debeli zidovi sivkastosmede boje daju tako arhaičan izgled ovoj keramici da bi se prema samoj fakturi mogla datirati u najstariji neolit ili u najstariju slavensku keramiku.

Jedna zdjela ima gotovo cilindričnu formu recipijenta i snažno razvraćen rub. U donjem dijelu dva ili više snažnih plastičnih rebara, poput obručeva, opasuju zid.

Druga varijanta ima snažno razvraćen rub, ispod kojega teče plastična traka sa nizom utisnutih kružića. Sasvim je vjerojatno da su slične trake tekle i trbuhom zdjеле.

Fragmenti treće zdjele pokazuju da se od horizontalnog rebra na trbuštu posude prema dnu spušta još nekoliko vertikalnih rebara, koja kao da podupiru ovaj horizontalni obruč. Horizontalno rebro ukrašeno je trakom od dubokih dvojnih uboda.

Četvrta zdjela, najgrublje fakture, ima 2—3 cm horizontalno rebro povrh dna, a

vjerojatno i drugo sredinom trbuha; između njih su također vertikalna ili malo ukrašena rebra. Sama rebra ukrašena su kosiim urezima, a površina motivom riblje kosti.

Ova »rebrasta« keramika u osnovi odgovara sličnoj keramičkoj skupini sa Bobovca. Razlika je jedino u nešto finijoj tehnološkoj i dekorativnoj obradi koju pokazuju fragmenti sa Bobovca.

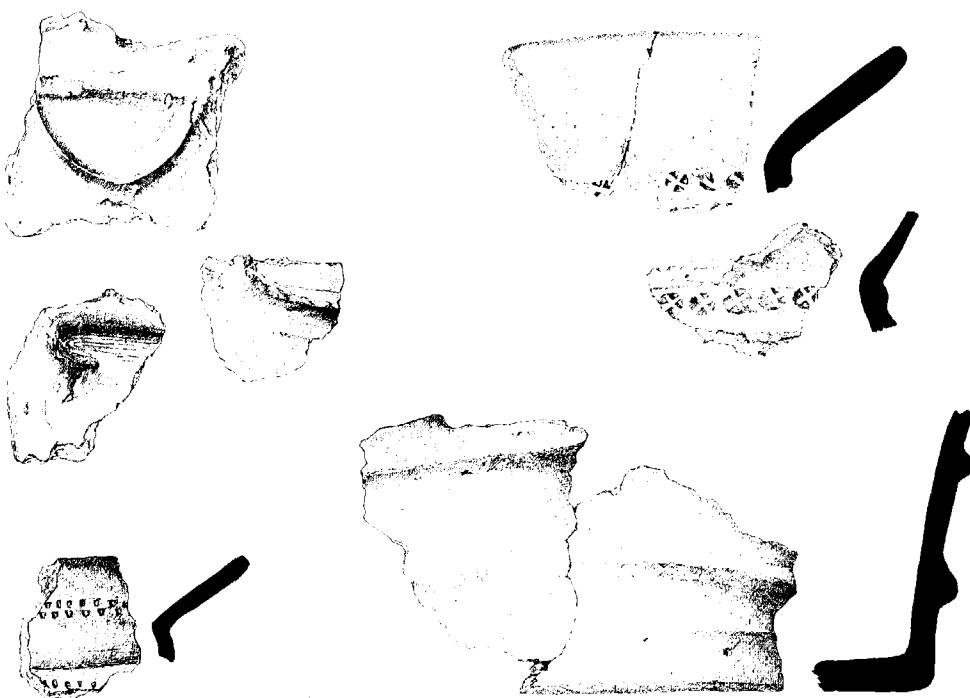
Na temelju sutjeških fragmenata može se zaključiti da je i odgovarajuća bobačka keramika pripadala sličnoj vrsti većih zdjela.

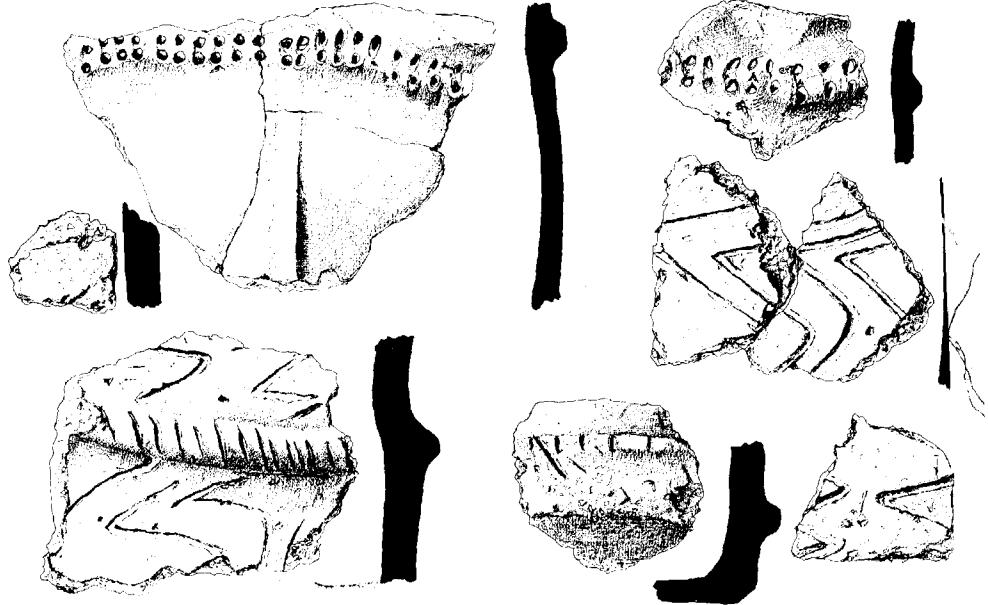
Za zdjele sa horizontalnim obručima (rebrima) postoji suvremena analogija u Čehoslovačkoj.⁵¹

Nekoliko ulomaka domaće keramike pokazuje da je i u Sutjesci bilo malih zdjela, sličnih onim na Bobovcu.

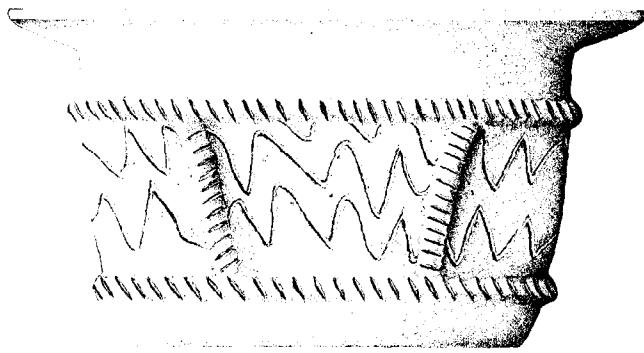
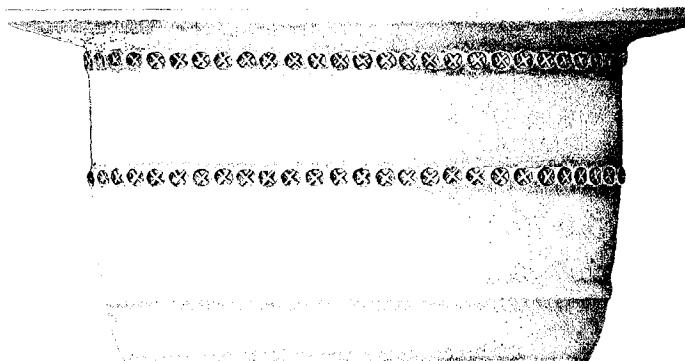
⁵¹ Loc. cit.

Ulomci velikih zemljanih zdjela

Uломци velikih zemljanih zdjela

Rekonstruirirani oblici velikih zdjela

Svega tridesetak fragmenata pripada keramičkoj robi koja u prelomu pokazuje svjetlosivu glinu izmiješanu sa sitnim zrnacima pijeska. Obje površine stjenki prevučene su glazurom od iste gline, koja je i nakon pečenja zadržala svjetlosive i žućkastosive tonove. Ova keramika je dobro pečena, pa stoga je bilo moguće izrađivati i sudove vrlo tankih zidova (oko 4 mm).

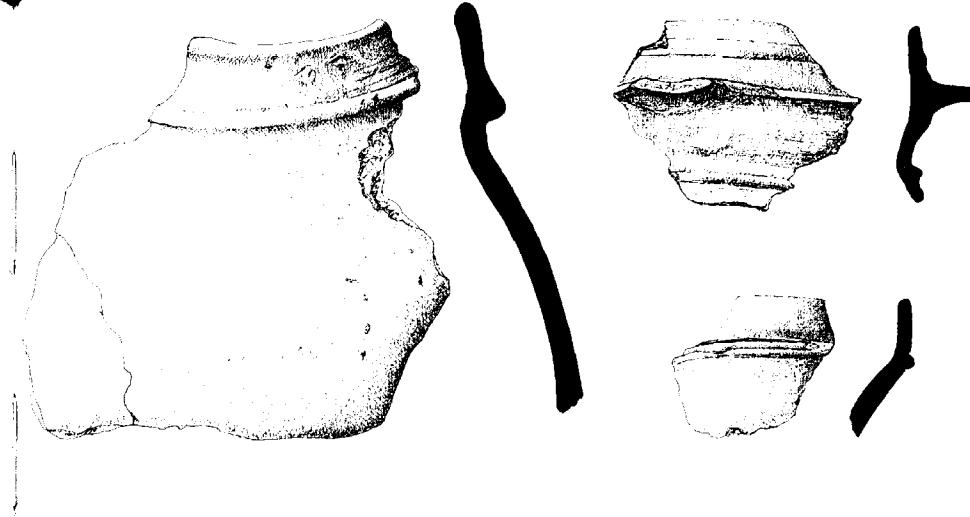
Prema stanju nađenih fragmenata mogu se izdvojiti dvije osnovne forme. Prva forma pokazuje lonac u dviye veličine sa izrazito suženim otvorom i unutra povijenim rubom koji podržava plastični prsten. Ovi lonci su imali barem po jednu ručku.

Druga forma posuđa od svjetlosive keramike je mali vrč, sa unutra povijenim rubom i suženim rebrima, odnosno profilacijama oko ruba ramena i dna. Ovi vrčevi su također imali vjerovatno jednu (?) dršku.

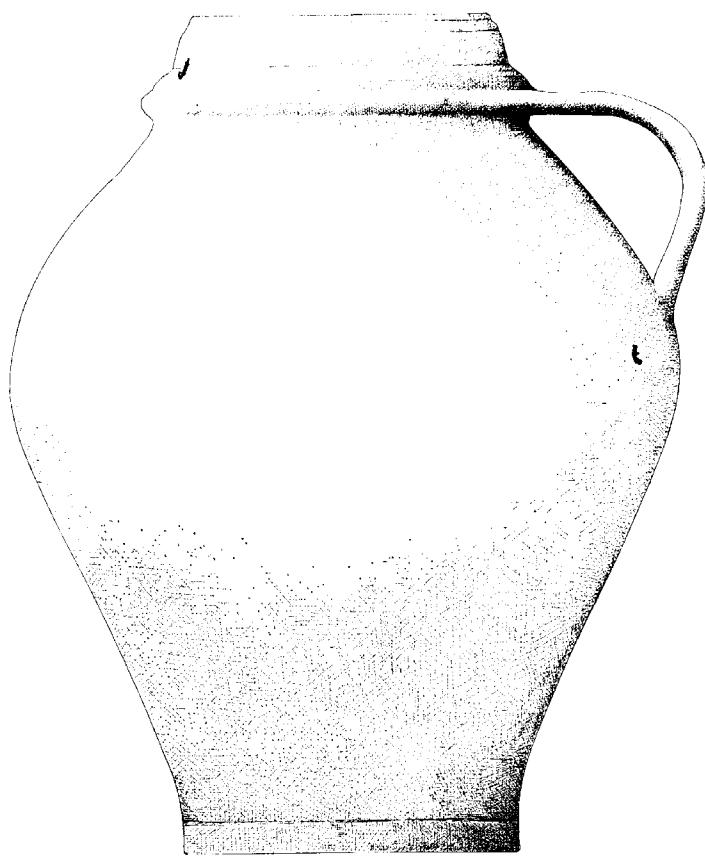
Na nekoliko ulomaka ove keramike naziru se i neke druge forme, ali ih nije moguće bliže odrediti.

Na 5—6 sitnih fragmenata keramike, rađene u fakturi crvene cigle, raspoznavaju se minijaturni vrčevi sa širokim trupom, snažnim drškama i kljunastim otvorom.

Keramika sa caklinom nije naročito brojna u Sutjesci. Zbog oskudice i usitnje-

Ulomci keramičkog posuđa od svjetlosive gline

*Izgled vrčeva od svjetlosive gline.
Rekonstrukcija*

nosti fragmenata ne može se mnogo reći ni o karakterističnim formama koje se javljaju među tom keramikom.

Tamnozelena caklina sa tonovima koji mjestimično prelaze i u svjetlozelene nalazi se samo na 7—8 ulomaka (od više sudova), koji po fakturi odgovaraju svjetlosivoj keramici. Ovdje je caklina kontinuirano prevučena samo sa vanjske strane; unutrašnjost sudova prevučena je finim glinenim premazom, a »krpice« cakline nabačene su samo mjestimično.

Zutozelena caklina zapažena je na nekoliko ulomaka lonca domaće (»slavenske«) fakture i na nekoliko komadića vrča (?) izrađenog od svjetlosive gline. Ova caklina je po boji ujednačena, ali je slabog kvaliteta (rijetka!), pa se osipa. Po pravilu su njome prevučene obje strane sudova.

Intenzivno zelena caklina sa mjestimičnim sivim tonovima, na 5—6 sitnih ulomaka nekoga suda, pokazuje neobično visoki sjaj. Sa unutrašnje strane sudova postoji također sjajna glazura sa bojama koje prelaze iz zelenkastih u smeđe i modrikaste tonove. Po debljini i finoći cakline, a i po izgledu gline (crvenkastosmeđe boje) ova keramika se približava faentinskoj i uopće srednjoitalskoj majolici.

Konačno, na nekim ulomcima sitnih sudova, rađenih u tehnici crijepe, zapaža se i smeđa caklina. Ona je pretežno prevučena po unutrašnjosti posuda.

Majstori sutješke keramike su u ogromnoj većini domaći ljudi; oni prave pretežno tradicionalne lonce i — u manjoj količini — zdjele. Svjetlosiva keramika, i ona sa caklinom i ona sa svjetlosivim premazom, ima analogije sa većom grupom gleđosanih sudova i svjetiljki sa Bobovca. Po tome bi se moglo zaključiti da se radi o istom majstoru, odnosno radionici. To isto može se reći i za ulomke posuđa rađenih u tehnici crijepe (cigle).

Sutješka keramika nije naročito bogata ni po formama niti po tehnikama. Ipak, treba naglasiti da je njezin značaj izuzetno velik jer je sav arheološki materijal iz Sutjeske kronološki sigurno datiran u period od sredine XIV do sredine XV vijeka. Stoga on može poslužiti kao pouzdan oslonac za kulturno i kronološko opredjeljivanje odgovarajućeg materijala sa drugih lokaliteta, gdje je srednjovjekovni ar-

heološki materijal izmiješan sa rimskim, turskim i sl.

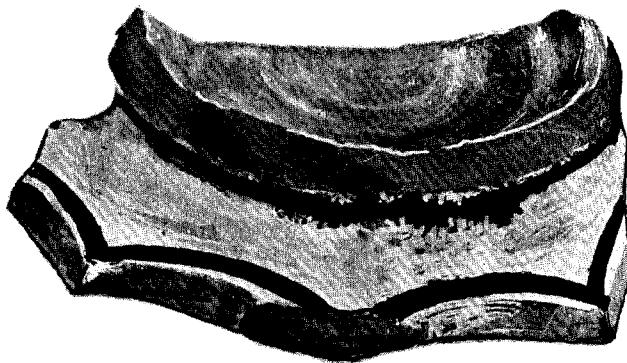
Zanimljivo je da su keramički nalazi na Bobovcu mnogo bogatiji i po formama i po tipovima i tehnikama. Ovo se samo djelomično može objasniti drugačijim stanjem očuvanosti. Tako, npr., ostaje nerazumljivo kako od signiranog posuđa koje su na Bobovcu izradivali 7—8 majstora, nijedan lonac nije dospio u Sutjesku.

MAJOLIKA

Razasuti po zapadnim dijelovima gornje i donje palače, nađeni su i pojedinačni ulomci posuđa od majolike. Sačuvana ornamentika na nekim ulomcima omogućava i bliže stilsko i kronološko određivanje ove keramike.

Grupa od pet fragmenata, nađenih pojedinačno u gornjoj i donjoj palači, ima svjetlosivu površinu na kojoj su izvedeni ornameenti u smeđoj i sivkastoplavoj boji; samo na jednom ulomku ima i poteza zelenkaste boje. Ornamenti sadržavaju u većini geometrijske elemente, a jedan od karakterističnih motiva je mrežasti ornamenat. Fakturna pokazuje crvenkasto i svjetlosivo pečenje. Na mjestima gdje je caklina otpala vidi se kako je ornamenat izvođen prije pocakljivanja. Od formi, mo-

Ulomak zdjele od majolike

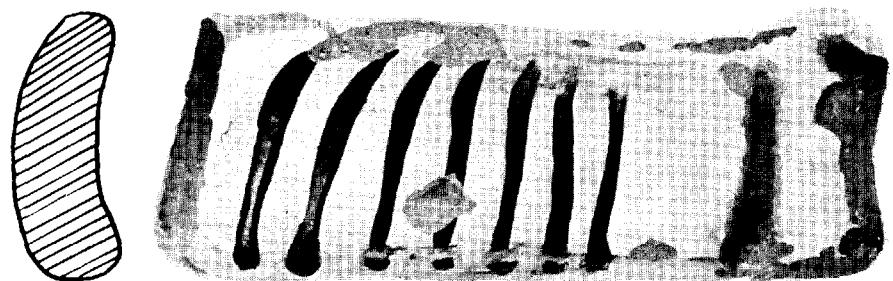
gu se raspoznati jedan vrč i jedan tanjur; ostala tri fragmenta upućuju na još dvije forme koje se ne mogu bliže odrediti.

Porijeklo ove keramike bez sumnje se nalazi u srednjoj Italiji, i to po svoj prilici u Faenci ili Orvietu. Talijanski keramičari ovakvu ornamentiku svrstavaju u tzv. arhaični stil i datiraju okvirno u XIII—XIV vijek.⁵² Vrijeme postanka naših fragmenata najvjerojatnije će biti sredina ili druga polovina XIV vijeka.

Jedan ulomak potiče od dna keramičkog suda koji u osnovi ima osmerokraku zvjezdu, odnosno osmerokut. Faktura, pečenje i boja zidova približno odgovaraju cigli. Caklina na vanjskoj strani ima sivkastobijelu boju, dok je unutrašnjost prevučena rjeđom caklinom, pa stoga dobiva

⁵² G. Liverani, *La maiolica Italiana*, Milano, tav. 1—4, pag. 10—13.

Ulomci posuda od majolike

žućkastu nijansu. Ornamenat, sav u plavoj boji, pokazuje samo jednostavne okvire linija. Po karakteristikama cakline i tonovima boja ovaj sud je faentinski proizvod druge polovine XV vijeka i pripada tzv. gotičko-floralnom stilu.⁵³

Nekoliko fragmenata potiče od jednog ovećeg tanjira, čiji zidovi na nekim mjestima dosiju debljinu od 1 cm. U strukturi zida vidi se slabo prečišćena glina, a zbog neravne površine caklina je s obje strane ispucala. Unutrašnjost tanjira ukrašena je trakama bogato razvedenih floralnih motiva, dok se na vanjskim zidovima raspoznaće samo traka sa nesuvliso nabacanim potezima lučne forme. Boja ukrasa je zagasitoplava, a podloge — zatvorenošiva. Po fakturi i debljini zidova, ovom tanjuru odgovara i nekoliko sitnih ulomaka suda slične forme, ali sa grubom i rijetkom caklinom tamnosmeđe i olovno-sive boje. Ornamenat ovu keramiku, bez sumnje, svrstava u gotiku XV vijeka, ali ni faktura, ni boje ni motivi ne odgovaraju faentinskoj robi toga doba. Očito se radi o proizvodu nekog manjeg keramičkog centra u Italiji, za čiju bi identifikaciju bio potreban poseban komparativni studij.

STAKLO

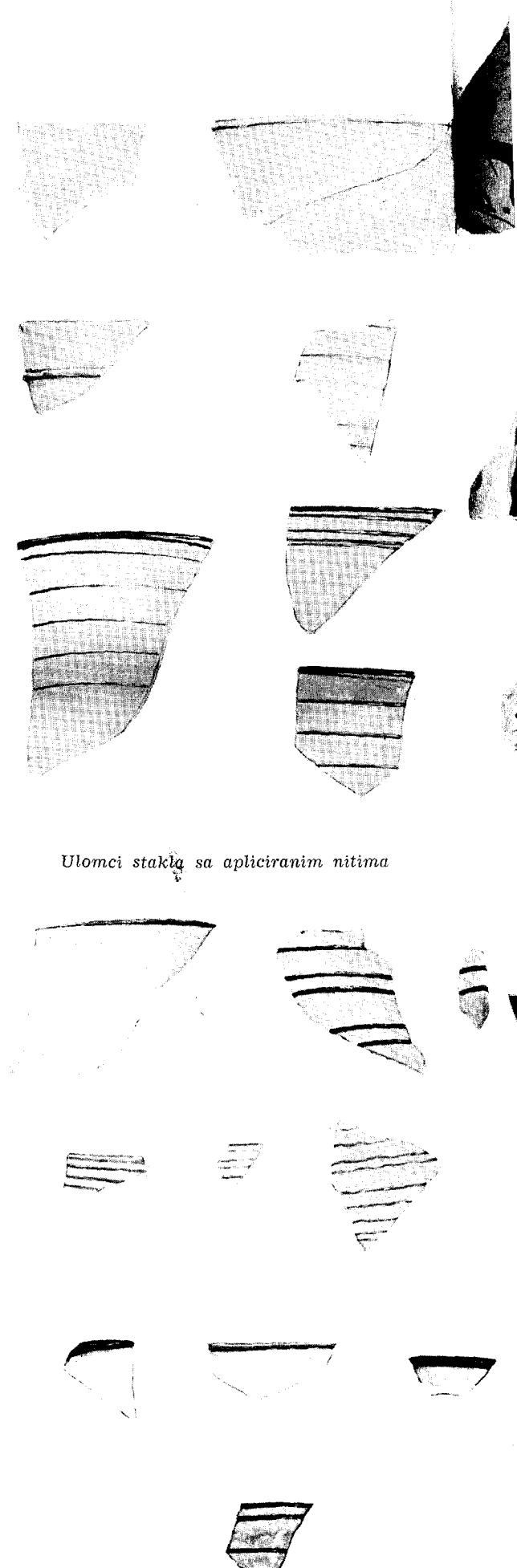
Među oko hiljadu ulomaka stakla, koliko ga je nađeno u Sutjesci, može se izdvojiti nekoliko osnovnih vrsta i varijanti.

Po formi i funkciji su najčešće čaše, a zatim: boce, fiole i ampule, zdjele, prozorska okna.

Po boji, mogli su se zapaziti slijedeće vrste stakla, koje potiču od posuđa:
potpuno prozirno,
prozirno sa žućkastosmeđom nijansom;
prozirno sa zelenkastoplavom nijansom;
prozirno sa smeđom nijansom;
prozirno sa zelenkastožutom nijansom;
jedva prozirno crvenkastosmeđe
neprozirno smeđe.

Odmah treba naglasiti da je najbrojnije zastupljeno sasvim prozirno i prozirno sa žućkastosmeđom nijansom; ostale boje susreću se samo na pojedinačnim ulomcima ili na manjim skupinama fragmenata.

Boje prozorskog stakla su tamnoplava (ultramarin), smeđa, tamnozelena.

Ulomci stakla sa apliciranim nitima

Ulomci stakla sa bojenim ornamentima na površini

Ulomci stakla ukrašeni bojom, inkrustacijom ili nagrzanjem kiseline

Glavni načini ukrašavanja su:
vertikalna rebara,
ojačani i često tordirani rubovi dna,
obojeni rubovi otvora čaša,
aplicirane staklene niti.

Znatno su rjedi bojeni ornamenti na površini, a samo jedan ulomak ima inkrustirane ukrase.

Najveći broj ulomaka pripada *čašama od tzv. rebrastog stakla*. Po nijansama boja, uglavnom je to prozirno sa žućkasto-smeđom nijansom, ili sasvim prozirno staklo; znatno rjedi su zelenkastoplavi ili smeđi tonovi u prozirnom staklu. Po formi, to su gotovo isključivo čaše sa cilindričnim ili zvonastim trupom i snažno proširenim gornjim dijelovima (otvorom).

U pogledu osnovnog izgleda i rasporeda rebara nema bitnijih razlika među pojedinim skupinama. Zavisno od veličine čaše mijenja se samo prosječni razmak između rebara, i, što je još važnije — postoje dvije jačine rebara: na nekim primercima čaša rebara su plitka i jedva primjetljiva, dok su na drugim snažna i plastična. Ta povećana jačina posebno se očituje na kupasto ispupčenom dnu. Na jačinu rebara svakako utiče veličina čaše, ali i neki drugi razlozi.

Rebra se uvijek pružaju i kroz dno i sastaju se u njegovu središtu; na prošireni rub čaše ne prelaze nikada.

Ojačani rubovi dna po pravilu su isprekidani, pa pružaju opći izgled tordirane trake.

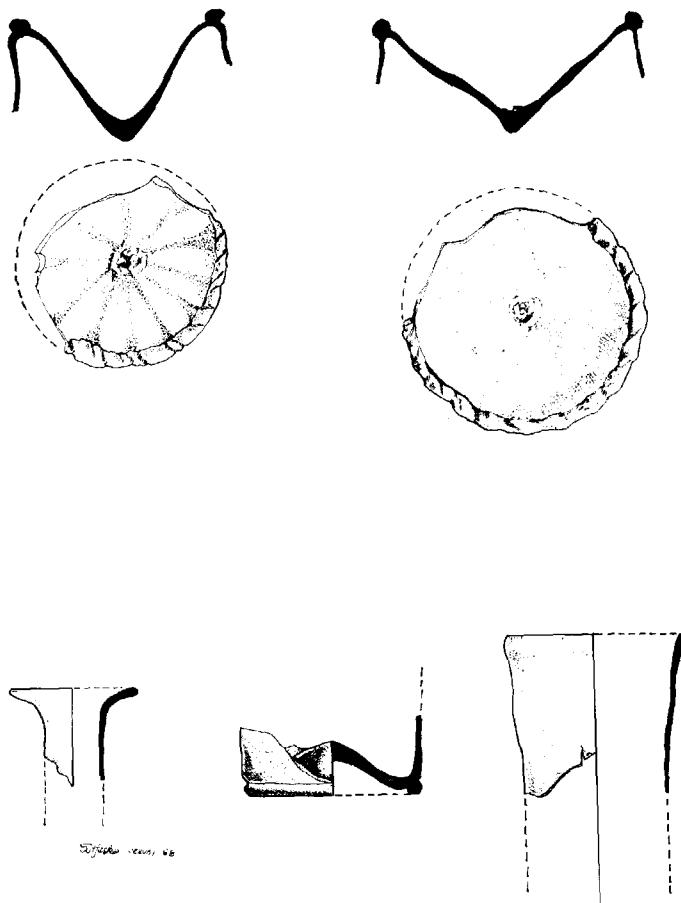
Rebra i ojačani rub dna izvedeni su tehnikom livanja, a samo presijecanje ruba vršeno je ručno i pojedinačno (štikaljkama ili sl.).

Kupasto i ispupčeno dno također djeluje dekorativno, ali, kako izgleda, ono nije tako formirano iz estetskih razloga, nego zbog zahtjeva tehnološkog postupka. U sredini dna obično se vide ostaci nepročišćene staklene mase, što znači da je ispupčenje nastalo uslijed djelovanja nekog oslonca prilikom izrade.

Određenu dekorativnost ima i proširenje gornjeg dijela čaše, koje iznosi 1/4 do 1/3 ukupne visine čaše.

Osim ovih ukrasnih elemenata (rebra i ojačano dno), čaše obično imaju i ukrase na gornjem proširenom dijelu.

⁵³ Op. cit., tav. 9, pag. 17—18.

Uломци стакленог посуда разних форм

Samo na desetak fragmenata zapaženo je da sam rub otvora nije nimalo ojačan, profiliran ili obojen.

Nešto su brojniji ulomci s ojačanjem samoga ruba u vidu tanke prozirne staklene niti.

Na jednom primjerku vidi se da je ojačavanje ruba izvršeno jednostavnim previjanjem, tako da je između previjenog dijela i zida ostala šupljina.

Vrlo je velik broj fragmenata (više stotina) na kojima je ova rubna nit obojena svjetloplavom, tamnoplavom ili zelenkastoplavom bojom. Varijanta žućkastosmeđeg stakla sa svjetloplavom niti oko ruba predstavlja punu analogiju sa poznatom čašom iz Biskupa kod Konjica.⁵⁴ Karakteristično je da je većina ulomaka ovih čaša nađena u predvorju donje palače.

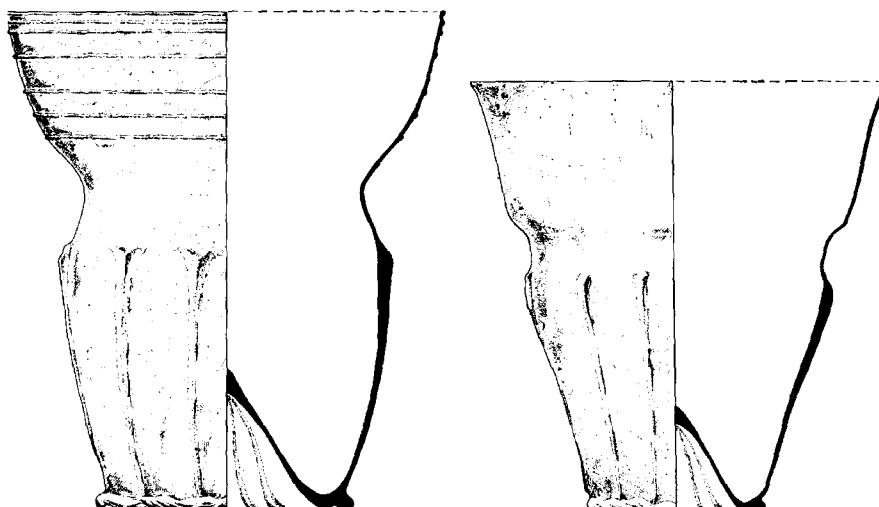
Na dvadesetak ulomaka vidi se ukrašavanje proširenog dijela čaše sa 2, 3, 4, 6 ili više apliciranih niti, koje su nekada prozirne, rijetko tamnosmeđe, a najčešće — tamnoplave. Po obliku i osnovnoj dispoziciji ornamenta ovi fragmenti imaju analogiju u čaši iz Starog Kaknja i Zgošćé.⁵⁵ Najveći broj ovakvih ulomaka nađen je u aneksu i okolini gornje palače, te ispod zidova istočne palače dvora.

Manju grupu (od desetak ulomaka) sačinjavaju dijelovi čaša od prozirnog stakla sa žućkastosmeđim tonovima na kojima se razabire ispupčeno dno i ojačani prsten, ali na *zidovima nema rebara*; ne može se zaključiti bilo šta o drugim načinima ukrašavanja niti o modelaciji gornjeg dijela čaše. Ojačani rubovi dna pojavljuju se u dvije varijante: jedni su ispresjecani, odnosno tordirani, a drugi — jednolične debljine i lučnog presjeka.

Moguće je da ovim čašama pripadaju i neki rubovi otvora koji nemaju nikakve ornamentike ili su samo ojačani, ali to je prepostavka.

⁵⁴ M. Vego, Glasnik Zemaljskog muzeja — Arheologija 957, str. 132—134. i Tab. V.

⁵⁵ Lj. Kojić i M. Wenzel objavili su čašu iz St. Kaknja u crtežu, sa naznakom da potiče iz Gračanice (Starinar, Beograd, 1967, 151, sl. 10). Fragmenti stakla iz Zgošćé iskopani su 1948. godine i sada se nalaze u Zemaljskom muzeju (Glasnik Zemaljskog muzeja, 1949/50, 416).

Neki oblici čaša od »rebrastog« stakla

Sudeći prema analogiji iz Zgošće, veći broj čaša glatkih zidova imao je ukras od apliciranih niti na proširenom gornjem dijelu čaše.

Jednoj varijanti rebrastog stakla pripada i desetak ulomaka od dvije čaše crvenkastosmede, jedva prozirne boje. Sam rub otvora nije nimalo ojačan, profiliran ili ukrašen; granicom između trupa i proširenja teče plastična traka a gornji dio trupa ukrašen je dvostrukim nizom plastičnih kvadrata. Udubljene linije oivičavaju i dva niza (?) kvadrata i plastičnu traku; s unutrašnje strane ove udubljene linije stvaraju plastična rebra.

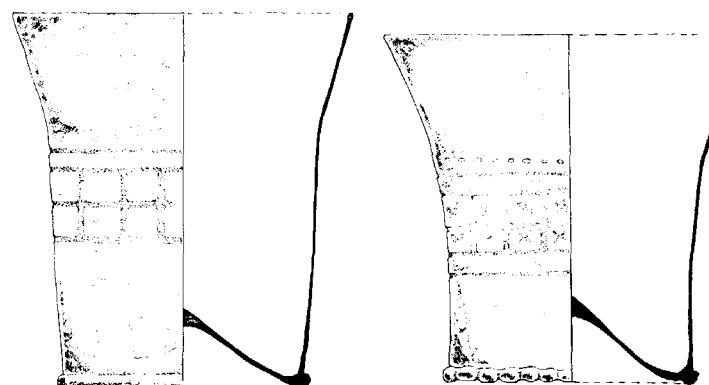
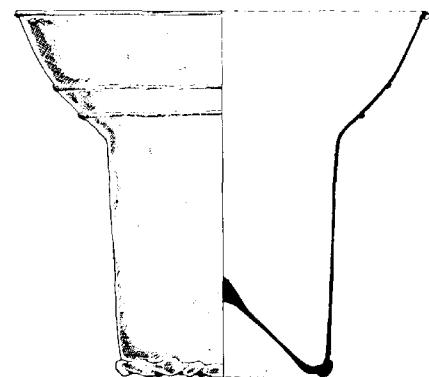
Sve linije su izvedene nagrizanjem (kiselinom?) da bi bolje držale boju, koja je po njima bila nanesena, a koje sada tu ne-ma. Donjim rubom proširenja tekao je bojeni ukras od koga su se sačuvale samo pojedinačne tačke žućkastobijele boje.

(Nalaz u predvorju donje palače.)

U predvorju donje palače našlo se i dvadesetak ulomaka stakla sa bojenim ornamen-tom. Ovo staklo je prozirno sa jedva primjetnom nijansom žućkaste boje, koja se primjećuje samo kod debljih ulomaka.

Jedan fragment čaše pokazuje isti ornamentalni motiv koji je zapažen i na čašama od crvenkastosmeđeg stakla: to je traka koja odvaja proširenje od trupa, niz bojenih tačkica donjim rubom proširenja i dva niza kvadrata gornjim dijelom trupa. Ovdje se vidi da je i svaki kvadrat bio ukrašen motivom ljiljana sivkastobijele boje, dok je mreža kvadrata izvedena crvenom bojom. I ovdje su sve linije grubo nagrizene kiselinom da bi mogle primiti boju. Razlika je ipak u tome što je ovdje ornamenat izведен samo nagrizanjem i bojom, dok su kod crvenkastosmeđih čaša linije bile modelirane i udubljene.

Na drugom ulomku, koji očito pripada trupu čaše, raspoznaće se motiv kvadrata sa brušenom (nagriženom!) mrežom, zatim predstava zmije, ribljeg kostura i lista. Ornamenti su izvedeni pretežno žućkastobijelom bojom; samo jedna tačka ima zelen-kastobijeli ton, a nekoliko tačaka i malih poteza su crveni. Značajno je zapaziti da je crvena boja nanesena s unutarnje, a sivkastobijela sa vanjske strane zida.

Rekonstruirani oblici ukrašenih čaša

Na jednom ulomku nekog većeg suda debelih zidova (oko 3 mm) raspoznaće se predstava stilizovanog ljiljana, ali u to-novima crvene i žućkastobijele boje, te dio nekog motiva sa lukom ili kružnicom.

Na ostalim fragmentima mogu se samo nazreti ornamenti u vidu niza tačkica i linija koje daju izgled traka, stabljika bez listova, samih listova i drugih poteza kojima se ne može ustanoviti pravo značenje i cijelovita forma. Na sedam fragmenata u ornamenu su ukomponirani i snažniji — široki potezi tamnoplavom ili (rjeđe) crvenom bojom. I ovdje su tamnoplava i crvena boja nanesene iznutra, a žućkastobijela sa vanjske strane zidova. Na nekoliko ulomaka vide se i brušene linije.

Samo jedan ulomak pripada grlu jedne fiole (boce kruškolike forme i nešto šireg otvora). Staklo je prozirno i prema vrhu zadebljano; sam rub je znatnije ojačan, ali bez ikakve posebne profilacije. U

strukturi stakla zapažaju se mnogi mjeđuhurići od zaostalih plinova. Fragment je nađen u ruševinama donje palače.

U dvorskoj kapeli nađen je jedini ulomak grla male ampule sa snažno razvraćenim rubom.

Vratu neke boce pripada fragment smedeg stakla, na kojem se raspoznaće ukras ptičjih krila, izveden ulaganjem bijelih staklenih traka u osnovnu (smedu) staklenu masu boce. To je tehnika — neka vrsta (staklene) inkrustacije, kojoj ne znamo analogiju niti u arheološkim nalazima niti u dostupnoj literaturi. Po vanjskom izgledu ovaj ornamenat se uklapa u antički ornamenat tzv. ptičjih krila, ali o njegovu životu u srednjem vijeku nemam podataka (A. Kisa, Das Glas in Altertum, II, 410, 413). Ponovno se pojavljuje tek u renesansi i baroku.^{55a}

Nekoliko ulomaka oko 5 mm debelog stakla, žućkastozelenih tonova, potiču od dna dviju većih posuda.

U jednom slučaju dno, polumjera 7 cm, samo je blago (oko 2 cm) ispušteno i sa donje strane oivičeno prstenom širokim 5, a debelim 2–3 mm; zbog toga dno sa vanjske strane ima izgled cijelovito formirane plitice. Zidovi suda sačuvani su do visine od jedva 5 mm, i može se konstatirati da se dižu okomito na ravninu dna. U fakturi stakla vide se mjeđuhurići zaostalog plina, a u sredini dna i oveća mrlja od sloja neprečišćene staklene mase. — Iz postojećih elemenata ne može se zaključiti kakvu je formu imala ova posuda možda je to bila čaša, vrč, boca, zdjela, ili nešto slično.

Drugi jedan ulomak slične boje, fakture i debljine, bez sumnje predstavlja dio dna oveće staklene zdjele. Ova je zdjela formirana tako što su prethodno odvojeno napravljene dvije zdjele: jedna manja, sa zidovima visokim oko 3 cm, i jedna veća, čiju visinu nije moguće pobliže utvrditi. Obje zdjele imale su ravno dno, bez posebno modeliranih rubova. Dok su zdjele bile još u topлом, djelimično fluidnom stanju, njihova su dna spojena, pa je manja zdjela postala stopa velike. Zbog ovoga spajanja dno nove zdjele je dva puta deblje od zidova. Zdjela je imala približnu formu kalote, a rubovi su joj bili ojačani jednostavnim savijanjem rubnih površina.

Nisu nam poznate nikakve analogije iz literature ili zbirkama stakla u Jugoslaviji.

U ruševinama dvorske kapele sv. Grigura, u čistom srednjovjekovnom sloju našli su se i ulomci prozorskog stakla. Neki od njih deformirani su uslijed djelovanja vatre. Fragmenti stakla su raznih boja: tamnoplati (ultramarin) — 4 kom., tamnozeleni (2 kom.) i smeđi (3 kom.). Na nekim ulomcima vidi se i tehnika modeliranja staklenih ploha; to oblikovanje vršeno je pažljivim okresivanjem, a ne rezanjem. Zanimljivo je da je ovo staklo modelirano u različite forme, a ne samo u jednostavne četverokute ili krugove. To praktično znači da se može govoriti o nekoj vrsti vitraža.

Vrijedno je konstatirati da je i crkvica u Zgošći, današnjem Kaknju, imala staklene prozore; jedino je ovdje staklo bilo prozirno.

U ruševinama crkve, ali u sloju gdje su se susretali i predmeti iz kasnijih vremena, našla se staklena pločica eliptične forme, na kojoj je tehnikom graviranja izrađena predstava neke barske ptice u trstici. Pokret ptice koja trči i zamahuje krilima uhvaćen je majstorski, a i svi detalji izvedeni su zanatski besprijeckorno. Za razliku od glavnog motiva, okvir kompozicije izveden je nemarno, isto kao i vjugave linije sa vanjske strane okvira.

Danas nije moguće utvrditi da li su gravirane linije crteža bile ispunjene ka-kvom obojenom pastom, ili se kontrast postizao samo razlikom između sjajne površine i matiranih poteza crteža.

Rubovi pločice, koja ima promjer 7,5 i 5 cm a debljinu 4 mm, brušeni su također nemarno, u dva poteza, nešto ukoso od lica prema pozadini.

Površina pločice nagrivena je svuda, tako da se prvotni sjaj jedva raspoznaće.

Funkciju pločice nije moguće sasvim pouzdano odrediti. Ona je, svakako, stajala u nekom okviru koji je mogao služiti kao poklopac za kutiju, ogledalo i sl.

I po fakturi, i po tehnici obrade ukraša, i po motivu likovne predstave naša pločica se razlikuje od srednjovjekovnog stakla iz Sutjeske i sa Bobovca, kao i od sta-

^{55a} Trois millénaires d'art verrier — Catalogue général de l'exposition, Liège — Musée Curtius, 1958, p. 192—193.

kla iz ostale Bosne. Opći izgled i tehnika obrade pa i forma pločice govore za kasnije datiranje, iako ukrasni motiv ima arhaičnih gotičkih osobina.

Godine 1948, prilikom arheološkog iskopavanja na lokalitetu Crkvica u Donjoj Zgošći (današnjem Kakanju), nađeni su fragmenti srednjovjekovnog stakla koji potiču od dvije čaše i prozorskog (?) okna.⁵⁶ Staklo je nađeno u provaljenoj zidanoj grobnici ispod jednog stećka. Prilikom objavljivanja izvještaja o iskopavanju nije bilo moguće na temelju sitnih fragmenata rekonstruirati češljenu formu čaša. Danas je to, nakon novih nalaza i studija, jednostavna stvar. Naime, fragmenti pokazuju dijelove izbočenog dna, ulomke glatkih zidova (bez rebara) i aplikirane tamnoplave niti na proširenom gornjem dijelu čaša. Debljina stakla je ispod 1 mm.

Po ovim svojim osobinama zgošćanske čaše su puna analogija čaši iz Donjeg Kakanja i većem broju čaša iz Sutjeske.⁵⁷

Arheološki radovi posljednjih dvadesetak godina izbacili su na svjetlo dana veći broj nalazišta stakla u Bosni i Hercegovini. Čaše iz Sarajeva, Biskupa, Gacka, Starog Kakanja i Veličana, te boca iz Paniča kod Bileće,⁵⁸ sve pouzdano datirane u treću četvrtinu XIV i prvu polovinu XV vijeka, predstavljaju skupine izuzetne vrijednosti u evropskim razmjerima. Kraljeva Sutjeska — sa više od 1000 ulomaka i velikim brojem malo poznatih formi — svakako je u tome domenu veliko nalazište. Pri tome treba naglasiti da glavna vrijednost bosanskih i uopće jugoslovenskih nalazišta leži u sigurnoj, arheološkim putem utvrđenoj kronologiji. U ostaloj Evropi sačuvani primjeri nisu uvjek pouzdano datirani, a potencijalna arheološka nalazišta danas redovno leže pod velikim naseobinskim aglomeracijama; stoga se u vitrinama evropskih muzeja vrlo rijetko susreću stakleni predmeti iz XIV i XV vijeka.

Posljednjih 4—5 godina pojavile su se dvije rasprave koje u širem planu tretira-

⁵⁶ I. Čremošnik, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1949/1950, 416.

⁵⁷ Vidjeti bilj. 55 i 56.

⁵⁸ Čaša iz Sarajeva objavljena je u Glasniku Zemaljskog muzeja, 1947, 26, sl. 11; čaša iz Biskupa u GZM, 1957, 132—134; T. V.; čaša iz

ju problematiku srednjovjekovnog stakla u Bosni i Hercegovini. Obje rasprave su registrirale, uglavnom, sva do sada poznata nalazišta, a u isto vrijeme istakle važnost bosansko-hercegovačkih nalaza za povijest evropskog staklarstva.

Povodom nalaza čaše u grobu ispod stećka u Veličanima kod Trebinja, *Ljubinka Kojić i M. Vencel (Wenzel)* dali su kratak pregled nalaza stakla u Bosni i Hercegovini i pokušali da objasne njegovo porijeklo.⁵⁹ Pri tome su ukazali na velike bizantske radionice u Korintu, koje su propale negdje polovinom XII vijeka. Bazirajući se na tada još neobjavljenim nalazima Engleza g. i gđe Bredford (Bradford), na 5—6 mjesta u Apuliji, autori su izveli zaključak da su korintska vještina (majstore) prihvatile radionice (manufature?) u Apuliji; odavde je, po njihovom mišljenju, staklo posredstvom Dubrovnika stizalo i u Bosnu.

»Apulska teorija« M. Vencel i Lj. Kojić ima niz slabosti, od kojih bi svaka za se bila dovoljna da ozbiljno uzdrma i same njezine temelje.

Prije svega, u Apuliji nigdje nije konstatirana staklarska radionica, ni arheološki ni arhivski (bar to zastupnici teorije ne navode).⁶⁰ Sama činjenica da je na više mjesta u Apuliji (8—9) nađeno srednjovjekovno staklo još ne znači da se ono tu i pravilo.

Istraživanja g. i gđe Bredford imala su karakter rekognosciranja ili probnih iskopavanja, što znači da za datiranje i kulturno opredjeljivanje nedostaju bitni podaci (arheološka stratigrafija, prateći kulturni materijal, arhivska građa i sl.). Nalazi D. Viterhousa (Witerhous) u Luceri datirani su u period 1250—1300. g., što je prilično daleko od datiranja u Bosni nađenog stakla, koje na osnovu pouzdanih stratigrafskih podataka ne izlazi iz okvira druge polovine XIV i prve polovine XV vijeka.⁶¹

Gacka u Starinaru Arheološkog instituta, Beograd, 1967, t. III.

⁵⁹ Starinar — organ Arheološkog instituta SAN, Beograd, 1967, 139—155 i T. I—III.

⁶⁰ Odgovarajući tekst se nalazi na str. 150—152 citiranog rada.

⁶¹ Op. cit., str. 150.

Najbrojniju skupinu stakla iz Bosne i Hercegovine predstavlja tzv. »rebrasto« staklo, koga u Apuliji uopće nema.⁶²

Iz pisanih podataka znamo da su sa Bosnom i neposredno i preko Dubrovnika poslovali mnogi trgovci iz Venecije, Firence, Faence, Prata Pijaćence, Mantove, Napulja, Vićence, Ferare;⁶³ s druge strane, ne zna se ni za jednog »Puljiza« u Bosni XIV i XV stoljeća. Šutnja izvora, doduše, ne isključuje mogućnost postojanja takvih direktnih trgovačkih veza, ali je u takvim slučajevima svakako opravdanje računati sa dobro poznatim orelima.

Posrednička uloga Dubrovnika je, doduše, moguća, ali nema nikakvog indicija koji bi na neki poseban način ukazivao na trgovinu stakлом; stoga se ni ova pretpostavka ni po čemu ne izdvaja iz velikog broja mogućih sličnih konjektura.

Dr Verena Han je 1969. godine objavila svoju dobro dokumentiranu studiju

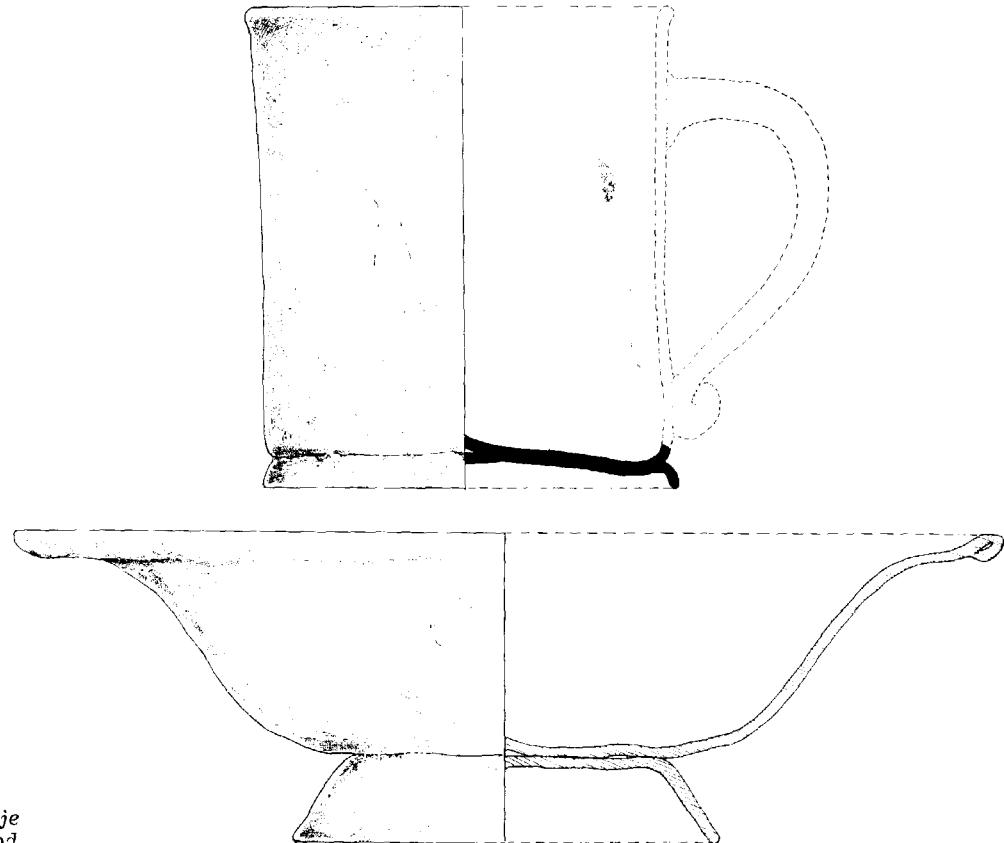
»Problemi oko porekla i stila srednjovjekovnog stakla iz Srbije i Bosne«.⁶⁴ Osim pregleda dosadašnjih nalazišta, autor izlaže i osnove historijskog razvitka staklarstva u Evropi od antičkih vremena do XV vijeka. Konstatirajući da su se glavne antičke tehnike i forme u staklarstvu održale gotovo nepromijenjene sve do gotike, dr Han ukazuje i na posrednike koji su produžili antičke tradicije. Glavni proizvođač staklene robe u ranjem srednjem vijeku je Bizantsko Carstvo i, u manjoj mjeri, merovinško-franački kulturni krug na Zapadu. U kasnijem srednjem vijeku, počevši negdje od XIII stoljeća, primat u staklarskoj proizvodnji preuzima Veneci-

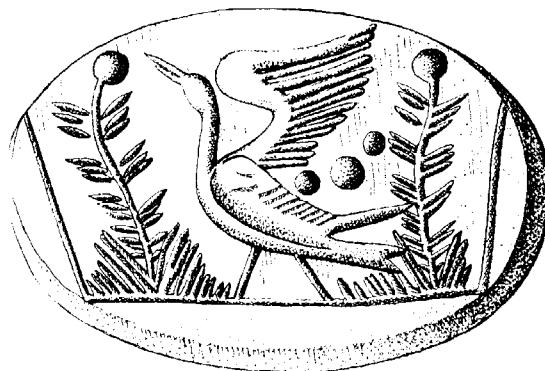
⁶² Op. cit., str. 152.

⁶³ D. Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo, 1961, str. 91—93.

⁶⁴ Dr Verena Han, Problemi oko porekla i stila srednjovjekovnog stakla iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Zbornik Muzeja primjenjene umjetnosti, Beograd, 1969, tr. 7—30.

debelog stakla
zelenkastožute boje
Stakleni sudovi od

Staklena pločica sa ugraviranom predstavom neke močvarne ptice (naravna veličina)

ja (Murano). Opće je mišljenje da je prcvatu evropskog staklarstva u velikoj mjeri doprinijela i migracija bizantskih majstora na Zapad. Posrednike između Bizanta i Zapadne Evrope, u kronološkom, geografskom i tehnološkom pogledu, dr Han traži prvenstveno na kopnenim trgovачkim putevima Balkana, ukazujući posebno na Solun kao najvažnije ishodište i stjecište trgovачkih arterija Balkana i istočnog Mediterana u kasnjem srednjem vijeku.

Problem posredništva, pri sadašnjem poznavanju stvari, svakako mora ostati otvoren sve dok se ne prikupi konkretnija dokumentacija za njegovo rješavanje. U svakom slučaju, i kopneni putevi zaslužuju punu pažnju.

Što se tiče porijekla do sada pronađenog stakla u Bosni i Hercegovini, mislimo da za interpretaciju njegova neposrednog porijekla postoji nešto određenija dokumentacija.

Prije svega, treba reći da, praktično, sve dosad pronađeno staklo pripada periodu mlađem od polovine ili treće četvrtine XIV stoljeća. To je vrijeme kada Zapadna Evropa, a posebno Venecija, već proizvodi sve vrste stakla koje se susreću u Bosni. (Takvu konstataciju učinila je već

⁶⁵ Op. cit., str. 14—25.

⁶⁶ B. Krekić, *Trois fragments concernants les relations entre Dubrovnik (Raguse) et l'Italie au XIVe siècle*, I. Les Verriers de Murano à Dubrovnik et en Serbie dans la première moitié du XIVe siècle, Godišnjak Fil. fakulteta u Novom Sadu, 1966, 20. dok. 1.

⁶⁷ Tako, npr.: Tvrko I — 1385, Ostoja —

dr Verena Han pri tipološkoj analizi našega stakla.)⁶⁵ Ta okolnost nameće obavezu da se u pokušaju objašnjenja porijekla prvenstveno vodi računa o svim centrima tadašnjeg staklarstva koji su imali bilo kakve veze sa Bosnom. Razumije se, ovdje u prvi plan dolazi Venecija sa svojim muranskim manufakturama, koje su u XIV i XV vijeku bez sumnje najjači staklarski centar u Evropi i svijetu. Noviji arhivski izvori, koje je objavio B. Krekić, pokazuju da su muranski majstori još od početka XIV vijeka organizirali staklarske radionice po Balkanu;⁶⁶ trgovачki ugovori između bosanskih vladara i Mlečana obnavljali su se prilikom svake promjene na bosanskom prijestolju;⁶⁷ trgovacko poslovanje srednjoitalskih gradova sa Bosnom bilo je vrlo intenzivno,⁶⁸ između ostalog, u Sutjesku i na Bobovac dolazila je fina keramička roba iz Faence, a ne treba posebno isticati koliko je manipulacija sa keramičkom i staklenom robom slična.

Nalazi nekih staklenih vrsta, specifičnih za Srednju Evropu i Njemačku, pokazuju da je staklena roba dolazila u Bosnu i iz nekih srednjoevropskih centara.⁶⁹ Keramička roba srednjoevropske provenijencije na Bobovcu i u Sutjesci ukazuje i na druge pravce i puteve kojima je moglo dolaziti i staklo u Bosnu.

Konačno, poslije objavljivanja arhivskih podataka o staklarskom društvu u Dubrovniku i Srbiji još početkom XIV vijeka⁷⁰ mora se računati i sa više staklarskih radionica na području današnje Jugoslavije. Vjerojatno je da i u Dubrovniku izrada boljih vrsta stakla počinje prije nego što se do sada mislilo (još početkom XIV stoljeća) a, kako izgleda, i značajniji zanatski i trgovaci centri u unutrašnjosti, bar u XV vijeku, privlače na povremeni boravak staklare kao i majstore mnogih drugih struka. U ovom svjetlu dobiva na težini i pret-

1404, Tvrko II — 1422, Tomaš — 1444 (Ljubić, Listine: IV, 224; V, 39—41; VII, 202; IX, 189).

⁶⁸ Vidjeti bilj. 63.

⁶⁹ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*.

⁷⁰ Podatak se odnosi na godinu 1325—1326. Jedan muranski staklar boravio je u Dubrovniku još 1312. godine (Krekić, op. cit.).

postavka Mirjane Ljubinković o postojanju staklarske radionice u Novom brdu.⁷¹

Grupisanje bosansko-hercegovačkog stakla, prema određenim tehnološko-dekorativnim detaljima može se, u sadašnjoj fazi proučavanja, izvršiti ovako.

Daleko najveću grupu čini tzv. *rebrasto staklo*. Ovoj grupi pripada bar 700 do 800 fragmenata iz Sutjeske, desetak ulomaka sa Bobovca, čaše iz Staroga Kaknja i Biskupa kod Konjica, boce iz Panika, te neki ulomci iz staroga grada Blagaja (?).⁷²

Zbog proširenja u svom gornjem dijelu rebra daju opći izgled arkade. Nema sumnje da svojom jačinom i rasporedom pojačavaju čvrstoću recipijenta. Prosječna debljina rebrastog stakla (osim rebara i oboda dna) je ispod 1 mm. U boji se rasopznaju 4 nijanse: najveću grupu sutjescih fragmenata čine bezbojno staklo, rjeđe su smeđe (Sutjeska, Biskup, Kakanj), žućaste i zelenkastoplave nijanse u inače prozirnom staklu. Zajednička osobina svega rebrastog stakla je tehnološki postupak modeliranja u kalupu. Zbog upadljivo sličnog modeliranja rebara nameće se pomisao da je sve rebrasto staklo rađeno u istom staklarskom centru; ovakvom zaključivanju ide u prilog i ujednačenost debljine i finoće stakla. Razlika u nijansama boja prije će odgovarati različitim radionicama unutar istoga centra, koji inače ima ujednačene tehnološke postupke.

Razlike u kolorističkim nijansama i u jačini rebara indiciraju varijante koje bi mogle imati i specifične kronološke i druge karakteristike.

Motiv rebara na staklenim posudama poznat je još od antičkih vremena. Dr Vrena Han navela je arheološke analogije iz Korinta (XI—XII st.), Budima (XIV st.), Novog Brda (XIV st.), Venecije (XV st.), te likovne izvore iz Holandije i Njemačke.⁷³

Veliki broj primjeraka, više varijanti, ujednačenost debljine i kvaliteta govori za pretpostavku da ovo staklo potiče iz jednog velikog centra u kojem radi veći broj radionica sa istom osnovnom tehnologijom, ali i sa specifičnostima svake radionice. S obzirom na već poznatu situaciju u proizvodnji evropskog stakla u XIV i XV vijeku i na uske trgovачke veze između Bosne i Mletaka, smatramo da je »rebra-

sto« staklo proizvod muranskih majstora. Poznato je da se dubrovačko staklarstvo razvijalo pod direktnim uticajem Venecije, pa nije isključeno da su pojedine varijante mogle nastati i u Dubrovniku.

S obzirom na isti kvalitet, debljinu i boju, iz istog staklarskog centra vjerojatno su potekle i neke čaše sa jednostavnim glatkim stijenkama čiji su fragmenti nađeni u Sutjesci.

Sve posude od »rebrastog« stakla ima *kupasto izbočeno dno* i ojačan obod oko dna, ali to nije nikakva specifičnost rebrastog stakla nego osobina srednjovjekovnog staklenog posuđa uopće.

»Rebraste« čaše iz Bosne i Hercegovine na gornjim proširenim dijelovima redovno imaju *ukrase u vidu apliciranih staklenih niti*, a rjeđe u tome predjelu nemaju nikakva ukrasa. Međutim, i ukrašavanje nitima nije specifično samo za »rebrasto« staklo, nego je mnogo šira pojava.

Prozirno staklo žućaste nijanse sa ukrasima u vidu sitnih kapi ili spužića po boji, kvalitetu i debljini ne odvaja se mnogo od »rebrastog« stakla, ali zbog specifične tehnike i motiva ukrasa treba ga prelimarno svrstati u posebnu kategoriju. Ovdje spada čaša iz Veličana kod Trebinja i nekoliko ulomaka sa Bobovca. U antici su ovaj način ukrašavanja upotrebljavali staklari Egipta i Sirije; u ranjem srednjem vijeku poznat je u Bizantu; kasnije se susreće u Apuliji (XIII st.), Madžarskoj (XIV st.), Češkoj, a vjerojatno i u Veneciji.⁷⁴

Jasno izdvojenu grupu stakla predstavljaju čaše *akovamarinske boje sa ukrasom apliciranih spljoštenih kapi* (Sarajevo, Gacko, Bobovac). Opće je mišljenje da su se ovaj antički motiv i tehnika ukrašavanja održali u Zapadnoj Evropi; u XIV—XVI vijeku naročito su rašireni u Njemačkoj, i odavde se izvoze na sve strane.⁷⁴

Osim ovih velikih grupa, u Sutjesci i na Bobovcu nađeno je i nekoliko grupa ili pojedinačnih fragmenata koji, bez sumnje, pripadaju drugim vrstama, radionicama i provenijencijama; ta staklena roba očito je

⁷¹ Citirano u radu V. Han, str. 9.

⁷² V. Han, op. cit., str. 22.

⁷³ V. Han, op. cit., str. 23.

⁷⁴ V. Han, op. cit., str. 24.

dolazila u Bosnu sporadično i u manjim količinama, a na ovom mjestu nije moguće u pojedinostima istraživati njezino porijeklo.

- Među takve specifične vrste spadaju:
- staklo sa bojenim ukrasima,
 - smeđe staklo,
 - zelenkastožuto debelo staklo za zdjele i sl.,
 - tamnosmeđe strigilirano staklo,
 - crvenkastosmeđe staklo,
 - ravno prozorsko staklo u bojama.

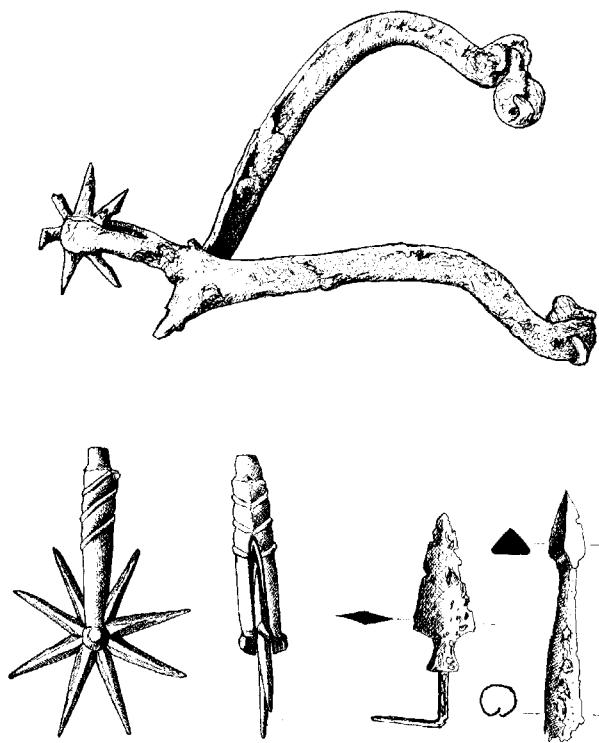
METAL

U poređenju sa veličinom i značajem nalazišta, predmeti od metala su malobrojni i općenito slabo sačuvani. Ipak, zbog svoje kronološke određenosti, oni predstavljaju vrijedan arheološki materijal.

Od oružja u Sutjesci su nađene samo dvije željezne strelice, obje u predvorju donje palače. Jedna je u formi lista, sa

Ostruge i vršci strelica

trnom za usađivanje i lijepo modeliranim vratom. Druga ima cijev za nasadijanje i trobridni rub.

U predmete bojne opreme mogu se ubrojiti mamuze i konjske potkovice. Jedna željezna mamuza izvijenih krakova ima točkić na kratkom dršku; od druge, brončane, sačuvan je samo točkić na dužem nosaču; slobodni dio drške ukrašen je plastičnim tordiranim rebrima. Prema općoj tipologiji, prva mamauga (izvijeni krakovi i kratak trn za točkić) pripada starijem tipu i neće biti mlada od sredine XIV vijeka; druga, sa dugom drškom za točkić i vjerojatno ravnim krakovima — obično se datira u XV vijek.⁷⁵

U konjsku opremu spadaju i željezne potkovice. Nađena je samo jedna čitava i nekoliko fragmentiranih. Karakterističan je široki elipsoidni izrez, a ne kruškoliki, kakav se redovno susreće na našim srednjovjekovnim lokalitetima.

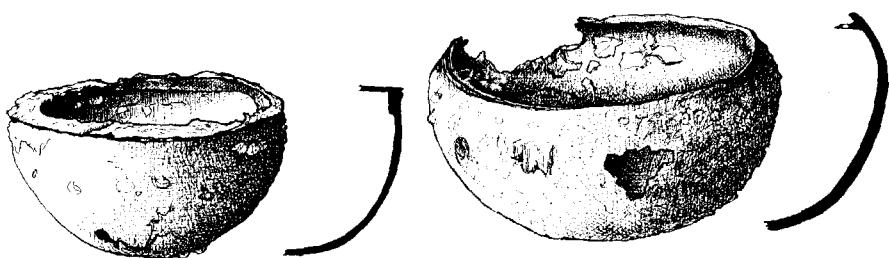
Od nakita u užem smislu, na velikom prostoru dvorskih ruševina nađeni su samo jedna minijaturna kopča od bronce i jedan olovni prsten. Osim kvake za prikopčavanje i alke u formi kružnice, u koju je tehnikom filigrana ukomponirana osmokraka rozeta, svi slobodni prostori unutar kruga ispunjeni su emajлом (niello-tehnika) raznih boja. Središte rozete je plavo, po četiri naizmjenične latice su žute i crvenkastosmeđe, a slobodni prostor između latica — taman. (Nalaz u prostoru između dvorske kapele i istočne palače.)

U jugozapadnom kraju naosa dvorske kapele nađen je dječački prsten izrađen od olova grubom tehnikom kovanja. Karika prstena već se otpojila, a manja nepravilna glava nema na sebi nikakvog ukrasa.

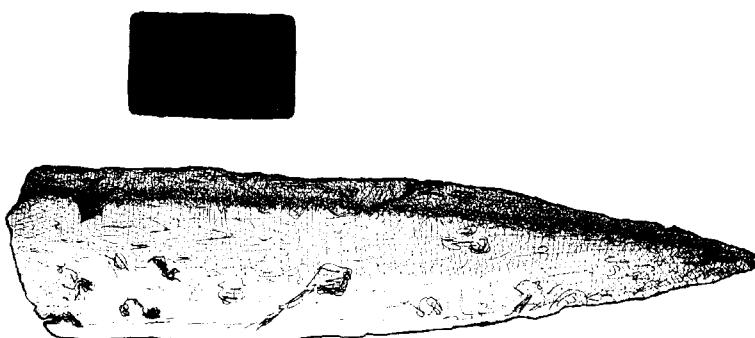
Kao što je bio slučaj sa Bobovcem, tako su i u Sutjesci nalazi novca vrlo rijetki.

U predvorju donje palače (zapadnog kompleksa dvora) nađen je dubrovački dinar (denarius grossus), kovan u vremenu između 1372. i 1421. godine. Slovo V u riječi BLASIVS okrenuto je naopako (1), i prema tome odgovara Rendelovu broju 1613, i Rešetarovu broju 1205^b. Sudeći po čitljivosti teksta, naš primjerak je bolje očuvan od onoga koji su opisali Rešetar i Rendeo.

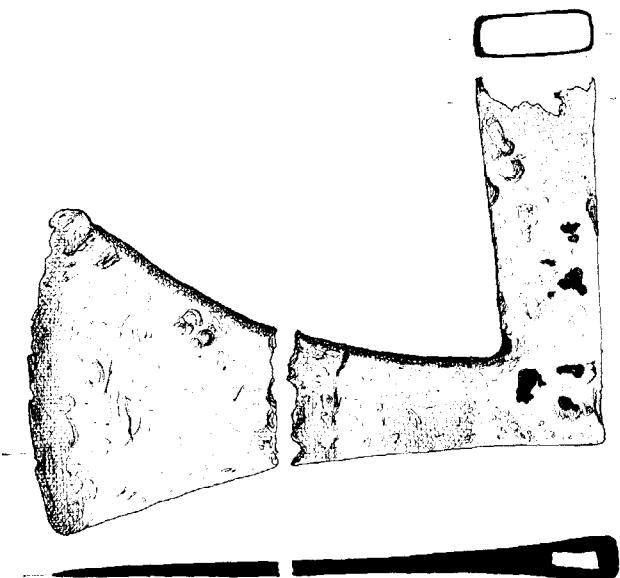
⁷⁵ R. Zschille und Forrer: Der Sporn in seinen Formenentwicklung, Berlin, 1891.

Željezne zdjelice

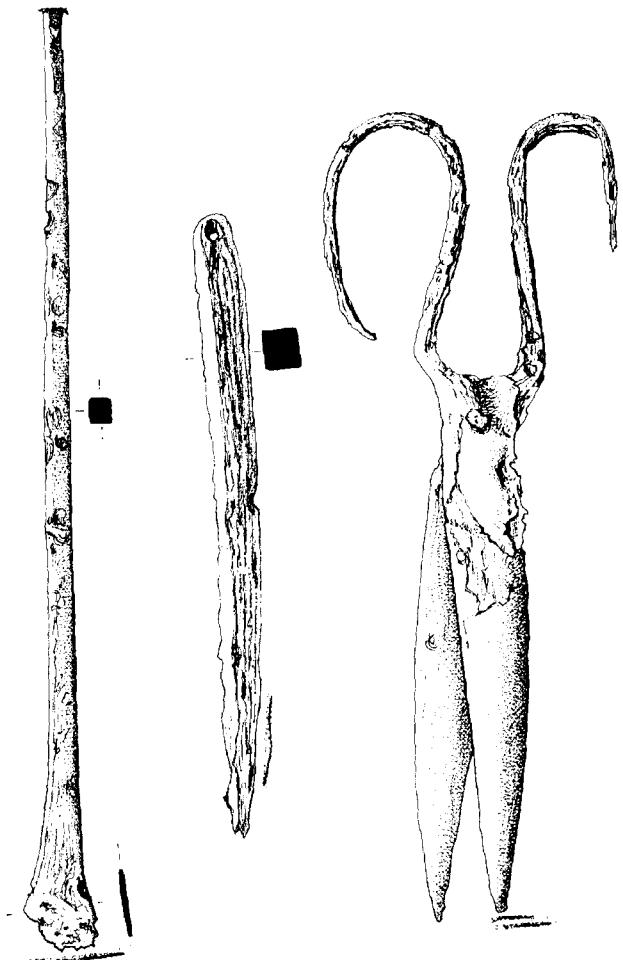

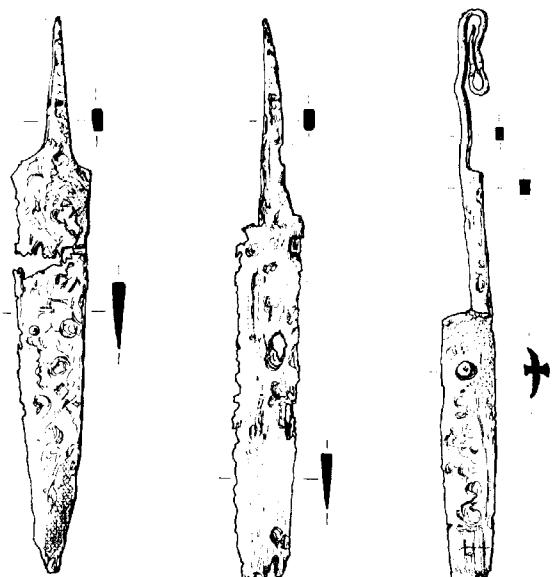
Primjerci željeznih alatki

Primjerci željeznih alatki

Drugi, jače oštećen primjerak dubrovačkog dinara nema sigla na aversu, a posred toga se prilikom kovanja kalup pomakao pa je dio legende i figure sv. Vlahe otisnut dvostruko. Zbog toga se ovaj primjerak ne može bliže odrediti; u svakom

Željezni noževi

Primjerke metalnog posuđa predstavljaju dvije željezne zdjelice u formi čanka, odnosno polukugle (dimenzije: veća — visine 6,3 cm, širine 10 cm; manja — visine 4,8 cm, širine 7,8 cm). Obje zdjelice imale su i ravne poklopce. Recipijenti zdjelica izrađeni su (izliveni?) od nešto jačeg lima, dok su im poklopci znatno tanji, pa su zbog toga i jače nagrizeni oksidacijom. Blizu funkciju ovih zdjelica nije moguće odrediti. U jednoj su nađeni komadići brokatne pozlaćene žice, dok je u drugoj bilo mnogo kućica od sitnih puževa i — na dnu neka sivkasta masa koja se okamenila i spojila s oksidiranim željezom. Oko zdjelice bilo je nešto drvenog ugljena, a u blizini je i vatrište sa crvenkasto pečenom zemljom.

Konstrukcija zdjelica pokazuje da su bile namijenjene za neke sadržaje ili postupke koji su zahtijevali čvrste zidove i hermetičko zatvaranje.

Obje posude nađene su u gornjoj palati zapadnog kompleksa dvora, i to djelomično utonule u zemlju, što znači da su morale stajati ispod nivoa podnice.

Željezno oruđe također nije zastupljeno u velikom broju.

Od desetaka ulomaka noževa samo na tri primjerka mogu se još zapaziti konture

prvotnih formi sječiva ili same drške. Na dršci jednoga noža sačuvane su mesingane zakovice i čavlići kojima je bio prikovan drveni člijen.

Relativno su dobro sačuvane jedne mакaze dužine 20 cm.

Masivni komad željeza formiran je u zašiljen klin četvrtastog presjeka (dužina 18,5 cm, presjek $4 \times 2,7$ cm). Vjerojatno se radi o torzu za rudarski čekić.

Željezni klin, četvrtastog presjeka, sa rupicom na jednom kraju i tanjim drugim krajem, vjerojatno je služio kao zidarski visak za određivanje vertikala (dužina 16 cm).

Najzanimljivije alatke nađene su u ruševinama crkve, i to uza sjeverni kraj linije koja dijeli naos od apsidalnog prostora. To su tesarska sjekira i duborezno dlijeto. Obje alatke nađene su zajedno, i sudeći po tome što su bile utonule u zemlju, svakako su i prvotno bile ostale ispod crkvenog poda.

Sjekira ima neobično dugo usadište (preko 18 cm) koje se pri vrhu naglo sužava i široko sječivo na vrlo dugom vratu (njaveća dužina sječiva oko 17 cm, širina — zajedno sa vratom — 22,5 cm).

Dlijeto je dugačko 23,7 cm, ima četvrtasti presjek drške sa nešto zatupljenim bridovima i širinu sječiva oko 2 cm. Na kraju drške željezo je zatupljeno i nešto razvraćeno od udaraca čekićem. Mala debljina drške (0,5—0,8 cm) i usko sječivo (oko 2 cm) indiciraju upotrebu dlijeta i za finije duborezačke, a ne samo za grube tesarske poslove.

Kao što je slučaj i kod svih arheoloških nalazišta sa ruševinama arhitektonskih objekata, i u Sutjesci su najbrojniji nalazi građevinskog željeza. Pri tome su zastupljeniji čavli raznih veličina, zatim razni okovi, alke, ručke i dr.

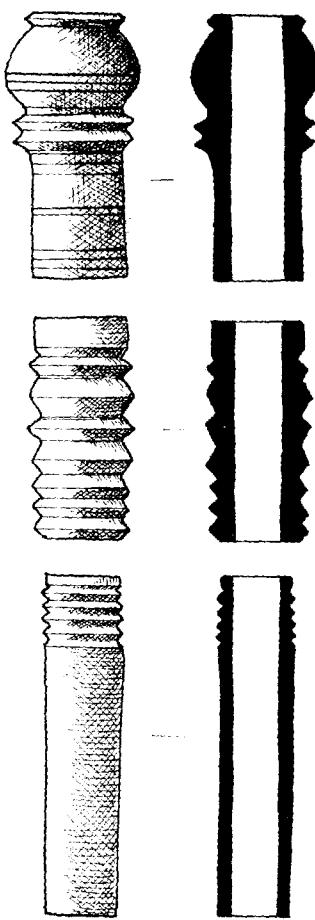
Čavli imaju kvadratičan ili pravokutan presjek i glavu u vidu jednostavnog proširenja. Znatno su rjeđi oni sa glavom proširenom na dvije ili na sve četiri strane. Najbrojniji su čavli dužine 7—8 cm; za njima dolaze oni od 11—12 cm, koji mogu biti u dvije debljine. Manji — oko 4 cm dužine, ili veliki — 20—22 cm, a od oko 35 cm su mnogo rjeđi.

Veliki broj čavala srednje veličine (7—8 i 11—12 cm), kojih je nađeno na sto-

tine komada, vjerojatno potiče od drvenih krovova i podova.

Konačno, govoreći o nalazu metala treba spomenuti jedan veći komad *sirovog željeza*, koji je pronađen u ruševinama kovačnice u predvorju donje palače. Tu su

Predmeti od rezbarene kosti

nađeni i komadići *željezne troske*, kao i komadić *olovne rude* (galenita).

REZBARENA KOST

Tri ulomka rezbarene kosti, nađene u predvorju donje palače, podsjećaju na neke antičke forme koje su se susretale na drškama igala za pletivo i vez. Ukras je izведен modeliranjem plastičnih rebara i urezivanjem ravnih linija pomoću rotirajućeg stroja. Površina je fino polirana, a i čitav rad pokazuje solidnu zanatsku tehniku. Pri pokušaju određivanja prave funkcije, ovdje treba računati i na mogućnost da se radi o »Grlu« (pisku ili pištaljki) za neki muzički instrumenat od kože (gajde, diple i sl.).

OTPACI HRANE

Na dva mjesta otkrivene su prave depone raznih otpadaka, među kojima su gotovo trećinu sačinjavale životinjske kosti. Ta mjesta su: predvorje donje palače i prostor između dvorske crkve i podnožja istočne palače.

Najveći broj kostiju pripada sitnoj stoci — ovci ili kozi; znatno su rjeđe kosti goveda, a još rjeđe kosti svinje.

Što je naročito zanimljivo, u ruševinama objekata zapadnog kompleksa dvora, opet najviše u predvorju donje palače, nađeno je nekoliko stotina ljuštura morskih školjki, vrste ostriga (kamenica), koje potiču iz uzgoja.

Nalazi ovih otpadaka predstavljaju pouzdanu dokumentaciju o pojedinim vrstama hrane na kraljevskom dvoru. Ne treba posebno ukazivati koliko je neočekivano saznanje o potrošnji morskih školjki.

Pisani historijski izvori

Podaci pisanih izvora o Sutjesci su još jednoličniji nego oni o Bobovcu. Tako, od pedesetak podataka, u 28 Sutjeska je navedena kao mjesto izdavanja pisanih isprava službenog značaja, a drugih 16 govorici o boravku diplomatskih predstavnika u Sutjesci. Svega 8 podataka imaju drugačiji sadržaj (građenje, rušenje, zasjedanje vijeća, smrt kralja ili franjevcii). Ipak, značajno je naglasiti da, osim 3 ili 4 podatka, svi ostali govore o Sutjesci kao mjestu gdje vladar obavlja svoje službene poslove. U 18 dokumenata je spomenut vladarski dvor dva puta kao rezidencija i »naše stono mesto«.

Sama regesta pisanih izvora, poredanih po kronološkom redoslijedu, bit će najbolja ilustracija o intenzitetu i karakteru službenog uredovanja vladarskog dvora.

28. decembra 1341. godine.

Mletački rezbar (intagliator) Nikola obavezao se ugovorom dubrovačkom knezu da će četiri godine raditi na dvoru bosanskog bana Stjepana. Postoje podaci da je ovaj majstor najveći dio svoje obaveze i ispunio. Podatak se može odnositi i na Bobovac i na Sutjesku, ali je najvjerojatnije da se odnosi na oba dvora istovremeno.

(Dr C. Fisković, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik, 1955, str. 14.)

Oko 1349—1350. godine.

Prema kazivanju Mavra Orbini, srpski car Dušan je, u ratu sa banom Stjepanom II Kotromanićem, zapalio banski dvor, ali nije mogao osvojiti Bobovac. Vrlo je vjerojatno da je tom prilikom stradao upravo sutješki dvor.

(M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd, 1968, str. 38, prijevod Ž. Šundrice, sa komentarom S. Ćirkovića.)

17. juna 1378. godine.

Kralj Tvrtko I potvrđuje stare povelje bosanskih i srpskih vladara Dubrovčanima. Povelja je izdata u Trstivnici u slavnom dvoru (Dubrovački poslanici »pridoše slavni dvor' kralevstva ni Trstivnicu . . .«, a Tvrtko i vlastela »prisegosmo . . . v' crkvu stoga Grgura«).

(Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, 1, br. 83, Beograd — Sr. Karlovci, 1929.)

15. dec. 1380. godine.

Stonski biskup Bonifacije franjevac piše pismo papi »da curia Bani«.

(E. Fermendžin, Acta Bosnae, 313—314.)

Oko 1380. godine.

U popisu samostana Male braće nalazi se i Curia Bani, u sastavu bosanske kustodije.

(J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevcii, I, str. 37.)

23. aug. 1385. godine.

Kralj St. Tvrtko I potvrđuje u Sutjesci Mlečanima sva stara prava u Kotoru.

(»Datum in aula nostra regali Sotescia«;

S. Ljubić, Listine, IV, br. 315.)

23. marta 1385.

Kralj Tvrtko I piše iz Sutjeske i obećava vjernost kraljici Elizabeti, Mariji ugarskoj i Hedvigi, kraljici Poljske.

(»Dat. in aula . . . regali Sutischa«;

E. Fermendžin, Acta Bosnae, 45.)

22. VII 1387. godine.

Grad Klis je uputio poslanika u Sutjesku kralju Tvrtku I sa prijedlogom da ga

prizna za svoga gospodara uz uslov da kralj Tvrtko I prizna njihove sloboštine.
(I. Kukuljević, *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Zagreb, 1862, p. 493.)

1. augusta 1389. godine.

Kralj Tvrtko I iz Sutjeske javlja Trogiranima preko poslanika o pobjedi nad Turcima.

(»Datum in aula nostra Suthiste«;
E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 48.)

8. VII 1390, u Mlecima.

Mlečani odgovaraju na pismo bosanskog kralja koje je pisano u Sutjesci, 17. juna.

(»... litteras datas Suteske«;
S. Ljubić, op. cit., br. 400)

1. augusta 1390. u Splitu (?).

Spominju se pisma bosanskog kralja Tvrtka I pisana u Sutjesci.

(»... datus in Sutesta«;
S. Ljubić, op. cit., IV, br. 403.)

30. aug. 1390. godine.

Kralj Tvrtko I izdaje zaštitnu povelju splitskom nadbiskupu u Sutjesci.

(I. Kukuljević, *Iura regni Croatiae*..., I, p. 498.)

23. jula. 1390. godine.

Kralj Tvrtko I potvrđuje prava i slobostine otoka Brača, date od kralja Ljudevita. Povelju izdaje u Sutjesci

(»Datum in aula nostra Sutesche«;
E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 49.)

2. VI 1390. godine.

Kralj St. Tvrtko I izdaje povelju u Sutjesci kojom širi granice općine Split za primljene usluge.

(Datum in nostre aule residentia Sutescha per manus discreti viri domini Michaelis de Ragusio electi episcopi Tinensis et in hac parte cancellarii nostri sub nostro duplice sigillo pendenti.«;

S. Ljubić, *Listine*, IV, br. 294.)

17. jula 1392. godine.

Kralj Dabiša, u povelji o slobodi trgovine izdatoj Dubrovčanima u Lišnici u Do-

njim Krajevima, navodi »... i tagda pridoše va slavni dvor' kralev'stva mi u Trstivnici...«

(Lj. Stojanović, op. cit., br. 178.)

18. II 1393. godine.

Kralj Dabiša traži stonski dohodak od Dubrovnika po poslaniku protovestijaru Žoreti.

(»Pisano u Sutisci...«;
Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 181.)

15. oktobra 1393. godine.

Kralj Dabiša šalje razrješnicu računa protovestijara Žorete.

(»+ pisano v' dvori kral'stva mi...«;
Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 184.)
Vjerojatno se i ovdje radi o Sutjesci.

1394. 2. aprila

Povelja kralja Dabiše, izdata nepoznatom vlastelinu, na temelju koje je I. Tomko Marnavić konstruirao falsifikat — davornicu Gojku Marnaviću, pisana je »in nostra aula in Sutisca«.

(Krčelić, *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae notitiae praeliminaires*, 247.)

2. II 1394. godine.

Kralj St. Dabiša piše iz Sutjeske i preporučuje svoga poslanika Mihaila Mletačkoj Republici.

(»Date in aula nostra Suthisce«;
S. Ljubić, *Listine*, IV, br. 459.)

5. juna 1394. godine.

Kralj St. Dabiša piše sucima, savjetnicima i općinama otoka Korčule, Hvara i Brača.

(»Datum Sutische die...«;
Viestnik hrv. ark. dr., vol. X (1883), 81—83.)

26. IV 1395. godine.

Kralj Stjepan Dabiša daruje za života kćeri Stani selo Veljake u Humskoj zemlji.

(»Pisano v' dvori kralevstva mi u Sutesc...«;
F. Miklošić, *Monumenta serbica*, br. 209.)

8. sept. 1395. godine.

Kralj Dabiša umro u Sutjesci 8. sept. 1395. godine (Sutescha).

(Bilješka u Dubr. arhivu;
N. Jorga, Notes II, 58, bilj. 2.)

13. V 1397. godine.

Kraljica Jelena ukida carine na Maslinama kod Stoca i u Slanom na molbu Dubrovčana.

(Povelja je pisana »v' dvore kralevstva mi u Sutici //«;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 251.)

1397. 10. jula

Jedan Dubrovčanin koji je umro u Višokom ostavio je oporučeno franjevcu Martinu u Sutjesci 50 perpera.

(»... à fra Martin Sutiescha«;
T N 8,106', 10. VII. 1397.)

5. II 1399. godine.

Kralj Ostoja potvrđuje Dubrovčanima povelju kralja Tvrtska I od 1378. g.

(»Pisano u Sutisci va slavnom' dvori kralevstva mi«;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 431.)

1400. godine.

Spominje se Curia Bani i franjevački samostan.

(L. Wadding, Annales minorum, tom VIII, ad annum 1400, n. 12.)

1402. 8. decembra

Prema uputstvima Dubrovačke vlade svojim poslanicima, kralj bi morao biti u Podvisokom ili u Sutisci.

(»in Podvisochi aut in Sutischa«;
Ref. 32, 130; 8. XII 1402.)

20. juna 1405. godine.

Kralj Tvrtko II potvrđuje Dubrovčanima ustupanje Primorja od Kurila do Stona.

(»Pisano na Bilih' Selištih' u Trstivnici...«;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 513.)

1407. 17. juni

U ratnom pohodu ugarske vojske u Bosnu u ljetu 1406. godine. Pipo od Ozore (Filippode Scolaris) je opljačkao, popalio i opustošio gotovo pola zemlje te zauzeo Bobovac, a posebno spalio i dvije kuće no-

voizabranog bosanskog kralja, koje su služile kao njegova specijalna rezidencija. Vjerojatno se radi o sutješkom dvoru (»... dictum Regnum Bosne unacum ceteris nostris fidelibus invasit et fere medium partem eiusdem prede rapaci expounding et ignis incendio devastando et depopulando, quasdam duos domos regis Bosne noviter electi, loca videlicet residencie eiusdem specialia in cineres redegit.«).

(Listina kralja Sigismunda »de dato Budim, 17. juni 1407«. Citirano prema F. Šišiću, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba., Zagreb, 1902, str. 197 i bilj. 159.)

1414. 21. maja

Dubrovčanin Stjepan Lukarić oporučno ostavlja Maloj braći iz Sutjeske 15 perpera — za njihove potrebe, s time da se mole za njegovu dušu (»... ali fra minori de Sutescha in Bosna per loro necessitate che pregi dio per l'anime mia ppos 15.«)

(Test. Not. 9,218', 21. V 1414.)

28. aug. 1415. godine.

Dubrov. poslanik Ivan Gundulić piše iz Sutjeske pismo Dubr. Republici o smrti kneza Pavla Radinovića. Spominje se mjesto pogibije u Parenjoj Poljani, Sutjeska i Franjevački samostan.

(Stanoje Stanojević, Iz srpske prošlosti, Beograd, 1932, 76—78; N. Jorga, Notes II, 150—151.)

22. aprila 1419. godine.

U jednoj istrazi u Dubrovniku protiv Mihaila Kaboge spominje se grupa dubrovačkih poslanika kod bosanskog kralja i tom prilikom se spominje »Suttisca« i »locus fratrum minorum« u Sutjesci.

(N. Jorga, Notes II, 171—172.)

4. XII 1419. godine.

Kralj Stjepan Ostojić potvrđuje davanje župe Konavala i tvrđave Sokola dato od vojvode Sandalja i vojvode Petra Pavlovića Dubrovčanina.

(»pisa Novak' Goičinić' logopet' kra/l/e-stva mi na našem' stol'nom' m isti u Sutisci«;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 580, 581.)

6. II 1423, u Sutjesci.

Sklopljen je ugovor u Sutjesci između Venecije i kralja Bosne protiv kneza Ivaniša. Kralj obećaje dignuti vojsku protiv Ivaniša Nelipića.

(»Data in lo nostro borgo de Sutischa . . .«;

S. Ljubić, Listine, VIII, str. 215—217.)

13. II 1424. godine

Vjerovno pismo kralja Tvrtka II Ostoji Paštroviću koji putuje u Dubrovnik.

(»Pisano u Sutisci . . .«;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 527.)

13. II 1424. godine

Kralj Tvrtko II moli Dubrovčane da mu pošalju dmitrovski dohodak po poslaniku Ostoji Paštroviću.

(»U Sutisci pisa Radosav« dijak gdina krala»;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 528.)

1426. 7. oktobar

Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića izdata nepoznatom vlastelinu, kojom se poslužio I. T. Marnavić u svojim falsifikatima, izdata je u Sutjesci.

(Krčelić, Notitiae, 258.)

20. jula 1428. godine

Dubrovački poslanici su pisali Dubrovačkoj Republici pismo iz Sutjeske.

(N. Jorga, Notes II, 242.)

1429. 2. decembar

U naputcima dubrovačkog Vijeća umoljenih za svoje poslanike u Bosni kaže se da bi bosanski kralj morao biti u Visokom, ili Sutjesci ili na Bobovcu.

(Cons. Rog. 4, 128, 2. XII 1429.)

13. V 1430. godine

Dubrovačka Republika odgovara poslaniku Gunduliću na jedno pismo iz Sutjeske.

(N. Jorga, Notes II, 271.)

2. juna 1430. godine

Dubrovačka Republika odgovara na pismo svoga poslanika 8. juna 1430. Poslanik je pisao pismo 2. juna 1430. »in Sutischa».

(N. Jorga, Notes II, 267.)

7. aug. 1430. godine

Dubrovačka Republika odgovara na pismo poslanika Rastića, datirano u Sutjesci 31. jula 1430.

(N. Jorga, Notes II, 269.)

18. sept. 1430. godine

Dubrovačka Republika odgovara svom poslaniku na pismo, datirano u Sutjesci 8. i 9. septembra 1430.

(N. Jorga, Notes II, 270.)

23. II 1432. godine

Dubrovačka Republika prigovara svojim poslanicima u pogledu posjete vojvode Radoslava Pavlovića kod kralja Bosne i spominje njihovo pismo, datirano u Sutjesci 28. I 1432.

(N. Jorga, Notes II, 305—306.)

1432. 6. aprila

U Dubrovniku se spominju pisma poslanika koja su »data in Sutischa».

(Lett. di Lev. 11, 84, 6. IV 1432.)

14. maja 1432. godine

Dubrovačka Republika piše poslanicima kao odgovor na njihova pisma pisana u Sutjesci 3. i 8. V 1432.

(N. Jorga, Notes II, 307.)

2. III 1433. godine

Kralj Tvrtko II potvrđuje mir sklopljen između Dubrovnika i vojvode Radosava Pavlovića.

(List »pisan' u našem' stonom' mistu u Sutisci»;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 529.)

17. I 1433. godine

Dubrovačka Republika odgovara na pismo svojih poslanika, datirano u Sutjesci 1. I 1433.

(N. Jorga, Notes II, 314.)

23. II 1433. godine

Dubrovačka Republika odgovara na pisma svojih poslanika, pisana u Sutjesci 29. I i 32. I 1433. g.

(N. Jorga, Notes II, 314.)

22. juna 1443. godine

Kralj Tvrtko II naređuje što će se uraditi s njegovom ostavom u Dubrovniku.

(»Radivoi Hr'stić' napisah' tai list' svom' rukom' po zapovidi gdna krala u Sutisci«;

Lj. Stojanović, op. cit., I, br. 536.)

25. V 1446. godine

Kralj Tomaš izdao je povelju Doroteji, udovi kneza Ivaniša Blagajskog.

(»Pisan u Sutisci«;

Đ. Šurman, Hrvatski spomenici, I, 165—166.)

6. aug. 1452. godine

Poslanik Alojz de Gozze piše iz Sutjeske pismo vlasti u Dubrovnik.

(N. Jorga, Notes II, 471.)

24. jula 1457. godine

Kralj Tomaš preporučuje papi svoga poslanika, Nikolu Testu.

(»Datum sub castro nostro regali Bobovaz, in oppido Sutisca«;
Thallóczy, Studien, 413.)

1469. U turskom propisu naveden je pazar i manastir Sutiska u nahiji Bobovac.

(Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1954, 123.)

2. juna 1480; kraj juna 1480; 21. aug. 1480. i 14. sept. 1480. godine

Dubrovački poslanik Nikola Mihailov Resti piše, spomenutih datuma, pisma iz Sutjeske Dubrovačkoj Republici.

(L. Thallóczy, Studien, 37, bilj. 113.)

Problem identifikacije groba kralja Stjepana Tomaša

U kripti crkve franjevačkog samostana u Sutjesci nalazi se kameni sarkofag u kojem su, navodno, sahranjene kosti pretposljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaša Ostojića. Uza sarkofag stoji i kamena ploča sa natpisom: Urna contineus ossa Stephani Thomae regis Bosnae (+1460) ex antiqua ecclia translata an: D: 1859. cura cultoris antiquitatum patriae P. M. N. A. T.

Osim »kraljevskog« sarkofaga u kripti je još samo jedna grobnica; u njoj su sahranjene kosti dvojice bosanskih biskupa — fra Jeronima Lučića iz XVII i fra Grge Ilića Varešanina iz XVIII—XIX stoljeća. Za njih se zna da su preneseni iz stare crkve — u što ne treba sumnjati, jer su uza skelete prenesene i originalne ploče s latinskim natpisima.

Sama kripta kao i sadašnja samostanska crkva izgrađene su 1906—1907. godine. Franjevci iz sutješkog samostana znaju da je natpis na kamenoj ploči uza sarkofag dao napisati fra Martin Nedić (P. M. N. sa ploče), tadašnji gvardijan i jedan od najvatrenijih pristalica ilirskog pokreta u Bosni. O samoj autentičnosti groba kralja Tomaša mišljenja franjevaca su podvojena: jedni su čvrsto uvjereni da je upravo taj sarkofag grob Tomašev, dok drugi u to sumnjaju.

Kroz historijsku i etnografsku literaturu povlači se podatak da se uz kraljev skelet nalazi nekoliko srebrenih puceta i gvozdeno žezlo.⁷⁶

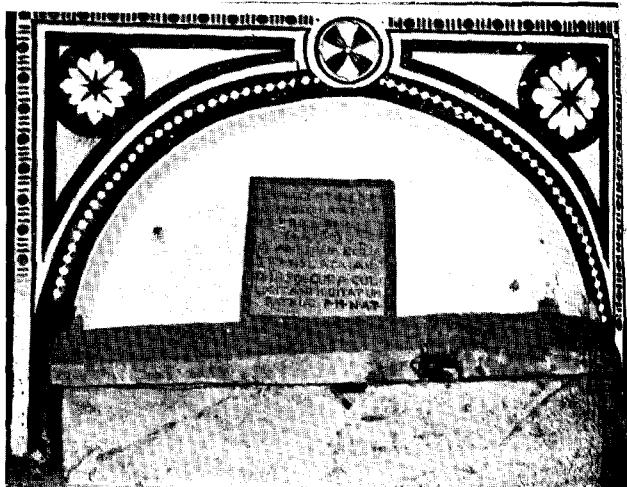
Forma sarkofaga od dva dijela (»korito i poklopac«) elipsoidnog presjeka u cjelini odgovaraju poznatom tipu bosanskih sarkofaga XIV i XV vijeka. Čitav sarkofag je preko sredine ukoso bio prepukao

pa su u novije vrijeme pukotine zalivene cementom.

Krajem mjeseca septembra 1970. godine otvorili smo sarkofag (u prisustvu Ante Kućana, preparatora Zemaljskog muzeja u penziji, te gvardijana fra Krešimira Aždajića i franjevaca fra Mije Mrlića, fra Andrije Zirduma, dr fra Andela Mutića) i ustanovili da se tamo nalazi gomilica kostiju izmiješanih sa komadićima papira, sjemenkama tikava i drugih otpadaka koje su očito donijeli miševi. Sudeći po jačini i dimenzijama, ovi dijelovi skeleta pripadaju mlađim osobama. Što je najvažnije, ovdje se nalaze i dva fragmenta lubanje, koji očito pripadaju dvjema

⁷⁶ M. S. Filipović, Visočka nahija, str. 591.

Kameni sarkofag u kripti franjevačke crkve, sa ostacima skeleta koji se pripisuje kralju S. Tomašu

različitim, također mlađim osobama. Od srebrnih puceta i žezla nema ni traga. — Iz ovakvog nalaza u sarkofagu slijedi logičan zaključak da ne može biti govora o skeletu kralja Tomaša.

Listajući po rukopisnim kronikama u franjevačkom samostanu o mjestu pokopa kralja Tomaša mogao sam prikupiti slijedeće podatke.

Ljetopisac fra Andrija Šipračić, koji je svoju kroniku počeo pisati 1684. godine, pod 1461. godinom bilježi: »Kralja plemenitog i dobrog Tomaša zadavše sin Stjepan i Brat Radivoj u Bjelaju, vele po navrati kralja Budimskoga, i bi pokopan u Sutisci u Manastiru Svetoga Ivana Krstitelja frataru manje Bratja, ali bivši Manastir i Crkva i dva puta do zemlje oborenna, neznase grob, premdase govori da je pod starom privilegijom, njegdi kod vrata (ondaje bio otar privilegiati s. Križa, asade Gospin) i to je bila ruina Bosne.«

Prema zapisima kroničara fra Mate Mihića, od 1855. do 1959. godine trajala je izgradnja »nove« crkve u Sutjesci.⁷⁷

Za razumijevanje misterija oko groba kralja Tomaša važan je i tekst kronike za 1859. godinu: »U mjesecu Maju najdosmo mlogo mašata i kamenja na Crkvenjaku pod Aljinićima prama Miljačićima, od koja kamena ponačinjasmo čošetnjake u nove Crkve i vrata Sakristijska; ali najdosmo jedno korito, aliti pokrov grobni velik; i dovućega Ivan Barać iz Bradaša na 23 Maja prid novu Cerkvu.«⁷⁸

Već citirani natpis fra Martina Nedića kazuje da su 1859. godine kosti kralja Tomaša prenesene iz stare u »novu« crkvu.

Kronika za 1906. godinu navodi:

»Imajući plan pri ruci, počeli smo staru crkvu i bivši uz nju još stari gvardijanat rušiti. Kosti naše stare pokojne braće, koji su u staroj crkvi po raznim grobnicama bile razasute sve su u jedno skupljenje, koji će se u novoj crkvi dostoјno sahraniti. Dočim kosti kralja Tome Ostojića koje su bile u trijemu stare crkve, ostadoše sa sandukom, u kom su se nalazile i

⁷⁷ Rukopisna kronika u franjevačkom samostanu u Sutjesci.

one su sa sandukom iznađene, kao i kosti dvojice biskupa Hijeronima Lučića iz Brugula i Grgura Ilijića iz Vareša, također sa sanducima su ostale i izvagjene da se mogu poslije potomcima opet pokazati.⁷⁹

Ovim nabacanim podacima potreban je i mali komentar.

U XVII vijeku se nije znalo gdje je Tomašev grob; domišljanja kroničara to jasno pokazuju.

Nema bližih podataka o načinu kako je fra Martin Nedić »identificirao« kraljev kostur. Kako izgleda, dovlačenje kamenog sarkofaga (»korita«) sa Crkvenjaka (1857) potaklo je fanatičnog patriota Nedića da prema starijim kronikama pokuša pronaći skelet kralja Tomaša i smjestiti ga na počasno i vidljivo mjesto — u kameni sarkofag. Danas se ne može utvrditi da li je Nedić izvršio svjesni falzifikat ili je subjektivno bio uvjeren u istinitost svoga pothvata, ali u svakom slučaju, i samo površno posmatranje ostataka skeleta u sarkofagu ne pokazuje nikavu vezu sa kraljem Tomašem.

Konačno, pronalazak fragmenata nadgrobne ploče sa osobnim Tomaševim grbom, pokazuje da je on pokopan u kraljevskoj grobnoj kapeli na Bobovcu.

Posebno je pitanje kako je došlo do toga da se u franjevačke i druge kronike unese podatak o pokopavanju kralja Tomaša u crkvi franjevačkog samostana u Sutjesci. Od detaljnijeg ispitivanja ne bi bilo praktične koristi, ali se već sada može ukazati na neke karakteristične okolnosti.

Dovoljno je poznato koliko se Tomaš u svojim političkim planovima oslanjao na papu, i koliko se angažirao oko podizanja crkava, progona bosanske crkve i koliko se u tome poslu oslanjao na franjevce. Ta njegova aktivnost učinila je da se oko njegove ličnosti isplete aureola mučeništva i počne formirati neka vrsta svetačkog kulta.

Samo se po sebi razumije, da ovim nije rečeno kako nijedan od kraljeva nije bio pokopan u Sutjesci.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

IV

**OSNOVNI REZULTATI
ARHEOLOŠKOG ISPITIVANJA
NA BOBOVCU I U
KRALJEVOJ SUTJESCI**

Značaj istraživanja

Arheološka istraživanja na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci pružila su bliži uvid u fizionomiju dvaju najvažnijih vladarskih sjedišta XIV i XV vijeka u Bosni. Doplunska istraživanja topografskog i etnološkog karaktera poslužila su za utvrđivanje odnosa vladarskog sjedišta prema biloj okolini.

Kao osnovni rezultati arheološkog pružavanja mogu se naznačiti:

- a) utvrđivanje naseobinske fizionomije jednog utvrđenog grada (Bobovca) i jednog vladarskog dvora sagradenog na slobodnom prostoru — bez posebnih fortifikacija (Sutjeska);
- b) otkrivanje nekoliko, do sada gotovo nepoznatih, kategorija arhitekture u srednjovjekovnoj Bosni;
- c) otkrivanje relativno bogate umjetničke opreme pojedinih arhitektonskih objekata;
- d) prikupljanje zanimljivog, sitnog arheološkog materijala;
- e) utvrđivanje kulturnih zona, krugova i utjecaja, koji do sada nisu bili dovoljno poznati, niti dokumentirani.

Bobovac je tipičan primjer srednjovjekovnog grada u njegovoj razvijenoj formi. Osim manje citadele, on ima i manje, bedemima opasano naselje, sa posebno izdvojenim ansamblom vladarskog dvora i, također posebno formiranim ansamblom sakralnih objekata. Ispod zidina utvrđenja nalaze se i ostaci podgrađa.

Sutjeska je samostalan ansambl dvorskih objekata, bez posebnih fortifikacija. Ovdje se tokom vremena, po ugledu na utvrđene gradove, formira i satelitsko naselje — varoš, a zatim i ansambl sakralnih objekata — franjevački samostan.

Fortifikaciona arhitektura, i po planu i po tehnički sasvim se uklapa u standarde svoga vremena i prostora, koji su kod nas relativno često proučavani i zbog toga — poznati. Manje su poznati vladarski dvori, uzeti kao posebne cjeline, pa je stoga i njihova identifikacija daleko značajnija. Još zanimljiviju pojedinost predstavljaju zajedničke stilske osobine pojedinih objekata dvora, koje smo mi nazvali palačama, i pokušali na njih ukazati kao na posebnu kategoriju monumentalne stambene arhitekture našega srednjeg vijeka.

Od ostalih građevinskih objekata pronađene su tri crkve, tri cisterne i nekoliko zanatskih radionica (kovačnica), a ispitano je i nekoliko ostataka stambenih zgrada drvene konstrukcije.

Najvredniji rezultat arheološkog istraživanja je svakako umjetnička oprema kraljevskih dvorova i dvorskih crkava.

Umjetnička oprema dvorskih objekata sastoјi se od: — reljefnih ukrasa sa heraldičkim i vegetabilnim motivima — koji su stajali oko vrata i prozora, a zatim — od kamenih ukrasa u enterijerima pojedinih objekata.

Dvorske kapele imale su arhitektonske ukrase slične onima na dvorskim palačama, ali kapela na Bobovcu, koja je početkom XV vijeka adaptirana u kraljevski mauzolej, dobila je i specifičnu opremu u pojedinačnim predmetima, izrađenim u punoj plastici (kip jednog ili dvojice svetaca, antropomorfna konzola, figura lava), te u — freskama koje su prekrivale svu unutrašnjost kapele.

Posebnu umjetničku vrijednost imale su kraljevske grobnice u kojima su bila sahranjena tri kralja i jedna kraljica (Ostoja, Tvrtko II, Tomaš, te Doroteja Gorjanska, žena Tvrtska II).

Arhitektonska dekoracija na Bobovcu ima *osnovne karakteristike gotičkog stila*, ali je po mnogo čemu specifična i donekle veza za starije domaće tradicije (niski reljef, bliskost sa drvorezom, mjesta ukrašavanja, neki motivi i sl.).

Za grobnu kapelu vezan je i poseban kuriozum — *nalaz triju crkvenih zvona*, koja su očito bila sakrivena pred turskom opasnošću. Jedno od njih nosi i godinu izrade (1410) i ime najstarijeg poznatog dubrovačkog zvonolivca Marka Pribislava (Radosalica).

Sitni arheološki nalazi obuhvaćaju: keramiku, staklo, predmete od metala, otapke hrane i sl.

U keramici su zanimljivi — i jedinstveni — nalazi pečnjaka sa natpisom koji

spominje kralja Tvrtku II, zatim keramičke svjetiljke. Nalazi stakla u Sutjesci svrstavaju ovo nalazište među najbogatija u Jugoslaviji. Među otpacima hrane zanimljive su ljuštture morskih školjki (kamenica) koje su u relativno velikim količinama nađene u Sutjesci.

Arheološka istraživanja na Bobovcu i u Sutjesci otkrila su i *najsnažnije centre kulturnog života* toga doba u Bosni, pa je danas već moguće govoriti i o njegovom intenzitetu, karakteristikama i međusobnim utjecajima. Posebno je zanimljivo, što se mogu zapaziti i određeni geografski okviri, odnosno regioni u kojima je taj život na specifičan način pulsirao. Zbog posebne važnosti ove pojave, govorimo o njoj i nešto opširnije.

Srednjobosanski kulturni krug XIV i XV vijeka

Paralelno s ekonomskim i političkim razvitkom, Bosna u XIV i XV vijeku doživjava i relativno snažan kulturni uspon. Po apsolutnoj kronologiji, to je vrijeme od početka vlade bana Stjepana II Kotromanića (1322. g.) do pada bosanske države, 1463. g., a po periodizaciji kulturne povijesti, to je vrijeme uspona (1322—1377) i procvata (1377—1463) kulturnog života u Bosni.

Po intenzitetu, te stilskim i regionalnim karakteristikama jasno se mogu izdvojiti dva kulturna kruga ovoga vremena u Bosni. Prvi je srednjobosanski kulturni krug sa središtem na Bobovcu i u Sutjesci, a drugi — jajački krug, sa epicentrom u samom Jajcu. U najnovije vrijeme postepeno se ocrtava i kulturni krug Kosača.

Ovdje ćemo pokušati da opišemo onaj prvi, imajući u vidu prvenstveno dokumentaciju kulturnih pojava koja se očuvala u materijalnim ostacima. Najveći broj spomenika ima karakter umjetničkih tvorevin, ali se mi nećemo ograničiti samo na umjetnost, jer smatramo da u to doba, bar u Bosni, nije moguće izdvojiti specifično umjetničke komponente šireg kulturnog života.

Teritorij na kojem se susreću spomenici ovoga kulturnog kruga je srednja ili tzv. Gornja Bosna, što znači — porječe gornjeg toka Bosne, zaključno sa Vrandukom. Kao što će se vidjeti iz registracije spomenika i arheoloških nalaza, neosporni primat u ovom krugu imaju Bobovac i Sutjeska, a zatim Visoko i Fojnica. U daljem radjusu, karakteristične pojave ovoga kruga susreću se u manjem broju u Lašvi, Vranduku, bosanskoj Neretvi i dr.

U XIV vijeku podignuto je u srednjoj Bosni dvadesetak utvrđenih gradova — burgova. Ciljevi njihova podizanja su prvenstveno politički i vojnostrateški, pa se oni ne bi već po tome mogli smatrati pojavom u domenu kulture. Međutim, građevinska djelatnost, koja se podizanjem gradova naglo razvija, svakako predstavlja proces od velikog kulturnog značaja.

Pojava velikog broja utvrđenih gradova pospješila je reorganizaciju društveno-političkog života, pa je, između ostaloga, došlo i do formiranja novih upravno-političkih jedinica, čija su središta pretežno postali utvrđeni gradovi. Ako ovu reorganizaciju i ne okategorimo kao specifično kulturnu kategoriju, moramo reći da je njezina afirmacija imala dalekosežne posljedice i u domenu kulturnog života. Utvrđeni gradovi i novi (lokalni) centri političkog života postali su jezgra novih naseobinskih aglomeracija gradskog tipa; time se na relativno širokom frontu otvorio proces urbanizacije, koji unosi nove elemente u kulturu stanovanja i svakodnevnog života, i za razvitak kulturnog života stvara mnogo bolje uslove nego što ih je mogla pružiti starija ruralna sredina. Zbog toga, bar u drugom, kraljevskom periodu kulturne povijesti gradovi dobivaju neosporni primat u kulturnom stvaralaštvu. Pri tome treba ukazati na dva smjera »urbanizacije« kulturnog života: u nekim slučajevima gradska naselja nastaju kao prvenstveno društveno-ekonomske kategorije, pa tokom vremena, u normalnom procesu razvitka, prilaze i stvaranju kulturnih dobara (Fojnica, Kreševo, Vranduk, Travnik). U drugim slučajevima stara žarišta kulturnog života — feudalni dvorovi

— via facti se integriraju u nova gradska naselja, pa tako se opet, u krajnjoj liniji, gradovi pojavljuju kao nosioci kulturnog progresa.

Razumije se, ovaj proces urbanizacije nije se ograničio samo na srednju Bosnu. On se odvijao i na ostalim područjima tadašnje bosanske države, ali je, svakako, u srednjoj Bosni bio najintenzivniji.

Radi ilustracije i dokumentacije ovoga izlaganja taksativno nabrajamo naselja gradskog tipa u srednjoj Bosni.

NASELJA GRADSKOG TIPOA (TRGOVIŠTE, VAROŠ, GRAD)

1. Bobovac	9. Kreševo,
2. Sutjeska,	10. Deževice,
3. Borovica,	11. Kozograd,
4. Visoko — Podvisoko,	12. Fojnica,
5. Breza (?),	13. Travnik,
6. Dubrovnik,	14. Vranduk,
7. Vrhbosna,	15. Zenica,
8. Blažuj,	16. Busovača (?).

Kao specifične manifestacije i spomenike kulturnog života ovoga kruga, treba istaknuti slijedeće:

U tzv. monumentalnoj arhitekturi — utvrđenih gradova:

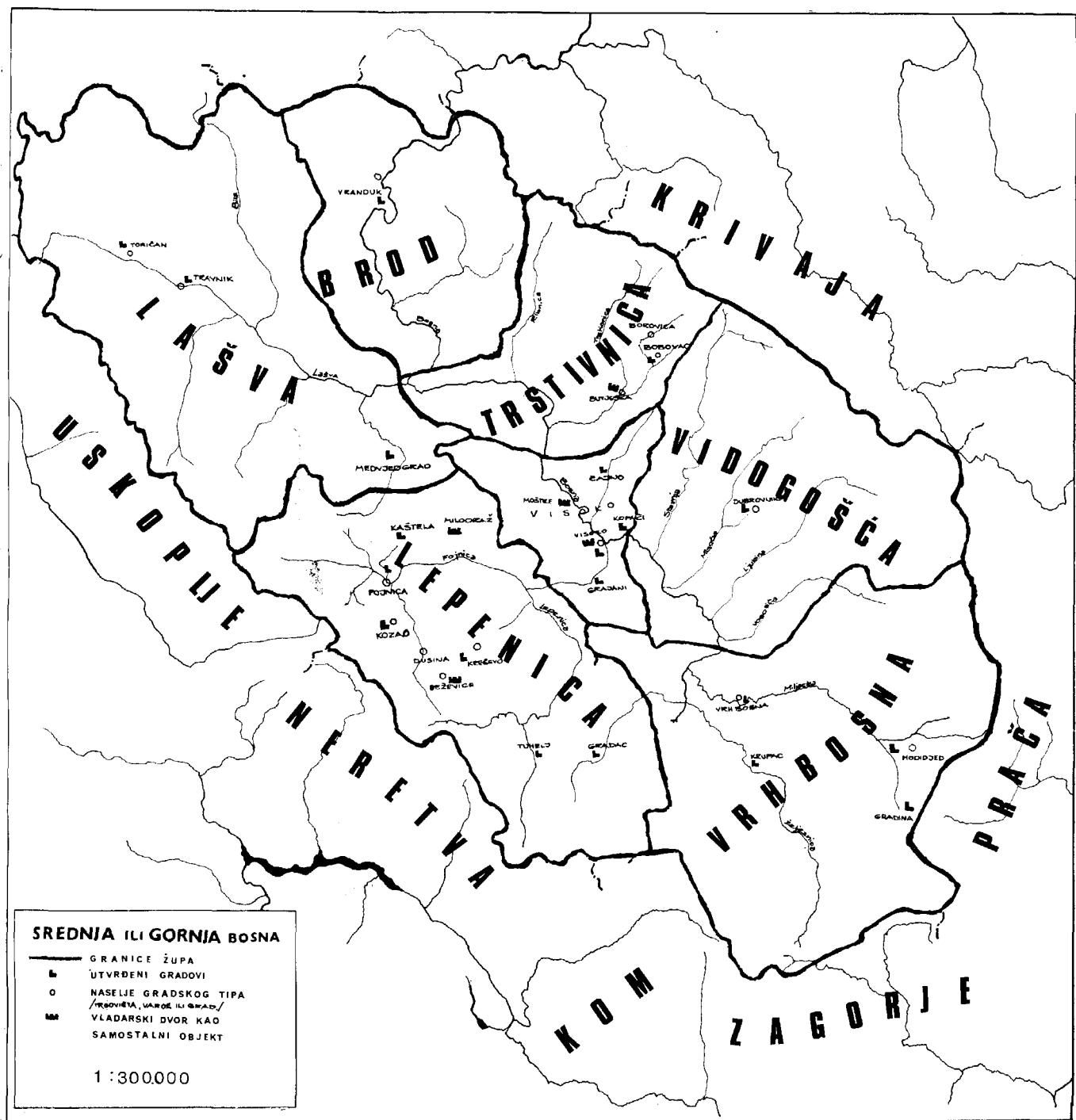
- 5—7 vladarskih dvorova (Bobovac, Sutjeska, Podvisoki, Kreševo, Dreževice, Milodraž, Moštare).
 - Do sada je registrirano 10 palača, bilo u sastavu vladarskih dvorova (Bobovac i Sutjeska), bilo na drugim mjestima u okviru grada (Bobovac, Travnik, Bokševac kod Fojnice).
 - Crkve (po dvije) (na Bobovcu, u Sutjesci, Visokom i Vranduku), a zna se iz pisanih izvora još bar za četiri (u Kreševu, Fojnici, Lašvi i Olovu).
- Ovom krugu pripadaju nalazi kamene plastike:
- ukrasi portalata, prozora i enterijera u vladarskim dvorovima i crkvama na Bobovcu i u Sutjesci;
 - skulpture kraljevskih grobnica na Bobovcu;

- nadgrobne ploče iz mauzoleja na Crvici pod Ljestvačom kod Bobovca;
- pojedinačni ukrašeni dijelovi arhitekture iz crkava u Vranduku i Visokom;
- natprozornik gotičke bifore iz palače travničkog grada;
- sudačka stolica iz Bukovice kod Konjica;
- reljefi nadgrobnih spomenika — stećaka iz Zgošće (obelisk i ukrašeni sljemjenjak), Zabrdje u Lepenici (grb kneza Radoja), Bakića — Vlaškovca kod Olova (obelisk sa grbom) i Hočevlja kod Ilijaša (predstave pisara sa knjigom i pijetlom).

Kamenu plastiku ovoga kruga karakteriziraju visoka zanatska tehnika, ornamentika bazirana na socijalnoj (pretežno heraldičkoj simbolici), otvorenost prema uticajima Srednje Evrope i čvrsta veza sa domaćim umjetničkim tradicijama.

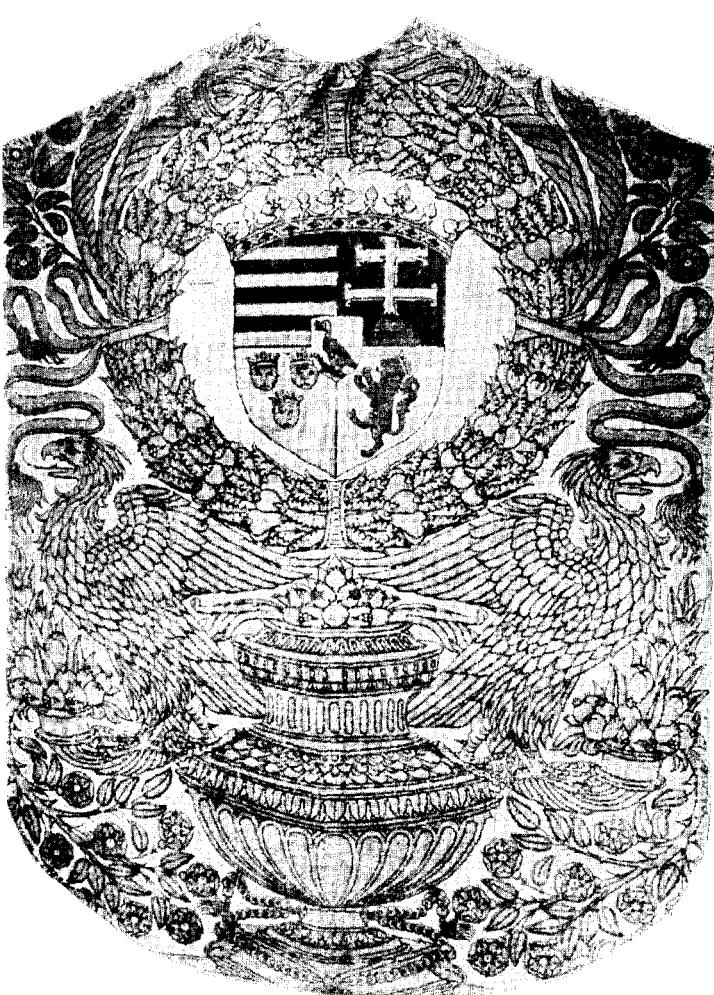
Natprozornik gotičke bifore iz palače grada Travnika

Župe, utvrđeni gradovi i naselja gradskog tipa u Gornjoj Bosni

»Fojnički plašt« sa grbom ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša (sada u Budimpešti)

Po umjetničkim kvalitetima, nadgrobne ploče sa kraljevskih grobnica na Bobovcu premašuju sve slične spomenike svoga vremena sa širokog područja ugarsko-hrvatske države.

Spomenici duboreza u drvetu nisu sačuvani, ali ima dokaza da je drvo bilo jedan od najviše korištenog materijala za umjetničko izražavanje. Pomanjkanje kamenih pregradnih zidova u ispitanim palaćama pokazuje široku upotrebu drveta i u monumentalnoj arhitekturi. Zna se da je ban Stjepan pozivao čak i mletačke rezbare da mu ukrašavaju dvor. Predstava rezbarenih vrata na obelisku iz Zgošće i

kraljevskog trona na prijestolnom pečatu kralja Tvrtka svjedoče o visokim kvalitetima umjetnika rezbara. Uostalom, i niski reljefi u kamenoj plastici Bobovca ili stecka iz Zgošće jasno pokazuju uticaj drvo-rezbarske tehnike.

Umjetnički predmeti od kosti malobrojni su, ali ih je zbog visoke zanatske tehnike vrijedno spomenuti (reljef sa ljudskim likom, ukrašena piksida, i dr.).

Umjetnička obrada metala imala je, i po obimu i po kvalitetu, relativno visok nivo. Svjedočanstva o tome pruža nekoliko grupa sačuvanih spomenika: pečati, novac, prstenje (pečatno i drugo) i razni ženski nakit. Pisani izvori znaju za široku djelatnost dubrovačkih zlatara u Fojnici, a zatim i u Visokom, Kreševu i Vrhbosni. Neki pojedinačni predmeti imaju neočekivano visok zanatski i umjetnički kvalitet (pojasne kopče sa figuralnim predstavama iz Travnika, kotlić iz Sutjeske, pojasevi i mačevi sa likovnih predstava i iz pisanih izvora i sl.).

Stare domaće tradicije u izradi nakita, doprinos dubrovačkih majstora i srednjoevropski uticaji i ovdje se prepliću slično kao i u drugim granama umjetnosti i kulture.

Usku vezu sa zlatarstvom ima i izrada luksuzne i umjetnički ukrašene odjeće. Djelatnost kraljice Katarine u ovom pravcu postala je legendarna; ukrasi koji se vide na njezinoj nadgrobnoj ploči u Rimu pokazuju da je ova legenda imala i stvarnu osnovu; i njezina haljina, i plašt kojim je zaognuta i prostirač na kojem leži bogato su izvezeni floralnim i animalnim motivima. Makar i neznatni ostaci brokata iz grobova na Bobovcu u Visokom i u Bišloj, zatim rijetke predstave tekstilnih detalja na likovnim spomenicima, ukazuju na veliki afinitet tadašnjih ljudi prema umjetničkoj obradi odjeće. Tzv. fojnički plašt svjedoči da su u Bosnu dopirali i tekstilni predmeti vrhunske umjetničke vrijednosti.

Uvoz talijanske majolike, relativno široka upotreba stakla, zatim angažiranje majstora za specijalne vrste keramike, na svoj način govore o kulturnim potrebama i estetskim kriterijima svoga vremena.

Slivanje triju umjetničkih struja u srednju Bosnu može se zapaziti i u slikar-

stvu. Dok neki srednjoevropski slikari rade freske na Bobovcu i slike za Sutjesku, a Dubrovčanin Lovro Dobričević slika i postavlja oltarske slike bosanskim franjevcima, domaći slikari ostaju u krugu minijature, gdje uporno održavaju stare bizantske i romaničke tradicije i tek postepeno prihvataju ideje i sadržaje suvremene gotike.

Pisana riječ, otkad postoji, bila je najpozdaniji indikator kulturnog života. U našem krugu, u XIV i XV vijeku, svakako je najvažnija djelatnost dvorske kancelarije, za njom dolaze proizvodi skriptorija bosanske crkve i pismeno poslovanje bosanskih franjevaca. Nije bez značaja ni pismeno poslovanje velikaških dvorova — gradsko-varoških općina i dubrovačkih kolonija.

Uz narodno pismo — bosansku čirilicu (bosančicu), nije sasvim zaboravljena ni glagoljica, a dosta široku, iako sporadičnu, ulogu ima i latinska pismenost.

Poklonstvo triju kraljeva. Slika na drvetu iz franjevačkog samostana u Sutjesci

Ne treba posebno isticati da su glasni nosioci narodne pismenosti bili: vladarski dvor, bosanska crkva, i dijaci dok su se latinski jezik i pismo sporadično susretali na dvoru, u franjevačkim samostanima i u dubrovačkim kolonijama. Karakteristično je da je u reformi državne kancelarije koju je izveo kralj Tvrtko I glavnu ulogu igrao logotet Vladoje, porijeklom iz Raške; on je izraziti predstavnik srpskog uticaja, koji se krajem XIV vijeka osjeća u raznim dokumentima kulturnog života Bosne (pismo, jezik svečanih javnih isprava, titule dvorskih službenika itd.).

Kao što se iz dosadašnjeg izlaganja moglo vidjeti, glavne društvene snage koje su bile organizatori raznih oblika kulturne djelatnosti bili su: vladarski dvor, bosanska crkva, franjevački samostan, gradske i varoške općine te dvorovi velikaša. U patrijarhalnoj sredini bosanskog sela toga doba, kao i kasnije, također su stvarana djela kulturnog sadržaja i značaja, ali zbog stihiskog procesa njihovog nastojanja danas ih nije moguće u pojedinstvima pratiti. Umjetnost stećaka govori da je ta komponenta bila vrlo snažna.

Najvažniji pokretač i organizator kulturnog života u Bosni toga doba svakako je vladarski dvor; Bobovac i Sutjeska o tome jasno govore.

Crkva je važan faktor u kulturi: dovoljno je pomenuti crkveno graditeljstvo, umjetnički izrađeno ruho i posude, školovanje svećenstva, pisanje i ukrašavanje crkvenih knjiga, upotrebu knjige u svakodnevnoj službi i sl. U srednjoj Bosni ovoga vremena zapaža se djelatnost bosanske crkve i franjevaca kao predstavnika katoličke crkve. Iako je kulturna uloga crkvenih institucija i ljudi znatna, ipak treba naglasiti da ona u Bosni nikada nije dobila onu važnost kao u ostalim zemljama toga doba, gdje su, na primjer, crkvene građevine glavni umjetnički izraz svoje sredine.

Djelatnost velikaških dvorova je nešto manjeg značaja, ali se ne može zanemariti (Evangelje tepčija Batala Šantića, kancelarija velikog kneza bosanskog Tvrtka Bošovića).

Nova naselja gradskog tipa, snagom svoje ekonomike i čvršće organizacije, brzo postaju i organizatori pojedinih oblika kulturne djelatnosti i »potrošači« kulturnih dobara. Tako, varoši učestvuju u podizanju crkvenih gradevina i njihovom opremanju, jedan dio gradskog stanovništva direktno se bavi umjetničkim zanatima i sl. Na temelju pisanih podataka znamo za zlatare u Fojnici, Kreševu, Visokom i Vrhbosni, a opravdano se može računati na njihovo prisustvo i u mnogim drugim mjestima srednje Bosne.

Uži geografski centar srednjobosanskog kulturnog kruga XIV i XV vijeka neosporno je župa Trstivnica sa Sutjescicom, Bobovcem i Zgošćem. Po intenzitetu, slijedeću zonu sačinjavaju: Visoko, Fojnica i Kreševu. U treću, perifernu zonu spadaju: Lašva sa Travnikom, Brod sa Vrandukom, bosanski Dubrovnik i Vrhbosna, a zatim Neretva i Olov.

Određene stilske osobine i pisani historijski izvori dozvoljavaju da se i pobliže odrede kulturna žarišta iz kojih su vršeni uticaji na kulturni život Bosne toga doba.

Od stalnih uticaja mogu se pobliže identificirati ugarski i talijanski.

Majstori nadgrobnih ploča od crvenog mramora, a vjerojatno i pečatorezac Tvrtka II, došli su direktno iz Budima. Rezbar Nikola koji radi na dvoru bana Stjepana, kao i neki trgovci zlatarskom robom i tekstilom bili su Mlečani. Najviše stakla u Bosnu je dolazilo iz Murana, majolika je pretežno porijeklom iz Faence. I u trgovackoj robi ostalih talijanskih gradova (Firence, Mantove, Pize, Prate i dr.) bez sumnje je bilo i predmeta umjetničke izrade.

Bliže neodređenog porijekla, ali nesumnjivo prisutan, i mnogostruk i snažan je srednjoevropski uticaj koji se očituje u keramici, freskama i, posebno, u općim gothicim elementima arhitekture i arhitektoniske plastike na Bobovcu i u Sutjesci.

Od južnoslovenskih kulturnih centara XIV i XV vijeka na Bosnu je svakako najviše uticao Dubrovnik. Kroz intenzivne ekonomske veze konstantno je strujalo i

mnogostruko kulturno značenje. Treba samo ukazati na desetine dubrovačkih zlatara koji godinama rade u Fojnici, Kreševu i Visokom; na graditelje koji zidaju olovski grad ili cisterne (na Bobovcu?), na slikara Ivana Dobričevića, koji radi oltarske slike za bosanske franjevce, itd.

Uticaj ostalih umjetničkih žarišta sa Primorja teže je pratiti, ali se pojedini detalji mogu sasvim pouzdano utvrditi; takav je, npr., angažman učenika Jurja Dalmatinca za gradnju crkve u predgrađu Vranduka.

Snažna kulturna žarišta susjedne Srbije nesumnjivo su vršila i neposredne uticaje na srednju Bosnu. Jedan od najsnažnijih i najtrajnijih utjecaja svakako je pismo. Međutim, pri pokušaju da se ti uticaji konkretnije obilježe, nailazi se, zbog pomanjkanja izvorne građe, na velike teškoće. Tako, npr., nesumnjive su veze između bosanskog i srpskog minijaturnog slikarstva XIV i XV vijeka, ali bliže puteve njihovog povezivanja nije moguće pratiti. Slično je sa plitkoreljefnom arhitekturom dekoracijom: njezina pojava na Bobovcu, bar funkcionalno (po mjestu na građ. objektu), ima jedinu analogiju u monumentalnoj arhitekturi moravske škole. Među sasvim odredene kulturne veze može se ubrojiti kovanje starijeg bosanskog novca po uzoru na srpske i djelovanje logoteta Vladova na dvoru kralja Tvrtka I.

Jedan dio ovoga kulturnog »importa« korišten je neposredno u svome izvornom obliku. Takvo je, na primjer, posude od majolike i stakla, zatim skulpture nadgrobnih sarkofaga i freske na Bobovcu i sl.

Druga grupa kulturnih strujanja postepeno se prilagodavala zahtjevima naručioca i ukusa sredine. Tako je, na primjer, anonimni pečatorezac na Bobovcu počeo praviti pečnjake i baviti se klesarskim poslovima; izbor arhitektonskih ukrasnih motiva prilagođen je heraldičkoj simbolici, a njihova tehnika rada i opći izgled upućuju na domaće drvorezbarske tradicije. Nema sumnje da su i brojni dubrovački zlatari morali strogo voditi računa o ukusu svojih mušterija.

V

**OPĆI POGLED NA SJEDIŠTA
BOSANSKIH VLADARA
U SREDNjem VIJEKU**

Pristup problemu

Vladarsko sjedište je mjesto u kojemu vladar, kao predstavnik najsavršenije organizacije ljudskoga društva — države, trajno obavlja svoje službene poslove. Mi ćemo takva mjesta posmatrati u njihovim geografskim, naseobinskim i arhitektonskim ambijentima, i to u vremenskim i teritorijalnim okvirima srednjovjekovne bosanske države.

Izvori za upoznavanje sjedišta bosanskih vladara srednjega vijeka kojima smo se koristili sastoje se od pisanih dokumenata, arheološke građe, toponomastike i etnološke građe.

Od pisanih izvora upotrijebljena je uglavnom objavljena građa, a nisu vršena posebna arhivska istraživanja.

Arheološko-topografska građa prikupljena je sa čitavog prostora uže Bosne, a sistematska arheološka iskopavanja provedena su na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci.

Toponomastika je u cijelosti prikupljena samo u jednom dijelu uže Bosne; s ostalog područja srednjovjekovne bosanske države upotrijebljena je samo naseobinska i čisto arheološka toponomastika.

Etnološka dokumentacija crpljena je dijelom iz objavljene literature, a dijelom iz vlastitih zapažanja.

Sva ova građa je relativno oskudna, fragmentarna, neravnomjerno raspoređena i zato jednostrana. Stoga su se i sama vladarska sjedišta mogla posmatrati u ograničenom vremenskom rasponu, bez trajnijeg kontinuiteta i samo sa pojedinih aspekata.

Zbog takvog karaktera građe, jedini racionalan i metodološki moguć pristup bio je samostalan tretman svakog pojedinog aspekta odnosno problema, koji je bilo moguće proučavati. Stoga je i čitav rad koncipiran kao skup studija o jednom problemu, a ne kao jedinstvena studija o zakruženoj temi. Ovakav postupak bio je nužan i zbog toga što je trebalo, kao preduvjet za postavljanje problema, prethodno riješiti neka preliminarna pitanja (npr. ubikacije mjesta Mila, problem naselja i knežije Bosne i dr.). Na takvu kompoziciju upućivala je i okolnost što ovaj rad treba da računa i sa osnovnim rezultatima arheološkog iskopavanja na Bobovcu i u Sutjesci.

Sjedišta političkog i kulturnog života Bosne u prehistoriji i antici

Čitavo vrijeme preistorije i antike na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine nije bilo političke organizacije koja bi se mogla smatrati i državom u današnjem smislu riječi. Politički život tokom pre- i protohistorije odvijao se u okvirima plemena ili plemenskih saveza, a u antičko doba — u formama provincijalnih institucija Rimskog Carstva.

Od ilirske etničke grupacije, četiri ili pet velikih plemena je imalo svoje političke centre na području današnje Bosne i Hercegovine. Za Delminium na Duvanjskom polju, kao političko središte Dalmata,¹ u tome pogledu nema nikakve sumnje. Arheolozi su, uglavnom, složni i o identifikaciji Gradine u Ošanićima kod Stoca kao središta Daorsa.² Novija arheološka nauka smatra da su Glasinac i gornje Podrinje glavna žarišta političke i kulturne aktivnosti Autarijata.³

Prevladava mišljenje da je utvrđeni Splonum, jedno od glavnih uporišta panonskih (?) Mezeja, ležao u porječju Sane, tačnije, u Starom Majdanu.⁴

Za našu temu je ipak najzanimljivije područje Desitijata, koje je, bez ikakve sumnje, u cijelini ležalo na području današnje Bosne. Arheolozi ukazuju da se

¹ E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960, str. 36—38, 81; Ivo Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1970; M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, IV (1966), str. 27—92.

² B. Čović, Mlađi praistorijski periodi u kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966, str. 130—132.

od kasnog brončanog doba pa sve do rimskog osvajanja u gornjem području Bosne i Vrbasa zapaža relativno jedinstvena kulturna grupa, koja na istoku doseže do planine Romanije, a na zapadu — barem do Jajca.⁵ Iz pisanih izvora rimskog doba zna se da su na ovom prostoru bili plemenski teritoriji Desitijata, politički vrlo aktivnog plemena početkom nove ere. Glavni politički centar ovog plemena bio je kod današnje Breze; tamo je naden nadgrobni spomenik plemenskog starještine (»princeps Desitiatum«), a to je, vjerojatno, bila i završna tačka ceste »a Salona ad He..., castellum Daesitiatum«, koja je zgrađena 20/21. godine naše ere.⁶ Većina historičara na teritoriju Desitijata smješta i utvrđeni grad Ardubu, jedno od posljednjih uporišta ilirsko-panonskog otpora rimskim osvajanjima.⁷

U rimsko doba, lokacija političkih i kulturnih centara u osnovi je zadržana; izvršena su samo manja pomjeranja u skladu sa novim ekonomskim i društveno-političkim odnosima. Tako se na prostoru ilirskog razvio novi rimski centar Delminium,⁸ na teritoriju Daorsa formirao se »municipium Dellontinum« oko današnjeg Stoca;⁹ u samoupravnu općinu razvio se i

³ Borivoj Čović, O izvorima za istoriju Autarijata, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 3, 1967, str. 103—122.

⁴ Pašalić, op. cit., str. 12—13, 81.

⁵ Čović, op. cit., str. 113—115.

⁶ Pašalić, op. cit., str. 47.

⁷ Op. cit., str. 81.

⁸ Vidjeti literaturu navedenu u bilješci 1.

⁹ I. Bojanovski, Mogorjelo — rimsko Turres, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1969, str. 146—150.

nekadašnji mezejski Splonum,¹⁰ a na starom autarijatskom području, u blizini Glasinca, nastao je municipij nepoznatog imena oko današnje Rogatice.¹¹

Za rimsku epohu karakterističan je i brz razvoj gradskih naselja koja su izrasla na bazi konjunkturnih grana ekonomike: rudarstva i ljekovitih izvora. Tako se formiraju: kolonija Domavia kod Srebrenice,¹² Aquae S kod Sarajeva¹³ i municipij nepoznatog imena u Višnjici kod Kiseljaka.¹⁴

Breza je još uvijek plemenski centar Desitijata,¹⁵ ali se u »gornjoj« Bosni paralelno razvijaju i već spomenuti municipiji u Sarajevskom polju i Višnjici, te — posebno — municipium Bistue Nova, čiju lokaciju historičari i arheolozi još nisu konačno riješili (Zenica, Lašva?).¹⁶

U kasnoj antici odumiru lokalni politički centri — Dellontium, Splonum i Domavia, te municipiji na mjestu današnje Rogatice, Ilidže i Višnjice. U perifernim regionima još uvijek se održava centar u Delminiumu, koji postaje i sjedište kršćanske biskupije,¹⁷ kao centri sa sjedištem biskupa javljaju se i bliže još neubicirani Sartenterum i neki drugi.

U gornjoj Bosni, na nekadašnjem plemenskom teritoriju Desitijata, kasna antika je period snažnog kulturnog stvaralaštva, koje proističe iz simbioze domaćeg ilirskog nasljeđa i tekovina rimske civilizacije. Umjetnička oprema kršćanskih bazilika u Brezi, Dabrvinama, Lepenici, Ze-

nici i Turbetu kod Travnika o tome dovoljno jasno svjedoči. Sada se pokazalo da je stari desitijatski centar u Brezi¹⁸ još uvjek aktivan: ovdje se podiže monumentalna bazilika, a u blizini su i Dabrvine s utvrđenim manastirom i crkvom. Što je posebno značajno, u Brezi se zapaža i prisustvo germanskih (gotskih) plemena, koji neko vrijeme vladaju ovim krajevima i koji — logično — u prvom redu zaposjedaju političke centre značajnih regiona. Osim Breze, u srednjoj Bosni ovoga perioda kao značajan centar fungira i Bistue (Nova?), gdje stoluje kršćanski biskup. Kao što je već rečeno, bliža lokacija Bistue još uvijek se ne može smatrati riješenom; kao moguće rješenje najčešće se spominju Zenica, Vitez na Lašvi, ali i neka druga mjesta.¹⁹

Karakteristično je da politički dinamizam, odnosno primat Gornje Bosne dolazi do izražaja u vrijeme propadanja ilirske političke autarhije i ponovo u kasnoj antici.

Za razumijevanje karaktera i značaja političkih centara u Bosni treba ukazati i na geografski raspored metropola antičkog svijeta u ovom dijelu Balkana i njihov odnos prema Bosni: Sirmium i Salona, a zatim Siscia i Narona leže uza same rubove teritorija koji su kasnije ulazili u sastav bosanske države. U vrijeme rimske dominacije nijedan centar u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine nije se izdigao do ranga Narone, Siscije, Salone ili Sirmijuma.

¹⁰ Pašalić, Naselja, str. 12—13, 81.

¹¹ I. Bojanovski, Municipium Malvesiatum, Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb, 1968, 257—258. Pašalić, Naselja, str. 70—71.

¹² Op. cit., str. 257; Pašalić, Naselja, str. 93.

¹³ Pašalić, op. cit., 68—69, 99.

¹⁴ Pašalić, op. cit., 47.

¹⁵ Pašalić, op. cit., str. 51.

¹⁶ Op. cit., str. 47—50.

¹⁷ Dr. Miroslav Vanino, Prve pojave kršćanstva u Bosni. Poglavlje u Napretkovoj Povesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1942, 144—146.

¹⁸ I. Bojanovski — Dž. Čelić, Kasnoantička bazilika u Brezi. Naše starine, Sarajevo, 1969, 7—27; D. Sergejevski, Dabrvina. Sarajevo, 1956; Đ. Basler, Kasnoantičko doba (u Kulturnoj istoriji BiH, Sarajevo, 1965).

¹⁹ Pašalić, op. cit., 47—50.

Najstariji poznati centar srednjovjekovne bosanske države

Ako prihvatimo stanovište da su vijesti Konstantina Porfirogenita prvi pouzdan dokumenat o egzistenciji državne ili kvazidržavne organizacije pod imenom Bosna,²⁰ onda je potrebno odmah istaći da kroz gotovo četiri stoljeća nema izrazito jasnih dokaza o bližoj lokaciji političkog centra Bosne. Ipak, nekoliko indirektnih podataka, odnosno indicija iz ovoga dugog razdoblja, zasluguju posebnu pažnju.

Prije svega, značajan je sam podatak Konstantina Porfirogenita (u djelu »De administrando imperio« koji govori o dva naseljena grada u zemlji Bosni (έις τὸ κατερα καὶ τὸ Δέσνηκ). Teoretski bi se moglo pretpostavljati da je bar jedan od njih, ili oba u isto vrijeme, fungirao i kao sjedište neposrednog političkog poglavara (arhonta) zemlje Bosne. S obzirom na našu tezu, koju ćemo i posebno dokazivati, o egzistenciji naselja i uže političko-teritorijalne jedinice pod imenom Bosna, možda bi Konstantinov Desnek trebalo tražiti negde u okolini Visokog.

Razumije se da ovakvo identificiranje ne može biti konačno, ali ono, svakako, ima svoju određenu logiku. Prije svega, kraj oko Visokog je geografski i ekonomski centar uže Bosne; tu se nalazi političko središte države u vrijeme Kulinova i

²⁰ O tome raspravlja A. Babić u studiji »O pitanju formiranja srednjovjekovne bosanske države«, objavljenoj u Radovima Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1955, 60–62, i 76.

²¹ O tome će biti riječi kasnije.

²² Dr. Kr. Draganović u Napretkovoj Poviesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1942, 707–711. U tom popisu sve biskupije su navedene pod imenom grada, odnosno naselja u kojem stoluje biskup.

²³ Tako: 1246 — u pismu pape Inocenta IV (J. Šidak u Historijskom zborniku, Zagreb, 1955,

kasnije — u XIV stoljeću.²¹ Nema razloga vjerovati da i u ranijim periodima srednjega vijeka nisu djelovale iste zakonitosti o formiranju političkog centra u najpovoljnijim geografskim i ekonomskim uslovima.

Uz sve ove napomene, ipak treba podvući da konačno rješenje ovoga pitanja mora ostati otvoreno.

Slijedeća vijest koja donekle aludira na politički centar Bosne nalazi se u jednom popisu sufragana splitske nadbiskupije iz druge polovine XI vijeka. Tu se, naime, spominje bosanska biskupija i njen sjedište — civitas Bosna.²² U ovom smislu treba shvatiti i navode još nekih bula Rimske kurije koje apostrofiraju bosanskog biskupa i njegovo sjedište — civitas Bosnu.²³ Ipak ovdje treba računati s ustaljenim formulama papinske administracije, pa i same podatke shvatiti uvjetno. S druge strane, ne treba sasvim zanemariti ni općenito pravilo crkvene organizacije da biskupi moraju imati stalno sjedište i to u naselju koje ne smije biti beznačajno. Postoje dokazi da su i biskupi redovne crkvene hijerarhije i visoki dostojanstvenici bosanske crkve imali svoja stalna ili povremena sjedišta u okolini Visokog.²⁴

20); 1336 — u buli Benedikta XIII (Fermendžin, 23); 1349 — u buli Klementa VI (Fermendžin, 30); 1317 — u jednoj buli stoji: »in civitate et dioecesi Boxinensi... quia illa civitas et dioecesis eius sunt quasi delectus« (Theiner I, 486).

²⁴ Jedan od posjeda bosanske biskupije u početku XIII stoljeća — Mel (Mile?), ležao je u okolini Visokog. O tome će se i posebno govoriti.

G. 1326–1329. ban Stjepan je izdao pred dјedom i gostom bosanske crkve, u njihovoj kući u Moštrima, jednu povelju (Lj. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 11).

Okolina Visokog

Krajem XII stoljeća ban Kulin je izgradio jednu crkvu u današnjem selu Biskupićima, kod Visokog.²⁵ Samo podizanje crkve ne bi moglo poslužiti kao dokaz za lokaciju vladarske rezidencije, ali je, u

svakom slučaju, karakteristično da je crkva podignuta u neposrednoj blizini kasnije poznatih vladarskih dvorova i zbornog mjesta državnih sabora.²⁶ Stoga i ovaj arheološki podatak dobiva, i u tome smislu, određenu težinu.

Konačno, direktni podaci vladarskih isprava iz 1326—1329,²⁷ 1354.²⁸ i 1356.²⁹ god., nesumnjivo govore o Visokom i njegovoj bližoj okolini kao najvažnijem centru tadašnje Bosne.

Situacija iz prve polovine XIV stoljeća u potpunom je skladu sa ne sasvim jasnim izvorima ranijih vremena; stoga i ti raniji izvori dobivaju na svojoj vrijednosti, pa se čini opravdanim i zaključak da je kraj oko Visokog i najstariji poznati politički centar srednjovjekovne Bosne.

Daljnji razlozi za ovakav zaključak bit će izneseni i u slijedećim poglavljima, koja govore o problemu naselja i užeg teritorija pod imenom Bosna, te o identifikaciji mjesta u kojem su se održavali državni sabori.

²⁵ Č. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1898, 617; P. Andelić, GZM — Arheologija, 1960—1961, 287.

²⁶ O dvorovima u Moštrima i Podvisokom, zatim o Milima (Arnautovićima) govorit će se posebno.

²⁷ Thallóczy, Studien, 8 11. Sima Ćirković u svojoj Istoriji Bosne ispravio je datume izdaja ovih isprava (str. 359).

²⁸ Thallóczy, o. c. 23—24.

²⁹ U Visokom je ban Tvrtko izdao jednu povelju Dubrovčanima 1355. godine. (S. Ljubić, Ljetopis o odnošajih južnih Slavena sa Mletačkom republikom, III, 276).

Problem identifikacije zbornog mjesta državnog sabora

Otkriće kraljevskih grobova u selu Arnautovićima, kod Visokog, nametnulo je potrebu i omogućilo da se pristupi rješavanju nekoliko zanimljivih pitanja srednjovjekovne bosanske povijesti.³⁰ Takva su pitanja: ubikacija najstarijeg sigurno poznatog centra političkog života u srednjovjekovnoj Bosni, mjesto održavanja bosanskih državnih sabora, krunidbeno mjesto kraljeva, grobovi Kotromanića i sl. Treba odmah istaknuti da sva ova pitanja u dobroj mjeri zavise od tačne ubikacije mesta Mila.³¹

U dosadašnjoj historijskoj literaturi bilo je više pokušaja da se Mila bliže geografski lokaliziraju. Tako se u kombinacijama historičara spominje kraj Mile, sjeverno od Jajca, lokalitet Mile, nedaleko od Kaknja, Milođraž, kod današnjeg Kiseljaka, zatim okolica Ključa, selo Miloševac, kod Modrića, i neka druga mesta. Osnovna karakteristika svih ovih mišljenja je oslanjanje na toponomastiku; historijski uslovi razmatrani su samo sekundarno, dok se za arheološke ostatke nije znalo ili se o njima nije dovoljno vodilo računa. Iscrpnog komparativnog studija izvora koji bi i sami za se mogli riješiti veći dio problema također nije bilo.³²

³⁰ Vidjeti o tome bilj. 50.

³¹ Ime Mila sačuvano je samo u dva izvora na srpskohrvatskom jeziku, i to u lokativu (**ΝΔΜΗΛΈΧЬ**) pa nije sasvim jasno kako je glasio nominativ. Oblik **ΜΗΛΈΧЬ** može biti samo lokativ plurala imenice srednjeg roda kao (**ΝΔCEΛΈΧЬ**); stoga ovo jat treba izgovorati kao »« (na Milih). Nominativ plurala morao je glasiti **ΜΗΛΑ** a nominativ singulara **ΜΗΛΟ**. U Mirklošićevu rječniku imenica **ΜΒΙΛΟ** značuje livadu, ledinu, travom obraslo zemljiste.

U izvorima na latinskom talijanskom jeziku dolaze forme Mili, Mile, Milo.

³² Nedavno je J. Kujundžić i šire obrazložio

relevantni pisani historijski izvori, izloženi kronološki, izgledaju ovako:

Između 1326. i 1329. godine ban Stjepan II Kotromanić i njegov brat knez Vladislav, nakon održanog stanka — državnog sabora, dali su u feud knezu Vukosavu Hrvatiniću župe Banice i Vrbanju u Donjim Krajevima. Povelja je napisana na Milima (»a siju knigu pisa Priboje dijak velikoslavnoga gdna bana Stjepana na Milih«.³³

Na Milima su 1354. godine ban Tvrtko i njegova mati posebnom poveljom potvrdili knezu Vlatku Vukoslaviću sve posjede koje je držao za vrijeme bana Stjepana. Povelja je izdana »kda bi stanak na Milih vse zemle Bosne i Dolnih kraj i Zagorja i Hlmske zemle«.³⁴

U mjesecu maju 1446. godine vršile su se pripreme za krunisanje kralja Tomaša i kraljice Katarine. U napucima dubrovačke vlade svojim poslanicima kod bosanskog kralja od 31. maja 1446. stoji: »E per lo simel sopra lo fato de la incoronation de lo re et de la rayna, laqual dixeti dover esser a Mile, ne dareti aviso di tuto particularmente quanto sequira.«³⁵ Na žalost, nema vijesti da li je to krunisanje uistinu i obavljeno, ali nema razloga ni

ovaku ubikaciju. (Dobri pastir, Sarajevo, 1970. 171—184, gdje se raspravlja o crkvi Sv. Nikole u Milima — Arnautovićima).

Moje izlaganje bilo je faktično završeno prije pojave rada J. Kujundžića i koncipirano je na nešto široj osnovi.

³³ Thallóczy, Studien, 8; o ispravci datiranja vidi S. Čirković, Istorija Bosne, 359.

³⁴ Op. cit., 23.

³⁵ N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades II, Paris, 1899, p. 417. Čitat naputak objavio je »in extenso« M. Dinić kao prilog knjizi »Državni sabor srednjovjekovne Bosne«, Beograd, 1955, str. 77—78.

sumnjati u to. Za nas je važno da je kruštanje trebalo obaviti u Milima, što svakako ukazuje na ustaljeni običaj ili sl.

Veliku, zapravo odlučujuću, važnost za ubikaciju Mila imaju izvori koji se odnose na povijest franjevaca u Bosni.

U drugoj polovini XIV vijeka sačinjena su dva popisa svih franjevačkih samostana; to su: Codex M. S. Aracoelitanus i Codex impressus. U oba popisa u bosanskoj vikariji spominje se Custodia Bosnae sa samostanima: Curiae Bani, Sancti Nicolai, Lasciove, Plumbi (Sutjeska, Sveti Nikola, Lašva, Olov).³⁶

U jednom dokumentu iz 1462. godine, među kustodijama bosanske vikarije spominje se i »custodia Bosna«. Kao kustos jedne od kustodija je i »Fr. Petrus de Mili«, učen čovjek, rođen u Bosni (... viros doctos et presertim fratren Petrum de Mili, in eodem regno natum.... Custos custodiae S. Catharinae Fr. Petrus de Mili).³⁷

U zapisniku franjevačkog kapitula u Firenci 1493. godine spominje se i custodia S. Nicolai Mili (Primo, Quod custos Custodiarum S. Nicolai Mili et S. Mariae de Zomiph fit in eisdem Commissarius Ven. Patris Vicariae Bosnae).³⁸

U popisu kustodija i samostana bosanske franjevačke vikarije iz 1506. godine, među njih sedam na prvo mjesto dolazi Custodia S. Nicolai Mili.³⁹

Drugi jedan popis, otprilike iz istog vremena, nabraja samostane uže Bosne: »S.... Sutische, S. Nicolai Visochii, S. Spiritus Huoynizae sive Fonizae, S. Catarinae Krescevi, S. Petri Ramae...«.⁴⁰

Bosanski biskup Franjo Baličević u svome izvještaju o stanju katoličke crkve u Bosni, pisanom 1601, navodi da se u njegovom rodnom mjestu Visokom nalazi sa-

³⁶ J. Jelenić, Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutka bosanske vikarije, Knjižnica »Nove revije«, Makarska, 1926, br. 3—4.

³⁷ J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, I, 100; novo izdanje L. Wadinga, Annales Fratrum minorum, ad annum 1462. XIII, 289.

³⁸ D. Mandić, Acta franciscana Hercegovinae Mostar, 1934, 7.

³⁹ Op. cit., str. 10.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ K. Horvat, GZM, 1909, 71.

⁴² Prijevod Orbinijeva djela pod naslovom: Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena, objavljeno

mostan sa crkvom Sv. Nikole. Crkva, veli, nije, naročito velika, ali je lijepa i naziva se kraljevom kapelom.⁴¹

Ovim arhivskim izvorima pridružuje se i čitava skupina narativnih izvora.

U djelu Mavre Orbinija »Il regno degli Slavi« navodi se da je ban Stjepan II Kotromanić umro 1357. godine i da je pokopan u franjevačkoj crkvi Sv. Nikole, koju je za života podigao u Mileševu u Bosni.⁴²

Brojni ljetopisi, koji su uglavnom nastali tokom XVIII vijeka, donose više podataka koji imaju važnosti za identifikaciju mjesta Mila. Navešćemo samo nekoliko primjera.

Pavao Ritter Vitezović, u poznatoj »Kroniki aliti spomenu svega szveta vekov«, navodi sadržajno isti podatak koji se nalazi i kod Orbinija, s tim što osnivanje samostana datira u 1339. godinu.⁴³

Ljetopis fr. Nikole Lašvanina ima opet isti podatak.⁴⁴

U tzv. Vinjalićevom rukopisu nalazimo istu vijest, sa jednim dodatkom — da je samostan podignut na veliko zadovoljstvo banove žene i da je u tome Mileševu i sam ban stanovao.⁴⁵

Posebnu vrijednost ima nekoliko podataka u rukopisnoj kronici franjevca Josipa Jakošića. Ovaj kruničar, navodeći pise XIV i XV vijeka prema ljetopiscima franjevačkog reda Wadingu i Hueberu, daje i svoje topografske opservacije. U izvodima to izgleda ovako: na str. 36, citirajući Huebera, dolazi, pod rednim brojem 1, Custodia S. Nicolai de Milo. U drugom popisu, koji je dat prema Wadingu, ima podatak: »in Custodia Bosnae 13. S. Nicolaus Miloseuo, alias Milo, nunc Visoki«. U ovoj kronici još jedan popis spominje samostan u Milima, odnosno Viso-

je u Beogradu 1968 (Prijevod Z. Sundrice, komentar S. Čirkovića, uvodna razmatranja M. Pantića, R. Samardžića i Fr. Barišića). Odgovarajući podatak nalazi se na 147. str. prijevoda i 356. str. originala (izdatog u Pezaru 1601. g.).

⁴³ Citirano prema članku dr. J. Jelenića, Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutka bosanske vikarije, Knjižnica »Nove revije«, Makarska, 1926, 10.

⁴⁴ Jelenić, op. cit., 37, i GZM, 1914. 559.

⁴⁵ Jelenić, Problem dolaska franjevaca u Bosnu, 12.

kom (»in Custodia S. Nicolai de Milo id est de Visoki«).⁴⁶

Franjevački samostan u Visokom, odnosno u Milima, o kojem govore naprijed citirani izvori, razoren je koncem XVII vijeka i konačno napušten za vrijeme bosanske kampanje Eugena Savojskog 1697. godine.⁴⁷

U mogućnosti smo da navedemo i jedan turski izvor koji doprinosi rješenju problema ubikacije Mila. U porodičnom arhivu obitelji Hadžimejlića iz Visokog, koji je ranije pripadao rodu Vilajetovića, a čiji potomci i danas žive u selu Arnautovićima, nalazi se i jedno rješenje visočkog kadije Seida Sulejmana od 4. juna 1720. godine. U tom rješenju se govori o poklonu koji čini Muhamed, sin Mustafa-baše, u Mahali Mile, koja pripada visočkoj nahiji. U nekoliko drugih dokumenata iz istog arhiva vidi se identifikacija Mila — Arnau-tovići.⁴⁸

Kad se ocijene ovi historijski izvori, može se odmah reći da autentičnost povelja iz 1326—1329. i 1354. godine, kao i podataka iz 1446. godine uopće ne dolazi u pitanje. Nema razloga sumnjati ni u vjero-dostojnost najstarijih popisa bosanskih franjevačkih samostana i dokumenata koji spominju franjevca Petra iz Mila. Navodi Orbinijskog kroničara o samostanu Sv. Nikole i grobu bana Stjepana u Mileševu (u Bosni) očito stoje u međusobnoj vezi; ili su kronike preuzimale podatak od Orbinijskog, ili su se koristile jednim zajedničkim izvorom, koji je danas izgubljen. Možda je u pitanju tada još živa usmena tradi-cija, a možda i neki autentični pisani do-kumenti. Uzet sam za se, ovaj podatak ne bi bilo moguće ni potpuno dokazati ni sa-svim zanemariti; u sklopu drugih vijesti on može ipak pokazati svoju pravu vrijed-nost. Svakako treba imati u vidu moguć-nost da je Orbini ovaj podatak dobio od bosanskih franjevaca. Što se tiče kroničara Jakošića, treba razlikovati dvije stvari: osnovni podaci o samostanima, preuzeti iz Wadinga i Huebera, autentični su jer se mogu provjeriti kritičkim izdanjima samih

⁴⁶ Ovaj rukopis se danas čuva u franjevač-kom samostanu u Visokom, kamo je dospio za-slugom prof. dr fra Rastislava Drljića.

⁴⁷ J. Jelenić, Kraljevsko Visoko i franjevački samostan sv. Nikole, Sarajevo, 1906, str. 82—83.

izvornika. Topografski komentari, naročito navođenje raznih imena — Milo — Mi-lošević — Visoki — za isto mjesto gdje se nalazi samostan Sv. Nikole, ljetopisac do-nosi iz vlastitog zapažanja, pa se zbog toga i ovi navodi mogu smatrati vjerodostoj-jnim. Treba imati na umu da je Jakošić pi-sao svoj ljetopis u prvoj polovini XVIII vi-jeka, pa je mogao i lično poznavati neke od franjevaca koji su živjeli u samostanu Sv. Nikole u Visokom i svakako znali i stara imena svoga samostana i mjesta gdje se on nalazio.

Ako se ukratko rezimiraju podaci na-vedene izvirne građe, po redoslijedu — od poznatog ka manje poznatom — onda se može reći ovo: oko sredine XIV vijeka bosanski ban Stjepan Kotromanić podigao je franjevcima samostan i crkvu posvećenu Sv. Nikoli u mjestu koje se zvalo Mila (ili Mili). U kasnije doba, u XVI i XVII vije-ku, ime Mila postepeno izlazi iz upotrebe, a mjesto njega ostaje poznatiji naziv Vi-soko, s kojim se i ranije nekada poistovje-ćivalo. U narativnim izvorima XVII i XVIII vijeka isto mjesto naziva se još i Milešević, ali se ne može utvrditi kada, ka-ko i zašto je ovaj naziv ušao u literaturu. Moglo bi se samo naglašati da je do te identifikacije došlo potkraj XVI vijeka, u vrijeme kada je manastir Milešević, zbog odnošenja moći Sv. Save, postao vrlo po-znat i kada se širi vijest da je kralj Tvrtko svojevremeno bio okrunjen za kralja u to-me manastiru.

Samostan o kojem je riječ nalazio se na desnoj obali rijeke Bosne, na ušću rje-ćice Lužnice ili Gračanice, u selu Arnau-tovićima.

Dalje, opravdano se može zaključiti da je mjesto Mila — Milo — Mili — Milešević identično sa Milima iz povelje XIV vijeka.

Gore su citirani navodi Mavre Orbini-ja i nekih ljetopisaca o tome kako je ban Stjepan II Kotromanić podigao franjevcima samostan i kako je, prema vlastitoj želji, tu bio i sahranjen. Ovo kazivanje na-rativnih izvora ima veliki stepen vjerojat-nosti, jer se iz drugih dokumenata znade

⁴⁸ Regesta ovih isprava nalaze se i u arhivu Zavičajnog muzeja u Visokom. Regesta je sačinio M. Mujezinović, naučni saradnik Zavoda za za-štitu spomenika kulture BiH u Sarajevu

da je u vrijeme bana Stjepana osnovana bosanska franjevačka vikarija i da su franjevci uživali veliku naklonost ovog vladara.⁴⁹ Osim toga, općenito je poznato da se kćitri redovno pokopavaju u svojim zadužbinama. Ipak, ovi podaci historičara i kroničara, makar kako bili logično povezani, nose u sebi izvjesnu notu nesigurnosti sve dok ne budu provjereni i pomoću drugih izvora. U ovom slučaju, podaci narrativnih izvora potvrđeni su i arheološkim nalazima.

Tokom 1909. i 1910. godine Karlo Pač (Carl Patsch) je otkopao u Arnautovićima, kod Visokog, »baziliku koja je bila podignuta na ruševinama jedne starije, manje crkve. U crkvi i njezinoj okolini otkopan je veći broj grobova, među kojima je bilo i zidanih grobnica«. U grobovima se našlo nešto nakita — pretežno prstenja, razne dugmadi i brokata. Izvještaj o iskopavanju nikada nije bio objavljen, a iskopani predmeti, uz oskudne podatke, bili su deponirani u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Proučavajući taj materijal 1961. godine, među ostacima brokata pronašli smo i nekoliko vezenih kraljevskih grbova i time nesumnjivo utvrdili da se u apsidi crkve u Arnautovićima nalazila grobница u kojoj je bio pokopan jedan bosanski kralj. Heraldičkom analizom grbova sa brokata pokazalo se da to može biti samo grob kralja Tvrtka I, a revizijom podataka o jednoj drugoj grupi nakita ustanovljeno je da iz Arnautovića potječe i jedan prsten pečatnjak na kome je urezana glava sa predstavom bosanske kraljevske krune. Iz tih podataka moglo se zaključiti da se u ovoj crkvi nalazio grob još jednog bosanskog kralja.⁵⁰ U ovom svjetlu i naziv »kraljevska kapela«, zabilježen koncem XVI vijeka, pokazuje se sasvim opravdanim i logičnim. Nakon ovih arheoloških nalaza ne može se sumnjati u kazi-

⁴⁹ Vidjeti o tome rad dr J. Jelenića citiran pod bilj. 43.

⁵⁰ Jedan dio nalaza iz groba u crkvi objavila je dr I. Čremošnik u GZM, 1951, 242—252; izvještaj o identifikaciji kraljevskih grobova dao sam ja u GZM — Arheologija — 1962, 165—171; nedavno je J. Kujundžić objavio naknadno pronađen plan iskopavanja K. Patscha, iz kojega se vidi tloris jedne starije i jedne mlade crkve, te situacija otkopanih grobova (Časopis Udruženja katoličkih svećenika Dobri pastir, Sarajevo, 1970, str. 171—185).

vanje Orbinija, Lašvanina, Vitezovića i drugih koji govore o grobu bana Stjepana. Normalno je, naime, da se jedna vladarska porodica pokopava na jednom mjestu. U ovom slučaju radilo bi se o grobovima bana Stjepana II, kralja Tvrtka I i bar još jednog kralja, koji se ne može pobliže identificirati.

Ovdje upotrijebljena i neka druga dokumentacija otvara mogućnost da se u vezi s ubikacijom Milā osvijetli i nekoliko drugih problema bosanske povijesti. Takvi su: mjesto održavanja bosanskih državnih sabora i krunidbeno mjesto kraljeva.

Već je citiran podatak povelje bana Tvrtka iz 1354. godine koji direktno spominje bosanski državni sabor na Milima. Treba napomenuti da je to i jedini direktni podatak koji govori o užem lokalitetu gdje je održan jedan bosanski državni sabor. Sa velikom vjerojatnošću može se zaključiti da je na tome mjestu održan i Sabor oko 1326—1329. godine, kada je ban Stjepan izdao poznatu povelju knezu Vukosavu Hrvatinici. U ovoj se povelji, doduše, navodi samo da je povelja izdata na Milima.⁵¹ Međutim, kako se, nakon Dinićevih studija o bosanskom državnom saboru, zna da su odluke o dodjeljivanju feudalnih posjeda donošene na saborima,⁵² može se opravdano zaključivati da je najčešće i sam pismeni otpravak darovnice izdat u vrijeme i u mjestu održavanja sabora.

S obzirom na geografsku blizinu mesta u kojima su povelje izdate, može se pretpostavljati da su ovdje održani i sabori: 1380-te godine, kada je Hrvoju Vukčiću dodijeljeno veliko vojvodstvo, a povelja izdata u Moštrima;⁵³ 1404. godine, kada su održani poznati sabori, koji su zbacili sa prijestolja Ostiju, a izabrali za kralja Tvrtka II.⁵⁴ U svim ovim slučajevima dokumenti spominju mesta u neposrednoj blizini Mila.

⁵¹ Vidjeti bilj. 33 i 34.

⁵² Državni sabor srednjevjekovne Bosne, Beograd, 1955, str. 39—41.

⁵³ GZM, 1397, str. 182—183.

⁵⁴ Dinić, op. cit., 26 — navodi podatak Dubrovačkog arhiva, koji govori o izvještaju dubrovačkih poslanika iz dvora u Podvisokom; u pismu poslanika govori se o »zboru« koji je upravo održan (u mjesecu aprilu). Istoga mjeseca izdata je u Visokom i Ostojina povelja u slobodi trgovine — Mlečanima.

Kada se ovi podaci posmatraju u vezi sa činjenicom da su se u Milima nalazili i vladarski grobovi, posebno grob samog kralja Tvrtka I, i da nema nikakva izričitog spomena o održavanju sabora u drugim mjestima, te da se ovdje obavljala i krunidba bosanskih kraljeva, može se, bar kao hipoteza, istaknuti mišljenje da su se bosanski državni sabori po pravilu održavali na Milima. Štaviše, s obzirom na dokazanu identifikaciju Bosna = Visoko = Mila, može se pretpostavljati da je ovdje bilo zborni mjesto sve Bosne još u vrijeme Kulina bana.

Indirektno, ovaku ubikaciju zbornog mjeseta državnog stanka potkrepljuje i činjenica da se u blizini Mila, na udaljenosti od svega 2—5 km zračnom linijom, nalaze i druga mjeseta političke aktivnosti bosanskih vladara, pa i dva kraljevska dvora (Moštare i Podvisoki).⁵⁵

O konkretnom mjestu gdje je vršeno krunisanje bosanskih kraljeva postoje samo dvije vijesti: kazivanje Mavra Orbinića da se Tvrtko I okrunio za kralja u manastiru Mileševi⁵⁶ i podaci Dubrovačkog arhiva o pripremama za krunidbu Stjepana Tomaša, koju je trebalo obaviti u Milima.⁵⁷ O Tvrtkovom krunisanju napisane su čitave rasprave, pa i knjige, iako time nije učinjen nikakav stvarni napredak u pogledu bližeg fiksiranja mesta i bližih okolnosti ovog svečanog čina.⁵⁸ U svakom slučaju, za kasnije krunidbe srbijsko Mileševu ne dolazi u obzir.

Bosanska Mila, koja se u spisima XVII i XVIII vijeka takođe nazivaju Mileševom,

G. 1420. Tvrtko II Trvrtković izdao je u Podvisokom Dubrovčanima povelju kojom potvrđuju kupovinu polovine Konavalja od Sandalja Hranića nakon što je imao »cil svit i ugovor s vlastelji i velmožama kraljevstva« (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, 1929, 503). U sličnim uslovima došlo je i do Tvrtkove povelje o dubrovačkim povlašticama iz 1421, gdje se opet kazuje da dubrovački poslanici »pridoše va slavni dvor kraljevstva mi Podvisoki« (sama povelja je pisana na Milodraži; Stojanović, op. cit., 505). Slična formulacija nalazi se i u Ostojinim poveljama iz 1399. i 1400. god. (Stojanović, op. cit., 424, 439).

⁵⁵ Dvor u Moštrima se izričito spominje 1380. god., a indirektno oko 1326. i 1397. Dvor u Podvisokom: 1399, 1404, 1421. — izričito.

svakako treba uzeti u obzir pri pokušaju da se utvrdi stalno krunidbeno mjesto bosanskih kraljeva. Citirani podatak iz 1446. godine:⁵⁹ »... la incorporation de lo re et de la rayna, laqual diete dover esser a Mille« mogao bi se prevesti ovako: »... krunidba kralja i kraljice, za koju kažete da se mora obaviti na Milima«; to bi značilo da iz nekih poznatih razloga, vjerojatno iz već ustaljenog običaja, taj svečani čin treba ili mora da se obavi na tome mjestu. Međutim, kako se u talijanskom jeziku glagol dovere upotrebljava i kao pomoćni glagol za formiranje futura, takva interpretacija nije sasvim pouzdana. Veću važnost ima činjenica da su Mila već utvrđena kao mjesto gdje se, po pravilu, održava stanak ili zbor sve zemlje Bosne. Iz Dinićevih studija o bosanskom državnom saboru jasno se vidi da se i krunidba kraljeva vršila na samom zboru, a to znači na Milima. U prilog mišljenju da su Mila krunidbeno mjesto u velikoj mjeri ide i otkriće kraljevskih grobova u ovome mjestu; krunisanje na grobovima uglednih predaka čest je običaj u srednjem vijeku. Na kraju, ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da su Mila još uvijek jedino mjesto koje izvori izričito navode u vezi sa krunidbom. Stoga mislimo da se sa velikim stupnjem vjerojatnosti može izvesti i zaključak: krunisanje bosanskih kraljeva redovno se vršilo na Milima.

Razumije se da ovim nije riješen i problem ubikacije mjesta u Srbiji, gdje je Tvrtko bio »vjenčan« sugubim vijencem.⁶⁰

⁵⁶ Str. 358. originala i 151 prijevoda (vidjeti bilj. 42).

⁵⁷ Dinić, Drž. sabor, 79.

⁵⁸ Posebno su se ovim pitanjima bavili Vl. Corović, Kralj Tvrtko I Kotromanić, Beograd, 1925; M. Dinić, O krunisanju Tvrtka I za kralja, Glas, 147 (1932); N. Radojić, Obred krunisanja bosanskog kralja Tvrtka I, Beograd, 1948.

Ovim pitanjem su se usput bavili i svi pisci općih pregleda bosanske povijesti.

⁵⁹ Vidi bilj. 35.

⁶⁰ U povelji iz 1378. g. sam Tvrtko kaže: »I idoh v srbskuju zemu... i tamo šdšu mi vjenčan bih b'gom darovanim mi vjencem na kraljevstvo prjeroditel moihi« (Stojanović, op. cit., 76).

Problem naselja i užeg teritorija pod imenom Bosna

Građa iz prethodnog poglavlja nametnula je i potrebu za posebnim raspravljanjem problematike oko egzistencije naselja i užeg političkog teritorija pod imenom Bosna. Budući da se radi o imenu koje nosi i čitava zemlja, osvjetljavanje ovoga problema imat će značaja i za upoznavanje prvotnog državnog centra i za razumijevanje nekih pojedinosti u procesu formiranja bosanske države.

Osim već izložene dokumentacije, koja dobrim dijelom zadire i u ovu specifičnu temu,⁶¹ potrebno je ukazati i na ostalu raspoloživu građu.

Između ostaloga, izvjestan broj dokumenata direktno spominje Bosnu u takvom kontekstu da normalna interpretacija podrazumijeva uže naselje, a ne zemlju Bosnu.

Tako je godine 1334. ban Stjepan II datirao jednu ispravu »in Bossina in curia nostra«.⁶²

Jedno pismo kralja Tvrtka I također je pisano u Bosni (*scripta in Bosna*) god. 1366.⁶³

Darovnica kralja Ostoje braćи Radivojevićima iz 1408. god., pisana je u Bosni (*Datum Bosnae*).⁶⁴

Godine 1407. kralj Sigismund je izdao jednu povelju u Bosni. Dubrovčani spominju »litteras datas Bosnae«.⁶⁵

⁶¹ Na tu temu praktično se odnosi sve izlaganje o najstarijem centru srednjovjekovne Bosne i o zbornom mjestu državnog sabora. Posebno se na to odnose pasusi o vijestima Konstantina Porfirogenita, o nazivima »civitas Bosna«, o sporazumu predstavnika bosanskih patarenih i papinskog legata 1203, zatim o identifikaciji Mila = Visoko.

⁶² Monumenta Ragusina, Libri Reformatio- num. IV, 38.

⁶³ S. Ljubić, Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, IV, 84.

U izjavi talijanskog heretika Jakoba Beka pred inkvizicijom u Torinu kaže se, između ostalog, da je njegov priatelj Patricije oko 1378. godine išao »in loco qui dicitur Boxena«.⁶⁶

Kao važan podatak navodim i činjenicu da se u kasnijim kronikama mjesto franjevačkog samostana Sv. Nikole naizmjeđno označuje kao: Bosna, Mile, Visoki. Slično je i sa nazivom jedne franjevačke kustodije koja se spominje kao kustodija bosanska, kustodija Sv. Nikole »de Mili«, odnosno samo kustodija sv. Nikole.⁶⁷

1367. godine Dubrovačko Malo vijeće zaključuje da se pošalje sukno franjevcima iz samostana Sv. Nikole u Bosni (»fratribus minoribus conventus Sancti Nicolae de Bosna«).⁶⁸

Mavro Orbini objašnjava da je bosanska vikarija dobila ime po glavnom mjestu u kojem (fratri) stoje sve do njihovih vremena (1601) /»Vicaria de Bosna, che così si chiamava il principal luogo doue stauano all'hora«).⁶⁹

Zanimljivo je da se u jednoj geografskoj karti iz XVII st. okolica Visokog, zapravo Visočko polje, naziva Pobosanje.⁷⁰

⁶⁴ E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb, 1892.

⁶⁵ N. Jorga, *Notes*, II, 115—116.

⁶⁶ D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*. Rad JAZU, 270 (1949), ta 1. 8.

⁶⁷ Vidi naprijed u izlaganju o Milima.

⁶⁸ Monumenta Ragusina, *Libri Reformatio- num*. IV, 95.

⁶⁹ Str. 354. originala i 145—146. prijevoda.

⁷⁰ V. Vučetić-Vukasović, *Stari načrt sumčke župe usred kraljevine Bosne*. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1891, 274—280.

Grad Visoki je sjedište visokog feudalca sa titulom velikog kneza bosanskog.⁷¹ Može se opravdano zaključiti da se ovdje titula »bosanski« ne odnosi na čitavu državu, nego na neki uži teritorij ili naselje Bosnu.

Nedaleko od današnjeg Visokog, na lijevoj strani rijeke Bosne, leži selo Moštare (Gornje i Donje), gdje je ban Stjepan II izdao jednu svoju povelju; i kralj Tvrtko, 1380. godine, u svom dvoru na Moštima izdaje poznatu povelju Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću. Još 1397. godine kraljica Jelena pisala je pismo Dubrovčanima iz Moštra.⁷²

U podnožju Visočice, ispod grada Visokog,⁷³ uz rijeku Fojnicu, postepeno se formiralo otvoreno naselje — Podvisoki. Podgrađe se izričito spominje već 1363.,⁷⁴ a krajem XIV i u prvoj polovini XV vijeka to je jedan od najjačih trgovinskih centara u Bosni.⁷⁵ Kraljevski dvor u Podvisokom bio je jedan od važnijih središta političke aktivnosti u vrijeme kraljeva Ostroje, Tvrtka II i Tomaša.⁷⁶

Prilikom osvajanja centralne Bosne Turci su razorili i grad Visoki, a, za razliku od mnogih drugih gradova, nisu ga više popravljali niti održavali. Nasuprot tome, podgrađe Podvisoki nastavilo je svoj život kao važan ekonomski centar i središte nahije.⁷⁷ Ubrzo, a najkasnije početkom XVI vijeka, dolazi do izmjena u nazivu varoši: ime Podvisoki zamjenjuje se jed-

⁷¹ Poznato je u svemu pet (velikih) bosanskih knezova. To su:

1) Jedan brat Hrvoja Vukčića Hrvatinića (vjerojatno Vojislav). O njemu govori zapis na Batalovom Evandelju (Lj. Stojanović, Starine Jug. akademije, XVIII, Zagreb, 1886, 230—232).

2) Radoje Radosalić iz roda Pribinića, čiji se stećak sa natpisom nalazi u selu Zabrdju, kod današnjeg Kiselačka. (Natpis sa stećka — vidi kod Š. Bešagića, Stećci Centralne Bosne, Sarajevo, 1967, 43.)

3) Batić Mirković, čiji stećak stoji u selu Koposićima, kod današnjeg Ilijasa (Bešagić, op. cit., 22—23).

4) Tvrtko Borovinić (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma. I, Beograd — Sr. Karlovci, 1929, 10).

5) Radić Mozolić, (Miklošić, Monumenta Serbica, Viennae, 1858, 440).

⁷² Thallóczy, Studien, 11 (ispravka u datiranju povelje — Ćirković, Istorija Bosne, 359); Tvrtkovu povelju iz 1380. objavio je također Thallóczy u GZM 1897, 163—172; Jelenino pismo nalazi se kod Stojanovića, Stare srpske povelje i pisma, I, 241.

nostavnijim nazivom: Visoki,⁷⁸ a ovaj relativno novi pojам (Visoki) obuhvaća i staro naselje Mila.

Danas se tačno zna gdje su se nalazili (grad) Visoki i naselje Podvisoki. Ne može više biti sumnje ni o tačnoj lokalizaciji Milâ. Za Moštare se također zna, barem orijentaciono, gdje su bile, jer i danas postoji selo istog imena, iako ruševine kraljevskog dvora još nisu arheološki identificirane.

Izložena dokumentacija gotovo ne ostavlja sumnju u postojanje posebnog naselja pod imenom Bosna. Ipak, užu lokalizaciju toga naselja zasada nije lako izvršiti. Jedan dio izvora identificira Bosnu sa Milima; titula bosanskog kneza koji stoluje u gradu Visokom pokazuje da je i grad — tvrđava Visoki također u toj užoj Bosni. Naselje Podvisoki i, kasnije, Visoki također se poistovjećuju sa pojmom Bosna. Ako se pretpostavi da je u Biskupićima bilo jedno od sjedišta bosanske biskupije ili djeda bosanske crkve, onda se pojavljuje još jedan lokalitet koji se mora uzeti u obzir pri pokušaju bliže ubikacije naselja Bosne. Nema razloga sumnjati u istinitost sadržaja pojedinih izvora, pa zbog toga nije moguće usvojiti jednu a odbaciti sve druge lokacije koje se nude. Stoga se nameće zaključak da je pojma Bosne obuhvaćao širi teritorij sa radijusom od najmanje 5—6 km, u koji su ulazili (grad) Visoki, naselje Podvisoki, te Mila, Bisku-

⁷³ Grad Visoki se spominje prvi puta 1355. god., kada je u njemu ban Tvrtko izdao jednu povelju (Ljubić, Listine, III, 276). Zadnji spomen o visočkom gradu je iz 1436. g. Kada je knez Tvrtko Borovinić ispostavio jednu priznаницu »na Visokomu« (Stojanović, op. cit., II, 11). Arheološko-topografski opis ruševina grada Visokog dao je D. Mazalić u GZM — Arheologija 1954, 227—253.

⁷⁴ Monumenta Ragusina, Libri Reformatio-num, III, 241.

⁷⁵ D. Kovačević, Trgovina u srednjevjekov-onj Bosni, Sarajevo, 1961, na više mjesta (prema registru).

⁷⁶ Vidi bilj. 54.

⁷⁷ H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, na više mjesta (prema registru); M. S. Filipović, Visočka nahija, u knj. 25 serije Naselja i poreklo stanovništva Srpskog etnografskog zbornika, na više mjesta (prema registru).

⁷⁸ Zamjena Visoki — Podvisoki vršena je po-nekada još i u početku XV vijeka. Tako se 1403. god. spominje dubrovački sud u Visokom (D. Kovačević, op. cit., 66, bilj. 4).

pići i Moštre. Ako se osmotri geografski smještaj ovih lokaliteta i njihov međusobni odnos, postaje jasno da je ovdje riječ o jedinstvenom teritoriju koji je nekada zauzimala jedna teritorijalna općina i koji se obično smatra za jedinstveno naselje. Raštrkane kuće, posjedi i naselja, organizirani u teritorijalnu općinu, osobina su svih ruralnih civilizacija, a posebno je to bilo karakteristično za staru Bosnu. Relikti starih seoskih općina sačuvani su u velikom broju po Bosni; između ostalog, i u neposrednoj okolini Visokog.

Tragovi ove »visočke« općine održali su se u nekim svojim manifestacijama još dugo u tursko doba.

Naime, Visoko, kao i neka druga varoška naselja u Bosni, imalo je svoju »tetimu« ili predgrađe.⁷⁹

Ako se osmotri teritorij visočke tetime, odmah se vidi da su obuhvaćena sva ona mjesta za koja se i drugim putem (istorijskim izvorima i arheološkim ostacima) može znati da su u srednjem vijeku bila središta političkog i vjerskog života. Već samo ovo podudaranje navodi na zaključak da je turska kasaba Visoko sa svojom tetimom u stvari naslijedila srednjovjekovnu varoš Podvisoki zajedno sa njezinom općinom, odnosno teritorijem koji joj je pripadao. Na takav zaključak, uostalom, upućuju i podaci franjevačkih kronika.

Dok se egzistencija naselja — općine pod imenom Bosna može, uglavnom, smatrati dokazanom, problem neposredno više teritorijalno-političke jedinice (knežija,

⁷⁹ Prema Škaljićevu Riječniku, II; Sarajevo 1957 (Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti), tetima dolazi od arapske riječi Tettimma i turske — tetimme, te znači:

1) dopunska prostorija; krilna prostorija u džamiji;

2) predgrađe;

3) nekoliko sela u Bosni nose naziv Tetima. To su sela dodijeljena gradskoj opštini i u tim selima stanovnici grada su imali pravo drvarenja i paše za stoku.

M. S. Filipović u svoje vrijeme nije znao u cjelini objasniti pojам tetima, ali je pedantno zabilježio: »Što je zapravo tetima, nisam mogao saznati više, osim, da ta reč znači „predgrađe“. Pošto pomenuti džematni i sela i danas stoje u zajednici u pogledu ispaše i drvarenja i drvarenja u šumi, mislim da su i turske vlasti baš zbog toga pojedinim džematima dodeljivale po neko okolno selo. Njihova ekomska zajednica

komitatus, kotar) Bosne daleko je teži. Pri tome odmah naglašavamo da i termin knežija ili župa uzimamo uslovno, kao označku za jednu političko-teritorijalnu jedinicu koja svojim prostorom približno odgovara veličini (i rangu) jedne (ranofeudalne) župe. Za sam termin i odgovarajući status neke župe u ovom kraju za sada nema konkretnih dokaza, dok za status knežije postoje neki indici.

Visočko polje, s obroncima okolnih brda koji prema njemu gravitiraju, predstavlja izrazitu geografsku cjelinu i agrarno najplodniji region u srednjoj ili Gornjoj Bosni. Danas, taj region se do u detalje poklapa sa područjem općine Visoko. Osim centralnog mirkroregiona, koji smo identificirali kao Visoko sa tetimom, odnosno staro naselje — općinu (civitas) Bosnu, danas je, na širem području, po sačuvanim nazivima i svijesti stanovništva moguće registrirati još nekoliko starih seoskih općina. To su: Goduša, Kralupi, Lješeva, Radovlj, Poriječani i Gračanica.⁸⁰

U doba turske uprave ovaj kraj je sačinjavao posebnu teritorijalno-političku cjelinu pod imenom visočka nahija. Čak i u vrijeme kada se zbog posebnih historijskih uslova teritorij visočke nahije znatno bio proširio, nekadašnji visočki distrikt je i dalje na neki način očuvao svoju individualnost (pod imenom Gornji kraj).⁸¹ A poznato je da se turska administrativna podjela, posebno u lokalnim okvirima, temeljila na starijem stanju.

Danas se sasvim pouzdano mogu utvrditi granice srednjovjekovnih župa koje su se prostirale oko ovoga visočkog bazena.

sačuvana je donekle i danas. Čini se da su ta se la za to imala neka gradska prava.

Visočka tetima bila su u tursko vreme sela: Ozrakovici i Vratnica s Odžakom uz Serefudin, Arnautovići uz Alahudin, Srbinje, Biskupići, Muhašinovići i Topuzovo polje uz Hadži Muruvet, Zbilje uz Hadži Ibrahim i Taukčići uz Hadži Hasan, Čerkići; uz Hadži Ibrahim bio je i Grad, uz Serefudin još Balibegovići, Banjer i Kula-Banjer a uz Alahudin još i Mulići i Gornje Moštre.«

Samu visočku tetimu, odnosno zajednicu okolnih sela sa kasabom Visokim mogao sam pratiti od konca XVII vijeka sve do kraja turske vladavine u Bosni (prema ispravama iz potrodičnog arhiva Hadžimejlja u Visokom).

⁸⁰ Prvi ih je registrovao kao »manje predele« M. Filipović u citiranom radu »Visočka nahija« (posebno na str. 200).

⁸¹ Op. cit., — prema registru.

To su: Trstivnica, na području današnje općine Kakanj, Lepenica (gdje su danas općine Fojnica, Kreševo i Kiseljak), te Vidogošća (u području današnjih općina Vogošća, Ilijaš, Breza i Vareš).⁸² I upravo kada se osmotri rasprostiranje ovih župa, među njima se jasno očrtava međuprostor koji približno odgovara veličini jedne župe. Kako je taj prostor i geografska cjelina, logično je zaključiti da je istovremeno sa funkcioniranjem župa Trstivnice, Lepenice i Vidogošće morala egzistirati i odgovarajuća teritorijalno-politička jedinica u okolini današnjeg Visokog.

U jednom, inače nepotpunom, spisku starih bosanskih župa iz prve polovine XIII stoljeća, kraj oko Visokog se ne pojavljuje kao posebna političko-teritorijalna jedinica, niti u statusu župe niti u statusu knežije (comitatusa). Izraz »Item in Mel apud ecclesiam Cosme et Damiani«⁸³ vjerojatno se odnosi na uži lokalitet — Mila — koji je, valjda, bio dovoljno poznat pa nije bilo potrebno navoditi mu i širu administrativnu ili geografsku oznaku. U svakom slučaju, nije bez značaja da su crkveni posjedi uglavnom ravnomjerno raspoređeni i da je u toj raspodjeli zastavljen i visočki kraj. Što se tiče samog administrativnog statusa, gotovo je sigurno, da se bar u to doba, ne može govoriti o župi. Može se čak pomicati da je već pri formiranju vladarskog (banskog) položaja ovaj teritorij izdvojen iz, uglavnom, cjelevitog župskog sistema i dodijeljen direktno vladaru kao posebna »banska« župa.

Nije, opet, isključena ni mogućnost da je nekadašnji bosanski župan uspio proširiti svoju vlast na ostale župe srednje Bosne i dokopati se višeg položaja — kneza i bana.

Institucija bosanskog kneza sa sjedištem u gradu Visokom ne može se objasniti kao položaj koji upravlja samo visočkim gradom i njegovom posadom. Ugledno mjesto visočkih knezova među bosanskim velikašima, zatim i epitet »veliki«, koji se ponekad susreće, pretpostavlja u svakom

⁸² O župi Trstivnici govoriti se detaljno u prvom dijelu ovoga rada; o rasprostiranju župe Lepenice raspravlja sam u članku »Arheološka istraživanja«, koji je objavljen zajedno sa ostalom građom o kompleksnom naučnom ispi-

slučaju i veće administrativno područje nego što je sam grad i njegov uži distrikт.

Ovi heterogeni indiciji, kada se povežu u logičku cjelinu i osmotre s odgovarajućeg aspekta, pokazuju da se postojanje posebnog političkog distrikta u okolini Visokog ne može osporiti.

Dok je sama egzistencija posebne teritorijalne jedinice gotovo van svake sumnje, problem njezinog imena i statusa daleko je teži. Odmah se može reći da je naziv Visoko, koji se donekle afirmirao još u srednjem vijeku, a do punog izražaja došao u vrijeme Turaka, potekao od grada-tvrđave Visoki.

Stariji, odnosno prvotni, naziv za šire područje sigurno nije tako glasio, jer je politički organizirani teritorij svakako stariji nego grad-tvrđava.

Od mnogih konjekturna, za sada ukažujemo samo na jednu. U Bosni politički organiziran teritorij često dobiva ime po centralnom naselju ili (još češće) centralno naselje uzima starije ime šireg teritorija; u oba slučaja upućeni smo na ime Bosna. Analogije postoje u neposrednoj blizini. Lašva je župa i naselje, Vrhbosna i Neretva — isto tako. U tome pravcu određeno značenje ima i titula velikog kneza bosanskog, koji je, kako smo već rekli, imao sjedište u Visokom.

O bližoj političkoj fizionomiji ove upravne jedinice, bar u vrijeme od XIII do XV vijeka, znamo još manje. Po veličini (i broju stanovništva) teritorij se približava župi, a po tituli kneza bila bi to »knežija«. Ipak, zbog specifičnog položaja u odnosu na vladara, to, svakako, neće biti feudalna knežija ili vlastelinstvo. Sasvim se pouzdano zna da ovi bosanski knezovi, sa sjedištem u Visokom, nisu bili iz istog roda, što znači da ni njihova funkcija nije bila nasljedna. To bi opet pokazivalo da su oni u ime vladara upravljali ovim teritorijalno-političkim distrikptom.

Razumije se da ovakvo zaključivanje do daljega mora ostati u okvirima hipoteze. Smatrali smo da i samo postavljanje problema sa ponuđenom hipotezom ima svoga opravdanja.

tivanju Lepenice (pod naslovom »Lepenica«) u izdanju Naučnog društva NR BiH. O župi Vidogošći napisao sam poseban članak koji objavljuje GZM, Arheologija za 1971. godinu.

⁸³ Izvor citiran u bilj. 27.

Vladarska imanja

Vladarska imanja, domene ili rezervacije, bile su tokom čitavog srednjeg vijeka potencijalna središta političkog života. Njihova politička funkcija rezultirala je iz činjenice da to vrijeme gotovo i ne poznaje stvarne razlike između države i vladareve lične imovine. Stoga, via facti, vođeći nadzor nad imanjima, vladar usput obavlja i političke poslove, i obratno. Gospodarski i stambeni objekti na imanjima mogu poslužiti i za privremenu rezidenciju vladara, kada on obavlja i čisto službenе političke poslove.

Registracija mjesta službenog uredenja vladara prema pisanim izvorima i toponomastičkoj građi pokazuje gdje su sve i kojim intenzitetom vladari obavljali službene poslove u svojstvu šefa države. Po intenzitetu tih poslova i stepenu vezanosti vladara za svako pojedino mjesto moći će se dobiti realna i uglavnom cijelovita slika o centrima političkog života u Bosni. Kao dopunsko i kontrolno sredstvo poslužit će nam i sudovi suvremenika o političkoj važnosti pojedinih mesta.

Raspored izlaganja uglavnom je uklopljen u okvire teritorijalno-političkih jedinica srednjovjekovne bosanske države. Jedino ukazujemo da termin župa uzimamo uslovno i kao zasada najpogodniji opći apelativ za teritorijalno-političke jedinice, koje su samo u ranijem srednjem vijeku imale i formalni status župe, ali se zbog odgovarajućih geografskih i historijskih uslova njihov teritorij, kao određena cjelina, može prepoznati još i danas.

OKOLINA VISOKOG

Proširena dolina rijeke Bosne oko današnjeg Visokog nije samo geografsko

središte nego i centar najvećeg poljoprivrednog regiona u srednjoj Bosni. Sve do novijih vremena ovdje je bilo najjače tržište poljoprivrednih proizvoda u Gornjoj Bosni; stoga je i razumljivo što je, u uslovima dominacije agrarne ekonomike, ovaj kraj predstavljao idealan teren za razvoj političkog centra. Pri tome treba imati na umu da ovom geografskom i agrarnom centru u Visokom neposredno gravitiraju i široka područja srednjovjekovnih župa Lepenice, Trstivnice i Vidogošće (Dubrovnika), dakle sav teritorij koji danas zauzimaju općine Visoko, Kiseljak, Kreševo, Fojnica, Kakanj, Vareš, Breza i Ilijas.

Pri izlaganju o problemima naselja Bosne i o ubikaciji Milā govori se opširnije o okolini Visokog. Ovdje samo podsjećamo na Kulinovu crkvu u Biskupićima, kraljevske dvorce u Moštrima i Podvisokom, te na zborno mjesto sabora, krunidbeno mjesto i kraljevske grobove u Milima.

S obzirom na ovako veliki broj podataka o rezidiranju bosanskih vladara u Visokom i bližoj okolici, nema potrebe posebno isticati i ekonomsku djelatnost vladarskog dvora.

ŽUPA TRSTIVNICA

U svoje vrijeme Truhelka je tvrdio da je u ovoj župi, u selu Zgošći — današnjem Kaknju —, bila »kolijevka i groblje« prvi Kotromanića i da je pod poznatim zgošćanskim stećkom pokopan ban Prijezda iz druge polovine XIII vijeka.⁸⁴ Truhelkino čitanje (i dopuna) tekstova natpisa na zgošćanskim spomenicima toliko je nesigurno da se sa njim uopće ne može ozbiljno ra-

⁸⁴ »Nastavni vjesnik«, 41, Zagreb, 1933.

čunati; s druge strane, stilska analiza ukrasa i forma spomenika prije ukazuju na XIV—XV nego na XIII vijek. Ipak, s obzirom na neposrednu blizinu Sutjeske i nekadašnjeg kraljevskog posjeda Kaknja ne treba odbaciti svaku pomisao na pokopavanje kojeg ogranka Kotromanića u Zgošći.

O banskim i kraljevskim dvorovima na Bobovcu i u Sutjesci, koji također ulazi u geografske okove Trstivnice, govori se posebno i detaljno, pa je na ovome mjestu dovoljno da se samo spomenu.

ŽUPA LEPENICA

Na području ove župe bilo je više vladarskih domena nego u bilo kojoj drugoj župi srednjovjekovne Bosne⁸⁵. Sto je posebno zanimljivo, ovdje ekonomski značaj vladarskih posjeda znatno premašuje njihovu političku ili stratešku funkciju. Radi boljeg pregleda pokušat ćemo da izdvojimo pojedine posjede kao posebno organizirane cjeline.

Srednjobosansko rudogorje bilo je predmet intenzivne rudarske eksploracije još u rimsko doba; o tome svjedoči mreža velikih puteva i njihovih ogrankaka koji su presijecali danas gotovo neprohodne obronke Bitovnje, Zec-planine i Vranice. Za raniji srednji vijek nema nikakvih sigurnih podataka o rudarskoj djelatnosti na ovome području. Tek negdje u prvoj polovici XIV vijeka ovdje počinje široka eksploracija rudnog bogatstva, koja praktično nije prestala ni do danas. Na relativno malom, brdovitom teritoriju današnjih

⁸⁵ Već smo citirali rad o rasprostiranju prvotne župe Lepenice (bilj. 82). Ovdje samo napomijemo, da se ova prostrana župa još u toku srednjeg vijeka bila raspala na manja upravna područja, koja uglavnom odgovaraju današnjim općinama Kiseljak, Fojnica, Kreševo i Hadžići. Treba ipak imati na umu da za područje općine Hadžići nije sasvim sigurno da je nekada spadala u Lepenicu.

⁸⁶ Varoš pod Kozogradom egzistira i danas kao arheološki kompleks i kao toponim; o varoši u Dusini svjedoči ime jednog lokaliteta. O drugim naseljima koja imaju karakter varoši ili trgovista govorit će se posebno.

⁸⁷ D. Kovačević, »Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni«, 142—146.

⁸⁸ Ostružnica je najstariji poznati rudnik u

općina Kreševo i Fojnice tokom jednog stoljeća prosperiteta (polovina XIV do polovine XV vijeka) razvila su se četiri naselja varoškog tipa — Kreševo, Fojnica, Varoš pod Kozogradom, i Dusina — te posebno dva trgovista (Ostružnica i Deževica).⁸⁶ Prema direktnim svjedočanstvima suvremenih izvora, ovdje se najviše eksploriralo srebro ali, sudeći po rudarskoj djelatnosti iz kasnijih vremena, može se opravdano zaključiti da su se još u srednjem vijeku u ovome području kopale velike količine željeza i znatno manje količine bakra, žive, zlata i crvca (hrmze).⁸⁷

Već polovinom XIV vijeka u Ostružnici je bio aktivan rudnik srebra, koji je banu donosio značajan prihod. Zna se da su neki rudarski reviri bili ustupljeni (prodati?) dubrovačkim preduzetnicima.⁸⁸ Jedna stara rudarska jama kraj Ostružnice i danas se zove Banovac,⁸⁹ po tome bi se moglo zaključiti da se ovdje kopala ruda u direktnoj režiji vladara — bana. Na neku djelatnost banova u ovom kraju podsjeća i lokalitet Banjdo, u području sela Šćitova.

Trgovište Deževice, smješteno u šumama sjevernih obronaka Bitovnje, bilo je u XV vijeku vrlo frekventirano. Imalo je svoga kneza i kraljevog carinika; 1403. godine tu je postojao i dvor kralja Ostroje; neko vrijeme ovdje se bila formirala i mala kolonija Dubrovčana.⁹⁰ U okolini današnjega sela nalazi se i jedan lokalitet sa nazivom Kraljevo Guvno.

O direktnoj privrednoj aktivnosti bosanskih vladara u Kreševo nema mnogo podataka. Ipak treba naglasiti da je njihov interes za ovaj kraj bio intenzivan.

Bosni. Prvi put se spominje 1349. g. zajedno sa jamama, skladištima i kućom (dvorom) poduzetnika — Dubrovčanima. Najpotpuniji podaci nalaze se u citiranoj knjizi D. Kovačević, str. 18, 19, 25, 31. i dr.

⁸⁹ Svu toponomastiku kojom se ovdje koristiš pokupio sam u katastarskim knjigama ili direktno na odgovarajućem terenu.

⁹⁰ D. Kovačević, op. cit., 54, 58, 64, 75. i 81. i dalje, prema registru. Stilizacija podatka iz 1403. g., prema kojem Vlah Mirilović sklapa ugovor s Marinom de Bona da će »ire Dexeuize in curiam regis Bossine« i tamo preuzeti neko olovko, kao da ne ostavlja sumnje u to da se ovdje uistinu radi o kraljevom dvoru (a ne možda o kraljevom sudu). Citirano kod D. Kovačević, op. cit., 142, bilj. 17.

Tako godine 1444. kralj Tomaš prima dubrovačke poslanike »u našem slavnom dvoru u gradu Kreševu«. Samo naselje ispod utvrđenog grada sa kraljevskim dvorom razvilo se u varoš sa kolonijom dubrovačkih trgovaca i franjevačkim samostanom.⁹¹ U okolini Kreševa (u području sela Mratinića) nalazi se i lokalitet Kraljevo Guvno.

Fojnica je dočekala tursku okupaciju kao najveća varoš Gornje Bosne. Osim ruderstva po okolnim brdima, ovdje se razvila i raznovrsna zanatska djelatnost. U dijametru od desetak kilometara zračnom linijom u ovom kraju podignuta su tri utvrđena grada (Gradina, Kozograd i Kaštela). Već od XIV vijeka tu se nalazi franjevački samostan, a dubrovačka kolonija po broju članova i finansijskoj snazi najjača je u Bosni. Osim Dubrovčana, ovdje su imali svoju autarhičnu koloniju i saski rudari.⁹²

Neposredna privredna djelatnost bosanskih vladara u Fojnici morala bi se pretpostaviti kada i ne bi bilo nikakvih sačuvanih podataka o njoj, jer je i ruderstvo, kao i trgovina, vladarski regal, koji se iskorištava na razne načine. D. Kovačević ukazala je na veliki broj indicija koji govore da je u Fojnici radila i kovnica bosanskog novca za vlade posljednjih triju kraljeva.⁹³ Godine 1449. kralj Tomaš i trgovac Nikola Trogiranin osnovali su dubrovačko društvo i ugovorom predvidjeli da se otvore tri dućana (štacuna), po jedan u Jajcu, Fojnici i Splitu.⁹⁴ Klauzula ugovora prema kojoj kralj mora prodavati ovom društvu sve svoje srebro, sigurno se odnosi na fojnički dućan, jer u Jajcu i Splitu nema srebra. I druga klauzula — o

⁹¹ O Kreševu također najviše građe donosi D. Kovačević, op. cit., 25, 58, 62, 74, 75. i dalje, prema registru. Tomaševa povelja objavljena je kod Stojanovića, op. cit., II, 116.

⁹² I za Fojnicu je knjiga D. Kovačević daje najkompletnije podatke. Ruševine utvrda obišao sam lično.

⁹³ D. Kovačević, »Gdje je bila kovnica novca bosanskih vladara?« (Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine IV, Sarajevo, 1952, 269—276).

⁹⁴ Stojanović, op. cit., II, 481—482.

⁹⁵ H. Šabanović, »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća«, Istorjsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1949, 185—188.

kupovinama za potrebe dvora — svakako računa i sa Fojnicom, a ne samo sa Jajcem. Da je ekomska djelatnost kraljeva u Fojnici bila intenzivna, svjedoči i postojanje kraljevskih mlinova na rijeci Željeznici, o kojima se sačuvao spomen u turskim izvorima iz druge polovine XV vijeka.⁹⁶

Kao što se vidi, osnovna masa vladarskih prihoda u ovom kraju dolazila je od ruderstva i metalurgije te od dažbina na trgovinski promet, koji se, opet, bazirao na ruderstvu. Uz to ide direktno poslovanje u oblasti trgovine i zanatstva.

Zanimljivo je da se u Kozogradu, bar privremeno, u jedno vrijeme nalazila službena kancelarija kralja Tomaša, kao i sam kralj.⁹⁷

Milodraž danas obuhvaća teritorij od nekoliko sela i čini zasebnu katastralnu općinu, što znači da je nekada sačinjavao i administrativno-vjersku seosku općinu (džemat). U administrativnom pogledu, pripada općini Kiseljak, ali je gotovo podjednako udaljen od Fojnice, Kiseljaka, Visokog i Busovače. Reljef zemljišta je brežuljkast, sa dosta ravnih površina. Ovuda prolazi i tzv. bosanska transverzala, koja je još od rimskih vremena služila kao glavna komunikacija između Gornje Bosne i svih krajeva zapadnog Balkana.

U pisanim historijskim izvorima Milodraž se izričito spominje samo nekoliko puta. Jedna povelja kralja Tvrtka II Dubrovačanina (1421. g.) izdata je »na Milodraži«.⁹⁸ Prema jednom uputstvu dubrovačke vlade od 1428. njihovi poslanici bi mogli naći kralja Tvrtka II na Milodražu. Izvještaj dubrovačkih poslanika od 13. VII 1428. pisan je na Milodražu, u njemu se

⁹⁶ U okviru priprema za rat sa Turcima (i Stjepanom Vukčićem Kosačom), kralj Tomaš je, zajedno sa kancelarijom i čitavim dvorom, boravio u Kozlu (Kozao) u mjesecu augustu 1444. god. U njegovo pratrni našli su se i dubrovački poslanici. Pred turskom opasnošću kralj se morao povlačiti prema Bobovcu, a tom prilikom došlo je do zbrke u kraljevoj kancelariji tako da su dubrovački poslanici, koji su i sami učestvovali u preseljenju, zatražili od svoje vlaste »da se pošalje nova kopija povelje, koju treba da izda kralj jer se moglo desiti da su prvu kraljevi kancelari u tim događajima izgubili«. (S. Ćirković, »Herceg Stjepan Vukčić-Kosača i njegovo doba«, Beograd, 1964, 78—79).

⁹⁷ Stojanović, op. cit., I, 308.

spominje i mogućnost da se kraljeva svadba obavi ovdje. Sam Tvrtko II je došao, 12. VII 1428, u Milodraž, u susret svojoj vjerenici, koja je dolazila iz Ugarske.⁹⁸ Nema podataka da li je ova svadba uistinu i proslavljena na Milodražu, ali još manje ima razloga vjerovati da ta namjera nije ostvarena. Sredinom maja 1446. godine kralj Tomaš je na Milodražu primio dubrovačke poslanike.⁹⁹ Poznata ahndnama-ferman sultana Mehmeda II Osvaljača izdata je »u našem stanu na Milodraži«.¹⁰⁰

Letimičnim ispitivanjem teritorija koji danas pripada Milodražu nismo mogli ustanoviti nikakve arheološke tragove srednjovjekovne arhitekture ili druge ostatke materijalne kulture toga doba. Jedino je toponomastika sačuvala uspomenu na nekadašnji kraljevski posjed u ovom kraju: oveći kompleks brežuljkastog zemljišta u području današnjeg sela Jehovac, sa dobrom izvorom pitke vode, i danas nosi ime Kraljevac. Jedan drugi kompleks zemlje u predjelu Milodraža zove se »Hase«; savsim je vjerojatno da se i pod ovim nazivom krije nekadašnje kraljevsko zemljište, koje je osvojenjem prešlo u privatnu domenu turskog cara. Ovdje je i zemljište Zgon, koje je također moglo pripadati kraljevskom posjedu.

Okolnost pod kojima se Milodraž spominje u pisanim izvorima, zatim reljef i agrarni karakter zemljišta upućuju na zaključak da je to posjed pretežno ratarskog smjera. Duži i višekratni boravak Tvrtka II u Milodražu, njegova namjera da ovdje obavi svadbene svećanosti, a zatim upućivanje dubrovačkih poslanika i njihov boravak u ovom mjestu pretpostavljaju i postojanje odgovarajućih stambenih objekata; stoga je opravdano zaključiti da se na Milodražu bar u vrijeme Tvrtka II, nalazio jedan — možda ljetni — dvor bosanskog kralja. Na takav zaključak donekle upućuje i termin »stan« u ahndnami sultana Mehmeda; taj termin, naime, pod-

⁹⁸ Jorga, op. cit., 241—243, 244, 248—249; Thallóczy, »Studien«, 142—145.

⁹⁹ Dinić, »Državni sabor«, 77—78.

¹⁰⁰ H. Šabanović, op. cit., (vidi bilj. 95), 200—208.

¹⁰¹ Vidi o tome članak Đ. Mazalića u Glasniku Zemaljskog muzeja, 1942, 53—54.

¹⁰² N. Jorga, »Notes et extraits pour servir à

razumijeva nepokretne gradevinske objekte, za razliku od pokretnog vojnog logora — jurte.

PLANINSKO DOBRO U ZAPADNOM PODNOŽJU BJELAŠNICE

Područje današnje općine Hadžići, koje leži u zapadnom podnožju planinâ Bjelašnice i Igmana i pruža se od Sarajevskog polja, na sjeveroistoku, do Ivan-planine, na jugozapadu, predstavlja najpogodniju prirodnu vezu između srednje Bosne i svih krajeva južno od rijeke Neretve. Ne zna se sigurno da li je ovaj kraj nekada pripadao župi Lepenici, ali zasada to izgleda vjerojatno. U drugoj polovini XIV stoljeća ovdje se nalazi banski trg Gradac,¹⁰¹ a u XV vijeku kraljevska carinarnica Smućica.¹⁰² Toponomastički podaci govore i o carinama u Raštelici, na samim sjevernim padinama Ivan-planine. Arheološkim putem na ovom prostoru su identificirana dva srednjovjekovna grada — Gradac, između današnjih Hadžića i Pazarića, i Tuhejl, u blizini Tarčina i sela Smućice.¹⁰³ Kako izgleda, ovi gradovi su bili i centri manjih upravnih jedinica. U prvo vrijeme turske uprave cijeli kraj sačinjava posebnu upravnu jedinicu — nahiju Gradčac, dok u XVII vijeku za isti teritorij prevladava naziv Smučka.¹⁰⁴

Osim tranzitnih carina i tržnih pristojbi, bosanski vladari su imali i drugih ekonomskih interesa u ovom kraju. Kompleks oranica ispod zidina Gráca nosi naziv Kraljevi vrtovi, a daleko veći prostor zauzima zemljište pod nazivom Kraljica u katastralnoj općini Drozgometva. Može se pretpostaviti da su i veći zemljišni kompleksi pod nazivom Zgon pripadali ovom vlastelinstvu.

Ogroman kompleks zemljišta u katastralnim općinama Hadžići i Drozgometva nosi naziv Ban brdo i veže se uglavnom za

l'*histoire des Croisades au XV-e siècle*», II, Paris, 1899, 241.

¹⁰³ P. Andelić, »Arheološka istraživanja u ediciji Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje«, knj. III posebnih izdanja Naučnog društva BiH, Sarajevo, 1963, 175—176.

¹⁰⁴ H. Šabanović, »Bosanski pašaluk«, 117, 128.

poznati lokalitet istog imena u susjednoj Lepenici. S obzirom na ovako jasne toponomastičke indikacije, koje su dobri dijelom potvrđene i pisanim historijskim izvorima, izgleda da se ovdje radi o jednoj od velikih vladarskih domena u Bosni. Blizina prostranih pašnjaka na Bjelašnici i Bitovnji upućuje na zaključak da je i ova domena imala pretežno stočarski karakter. Ratarska proizvodnja i ubiranje tranzitnih carina na trgovinsku robu bili su sekundarne djelatnosti ove domene.

ŽUPA BROD

Nijedan od dosadašnjih historičara srednjovjekovne Bosne nije izričito spominjao vladarske posjede u nekadašnjoj brodskoj župi. Kasnije, potenciranjem važnosti Vranduka, kao stražara na ulazu u Gornju Bosnu iz pravca Podunavlja, naglašavala se vojna funkcija tvrđave, a s tim u vezi, i pojačana briga posljednjih bosanskih kraljeva za ovaj strateški važan položaj. Ipak, ako se oskudni pisani izvori malo pažljivije pogledaju, može se u ponašanju vladara zapaziti i jedan širi interes za ovo područje nego što je isključivo vojni. Okolnost da Vranduk nije ulazio u bliži krug interesa dubrovačkih trgovaca i poslovnih ljudi učinila je da ni dubrovačka administracija nije registrovala privrednu aktivnost Vranduka, isto kao ni gospodarski život u brojnim drugim gradskim i varoškim naseljima Gornje i — pogotovo — sjeverne Bosne. A, ipak, i samo površinsko posmatranje arheoloških i toponomastičkih tragova pokazuje da je Vranduk doživio pun razvoj u naselje — gradsko-varoškog tipa slično kao i najrazvijeniji centri XV vijeka u Bosni. Osim relativno male citadele, Vranduk je imao i sistem obrambenih objekata u okolini, manje naselje unutar gradskih zidina, te nešto veće zanatsko-trgovačko naselje izvan bedema, u današnjem selu

¹⁰⁵ Oporuke dvojice Dubrovčana koji su umrli u Fojnici 1449, odnosno 1461. g. izričito spominju franjevačku crkvu i samostan u Vranduku, odnosno Podvranduku. (Historijski arhiv Dubrovnik, Test. Not. 14, pag. 123'—124'; Test. Not. 17, pag. 130'—131').

¹⁰⁶ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 91.

Varošiću. Kao što je slučaj s ostalim gradsko-varoškim centrima u srednjoj Bosni, i ovdje su franjevci bili osnovali svoj samostan.¹⁰⁵ Geografski položaj Vranduka i odsutnost dubrovačkih trgovaca upućuju na zaključak da se razvitak vrandučke varoši zasnivao na unutrašnjem trgovinskom prometu i na trgovini koja je ovamo dopirala iz Podunavlja, te sa srednjeg i sjevernog Jadrana.

Nema sumnje da je Vranduk, još od svog postanka, bio kraljevski grad. Stoga on predstavlja jedan od važnih ciljeva u pohodima ugarske vojske protiv bosanske države; tako 1410. godine Madžari ovdje drže vojnu posadu i otuda provaljuju u središnje predjele bosanske države.¹⁰⁶ U vrijeme kralja Tomaša Vranduku se posvećuje posebna pažnja: tu on podiže crkvu, koju posvećuje svom imenjaku i zaštitniku sv. Tomi, te za nju traži (i dobiva) posebne povlastice od pape iz Rima.¹⁰⁷ On u Vranduku prima diplomatske poslanike, vodi poslovne pregovore, potpisuje ugovore i sl. Neko vrijeme u Vranduku rezidira Tomašev brat Radivoj, nekadašnji ozbiljni pretendent na bosansko prijestolje, koji se u historijskim izvorima često titulira kao »kralj Radivoj«.¹⁰⁸

Ban Tvrtko svojom darovnicom od 1373. poklanja, između ostalog, Stjepanu Rajkoviću selo Klopče u Brodu.¹⁰⁹ Iz ove činjenice moglo bi se zaključiti da je to selo do tada bilo sastavni dio jednog većeg kraljevskog posjeda, a kralj ga je ovom darovnicom izdvojio i poklonio jednom svome vlastelinu.

Iako pisani izvori svjedoče o živom interesu vladara za Vranduk, pa donekle indiciraju i određenu ekonomsku aktivnost, ipak direktnе podatke o vladarskim posjedima u okolini Vranduka pružaju samo toponomastički podaci. Selo Banloz, ili Banlozi, smješteno uza samu Bosnu, na mjestu gdje Zeničko polje ulazi u kanjon Bosne na sjeveru, jasno pokazuje svojim imenom na agrarnu djelatnost nekog od bosanskih banova. Opravdano je zaklju-

¹⁰⁷ Op. cit., 204.

¹⁰⁸ Jorga, op. cit., 269, 302; Stojanović, op. cit., II, 481—482.

¹⁰⁹ J. Šidak, »O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 2 (1954), 37—48.

čivati da je ovdje postojao, bar u vrijeme banova, neki vladarski posjed, koji je proširivan krčenjem većih površina šumskog zemljišta.

Drugi jedan kompleks zemljišta svojim nazivom također govori o kraljevskom imanju. Prostrana visoravan sa planinskim livadama, smještena sjeverno od planine Vepra, naspram vrandučkog Varošića, nosi naziv Kraljevine. Naziv, geografski položaj i agrikulturni karakter zemljišta, prilično jasno svjedoče o egzistenciji još jednog planinskog dobra bosanskih kraljeva. O ovome posjedu sačuvao se i jedan podatak iz turskog vremena; jedan defter iz 1487. spominje u ovom kraju zemljište Kraljevi Zgoni.¹¹⁰

ŽUPA LAŠVA

Lašva je, svakako, jedna od najvećih i najplodnijih župa uže Bosne. Bilo bi normalno očekivati da su zbog toga vladari i ovdje formirali vlastita gospodarstva — rezervacije, kao što su to činili i drugdje. Na žalost, raspoloživi podaci su tako malobrojni i nepotpuni da se vladarska domena u Lašvi može nazrijeti, ali ne i pobliže opisati.

Poznatom poveljom iz 1380. godine, kojom je imenovao Hrvoja Vukčića za velikog vojvodu bosanskog, Tvrtko I je Hrvetu darovao i dva sela u Lašvi — Trboušu i Bilu.¹¹¹ Koji decenij ranije, ban Tvrtko je iz svog posjeda izdvojio još jedno selo u Lašvi (Čukle).¹¹² U oba slučaja Tvrtko naglašava da su do darovanja ta sela bila njegova (»naša«). Stoga je logičan zaključak da su ranije ta sela bila sastavni dijelovi kraljevske domene.

Ime zaseoka Kraljice, nedaleko od Travnika, zatim naziv sela Banjdo, u dolini Bile, istoimeni kompleks planinskih livada na Vlašiću, u izviesnoj mjeri potkrepljuju dokaze o postojanju vladarskih rezervacija u dolini Lašve.

Sudeći po geografskom smještaju sela i njihovojo organizaciji u okviru vladarskog

¹¹⁰ Na ovome podatku zahvaljujem dr Ademu Handžiću iz Orientalnog instituta u Sarajevu.

¹¹¹ Glasnik Zemaljskog muzeja, 1897, 163—172.

¹¹² U citiranoj povelji Stjepanu Rajkoviću (vidi bilj. 109).

¹¹³ Kratak arheološko-topografski opis Dubrovnika dao je Đ. Mazalić u GZM 1939, sv. I,

posjeda, može se zaključivati da je ova domena bila pretežno poljoprivrednog karaktera.

ŽUPA VIDOGOŠĆA ILI VOGOŠĆA

Područje današnjih općina Iljaša i Breze spada među one teritorije (mikro-regione) u Bosni u kojima je srednji vijek ostavio najmanje tragova. Nekoliko nekropola sa stećcima, jedan epitaf s imenom velikog kneza bosanskog, nekoliko slučajnih historijskih zapisa i ruševine jednog grada — jedini su spomenici koji direktno govore o životu ovoga kraja u srednjem vijeku. Kako predio ne čini izrazitu geografsku cjelinu, često se u historiji događalo da se ovaj region rasparčava i priključuje snažnijim centrima u Visočkom i Sarajevskom polju; već odavno, pa i danas, ovo područje se smatra izvjesnim tamponom, prelazom između izrazitih geografskih, ekonomskih i političkih centara Sarajeva i Visokog. Ipak postoje dokazi da je u dubljoj starini i ovaj region vršio ulogu lokalnog političkog i kulturnog centra. Treba se podsjetiti samo na spomenik iz Breze, s natpisom koji govori o princepsu Daesitiatum ili na monumentalnu baziliku iz VI vijeka, čije su ruševine također otkrivene u Brezi. O autarhičnom razvoju ovoga regiona u srednjem vijeku svjedoče i ruševine grada Dubrovnika, te tragovi varoškog naselja podno njegovih zidina; takav stepen razvitka, osim rudarskih mesta, doživjeli su samo centri većih administrativno-političkih distrikata u srednjovjekovnoj Bosni. Da je ovakvo zaključivanje opravданo govore i turski izvori XV—XVIII vijeka, koji donose veliki broj podataka o nahiji Dubrovniku. S obzirom na ovakav značaj kasnijih izvora, može se zaključiti da je i u srednjem vijeku ovaj region sačinjavao posebnu upravnu jedinicu (župu) pod imenom Vidogošća ili Vogošća.¹¹³

¹¹³ — Stećke u ovom kraju sistematski je publisirao Š. Bešlagić u knjizi »Stećci centralne Bosne«, Sarajevo, 1967, 13—35. O turskoj nahiji Dubrovnik ima dosta podataka kod H. Šabanovića, »Bosanski pašaluk«, 117, 119, 123—125, 142, 144, 146, 147, 183. Problem postojanja srednjovjekovne župe pod imenom Vogošće ili Vidogošće tretira sam u posebnom članku koji se nalazi u štampi (GZM — Arheologija, 1971. g.).

Bliži indiciji o egzistenciji jedne vladarske domene u ovom kraju sačuvani su jedino u toponomastici. U području nekadašnje seoske (i katastralne) općine Podgora, jedan zaselak i vrelo pitke vode zovu se Banovac, oveći kompleks zemljišta nosi ime Banpolje, a postoji i njiva Banje kućiste u selu Kopošićima. Vezu vladara s ovim krajem — u vrijeme kraljeva — potvrđuju i mjesni nazivi: Kraljev sto u selu Vardišeu (kod Breze), Kraljica u Podgori.

PROBLEM VLADARSKIH POSJEDA U ŽUPI VRHBOSNI

Prostrana srednjovjekovna župa Vrhbosna, usprkos povoljnog položaja i agrikulturnih uslova, spada među historijski najslabije ispitane regione u Bosni kada se radi o vremenu prije dolaska Turaka. Identifikacija jednog naselja sa statusom kolonije svjedoči da je u rimsko doba ovde bio formiran politički centar oblasti, koja je morala obuhvaćati veliki teritorijalni opseg.¹¹⁴ Prema općenito raširenom mišljenju historičara, u ovom predjelu je sredinom X vijeka bio smješten *τό κάτερης*, jedan od dva utvrđenja grada tadašnje Bosne.¹¹⁵ Početkom XIII vijeka u Vrhbosni se zapaža koncentracija posjeda bosanske biskupije, a 40-tih godina toga stoljeća podignuta je, na još potpuno neidentificiranom mjestu Brdu u Vrhbosni, i biskupska katedralna crkva.¹¹⁶ Ove, makar i oskudne, vijesti govore da je u rimsko doba i u ranijim epohama srednjeg vijeka izvorno područje rijeke Bosne i njenih pritoka bilo jedan od najsnažnijih političkih i kulturnih centara srednje ili Gornje Bosne. No, počevši od sredine XIII vijeka, pa do prvih turskih osva-

¹¹⁴ Aquae S..., na mjestu današnje Ilijde (vidi bilj. 13).

¹¹⁵ Vidi bilj. 20. Treba ipak imati u vidu da ovakva lokacija nije končano dokazana.

¹¹⁶ Theiner, »Vetera monumenta Slavorum meridionalium«, I, 296—298. Novije čitanje i faksimil kod D. Mandića. »Bogumilska crkva bosanskih krstjana«, Chicago (USA), 1962, 160—162 (bilj. 229) i str. 456 (sl. 5).

¹¹⁷ Ovdje spomenutu problematiku tretiraju tri rada H. Šabanovića (»Bosansko krajište«, Gođišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,

janja u Bosni, važniji politički i kulturni događaji uporno zaobilaze ovaj kraj, a rijetki historijski izvori bacaju samo poneki tračak svjetla na njegov život. Ni arheološki ostaci ne kazuju mnogo, a nedovoljno su ispitani: ruševine triju srednjovjekovnih gradova jedva su identificirane; Gradac kod Kotorca još nije ni približno kulturno opredijeljen, a za grad Vrhabosnu sumnja se da li je i postojao. Veće srednjovjekovne nekropole u selu Vrutcima, Kotorcu, Mihaljevićima i današnjem Sarajevu (u blizini Marijin-dvora) svakako indiciraju i mesta gdje treba tražiti značajnija naselja. Toponimi Varoš — Varošišće u užem području današnjeg Sarajeva i u blizini Rajlovca pokazuju da su ovdje bar u XV vijeku bila formirana i neka naseљa varoškog tipa. Najraniji turski izvori spominju i tri trgovišta, a prema nešto kasnijim dubrovačkim izvorima, jedno od tih varoških naselja nosilo je ime Vrhbosna.¹¹⁷

Nekoliko mjesnih naziva govori o razgranatim feudalnim posjedima u najplodnijim predjelima današnjeg Sarajevskog polja. Takvi su, npr., ime sela Butmir, koje je u prvotnoj formi glasilo Budmir i očito čuva uspomenu na neku ličnost iz ranije faze feudalizma; istog su značaja: Rajlovac, Reljevo, Nahorevo i drugi. Centralno mjesto u Sarajevskom polju zauzimaju sela Gornji i Donji Stup. Poznato je da se imenom stup u zrelom feudalizmu označuju oni kompleksi vlastelinstva koje zavisni seljaci obrađuju putem rabote. Sličnu kategoriju zemljišta predstavljaju i tzv. zgonovi: to su dijelovi vlastelinstva koje kmetovi obrađuju mobom, zamanicom ili »zgonom«. Jedno selo u blizini današnjeg Rajlovca i jedan uži lokalitet u naselju Stup nose ime Dvor. I ovi su nazivi srednjovjekovnog porijekla, i označu-

IX, 1957, 177—220; »Postanak i razvoj Sarajeva«, Radovi Naučnog društva BiH, XIII, Sarajevo, 1960, 71—115. »Teritorijalno širenje i gradevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću«, Radovi XXVI Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965, 29—53). Sistematski pregled sve dosadašnje literature i odgovarajuće problematike dat je u studiji D. Kovačević-Kojić, objavljenoj u Zborniku Filozofskog fakulteta, knj. XI—1, Beograd, 1970, 353—362 — pod naslovom »O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva«.

ju sjedište feudalca, kako same arhitektonske objekte tako i dio zemljišta koji je vlastelinu obradivala kućna posluga. Štaviše, moglo bi se zaključiti da je i samo ime Saraj doslovan turski prijevod riječi dvor, a najstariji naziv Sarajevskog polja Sarajovasi — prijevod riječi dvorište, odnosno dvorsko polje. Forma Sarajevo je hibridna jer je sastavljena od turske osnove (saraj) i srpskohrvatskog posesivnog sufiksa (evo).

Domaći pisani izvori nigdje ne spominju bilo kakve direktnе ekonomske aktivnosti bosanskih vladara u Vrhbosni. Štaviše, većina historičara misli da je od kraja XIV vijeka čitava Vrhbosna bila u posjedu oblasnih gospodara Pavlovića.

Jedan toponim, sačuvan u izrazito posesivnom obliku, ipak daje donekle pouzdan oslonac za pretpostavku da je i ovdje bilo vladarskih domena. Ime jednog zaseoka u današnjem selu Mokro, u općini Pale, glasi *Banovine*. Ovakvim posesivnim imenicama obično su izraženi nekadašnji posjedovni, odnosno vlasnički odnosi na nekom zemljištu. S obzirom na geografski smještaj zemljišta i na agrikulturne uslove, i ovo bi moglo biti imanje stočarskog karaktera.

Zbog ovoga usamljenog podatka, koji možda čuva uspomenu na jedno efemerno stanje u toku dugih vijekova banske vlasti u Bosni, ne bi vrijedilo praviti ovako opširan uvod kakav smo mi napravili. Stvarni razlog za nešto šire upoznavanje sa kulturno-historijskim prilikama u srednjovjekovnoj Vrhbosni leži u sadržaju jednog dragocjenog historijskog izvora, koji je prije nekih desetaka godina objavio dr Hazim Šabanović, a kojim se naši medievisti do sada nisu dovoljno koristili niti ga analizirali. Riječ je o turskom popisu »vilajeta« Hodidjeda iz 1455.¹¹⁸ g., dakle, iz vremena kada je još egzistirala bosanska država i kada stare agrarno-pravne institucije i odnosi nisu bili niti su u tako kratkom vremenu mogli biti izbrisani. Sam autor-objavljavač, koji je orientalist, nije se upuštao u bližu analizu ovoga popisa sa gledišta ranijih domaćih institucija i odnosa, ali je ipak ukazao na nekoliko fra-

¹¹⁸ »Bosansko krajiste«, Godišnjak Istoriskog društva BiH, 1957, 177—220.

¹¹⁹ Op. cit. 191.

pantnih podudarnosti između bosanskog upravnog i posjedovnog sistema i stanja koje je predmet ovoga popisa. Taj je autor, već u prvi mah, u filuriji raspoznao opći bosanski porez »dukat na kuću«,¹¹⁹ ali nije ukazao kako čitav, popis, u stvari, odražava gotovo cijelovitu strukturu posjedovnih odnosa i sistem uprave kakav je bio u Vrhbosni prije turskog osvajanja.

Između ostalog, treba naglasiti da Pavlovića posjed u Vrhbosni — nahija Tilava iz citiranog popisa — u stvari predstavlja jedno vlastelinstvo koje u bosanskom feudalizmu vrši i velik dio javnopravnih (sudskih i upravnih) funkcija. Stoga je razumljivo što turski činovnici za ovakvo vlastelinstvo upotrebljavaju svoj administrativni naziv nahija (upravna jedinica), a ne timar, koji je u turskom feudalizmu čisto ekonomska kategorija. Organizirana kao vlastelinstvo, nahija Tilava nije morala imati cijelovit i zaokružen teritorij, što bi svakako morala imati da je bila čisto upravna jedinica.

Timari posade Hodidjeda su, bez sumnje, isti oni posjedi (mala vlastelinstva) koji su i u doba bosanske samostalnosti služili kao plaća vojnicima gradske posade, za vojnu službu. Jedino se vidi da su ova vlastelinstva ponegdje proširivana ponekom »hassa njivom ili hassa mlinom«. Ove »hassa« nekretne mogle su biti zaposjednute zbog toga što su ih njihovi nekadašnji posjednici napustili.

Za našu temu najzanimljivija je treća (odnosno u popisu prva) kategorija zemljišta u Vrhbosni. To su posjedi koji spadaju u »has« Isa-bega Ishakovića, turskog namjesnika u prostranom Krajištu, koje se protezalo od Skoplja u Makedoniji do Vrhbosne. Poznato je da carski »has« predstavlja onu kategoriju zemljišta ili nekretnine uopće, pa i druge imovine, koja pripada turskom sultanu kao ličnosti, a ne i turskoj državi. U prvo vrijeme po osvajanju ovakve zemlje uživaju i namjesnici, ali to je samo iznimna i privremena mјera: čim se prilike srede, ti se posjedi vraćaju u fond carskih hasova.¹²⁰ Prema tome, može se istaći puna analogija između zapad-

¹²⁰ H. Šabanović, »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća«, Istorisko-pravni zbornik, Sarajevo, 1949, 185—188.

noevropske (i bosanske) vladarske domene i turskih carskih hasova.

Imovinsku masu carskih hasova, bar u prvo vrijeme nakon osvajanja, sačinjava-
la je imovina koja je i prije bila vladarska, pa je likvidacijom stare vlasti postala slobodna. Mišljenja smo da su i svi oni posjedi — sela u Vrhbosni, koji su popisani kao has Isa-bega namjesnika prije toga bili u sastavu domene bosanskog kralja. Da je to tako, vidi se i po činjenici da u has spada i čitav prihod od filurije, koji tereti sve stanovništvo, pa i Pavlovića vlastelinstvo. Ne treba posebno naglašavati da je upravo ovaj »dukat« (filurija) bio opći porez koji se plaćao direktno bosanskom kralju.¹²¹ Struktura posjeda Isa-begova hasa također upućuje na takav zaključak: među njegovim selima su i tri trgovišta, a poznato je da su pravo osnivanja trga vladari redovno zadržavali za sebe jer su trgovi donosili znatne prihode.¹²² I okolnost da je šest sela u ovom hasu pusto ukazuje na vjerojatnost da su nekadašnji kraljevi kmetovi za vrijeme borbi pobjegli ili otjerani. Poneki komad zemlje iz kraljevske domene, kako izgleda, prigrabili su i neki mustafhizi sa Hodidjeda i priključili ga svome timaru, ali je svaki takav slučaj pedantni turski činovnik kasnije (1485. g.) i pojedinačno zabilježio.¹²³ Koliko je turska vlast insistirala da nekadašnji kraljevski posjedi uđu u fond carskih hasova, vidi se po strogoj inspekciji iz 1481. godine, kada je otkriveno da su neki kraljevski mlinovi u Fojnici bili ostali pusti pa naknadno zapo-sjednuti od pojedinaca; o svakom takvom slučaju je posebno raspravljanu i carski interes na odgovarajući način bio zaštićen.¹²⁴

Prethodno izlaganje je dovoljno da se izvede zaključak o egzistenciji kraljevske domene ratarskog karaktera na području župe Vrhbosne u prvoj polovini XV vijeka. Osim zemlje izdate kmetovima, ovdje

su bila i tri trga, nekoliko mlinova i jedno selo zanatlija, koje je imalo dužnost da održava fortifikacije grada Hodidjeda. Moglo bi se opravdano pretpostaviti da je u sastavu ove domene bilo još zemalja, koje su kmetovi putem rabote obradivali za račun kralja (zgonovi, stupovi — terra in-dominicata).

ŽUPA NERETVA

Najstariju pisano vijest u vladarskoj domeni u tzv. bosanskoj Neretvi daje pismo bana Tvrkta izdato 1356. »in curia nostra in Nerethva«. Izraz »curia« nesumnjivo govori o dvoru, dakle, o građevinskom objektu koji je bio podignut za potrebe vladara. Nitko od dosadašnjih historičara nije pokušao da ovaj banski dvor pobliže lokalizira; to nisam učinio ni ja u historičko-topografskoj studiji o neretavskim gradovima, jer mi je u to doba izgledalo vjerovatnije da je riječ o mnogo poznatijem mjestu (Nereetvi, Narenti, Drijevima) na donjoj Nereetvi. Kasnijim provjeravanjem došao sam do zaključka da je posrijedi ipak bosanska Neretva.¹²⁵ Jedan od razloga za ovakvo zaključivanje leži u tome što se vladarski dvor u Drijevima (više) nikada ne spominje, iako su se pisani podaci o samome mjestu sačuvali u velikom broju. Drugi razlog je jači: građevinski objekti u neposrednom posjedu bosanskoga kralja spominju se u Konjicu još i 1418. godine. Logično je zaključivati da je riječ o istoj imovinskoj masi koja je u kasnije vrijeme dobila i određenu komercijalnu funkciju (domus, kuća — han). Bliza lokalizacija ovog dvora i kraljevskih »kuća« ne predstavlja problem. Nesumnjivo se radi o dijelu današnjeg Konjica, i to o naselju na desnoj obali Neretve. Sam naziv Konjic u XIV i XV vijeku, doduše, ponekad označuje naselje na lijevoj obali rijeke¹²⁶ ali činjenica da se tzv. Kraljeva zemlja, i kasnije turska Bosna, protezala

¹²¹ Šabanović, »Bosansko krajište«, 214, 215.

¹²² Op. cit., 214—215. To su sela-trgovi: Turbić, Kotorac, Blagaj (?).

¹²³ Op. cit., 205—211.

¹²⁴ Vidi bilj. 120.

¹²⁵ Jedna karavana sa 337 tovara soli, koja je 1418. g. išla iz Dubrovnika u Bosnu, mogla

je, prema predviđanju, pristati i u »domibus regis Bosne« u Konjicu (M. Dinić, »Dubrovačka srednjevjekovna karavanska trgovina«, Jugoslavenski istoriski časopis, Ljubljana-Zagreb-Beograd, 1937 (III), str. 136).

¹²⁶ Vidi o tome P. Andelić, »Srednjevjekovni gradovi u Neretvi«; GZM — Arheologija, 1958, 182—184.

samo do rijeke Neretve¹²⁷ ne ostavlja sumnje u ispravnost takvih zaključaka. Sami arheološki tragovi dvora dosada nisu identificirani.

Indirektni dokaz o bližem interesu vladara za ovaj kraj predstavlja i jedno pismo kralja Dabiše, koje je izdato 1392. »in loco campestri qui dicitur Naiuan«.¹²⁸ Podatak dobiva na značaju kada se zna da u području današnje Bradine, na obroncima Ivan-planine, postoji veliki kompleks zemljišta — livada i pašnjaka — koji se zovu Kraljevac. Sličan kompleks planinskih livada, na planini Zvekuši, južnom obronku masiva Bjelašnice, nosi naziv Kraljevine.¹²⁹ Prema navodima Orbini, koje danas nije moguće provjeriti u detaljima, kasniji kralj Dabiša je nezakoniti sin Ninoslava Kotromanića i gospodar u Neretvi. Za vrijeme poznatih borbi bana Vuka protiv njegovog brata Tvrtka, pobunjenici su Tvrtkovu majku istjerali iz Bosne i zatočili u nekom selu u Neretvi. Prema istom piscu, Tvrtko je uspio pobjediti svoje protivnike i otjerati ih sa njihovih posjeda.¹³⁰ Koliko god ovi podaci bili osamljeni, oni dobivaju na značaju kada se usporede sa gore iznesenim podacima o vladarskim domenama u ovom kraju.

Karakter zemljišta koje se po nazivu može uključiti u vladarsku domenu nesumnjivo pokazuje i karakter ekonomike, pa se očito vidi da je ovdje u pitanju jedno planinsko, stočarsko imanje. Vjerojatno, trag ovog imanja predstavlja i ime

¹²⁷ Šabanović, »Bosanski pašaluk«, 120—121. Zanimljivo je ipak da u turskom popisu iz 1469. grad Borovac (u Idbru) ulazi u sastav kraljeve zemlje, ali je ubrzo (svakako prije 1477) pripojen Hercegovini. (Ibidem, 121.) Pripadnost kraljevoj zemlji ne mora biti slučajna ili »refleks situacije u Neretvi od 1463. do 1466. g.«, kako je mislio Šabanović. Još 1411. g., dakle u vrijeme kada je već čvrsto bila formirana Sandaljeva oblast (kasnija Hercegovina), kralj Ostoja borački sa kancelarijom u »Dbri u Neretvi«, dakle u najužem distriktu oko grada Borovca (Stojanović, op. cit., I, 441; P. Andelić, Srednjevjekovni gradovi u Neretvi«, 195).

¹²⁸ Fermendžin, Acta Bosnae, 564; K. Jireček, »Spomenici srpski«, Spomenik SKA, 11 (1891), 39—40.

¹²⁹ P. Andelić, op. cit., 211.

¹³⁰ M. Orbin, str. 149, u prijevodu, i str. 357 u originalu.

sela Ovčari u dolini rječice Trešanice, oko 4 km uzvodno od Konjica.

Na krajnjem izdanku bjelašničkog masiva i u slivu rječice Trešanice nalaze se ruševine velikog srednjovjekovnog grada Črešnjeva. U njemu je posljednjih godina bosanske samostalnosti sjedio Radić Kristić, stric kraljev, pa je i to dokaz o direktnoj angažiranosti vladarske porodice u ovom kraju.¹³¹

S obzirom na geografski položaj trgovišta Neretve, grada Črešnjeva i velikih pašnjaka na obroncima Bjelašnice i Ivan-planine, vidi se da je ova domena zauzimala cijelovit teritorij, koji je obuhvaćao čitav sliv rječice Trešanice i južne padine Bjelašnice sve do kanjona Rakitnice na istoku.

Vladarskih posjeda bilo je i u zapadnom dijelu župe Neretve, uz gornji tok rijeke Neretvice. Iz jedne povelje Stjepana Tomaševića (1461—1463) vidi se da je njegov stric Radivoj, među ostalim posjedima, dobio i »u Buglini 6 kmeta vinograda«.¹³²

U porječju Neretvice još tri lokalite ukazuju na direktnu ekonomsku djelatnost vladarske kuće. Riječ je o tri Kraljeva guvna: jedno uza samu obalu Neretvice, u predjelu sela Gorice; drugo na kosi koja dijeli područje sela Ljesovnje i staru općinu Buljinu (blizu vrela Trijebelja); treće na šumovitom obronku Bitovnje, na putu iz sela Slavkovića prema Pogorelici. Skarić je, u svoje vrijeme, ove nazive dovodio u vezu sa rudarstvom, koje je pred-

¹³¹ Arheološko-topografske podatke o ovome gradu i njegovoj široj okolini dao sam u citiranom radu o srednjovjekovnim gradovima u Neretvi (GZM, 1958). U to vrijeme pravog imena nisam znao, pa sam ga po današnjem nazivu ruševina nazvao Grad kod Džepa. Tek H. Šabanović (u knjizi »Bosanski pašaluk«, 130—122) uspio je, na temelju novootkrivenih turskih dokumenata (deftera), utvrditi i pravo ime grada (Črešnjevo). Tom prilikom Šabanović je s uspjehom revidirao i čitanje nekih starijih izvora o Črešnjevu.

¹³² Riječ je o povelji stricu Radivoju iz 1461. god., čiji se iskvaren prijepis sačuvao u Franjevačkoj kronici (Glasnik Zemaljskog muzeja, 1901, 345). S. Ćirković smatra ovu povelju falsifikatom, ali mi se čini da ona zavrjeđuje veću pažnju, jer su brojni svjedoci iz nje, bez iznimke, historijske ličnosti.

stavljalо tzv. regalno pravo vladara. Pošto ovdje nisu u pitanju rudarski regioni, bit će vjerojatnije da ove toponime treba tumačiti kao mjesta gdje su se prikupljali kraljevi prihodi u naturi — prvenstveno žito. Ovaj način prikupljanja prihoda odgovarao bi prikupljanju prihoda s onog dijela feudalnog vlastelinstva koje su kmetovi obrađivali putem rabote. Kao logičan zaključak iz ovakve interpretacije nameće se i pretpostavka da je u dolini Neretvice morao postojati veći broj kraljevskih kmetova.

Na vladarsku aktivnost u župi Neretvi podsjeća i toponim Banova glavica u selu Lisičićima. To je, u stvari, veliki zemljani tumulus na samoj obali Neretve (sada pod vodom Jablaničkog jezera) koji se nalazi u neposrednoj blizini oveće srednjovjekovne nekropole i ruševina crkve XIII—XV vijeka.¹³³ Obližnje zemljište najboljeg kvaliteta nosi naziv Zgonovi, što ukazuje na feudalne agrarne odnose srednjeg vijeka. Stoga bi se moglo pomicljati da je i ovdje, bar za neko vrijeme, postojalo vladarsko imanje ratarskog smjera.

O značaju lokaliteta Kraljev stolac i o sudačkoj stolici iz Bukovice, koja također pripada teritoriju Neretve, govori se na drugom mjestu u ovom radu.

Kako se vidi, vladarska domena (ili domene) u Neretvi razvijala je, istovremeno ili sukcesivno — stočarsku, ratarsku, vinogradarsku i komercijalnu djelatnost.

ŽUPA RAMA

Raspoloživi podaci ne dozvoljavaju bilo kakav određeniji zaključak o postojanju vladarskih posjeda kao ekonomskih cjelina u Rami. Ipak, povremeni dolasci i službeno uredovanje vladara ostavili su traga i u pisanim dokumentima i u toponomastici. Tako je ban Tvrtko, 1366. godi-

¹³³ I. Čremošnik, »Izvještaj o iskopavanju na Crkvici u Lisičićima kod Konjica«, Glasnik Žemaljskog muzeja, Arheologija, 1954, 211—226.

¹³⁴ Fr. Rački, »Povelja bosanskog bana Tvrtka od god. 1366«, Starine Jug. akademije znanosti i umjetnosti, XXI, Zagreb, 1889, 82; Jorga, Notes, II, 314.

¹³⁵ M. S. Filipović, »Rama u Bosni«, Srpski etnografski zbornik, LXIX, Beograd, 1955, 11, 137.

ne, izdao jednu povelju pod »našim gradom Prozorom«, a g. 1433. u Prozoru je Tvrtko II primio dubrovačke poslanike.¹³⁴ U selu Kleku postoji monolitna kamena gromada zvana Banov ili Kraljev sto.¹³⁵ Na direktnu vezu vladara s ovim krajem ukazuje i nekoliko toponima kao što su: Ban-brdo u selu Ravnici, Banj-do u Gorici, Banj-grm u Lugu, Banjic i Banjica u Herama, Banj-do u Varvari, Banja Lučica u Šćipama. Kraljica kod Prozora i u Ljubotićima. Naziv Kraljevci, oko Kraljeva stola u Kleku¹³⁶ čuјe se i u obliku Kraveljci.

ŽUPA USKOPLJE

U porječju gornjeg Vrbasa, gdje se prostirala stara župa Uskoplje, ima i plodnih oranica, i prostranih pašnjaka i bogatih rudišta. Ipak se o bližem kontaktu bosanskih vladara s ovim područjem ne zna gotovo ništa. Tek iz sredine XV stoljeća sačuvano je jedno pismo koje je kralj Tomoš dao u Veseloj Straži (1450. godine).¹³⁷

PORJEĆJE KRIVAJE

Rudnici olova i srebra u slivu Krivaje (okolina Olova i Duboštice) bez sumnje su spadali u regalna prava vladara. Njihova eksploracija se obično vršila putem zakupa, ali su kasnije i ovi krajevi postali predmet feudalnih donacija. Tako je kamenička carina u Tvrtkovo doba davana u zakup na osam godina; samo Olovo je u vrijeme Dabiše i Jelene držao protovestiar Žore Bokšić. Ne zna se kada su i pod kojim uslovima varoš i grad Olovo došli u posjed Pavlovića, odnosno u kondominij Pavlovića i Kosača. Donje porjeće Krivaje ostalo je u kraljevoj zemlji sve do propasti bosanske države.¹³⁸ Jedan toponim kao da ukazuje na direktne kraljevske po-

¹³⁶ Op. cit., prema registru.

¹³⁷ Ljubić, Listine, IX, 356.

¹³⁸ Pregled starijih izvora o Olovu kod M. Venge, »Naselja srednjevjekovne bosanske države«, Sarajevo, 1957, 84. O ranijim turskim izvorima vidi H. Šabanović, »Bosanski pašaluk«, 120, 130, 133. O rudarstvu i s tim vezanoj trgovini u dolini Krivaje najiscrpljnije podatke daje D. Kovacević u citiranom djelu o trgovini u srednjovjekovnoj Bosni, 26—31. i dr.

sjede u ovome kraju; to je ime Kraljev Potok, koje nosi jedan zaselak sela Duboštice.

Boravak kralja u Olovu zabilježen je samo jedanput, i to kada je Dabiša došao u dvor svoga protovestijara.¹³⁹

PORJEĆJE GORNJE I SREDNJE DRINE

Gornje i srednje porjeće Drine je velika oblast, za koju gotovo i nema podataka o neposrednoj i trajnoj aktivnosti bosanskih vladara.

Nekoliko mjesnih naziva s osnovom ban ili kralj ne daju pouzdanijeg oslonca za bilo kakv zaključak u tome pravcu (Banja Stijena u slivu Prače, Banić Mali, Banić Veliki kod Čajniča, Kraljevac kod Gorazda).¹⁴⁰

PODRINJE

O vladarskim posjedima u sjevernom Podrinju također nema iscrpnijih podataka. Ovdje svakako treba računati sa regalima u rudnicima oko Srebrenice, koji predstavljaju najaktivniji rudarski region u srednjovjekovnoj Bosni. Stanje povijesnih izvora, na žalost, ne dozvoljava bliži uvid u neposrednu aktivnost bosanskih vladara u ovom području.

Ime sela *Kraljevo Polje*, južno od Vlasenice, kao da ne ostavlja sumnju u identifikaciju zemljisnih posjeda koji su nekada pripadali bosanskom kralju. Sličnu vrijednost ima i naziv *Kraljeva planina* za jedan ogrank planinskog lanca između Drine i njene pritoke Žepe.¹⁴¹

USORA I SOLI

Nema direktnih vijesti ni o vladarskim posjedima na širokim prostorima Usore i

¹³⁹ Smatram da se dvor Žore Bokšića nalazio u Olovu ili najbližoj okolini, jer je u njegovu posjedu bio i olovski grad i olovska, odnosno kamenička carina.

¹⁴⁰ Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, objavljenog u Sarajevu 1896, prema registru.

¹⁴¹ Op. cit., 364 (selo Kraljevo Polje danas nosi naziv Partizansko Polje); ime Kraljeva planina zabilježeno je i u Klaićevoj Bosni (»Podaci o

Soli. Neke okolnosti ipak dopuštaju da se naslutiti kako je kao politički centar Usore fungirao grad Srebrenik. Podatak da još 1333. ban Stjepan II izdaje jednu povelju pod Srebrenikom,¹⁴² lokacija sjedišta bosansko-ugarskoga kralja Nikole Iločkog, pa i sam službeni naziv srebreničke banovine, koja je formirana poslije 1463. godine indiciraju da Srebrenik, u stvari, produžava (i razvija) svoju funkciju političkog centra. Zbog toga može se pomicljati da je ovaj grad i duže vremena vršio funkciju usorske rezidencije bosanskih vladara, slično kao što je Bišće bilo humska, a Jajce donjokrajska povremena vladarska rezidencija.

Jedna vladarska isprava izdata je i u Žepču.¹⁴³

Teško je reći da li su veliki posjedi u Usori, kojima su banovi Ninoslav, Prijedza i Tvrtko obdarili bosansku biskupiju,¹⁴⁴ prije donacije spadali u vladarske domene. Ovo je tim teže što je, zbog čestih ugarskih intervencija, u ovim krajevima vladala velika nesigurnost. Za feud Jelšavicu znamo da ga je Tvrtko uzeo od Semkovića i za naknadu im dao selo Kolo u Duvanskom polju.¹⁴⁵

Povelja Stjepana Tomaševića iz 1461. godine, kojoj se inače poriče autentičnost, bar indirektno govori i o kraljevskim posjedima u Usori (Tešanj, Gradačac i dr.).¹⁴⁶

Toponomastička građa, prikupljena samo u okviru naseobinske toponomastike, također ukazuje na nekadašnje banske i kraljevske posjede. Takvi su: Banica — zaselak Crnča kod Tešnja; Banići — zaselak Devetaka; Banat — zaselak Kladara kod Gradačca; Kraljevine — toponim u Gornjem Šeheru kod Žepča; Kraljevac — zaselak Detlaka, te Kraljevac — zaselak Ruževića u općini Tešanj; Kraljica — planinska kosa između Maglaja i Doboja.¹⁴⁷

zemljopisu i povesti Bosne i Hercegovine«), Zagreb, 1878, 14.

¹⁴² Stojanović, op. cit., II, 45—46.

¹⁴³ F. Rački, Rad JAZU, 1867, 156—158.

¹⁴⁴ Theiner, »Vetera monumenta Slavorum meridionalium«, I, 296—298; Thallóczy, »Studien«, 331; Fermendžin, Acta Bosnae, 40—42.

¹⁴⁵ Miklošić, »Monumenta Serbica«, 226.

¹⁴⁶ Vidjeti bilj. 132.

¹⁴⁷ Klaić, op. cit., 14.

DONJI KRAJEVI

Već u drugoj polovini XIII vijeka zna se da su bosanski banovi imali prostrane posjede u Donjim Krajevima. Takav se zaključak nameće iz same činjenice da je ban Prijezda svojoj kćeri Katarini dao u miraz čitavu župu Zemunik 1287. godine.¹⁴⁸ Logično se može zaključivati da taj miraz nije iscrpio sav banski patrimonij u Donjim Krajevima. Nekoliko velikih donacija koje je ban Stjepan II dodijelio Hrvatinicima u prvoj polovini XIV vijeka¹⁴⁹ pokazuju da su i u to doba banski posjedi u Donjim Krajevima bili veliki. Vjerojatno i naziv jedne župe (Banice) treba objašnjavati nekadašnjom direktnom pripadnošću vladarskoj kući. Još u sedmom deceniju XIV stoljeća ban Tvrto jednom Hrvatinicu poklanja čitavu župu u Donjim Krajevima (Plivu).¹⁵⁰

Jedina vladarska domena u Donjim Krajevima o kojoj se nešto više zna jeste sam grad Jajce. Kralj Tomaš je ovdje, u zajednici sa trogirskim trgovcem Nikolom, bio suvlasnik jednog đućana.¹⁵¹ Vjerojatno je već u to doba u Jajcu egzistirao i kraljevski dvor kao poseban građevinski objekat. Sam dvor (curia) izričito se spominje 1457. godine,¹⁵² a u poveljama Stjepana Tomaša Jajce se izričito naziva (»stonim mistom«).¹⁵³ Grčki historičar Halkokondil, u opisu propasti bosanske države, za Jajce kaže da je to prijestolnica Bosne.¹⁵⁴ Ulaz u jajačku citadelu koji postoji još i danas izrađen je kao gotički portal i

¹⁴⁸ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 96.

¹⁴⁹ Thallóczy, »Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter«, München-Leipzig, 1914, S. 7—27.

¹⁵⁰ Fermendžin, *Acta Bosnae*, p. 34.

¹⁵¹ Stojanović, op. cit., II, 481—482.

¹⁵² Dominikanski redovnik Nikola Barbucci u pismu od 31. maja 1457. piše: »ex Jaice, apud curiam regis Bosne« (Thallóczy, »Studien«, 416).

¹⁵³ Kralj Stjepan Tomašević je u roku od tri dana u Jajcu izdao pet isprava; 23. novembra potvrdio je Dubrovčanima sve trgovачke povlastice i priznao prodaju Primorja i Konavala; 25. novembra u dvije potvrde priznaje dugove svojih prethodnika, a sa dalje dvije isprave reguliše trgovinski promet dubrovačkih trgovaca i odobrava opticaj dubrovačkog novca u zemlji. (Stojanović, »Stare srpske povelje i pisma», II, 162—167.) U povelji od 23. XI navodi se da je izdata »u našem slavnem stonom gradu u Jajcu«.

ukrašen grbom Stjepana Tomaševića. I sam dvor je imao ukrase u kamenoj plasti, ali se njegova tačna lokacija dosad nije mogla ustanoviti.¹⁵⁵ Grad Jajce je u XV vijeku doživio brz razvitak, pa je, osim citadele i kraljevskog dvora, unutar zidina imao i gradsko naselje sa franjevačkim samostanom, a izvan zidina i posebno zatnatsko-trgovačko naselje (varoš).

Zanimljivo je konstatirati da je poslije Hrvojeve smrti Jajce iz posjeda Hrvatinića ponovo dospjelo u kraljevske ruke.¹⁵⁶

S obzirom na oskudnost povijesnih izvora pomoću kojih bi se mogla izvršiti kontrola, teško je s našega aspekta ocijeniti pravu vrijednost toponima kao što su: ime grada Banje Luke, zaseoka Banovac u selu Naprelju kod Kamengrada, zaseoka Banovi u selu Vilusima na rijeci Vrbanji ili zaseoka Banjice u selu Ratkovu kod Ključa.

HUMSKA ZEMLJA

Humska zemlja nalazi se samo jedno stoljeće pod neposrednom vlašću bosanskih vladara. Za to vrijeme ni privredna aktivnost vladara nije mogla dobiti onakav zamah kao u srednjoj Bosni. Ipak se može ukazati na nekoliko područja i punktova koji su, nesumnjivo, sačinjavali vladarske rezervacije.

Jedan dio nekadašnjeg Humskog primorja u užem smislu spadao je neko vrijeme u rezervacije bosanskog vladarskog

¹⁵⁴ Laonici Chalcocondylae, »Historiarum libri decem, Bonnae, 1, 1843. De rebus Turcicis lib. X; 536. U tekstu se kaže kako (turski) »car pomolivši se pode na Jajce, prijestolnicu Ilira«.

¹⁵⁵ Arheološko-topografski opis jajačkog grada dao je Đ. Mazalić u GZM 1952. g. Bibliografija osnovne literature o Jajcu nalazi se u knjizi M. Vege, »Naselja srednjovjekovne bosanske države«, 49—50.

¹⁵⁶ Kralj Tomaš je relativno često boravio i obavljao službene poslove u Jajcu. Tako je 1444. izdao Mlečanima povelju o slobodi trgovine (Ljubić, Listine, IX, 189); 1450. g. priznao je mir između Mlečana i aragonskog kralja (Ljubić, Listine, IX, 356.); 1456. g. izdao je zavjernicu Ivanu Kapistranu i fratu Iliju od Požege.

Zanimljivo je da je kralj Dabiša 17. jula 1392. izdao dvije isprave u Donjim Krajevima — jednu u Lušćima, a drugu u Čihovićima.

dvora; to su tzv. Nove zemlje, koje je kraj Ostoja 1399. godine prodao Dubrovniku.¹⁵⁷ Slično kao i u Pelješcu, i ovdje su Dubrovčani dobili ne samo državni suverenitet nad teritorijem nego i neposredna vlasnička prava nad zemljишtem. Kao što je poznato, Dubrovčani su svu kupljenu zemlju razdijelili među svoje plemiće i neke građane.

Ston i Pelješac su vrlo kratko bili u bosanskim rukama da bi se moglo govoriti o direktnim vladarskim rezervacijama na ovom području. Ipak je zanimljivo da se još početkom XV vijeka poteže pitanje Pelješca kao patrimonija Kotromanića.¹⁵⁸

Vladarski posjedi u Zapadnom Humu bili su nešto prostraniji; iz tih rezervacija izdvojeno je »baštino« selo Veljaci 1395. godine i predato u posjed Dabišinoj kćeri Stani, odnosno porodici Radivojevića.¹⁵⁹

U predjelu sela Kočerina, nedaleko od današnje Lištice i Mostarskog blata, oveći kompleks zemljista nosi naziv Kraljice. Neposrednu vezu bosanskih kraljeva s ovim krajem kao da potvrđuju i neki podaci Dubrovačkog arhiva iz 1452. godine. Iz tih podataka se, naime, razabire da je kralj Tomaš, bar za vrijeme rata između Hercega Stjepana i njegova sina Vladislava, u Blatu imao boravište nešto trajnijeg karaktera.¹⁶⁰

Trgovište Neretva ili Drijeva bilo je tokom čitavog srednjeg vijeka najprometnije i najživljje trgovinsko mjesto u Humskoj zemlji.¹⁶¹ Stoga je i razumljivo što se bosanski vladari, sve do podjele države na autonomne oblasti, ubirali znatne carinske i tržne prihode. U jednoj poruci mletačkoj posadi koja je privremeno bila zaposjela Drijeva, kralj Tomaš izričito je

¹⁵⁷ Stojanović, op. cit., I, 420—423.

¹⁵⁸ Jorga, op. cit., 172—173.

¹⁵⁹ Miklošić, »Monumenta Serbica«, 224—225.

¹⁶⁰ U tim prilikama kralj Tomaš se »povlači« i »vrača« u Blato (S. Ćirković; Stefan Vukčić Kosača«, 280). Ne zna se da li je ban Tvrtko 1353, »kada prvo hodiše u Humsku zemlju«, pukim slučajem ili po nekom ustaljenom običaju izabrao Suhu na Prozračcu u župi Brotnjo za obavljanje službenih poslova.

¹⁶¹ M. Dinić, »Trg Drijeva i okolina u srednjem vijeku«, Godišnjica N. Čupića, 47 (1938).

¹⁶² S. Ćirković, »Stefan Vukčić Kosača«, 280.

¹⁶³ Stojanović, op. cit., I, 500—501.

¹⁶⁴ »Libri Reformationum«, V, 244—245. Zanimljivo je da, prema Orbiniiju, i srpski car Du-

tvrdio (1452. godine) da je trg Neretva (Drijeva) njegova baština.¹⁶²

Na teritoriji Humske zemlje živjelo je, krajem XIV i početkom XV vijeka, i nekoliko katuna kraljevskih Vlaha. Takvi su bili, npr., vlasti Kićurići kralja Tvrtka II. Iz dubrovačkih pritužbi zna se da su oni sa stokom silazili na zimovanje u Dubrovačko i nekadašnje Humsko primorje.¹⁶³

Iako nema direktnih podataka o dvoru kao gradevinskom objektu niti zemljišnoj domeni, iz same činjenice da vladari često i na duže vrijeme dolaze u Bišće, pa tako obavljaju i službene državne poslove, mora se zaključiti da je u Bišću postojao i dvor bosanskih vladara i odgovarajući zemljišni posjed, što dalje znači, da se Bišće može smatrati humskom rezidencijom bosanskih vladara. Ostatke dvora otvrio je Marko Vego u selu Podgrađu.

Tako je još 1337. godine u dubrovačkom Velikom vijeću odlučeno da se otpremi svečano poslanstvo sa darovima banu Stjepanu ako on dođe u Bišće.¹⁶⁴ Dubrovčanima je kralj Tvrtko izdao 1382. g. »na Bišći u Podgradi« povelju o ukidanju trga soli u Novom,¹⁶⁵ Dabiša je 1395. g. u Bišću primio dubrovačke poslanike i dar od 200 dukata.¹⁶⁶ Kralj Ostojić se nalazi u Bišću 1404. godine,¹⁶⁷ a 1417. Dubrovčani se pripremaju da mu u Bišće posalju ribe i »dobrog vina«.¹⁶⁸ I slijedeće godine šalje se iz Dubrovnika poslanstvo u Bišće, najprije kralju Ostojiću a zatim i njegovu sinu i nasljedniku Stjepanu.¹⁶⁹

ZAPADNE STRANE ILI ZAVRŠJE

O vladarskim rezervacijama u tzv. Zapadnim Stranama nema mnogo podataka. Zna se ipak da je 1400. godine župa Hliv-

šan, za vrijeme ratovanja sa Stjepanom Kotromanićem (1349—1350), prima dubrovačke poslanike u Bišću (Orbini, op. cit., str. 40. prijevoda i str. 266. originala).

¹⁶⁵ Stojanović, op. cit., I, 83—85.

¹⁶⁶ Jorga, »Notes«, 63.

¹⁶⁷ Jorga, »Notes«, II, 99.

¹⁶⁸ Jorga, »Notes«, 158.

¹⁶⁹ 23. marta 1418. g. Ostojić u Bišću izdaje odluku o ukidanju popovske carine, koju je bio uspostavio knez Grgur Nikolić Vukosalić (Stojanović, op. cit., I, 446); nepun mjesec dana kasnije (17—18. aprila 1418) u Dubrovniku se određuje poslanstvo koje će poći do (novoga) kralja Stjepana u Bišće (Jorga, op. cit., 173).

no i grad Bistrički spadao u Ostojino »gospodsko od korjena« i da ga je mogao i »oddati i držati«.¹⁷⁰ Vjerojatno je Livno došlo u fond kraljevskih posjeda još u vrijeme zauzimanja ovih krajeva, u trećem deceniju XIV stoljeća, kada je likvidiran stari livanjski velikaški rod Mihovilića. Ostojinom darovnicom iz 1400. godine Livno je došlo u posjed Hrvoja Vukčića, ali se nakon njegove smrti opet našlo u kraljevskim rukama. Karakteristično je da su u Livnu (Hlivno, Cliuna) izdata i dva službena akta kralja Stjepana Tomaša (1444. i 1449. godine).¹⁷¹

Selo Kolo u *Duvanjskom* polju samo se kratko vrijeme nalazilo u fondu vladarskih posjeda; njega je u svoje vrijeme konfiscirao Tvrtko I., ali ga je odmah dodijelio Semkovićima.¹⁷²

Karakteristično je da kralj Stjepan Ostojić, na početku svoje vlade, izdaje službeno pismo »na Dumnu«.¹⁷³

¹⁷⁰ Miklošić, »Monumenta Serbica«, Wiennae, 1858, 249.

¹⁷¹ Ljubić, »Listine«, IX, 180; Fermendžin, 180, 209.

¹⁷² Miklošić, op. cit., 226.

¹⁷³ Stojanović, op. cit., 420.

Toponomastika u Zapadnim Stranama nije bliže ispitana, ali se pojedinačni mješni nazivi ipak mogu zapaziti. Takav je, npr., toponim Kraljičin nasip u Buškom blatu i Kralji, u zaseoku Prekaja kod Glačića.

TREBINJE

Nekadašnja trebinjska oblast ušla je u sastav bosanske države tek u Tvrtkovo doba i — nakon svega nekoliko decenija — našla se u okviru posjeda Pavlovića i Kosića. Tako kratko vrijeme nije bilo dovoljno za formiranje posebnih ekonomskih ili političko-strateških cjelina koje bi stajale pod neposrednom upravom vladara.

Iznimku predstavlja Tvrtkova akcija oko podizanja grada (Sv. Stefana, Novog, kasnije nazvanog Herceg-Novi) i solane u župi Dračevici.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Stojanović, op. cit., I, 83—85. O osnivanju (Herceg-) Novog, vidi studiju M. Zlokovića, »Slovenske župe Dračevica u Bošnji«, *Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi*, 1969, 53—73.

Mjesta javnog uredovanja

Kao mjesta za obavljanje javnih poslova u srednjovjekovnoj Bosni služili su: stalno izabrani i određeni otvoreni prostori, dvorovi nosilaca javne vlasti, crkve, posebne, u tu svrhu podignute javne zgrade, te razna druga, u posebnim prilikama izabrana, mjesta.

Najčešće i redovno mjesto službenog uredovanja bili su vladarski dvorovi. U ispravama se nekada izričito kaže da su neki poslovi obavljeni i pismeni dokumenti sačinjeni »u našem dvoru«, »in curia nostra«, »in aula nostra regia«; drugi put je navedeno »naše stono mjesto«; u trećem slučaju nisu navedeni ni dvor ni oznaka »stonog mjeseta«, nego samo grad ili odgovarajuće podgrađe, odnosno mjesto, ali se iz drugih izvora zna da su tamo postojali vladarski dvori, pa se može zaključiti da su i odgovarajuće radnje obavljane u službenim prostorijama (u dvoru).

Službeni »organi«, koji su redovno obavljali svoje poslove na vladarskom dvoru, bili su: vladarsko vijeće ili savjet, vladar kao pojedinac, pojedini državni i dvorski funkcioneri u okviru svoje nadležnosti te još neki kolegijalni organi i službe koje danas ne možemo bliže identificirati (cancelarija, sudska vijeća, povremene komisije i sl.).

I dvor, kao personalni sastav, i vladarski sto, shvaćen kao aktivnost u okviru vladarskih funkcija i ovlaštenja, mogu djelovati i izvan stolnog mjeseta. Kao što je rečeno, ova aktivnost može se obavljati na raznim ad hoc izabranim mjestima, ali ima dokaza da je i uredovanje izvan stolnog mjeseta često poprimalo određenu pravilnost i ritam. Po ustaljenom običaju gotovo svih evropskih vladara u srednjem vijeku, i bosanski banovi i kraljevi bili su u stalnom pokretu.

O kretanju vladara iz mesta u mjesto, može se sastaviti i nekoliko kratkih itinerara.

Tako je kralj Ostoj 7. januara 1404. bio u Podvisokom (Stojanović, o. c., I, 434); 30. marta trebao je, prema dubrovačkim informacijama, boraviti u Bišću. Prije 20. aprila vratio se u Podvisoki, kamo su ga pratili i dubrovački poslanici (Jorga, o. c. 99). Zna se da je boravio u Visokom (Podvisokom) i 22. aprila (Ljubić, o. c. V, 39—41) i 25. istoga mjeseca (Diplom. ragus. 159—161). Sredinom maja Ostoj je u Bobovcu, gdje ga opsjeda vojska Hrvoja Vukčića.

Nešto opširniji itinerari mogu se sastaviti za Tvrtka II. Prema izričitom nalogu svoje vlade dubrovački poslanici su morali biti uz kralja za vrijeme priprema i u toku svadbenih svečanosti 1428. g., kao i duže vrijeme (poslije toga. Po njihovim pismima, koja po pravilu nose i oznaku mjeseta pisanja, vidi se i kretanje Tvrtkovo: 9. aprila on je (vjerojatno) bio u Livnu, ali je poslanicima bio obećao kako će im neki odgovor dati u Podvisokom; 12. jula on ide u Milodraž, pred svoju vjerenicu koja tamo dolazi iz Ugarske; 13. i 17. jula još uvijek je u Milodražu; 20. jula on je već u Sutjesci, ali se predviđa da će ići u Podvisoki; 9. augusta on je opet u Sutjesci; 22. oktobra očekivalo se da će doći u Blagaj (Jorga, 241—244).

Drugi jedan Tvrtkov itinerar—1430. g.—izgleda ovako: 2. juna on je u Sutjesci; 8. i 12. juna — u Podvisokom; 18. juna govori se da će ići u Usoru, u krajeve Zlatonosovića, ali je on još i 19. juna u Sutjesci; 2. jula poslanici se javljaju iz Črešnjeva (u Neretvi, nedaleko od Konjica); 27. jula kralj je u Podvisokom; 31. jula i 7. augusta — u Sutjesci; 16. augusta u

Podvranduku; 21. augusta, te 8. i 9. septembra u Sutjesci, 13. septembra u Podvisokom; sredinom novembra Tvrtko je bio na vojnom pohodu protiv Zlatonosovića u Usori. 29. decembra on je još u Podvisokom, ali se sprema na put u Jajce (Jorga, o. c. 268—270).

Daljnji dokaz da su bosanski vladari periodično obilazili pojedine ili sve krajeve svoje zemlje, i da su prilikom obilaška službene poslove obavljali na stalnim, za to određenim mjestima, predstavljaju lokaliteti — mjesta koja i danas nose nazive — Banov, odnosno Kraljev sto i o kojima će još biti govora.

U čitavom srednjovjekovnom svijetu postojao je običaj da se mnoga javna zborovanja i državno-politički poslovi obavljaju u crkvenim zgradama ili neposredno

kraj njih. Sačuvani izvori pokazuju da je i u Bosni bilo takvih slučajeva. Na Milima, gdje se održavao sabor »vse Bosne«, postojala je i crkva. Tvrtko je, prema Orbinijevu kazivanju, krunisan u manastiru Mileševu; 1378. god. u dvorskoj kapeli sv. Grgura u Sutjesci položena je svečana zakletva na povelju — ugovor sa Dubrovačanima. Može se pretpostavljati da su se i u drugim slučajevima svečane zakletve obavljale u crkvi. Nema razloga sumnjati da su i druga krunisanja vršena u crkvi; to naročito važi za krunisanje Stjepana Tomaševića, budući da je ovaj čin obavljen uz sudjelovanje specijalnih izaslanih rimskog pape.

Značajno je, da se na lokalitetu Banov ili Kraljev sto u selu Kleku u Rami, nalazi i crkva.

Otvoreni prostori kao mesta javnog uredovanja

Na otvorenim prostorima uredovali su, po pravilu, kolektivni nosioci javne vlasti: državni sabori (zborovi ili stanci), zborovi nižih upravno-političkih jedinica (oblasti, župa, sela), te porotni i drugi sudovi; obavljana su vijećanja, rasprave, dogовори i svečanosti sa većim brojem učesnika. Nije bio rijedak slučaj da na slobodnim prostorima obavljaju službene radnje i nosioci vlasti — pojedinci.

Zborovanje Kulina bana sa prvacima patarena i sa papinim izaslanikom održano je 1203. g. »in Bolino poili iuxta flumen apud Bosnam«. Ne znamo da li je to bilo uobičajeno mjesto za javna zborovanja ili su neki drugi razlozi uticali na takav izbor.

Jedino mjesto u Bosni za koje se po uzdano zna da su se na njemu održali državni zborovi jesu Mila, kod današnjeg Višokog. Ne treba posebno isticati da je održavanje sabora na otvorenim prostorima bio običaj i gotovo pravilo u čitavom srednjovjekovnom svijetu (Duvanjski sabor, Gosposvetsko polje, Rakoši-polje u Pešti).

Nema nikakvih direktnih podataka o instituciji i mjestima održavanja stanaka ili zborova u okviru župske organizacije u Bosni. Ipak, s obzirom na karakter društveno-političkih odnosa i čvrstu organizaciju župskog sistema, zatim na bliske analogije iz neposrednog susjedstva, mora se pretpostaviti da je, bar u ranijim periodima srednjega vijeka, ovakvih zborovanja moralno bilo. Moguće je da se ova žup-

ska zborišta kriju pod imenom Bojišće, Bojna gorica, Bojnik i sl. Ovi toponimi razasuti su u jednom pravilnom ritmu po svim župama srednje Bosne, a ima ih i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. Položaji ovih mjesta uvijek su geografski istaknuti punktovi sa kojih se pruža širok pogled na čitav predio, odnosno župu. Njihovo ime vjerojatno dolazi od sudskih bojeva (ili dvoboja); odnosno bojnih sudova koji su se ovdje održavali. Ovakva interpretacija izgleda nam vjerojatna, iako o sudskim bojevima u Bosni nema nikakvih direktnih vijesti; sudski bojevi poznati su, naime, u čitavoj Evropi srednjeg vijeka, a posebno i u zemljama koje neposredno graniče sa Bosnom i u kojima su se pravne institucije razvijale paralelno ili organski povezano.¹⁷⁵ Kod sjevernih Slavena mjesto održavanja sudskih bojeva glasilo je upravo — bojište.¹⁷⁶ Važna je konstatacija da su etnolozi još krajem XIX vijeka zabilježili u Bosni i Hercegovini forme narodnog sudovanja koje imaju karakter božjih sudova (ordalia).¹⁷⁷

Sastanci za obavljanje odgovarajućih poslova sela, odnosno seoskih općina održavani su na istaknutim mjestima u sredini seoskog područja. Ta su mjesta zbog svoje konfiguracije nosila naziv »brdo«; zbog svoje nove namjene imena tih mesta dobila su i novi — društveni sadržaj, pa su označavala upravo — zborna mesta. Tako se objašnjava i pojava imena kao što su: Staro brdo, Novo brdo i sl. Ovakvo

¹⁷⁵ Relativno obilnu dokumentaciju o sudskom dvoboju skupio je Vl. Mažuranić u »Prinosima za hrvatski pravno-povjestni rječnik«, Zagreb, 1908—1922; po »boj«, »božji sud«, »papre« i dr. Vidi o tome o kod Vl. Bayera, »Kazne-

no postupovno pravo«, I, Zagreb, 1943, 46, 50, 85.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ E. Lilek, »Božji sudovi (ordalia) u Bosni i Hercegovini«, Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu, 1892.

značenje termina »brdo« prvi je u Dalmaciji zapazio i objasnio Petar Skok.¹⁷⁸ Po čitavoj Bosni i Hercegovini, a može se reći i po svim brdovitim predjelima Balkana, ima upravo bezbroj lokaliteta — dobrim dijelom danas naseljenih — koji su u dajloj prošlosti imali funkcije zbornog mjesata. S druge strane, može se konstatirati da su, bar u Bosni i Hercegovini, termini »brdo« sa čisto geografskim sadržajem izuzetno rijetki. Što se tiče kronološkog opredjeljivanja ovih toponima, mislim da ne treba sumnjati u njihovo ranosrednjovjekovno porijeklo, kada je društveno-politički život seoskih općina bio naročito intenzivan. Postoje i pisani izvori čija bi interpretacija indirektno mogla potvrditi ovu pojavu (Brdo u Vrhbosni, Novo brdo...).

Razumije se da »brda« nisu jedina mjesta na kojima su se održavala narodna zborovanja. Moglo bi se nabrojiti na stotine lokaliteta koji su dobili svoja imena prema toj svojoj »društvenoj« funkciji. Takvi su, npr., nazivi Čigrišće, zborišće, zborna glavica, stanak, trzanj, papre (paprice — paprište), mejdan, panadurišće, dernečišće i sl.¹⁷⁹

Za našu temu poseban značaj ima saznanje na kojim su mjestima, izvan svojih rezidencija, vladari ili njihovi neposredni zastupnici obavljali službene poslove.

Iz većeg broja povelja i drugih pisanih dokumenata znamo da su se neka savjetovanja i odgovarajući pisarski poslovi (izdavanje povelja, npr.) vršili na raznim mjestima (na mjestu održavanja sabora, »na vojsci«, »in loco campestri«, u vojnom logoru pod raznim utvrđenim gradovima, u dvorovima uglednih funkcionera, u kući dostojanstvenika bosanske crkve itd.).

Posebno su zanimljiva stalna mjesta — otvoreni prostori na kojima je službene poslove obavljao vladar (ili njegov neposredni zastupnik) prilikom redovnih obilazaka zemlje.

¹⁷⁸ »Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima«, Zagreb, 1950 (prema registru).

¹⁷⁹ Na jedan dio ove toponomastike ukazao sam u člancima: »Srednjevjekovni gradovi u Neretvi« (GZM, Arheologija, 1958. god.) i »Arheološka istraživanja u Lepenici« (poglavlje u posebnom izdanju Naučnog društva BiH, knj. III, »Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda, i zdravlje«, Sarajevo, 1963).

Banov ili *Kraljev stolac* je kraška gruda u selu Kleku, u tzv. Donjoj Rami (danas općina Prozor). Ovdje je živa stijena isklesana u vidu stolice sa naslonom za leđa i ruke. U blizini se nalazi i nekoliko skupina stećaka, a narodna tradicija kaže da je tu nekada postojala i crkva. Alternativni nazivi — banov, kraljev — dovoljno jasno pokazuju funkciju ovoga stola u vrijeme banova, kao i u vrijeme kraljeva.¹⁸⁰ Standardni ambijent: polje sa crkvom i kamenom stolicom, uz sačuvane nazine, dozvoljava da se ovaj lokalitet identificira kao stalno mjesto (povremenog) zasjedanja kraljevog stola.

U arheološkoj literaturi dovoljno je poznata tzv. Kamena stolica iz Bukovice, kod Konjica, u nekadašnjoj župi Neretvi (bosanskoj).¹⁸¹ To je monolitna, pažljivo klesana stolica, sa masivnim naslonom za leđa. Ovaj naslon ukrašen je sa frontalne strane predstavom drveta života (!), sa lijeve bočne strane likom žene sa krunom na glavi, sa desne bočne strane — figurom muškarca koji drži u rukama mač. Trokutasti završetak naslona ima na jednoj strani grb sa predstavom točka u čelenci, a na drugoj strani natpis: **CHE CTO ΠΑΒΛΟΗ Η ΒΑΝΙ**. Za natpis je Mazalić opravданo pretpostavio da je naknadno urezan. Uz ovu, nalazi se i jedna manja stolica, također od kamena, u obliku odreska od stupa kružnog presjeka; zna se da je takvih malih »stolica« bilo svega pet. Prije 20-desetak godina Mazalić i Kućan su uvjerljivo dokazali da je posrijedi sudačka stolica, vezana za bosansku vladarsku kuću. Kao glavni oslonac za tvrđnju služila im je bosanska kraljevska kruna na ženskoj figuri i heraldički ljljani na grbu. Mislimo da figuralne predstave i simbolička sa stolice dozvoljavaju još neke podrobniye i važne zaključke. Prije svega, činjenica da od dvije ljudske figure na stolici samo ženska nosi kraljevska krunu pokazuje da se radi o ženi — kraljici. Je-

¹⁸⁰ M. S. Filipović, »Rama u Bosni«, Srpski etnografski zbornik, LXIX, 11, 137. i sl. 2.

¹⁸¹ A. Kućan — Đ. Mazalić, Glasnik Zemaljskog muzeja — Arheologija, 1955, 41—48; M. Vego, GZM — Arheologija, 1960/61, 263. U čitanju natpisa postoje razlike: dok Kućan—Mazalić i ostali čitaju »Sie sto Pavlovića Ivana«, Vego insistira na čitanju »Sie grob Pavlovića Ivana«.

¹⁸² Filipović, »Visočka nahija«, 380.

dina žena koja je kao samostalna kraljica vladala u Bosni bila je udovica Dabišina — Jelena Gruba (1395—1393). Stoga bi lik na stolici, po našemu mišljenju, mogao predstavljati samu kraljicu Jelenu. Što se tiče muške figure, ona nema uobičajenih kraljevskih insignija, pa se ne može smatrati da predstavlja vladara. Ali, pošto je mač u rukama simbol vlasti, vjerojatno je da ova figura prikazuje visokog funkcionera koji u ime vladara (kraljice) obavlja određene službene poslove; a s obzirom da ukrašava »sudačku« stolicu, vezanu za »kraljev« sto, može se zaključiti da se u ovom liku krije kraljevski sudac ili uopće neki dostojanstvenik koji u ime kralja vrši (kralju pridržane) sudske i druge poslove. Poznato je da »ius gladii« znači pravo izricanja smrtne kazne.

Ni Mazalić i Kućan, niti bilo tko drugi nije pokušao da ustanovi prvobitno mjesto na kojem je ova stolica stajala. Zna se da je u samom selu, nekoliko posljednjih decenija, pomicana da je ne bi odnijele potočne bujice. Autori neodređeno ukazuju na lokalitet Kraljev sto na planini Bokševici upozoravajući indirektno na mogućnost da se tu nalazilo i prvobitno stajalište stolice.

Desetak godina unazad, u više navrata, obilazio sam, ovaj krševiti i teško prohodni kraj i došao do slijedećih konstatacija: selo Bukovica, razbacano u nekoliko zaselaka po dubodolinama planinskih bujica, nema nikakvih drugih starina iz srednjeg vijeka; naprotiv, sva susjedna sela: Gorani, Čelina, Studenčica, Grevići, Klek — upravo vrve od stećaka, pa i ruševina zgrada. Lokalitet koji se danas zove Kraljevim stocem nalazi se visoko u planini Bokševici: dvije, 10—15 m visoke i nepristupačne, kraške grude zovu se Veliki i Mali kraljev stolac; u njihovoј blizini, na pola sata hoda, nikada nije bilo ljudskih naselja; na samim grudama nema nikakva znaka ljudskog djelovanja. Gledane iz »žablje« perspektive (iz doline Rame), ove grude liče na stolice. Očito je da ni Kraljev stolac na Bokševici ni selo Bukovica nisu primarna stajališta naše stolice. Ispitujući okolicu, ustanovio sam da se na ju-

žnom obronku Čelinske planine, u blizini sela Čeline, jedan lokalitet zove Stolac. Tu se nailazi na tragove nekog naselja, ali se, što je daleko važnije, dobro vide ruševine »grčke« crkve i nekropola stećaka oko njih. Ovdje se križaju i putevi koji spajaju Ramu i Neretvu, te Neretvu i Skoplje. Sa lokaliteta se pruža veličanstven pogled na porječje Neretvice, Donje Rame i jednog dijela Neretve, sve do Konjica.

U odnosu na ovaj lokalitet selo Bukovica leži kojih 300 m niže, u jednoj planinskoj prodolini. Pokušavajući da se snađemo u ovoj terenskoj zrci i čudljivosti historijskih zbivanja, ovako smo rekonstruirali proces dislokacije kamene stolice i odgovarajućeg toponima. Prvotno mjesto stolice i mjesto gdje je privremeno zasjedao »kraljev sto« nalazio se u Stocu kod Čeline, u neposrednoj blizini crkve. U to vrijeme ovo mjesto se, vjerojatno, i zvalo Kraljev sto. Nakon sloma države i gubljenja samostalnosti, jedan od članova vlasteoskog roda Pavlovića, čija se glavna baština nalazila u selu Goranima, prenio je stolicu na svoj (?) grob u Bukovici. Čelina je čisto muslimansko mjesto i smješteno je kraj puta koji veže Ramu, Uskoplje i Neretvu. Bukovica je, otkada se zna, čisto katolička, teško prohodna i neplodna, pa su razlozi prenošenja mogli biti: pijetet, želja da se stolica očuva, ili, možda, nečija čud. Kada je jednom sa lokaliteta nestao glavni kraljev simbol — kameni sto, nije čudo što je i njegov naziv postao legenda i prenio se u nepristupačnu Bokševicu, smjestivši se na čudne i stravične kraške obeliske. Ovoj zrci donekle je doprinijela i relativna blizina Banova, odnosno Kraljeva stola u Kleku.

Kraljev sto je i naziv jedne njive u selu Vardištu kod današnje Breze. Selo leži na desnoj obali rijeke Stavnje i svojim položajem dominira širokom dolinom rike oko današnje Breze. Ovdje nisu vršena nikakva arheološka ni historijsko-topografska ispitivanja, pa se ne zna ima li kakvih ostataka ili tragova od stolova, kao što je to slučaj u Kleku ili u Bukovici. Ipak, već sam naziv dovoljno indicira da se ovdje nalazilo stalno mjesto gdje je

kralj ili njegov neposredni zastupnik vršio određene javne, u prvom redu sudske poslove.

Zanimljivo je da se jedan lokalitet u istom selu zove »Vojnov sto«;¹⁸³ vjerojatno je i to bilo uredovno mjesto nekog župana, kneza ili vojvode. Iz toga bi se moglo zaključiti da su viši i niži organi imali,

svaki, posebno zborište, iako im se djelatnost odvijala u istom naselju.

Na tzv. Hercegove stolove u Humskoj zemlji ovdje se pobliže ne osvrćemo jer se ovaj lokalitet nalazi na teritoriju izvan uže ili »prave« Bosne.

¹⁸³ Ibidem.

Naseobinska fisionomija vladarskih sjedišta

Vladarski dvorovi kao gradevinski objekti stajali su samostalno ili su bili uklopljeni u zidine utvrđenog grada.

Izrazit primjer samostalno izgrađenog vladarskog dvora, koji je i arheološkim putem identificiran, jest Kraljeva Sutjaska. Sudeći prema pisanim izvorima i prema topografskoj situaciji, takvi su morali biti i dvorovi u Moštrima, Podvisokom, Milodražu i Deževicama, a vjerojatno i u Neretvi i Bišću.

Bobovački dvor je, s druge strane, tipičan primjer vladarske rezidencije uklopljene u zidine grada. Slično kao i na Bobovcu, u okviru sistema gradskih fortifikacija bili su sagradeni i dvorovi u Jajcu i Kreševu.

Ne bi se moglo tvrditi da su »gradski« dvorovi po veličini ili funkciji bili općenito značajniji od samostalnih, ili obratno; i u jednim i drugim obavljaju se poslovi državne uprave. Među njima se može zapaziti jedino kronološki odnos, jer samostalni dvorovi su općenito stariji, a »gradski« — mlađi.

Sa jednom ili dvije veće zgrade (palače) za stanovanje vladara i njegove uže prateњe; sa pomoćnim zgradama za smještaj oružane prateњe, kućne posluge i drugog pomoćnog osoblja; sa gospodarskim zgradama za smještaj konja i životnih namirnica; s izvjesnim brojem zanatskih radionica, i, često, s odgovarajućim zemljишnim posjedom, dvor je sačinjavao potpunu autarhičnu i čvrsto organiziranu naseobinsku, odnosno gradevinsku cjelinu. Izrazit primjer pune autarhičnosti i samostalnog egzistiranja je dvor u Sutjesci, koji se, kao i naselje, dugo vremena zvao jednostavno Curia bani — Banski dvor.¹⁸⁴ Svoju autarhičnost dvor u velikoj mjeri zadržava i onda kada ulazi u sastav kompaktnijih naseobinskih aglomeracija.

Pri podizanju dvor se locira, po pravilu, u okvirima već postojećih naseobinskih formi, odnosno naseobinskih cjelina ili aglomeracija. Kada je već jedanput podignut i organiziran, dvor snažno utječe na dalji razvoj naselja i udara mu svoj pečat; takve naseobinske cjeline, pod utjecajem dvora, najbrže se razvijaju i dobivaju najizrazitije forme u svojoj kategoriji.

Upravo zbog takvog utjecaja na razvoj naseobinskih cjelina ili aglomeracija, bit će od koristi da se pobliže osmotre i naseobinsko-urbanističke komponente i karakteristike naselja u kojima su egzistirale vladarske rezidencije. S obzirom na potmanjivanje odgovarajućih izvora, ova analiza će doprinijeti upoznavanju fisionomije najrazvijenijih vrsta naselja u srednjovjekovnoj Bosni uopće.

Sire naseobinske cjeline ili aglomeracije u kojima su bili smješteni vladarski dvorovi pripadaju jednim dijelom — seoskoj, a drugim dijelom — gradskoj, odnosno varoškoj vrsti naselja.

Ruralna naseobinska shema (kuća — rodovsko selo — teritorijalna općina) odgovara uslovima agrarne ekonomike. I njezini glavni sastavni dijelovi — kuća i rodovska sela — uzeti svaki za se, počivaju na poljoprivredi. Kada se u toku historijskog razvoja, pojavljuju nove naseobinske jedinice i ansambls čija ekomska osnova nije poljoprivreda, oni u prvo vrijeme nisu u stanju da stvore nov tip naselja (ili naseobinske cjeline); stoga se uklapaju u već postojeće dominirajuće naseobinske sheme.

Tako se u postojeći teritorij sela — općine ponegdje uklapaju naselja zanatlija i

¹⁸⁴ Tako se, npr., franjevački samostan u Sutjesci dugo vremena naziva Curia Bani.

trgovaca, crkve, manastiri i feudalni dvorovi, pa i gradovi — tvrđave i njihova podgrađa i prigrada. Doduše, sve ove naseobinske jedinice jednim dijelom počivaju na poljoprivredi, a drugim dijelom na vanagrarnoj ekonomici. Tokom vremena, kada ova vanagrarna ekonomika postane snažna i dominantna, dolazi i do promjene karaktera naselja.

Tipičan primjer uklapanja vanagrarnih naseobinskih jedinica u seosku naseobinsku shemu (ili cjelinu) predstavlja — najstarije poznato sjedište bosanskih vladara — današnje Visoko sa bližom okolinom. Sa razvojem države, nekadašnja seoska općina prerasla je u prijestolnicu; u tom razvoju selo-općina izgubila je praktično svoj seoski sadržaj, ali je zadržala staru formu: umjesto sela-kuća i rodovskih sela — zaselaka, sada sastavne dijelove naseobinske cjeline sačinjavaju: vladarski dvor, kuće dostojanstvenika bosanske crkve, jedna ili dvije crkve, naselje zanatlija, zborno mjesto državnih sabora. Sve ove naseobinske jedinice, razbacane po rubovima Visočkog polja i uz obale rijeke Bosne i Fojnice, sačinjavale su posebnu cjelinu i predstavljale (naj)stariji tip vladarskog sjedišta u Bosni.

Ova »visočko-bosanska« teritorijalna općina sačuvala se u izvjesnim formama i u svijesti ljudi sve do konca turske vlade u Bosni. Još 20—30-tih godina ovoga stoljeća M. Filipović je uspio da registrira sva sela u okolini Visokog koja su spadala u »tetime« ili predgrađa visočke kasabe. A ove tetime obuhvaćaju upravo onaj teritorij za koji se, na temelju drugih izvora, moglo ustanoviti da je u srednjem vijeku predstavljao naseobinsku cjelinu.

U slične naseobinske okvire bili su smješteni i vladarski dvorovi u Milodražu, i Bišču, ali se danas ne mogu identificirati i ostali dijelovi odgovarajućih naseobinskih cjelina, kao što je to bilo moguće učiniti sa Visokim, odnosno najužom Bosnom. U takvom ambijentu bio je izgrađen i dvor u Sutjesci, ali je on ubrzo stvorio novo naselje gradsko-varoškog tipa i sam se u nj uklopio.

Druga naseobinska shema, koja se u toku srednjeg vijeka razvija u Bosni i u čije su okvire smještena vladarska sjedišta, imala je gradsko-varoški karakter. O-

va shema u pojedinim elementima može se pratiti od polovine XIV vijeka, ali svoj puni razvitak, u intenzitetu i širini, doživljava tek u vrijeme kraljeva. Direktnu i odlučujuću ekonomsku bazu ovih naseobinskih aglomeracija predstavljaju trgovina i zanatstvo, a u nekim slučajevima i intenzivna rudarska proizvodnja.

Gradsko-varoška naseobinska aglomeracija, u osnovi preuzeta iz fonda opće evropske srednjovjekovne kulture, na tlu srednjovjekovne Bosne pokazala je određene specifičnosti u pogledu vremena nastanka, terenskih uslova, intenziteta razvoja i dr.

Gradsko-varoške aglomeracije brzo postaju dominantni ekonomski, politički i kulturni centri; stoga i vladarska sjedišta, s jedne strane, pokazuju tendenciju ka smještanju u gradove i varoši, a, s druge, i sama postaju važan ili čak presudan faktor u razvoju ovih novih tipova naselja.

U okvirima gradsko-varoških naseobina bili su smješteni dvorovi u Podvisokom, Kreševu (Sutjesci), Bobovcu i Jajcu, a vjerojatno i u Deževicama i Neretvi (?).

Gradsko-varoška aglomeracija Visoki-Podvisoki opet je primjer kako se na teritoriju jedne općine sa rasutim naseobinskim jedinicama postepeno stvara nova naseobinska cjelina zbijenog tipa. Iako nemamo preciznih podataka o apsolutnoj kronologiji formiranja pojedinih dijelova novoga naselja, ipak se po logici razvoja mogu rekonstruirati glavne faze njegova razvoja.

Na samoj periferiji teritorijalne općine (Bosne) — na brdu Visočica — podignut je grad-tvrđava Visoki, najkasnije u prvoj polovini XIV vijeka. Ubzro se, neposredno pod njegovim zidinama, na planinskoj kosi formiralo i manje naselje — današnje selo Grad — gdje su se, vjerojatno, smjestile porodice članova gradske posade. Drugi dio nove naseobinske aglomeracije smjestio se u ravnici, uz obalu rijeke Fojnice, u samom podnožju Visočice (današnji kvart Varoš i Pazar); ovo naselje je u početku imalo karakter trgovista sa zanatsko-trgovinskom djelatnošću, ali je ubrzo preraslo u stalno naselje trgovaca i zanatlija — varoš (Podvisoki). Novom naselju je bila potrebna i crkva; ona je i po-

dignuta na lokalitetu Klisa, a uz nju je nastalo i varoško groblje. Novi naseobinski centar, sa snažnom ekonomikom, privukao je iz obližnjih Moštra i sam vladarski dvor, koji je zauzeo veliki prostor uz samo trgovište (današnji kvart Kraljevac). Tako je dobiveno naselje (ili naseobinska aglomeracija) koje počiva na ekonomici trgovine, zanatstva i društvenih službi i vrši funkciju ekonomskog i političko-administrativnog centra.

Po svojim elementima ova naseobinska aglomeracija tipičan je predstavnik bosanskih srednjovjekovnih gradova — varoši uopće, a sa dvorom, i tipičan primjer urbanističkih organizacija vladarskih sjedišta.

Uz pojedinačne manje razlike, i ostala vladarska sjedišta imaju istu urbanističku fizionomiju. Tako u Kreševu postoje: grad-tvrdava, manje naselje neposredno uz bedeme grada (Grad), varoš (Pod Krešev) i franjevački samostan sa crkvom i

grobljem; kraljevski dvor se nalazio unutar gradskih bedema. Sutjeska nema citadele — grada niti njegovog najbližeg satelitskog naselja, ali ima varoš, trgovišta, franjevački samostan i vladarski dvor sa dvorskem kapelom. Bobovac i Jajce imaju dvorove u sklopu citadele, prigradska naselja (za posadu?) ali i oveća naselja unutar bedema, isto kao i posebno formirane ansamble sakralnih objekata u okviru gradskih zidina (grobne i gradske crkve na Bobovcu, franjevački samostan i Katakcombe u Jajcu). Naseobinska aglomeracija Jajca ima i posebnu varoš izvan gradskih zidina.

Kao *zapažanje općeg značaja* može se istaknuti pravilo da vladarsko sjedište prilikom nastajanja (lokacije) bira najrazvijenije naseobinske sheme (ili aglomeracije) svoga vremena. Kada je već jedan put locirana, vladarska rezidencija snažno utječe na dalji razvoj svoga naselja, pa u nekim slučajevima mijenja i njegov osnovni karakter (Sutjeska).

Centri kulturnog života

Nema nikakve sumnje da su sjedišta vladara bila i najznačajniji centri kulture u svim njezinim manifestacijama. Ovaj kulturni značaj vladarskog sjedišta postaje shvatljiviji kada se zna da nije bilo ni većih naseobinskih aglomeracija uopće, a kamoli grupisanja većeg broja kulturnih radnika.

Kroz čitavo vrijeme historije bosanske države nije se pojavio nijedan drugi kulturni centar koji bi se, bar približno, po svojoj snazi mogao usporediti sa kulturnom funkcijom vladarskih sjedišta. Moglo bi se govoriti o kulturnom usponu Jajca i Borča, te Srebrenice i Fojnice, ali treba znati da su, ipak, Fojnica i Srebrenica prvenstveno ekonomski, a Jajce i Borač regionalni politički centri. Uz to, svoj najveći uspon Jajce je doživjelo u vrijeme kraljevske vlasti, kada je postalo i jedno od stalnih vladarskih sjedišta.

Još od davnih vremena pismenost je osnova na kojoj izrastaju najvažnije komponente ljudske kulture. A kada je riječ o srednjovjekovnoj Bosni, onda se bez ustezanja može tvrditi da su vladarski dvorovi i njihova stolna mjesta ona društvena snaga koja je sa najviše sistema, intenziteta i uspjeha razvijala pismenost i njome se praktično služila. Koncentracija najspasobnijih dijaka i, bar povremeno, njihovo školovanje stvorili su od dvorske kancelarije glavnog nosioca pismene kulture u zemlji. Ovaj primat jedne upravno-političke (i laičke) institucije u sferi kulture karakterističan je za Bosnu, gdje nijedna crkvena organizacija nije uspjela da se organizira kao dominantan kulturni faktor.

Osim kancelarije u užem smislu, pismenim uredovanjem su se morale služiti

i druge službe i organi na dvoru (protovestijar, sudski organ i kapelan i sl.). Zapis na Kulinovoj ploči iz Biskupića kod Visokog, koji su nastali negdje u vrijeme bana Stjepana II, govore o relativno velikom broju pismenih ljudi koji su tu zalažili. (Krile župan, Radohna krstjanin, Desin Ratnjević i dr.)

Sjedišta vladara privlačila su i druge faktore koji su, u okviru svoga redovnog poslovanja, stvarali kulturna središta. Tako se u Moštrima, neposredno uz banski dvor, nalazi i kuća velikog gosta bosanske crkve. Na Tvrtkovu dvoru često i dugo borave bosanski katolički biskupi Peregrin Saksonac, Petar i dr.. U Visokom, Sutjesci, Kreševu i Jajcu podižu se u XIV vijeku franjevački samostani. Rijetki pisani izvori i brojni tragovi njihova djelovanja govore i o prisustvu umjetnika raznih struka — upravo na vladarskim dvorovima. Takvi su bili, npr.: mletački rezbar Nikola, 1341. g., na dvoru bana Stjepana II; anonimni pečatoresci Tvrka I i Tvrka II, slikari koji su radili freske u grobnoj kapeli na Bobovcu, klesari arhitektonskih ukraša na dvorovima u Sutjesci i na Bobovcu itd.

Kulturno-zabavni život na dvoru bio je relativno intenzivan. Za vrijeme kralja Ostije, Stjepana Ostojića, Tvrka II i Tomića na dvoru je bilo profesionalnih svirača i zabavljača. Povremeno oni su gostovali i u Dubrovniku, dok su dubrovački svirači dolazili u Bosnu. Na žalost, danas nije moguće pobliže ustanoviti kakav je bio umjetnički domet ovih zabavljača.

Osim u programima koje su pripremali stalni zabavljači, dvor je svakako učestvovao i u raznim manifestacijama narodnog kulturno-umjetničkog repertoara. Jedna

zanimljiva predaja, zabilježena u okolini Visokog, govori o kolu u kome posljednji bosanski kralj Stjepan igra sa djevojkama, dok ga mlada kraljica promatra sa višočkog grada. Poznate su svadbene svečanosti na Milodražu i u Visokom (?) koje

su održane prilikom ženidbe kralja Tvrtka II i kralja Tomaša.

Potpuniji uvid u umjetničku opremu vladarskih sjedišta pružaju arheološka istraživanja na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci.

Nekoliko općih zapažanja

Pojam vladarskog sjedišta sadrži u sebi četiri bitna elementa, odnosno komponente. To su: nosilac najviše vlasti u državi kao fizička osoba; njegova djelatnost u svojstvu vladara; mjesto obavljanja službenih poslova; trajan karakter vladarske djelatnosti u odnosu na određeno mjesto.

Naš je zadatak bio da utvrdimo eventualne zakonitosti u izboru konkretnih mjesta u kojima su banovi i kraljevi srednjovjekovne Bosne obavljali poslove vladara, zatim da pokušamo osvijetliti vanjski izgled i društveni značaj vladarskih sjedišta.

Kronološki okvir u kojem se kreću naša razmatranja ograničen je stanjem historijskih izvora. A ti su izvori, kao što je već rečeno, vrlo oskudni i neravnomjerno raspoređeni.

Tako nam, u prva dva stoljeća, otkako se mogu pratiti počeci bosanske države (sredina X do sredine XII vijeka) jedini indicij o političkim centrima predstavljaju podaci Konstantina Porfirogenita, koji spominje u Bosni dva grada.

Vrijeme druge polovine XII i početka XIII stoljeća samo je nešto malo bolje poznato od prethodnog perioda. Lokacija Kulinove crkve u Biskupićima kod Visokog je pouzdan teritorijalni oslonac, pogotovo ako se imaju u vidu i kasnije bolje poznate prilike. Ipak, i ovdje ostaje izvensna doza nesigurnosti, jer je Kulin mogao graditi crkvu i u mjestu koje nije nje-govo sjedište u strogom smislu riječi.

Zbog ovakvih nedovoljno poznatih prilika u raznim periodima za bliže praćenje ostaje samo vrijeme od početka vlade bana Stjepana II do dolaska Turaka 1463. g.

Geografsku komponentu u sistemu funkcionisanja najviših organa državne vlasti i uprave sačinjavaju:

- a) periodično uredovanje vladara u centrima političko-teritorijalnih organizacija;
- b) stalno uredovanje u stolnim mjestima, što praktično znači da je vladar, po pravilu, u jednom od dva ili tri »stona mista«, ako nije »na terenu«;
- c) zborovanje državnih sabora na jednom mjestu.

Periodičnost, odnosno trajni karakter obilaska pojedinih krajeva nije se mogao pratiti u svim pojedinostima. Ipak, smatramo da u takav zaključak ne može biti sumnje: Prvo, zbog toga što se u dokumentima pojavljuje veliki broj teritorija u kojima vladar obavlja svoje službene poslove; drugo, što u nekim mjestima ima i svoj dvor; treće, što je gotovo posvuda bilo i vladarskih imanja (domena); četverto, što u nekim slučajevima dokumenti izričito potvrđuju takvu periodičnost i trajnost.

Kakva je bila frekvencija obilaska pojedinih krajeva, je li to bio ustaljeni ritam ili prilagođavanje ukazanim potrebama, teško je reći. Neki indiciji — kao što je npr. češći obilazak Bišća i Humske zemlje, zatim i egzistencija većeg broja dvorova i vladarskih imanja — ukazuju na određene pravilnosti.

Kao konkretna mjesta uredovanja pojavljuju se vladarski dvorovi, imanja i utvrđeni gradovi, te zborna mjesta ili stolovi lokalnih političkih zajednica.

U najvećem broju slučajeva, u ovim konkretnim mjestima uredovanja mogu se razaznati i politički centri određenog teritorija. Tako se bez teškoće u Bišću zapaža vladarska rezidencija u Humskoj zemlji; Srebrenik je najvažniji grad oblasti Usore i Soli. Jajce je politički centar Do-

njih Krajeva itd. Smještaj nekih »kraljevskih stolova« na graničnim prostorima između pojedinih župa ukazuje na poslove ili sporove koji se tiču dviju susjednih upravnih jedinica. U Vranduku, Neretvi, Kreševu, Livnu, Duvnu, Veseloj Straži, Prozoru itd. nije teško prepoznati odgovarajuće političko-teritorijalne jedinice. Konačno i raspored kraljevskih imanja gotovo po svim krajevima zemlje pokazuje bar pravilo ili tendenciju, ako i ne sa svim dokazanu činjenicu, da vladar povremeno obilazi gotovo svaku župu ili odgovarajuću upravnu jedinicu. Razumije se da ovaj obilazak obuhvaća samo teritorije pod neposrednom vlašću vladara, a ne i zemlje oblasnih gospodara i druge teritorije sa većim stepenom autonomije.

Kao stolna mjesa vladara u izvornim dokumentima se izričito spominju: Bobovac, Sutjeska i Jajce. Rang stolnog mjesa imalo je i Visoko, iako ga pisani izvori nikada tako ne zovu.

Bobovac se izričito naziva »stonim mjestom« samo jedanput (1451). Za njegov status mnogo važnija je činjenica da od 43 prikupljena podatka iz pisanih izvora, 40 podataka govori o službenim poslovima vladara u Bobovcu (izdavanje pisanih isprava — 17, primanje poslanika i s time povezana djelatnost — 3, ratni pohodi na Bobovac kao najvažniji grad Bosne — 19). Na Bobovac su uperene sve vojne akcije čiji je cilj bio osvajanje Bosne (1349—50, 1405—1410, 1463. g.). Grobovi nekolicine kraljeva takođe su na Bobovcu.

Kronološki okvir u kojem Bobovac fungira kao stolno mjesto je nešto duži od jednog stoljeća (1350—1463. g.).

Sutjeska nastaje i živi paralelno sa Bobovcem. U nekim ispravama se ona i formalno naziva predgrađem Bobovca. Pisani izvori je dvaput nazivaju stolnim mjestom, a jedanput — specijalnom rezidencijom vladara. Po broju registriranih službenih poslova, a posebno po broju izdatih pisanih isprava nadmašuje i sam Bobovac.

Visoko se ni u jednom dokumentu izričito ne naziva stolnim mjestom. Ipak dokumentacija historijskih izvora nesumnjivo pokazuje da je i Visoko, shvaćeno kao rasuto naselje sa većim brojem naseobinskih ansambla (nekadašnje naselje Bosna), imalo status vladarskog stolnog mjesa. Osim identifikacije sa naseljem Bosnom,

što samo za se ukazuje na najstariji politički centar Bosne, treba se samo podsjetiti na mjesto državnih sabora i krunisanje kraljeva u Milima, vladarske dvorce u Moštrima i u Podvisokom, grobove bana Stjepana i kralja Tvrtka I u Milima. Broj registriranih vladarskih poslova u Visokom znatno je manji nego u Sutjesci i na Bobovcu, ali još uvijek neuporedivo veći nego u bilo kojem od ostalih mjeseta u Bosni, uključujući tu i Jajce.

Karakteristična su u tome pogledu i neka uputstva dubrovačke vlade svojim poslanicima, koja govore da se kralj može naći ili u Visokom, ili u Sutjesci, ili na Bobovcu.

Kronološki okviri u kojima Visoko (Bosna) fungira kao stolno mjesto sasvim su jasni samo za jedno stoljeće (od početka vlade bana Stjepana II pa do 30-tih godina XV vijeka). U ranije doba njegova funkcija glavnog političkog centra seže do samih početaka bosanske države, ali se u pojedinostima ne može pratiti. Od 30-tih godina XV vijeka, pred turskom opasnošću vladari se povlače sa otvorenih prostora visočke ravnice. Čvrsto se još drže u tvrdom Bobovcu i relativno štićenoj Sutjesci, ali u isto vrijeme, daleko na zapadu, formiraju novo stolno mjesto u Jajcu.

Jajce se u jednoj ispravi i formalno naziva stolnim mjestom kralja. U očima suvremenika, ono je također imalo takav status, jer ga npr. grčki historičar Halkokondil izričito naziva glavnim gradom bosanskog kraljevstva. Odmah treba naglasiti da praktično svi dokumenti o Jajcu kao stolnom mjestu potječu iz zadnja dva decenija bosanske samostalnosti, tj. iz vremena vlade kralja Tomaša i Stjepana Tomasevića.

U to vrijeme Jajce postepeno preuzima mjesto Visokog kao jedna od prijestolnica. Stvarni razlog za ovakvu smjenu leži u geografskom smještaju Jajca na zapadu, relativno daleko od postojeće turske opasnosti.

Koliko se sva četiri politička centra ističu između ostalih mjeseta u kojima je vladar periodično vršio svoje službene poslove, vidi se iz sumarnog statističkog pregleda registriranih uredovanja u pojedinim mjestima. Tako, dok je u Bobovcu zabilježeno 40, u Sutjesci 46, u Visokom oko 15, u Jajcu 10 uredovanja, u ostalim mje-

stima je zasvjedočeno najčešće samo jedno ili dva, a samo iznimno 3, 5 ili više (Vranduk, Bišće) uredovanja. Makar koliko vodili računa o neravnomjernosti sačuvanih dokumenata, opravdano je zaključiti da ovo like razlike ne mogu biti slučajne. Stoga je i opravdano ova mjesta tretirati kao stalna sjedišta i stolna mjesta vladara i prijestolnice bosanske države.

Zborno mjesto državnog sabora u Visokom (Milima), uzeto samo za se, predstavlja jedan od najvažnijih centara političkog života. Geografski i naseobinski ono je vezano za stolno mjesto Visoko. Slično kao i u mnogim drugim zemljama, ovo zborno mjesto je imalo stalni karakter.

Povremeno uredovanje vladara na slučajno izabranim mjestima (na vojsci, »in loco campestri«, u Budimu, u Đakovu, u raznim manjim mjestima Dalmacije itd.) ne ulazi direktno u sam sistem rada, ali mu ipak daje određenu karakteristiku svoga vremena.

Konačno, na temelju izložene građe, može se opravdano zaključiti: geografski raspored mjesta u kojima vrhovni nosilac državne vlasti obavlja svoje službene poslove sačinjava jedan ustaljeni sistem; sastavni dijelovi toga sistema su: prvo, jedno stalno zborno mjesto državnog sabora; drugo, 1—3 stolna mjesta u kojima vladar i njegov upravni aparat trajno djeluju; treće, veliki broj mjesta razasutih po centrima župa i većih upravno-političkih teritorija, u kojima vladar periodično ureduje.

Ako bismo htjeli utvrditi *osnovne fakto*re koji su uvjetovali stvaranje ovakvog sistema, onda svakako pri pokušaju objašnjenja periodičnog kretanja vladara treba imati u vidu slijedeće činioce: visok stepen unutrašnje autarhije pojedinih upravno-političkih jedinica; nerazvijenu organizaciju centralnog upravnog aparata; rđave komunikacije i nemogućnost da veliki broj interesenata dođe do vladara; vjerojatno i rezultate nekadašnjeg procesa kada su pojedine politički organizirane teritorije ulazile u sastav bosanske države.

Odrednice koje su uticale na lokaciju zbornog mjeseta u Visokom (Milama) su, u prvom redu, povoljan geografski položaj u strogom centru uže (a i šire) Bosne, ne-

osporan ekonomski primat u uslovima agrarne ekonomike, dobre prirodne komunikacije, a vjerojatno i već ranije formirano vladarsko sjedište.

Uža lokacija stolnog mjeseta takođe ima svoju logiku.

Kao što smo vidjeli, o direktnim kontaktima s političkim ili ekonomskim centrima antičkog doba ne može biti govora. Postoji samo jedan opći kontinuitet, jer se srednjovjekovni politički centri u Visokom (Bosni) i Trstivnici nalaze u gotovo neposrednoj blizini sjedišta desidjatskih plemenskih starješina u dolini Stavnje.

U izboru Visokog (Bosne) očituje se jedan organski razvoj, koji je rezultat sismultanog djelovanja geografskih, ekonomskih i društveno-političkih faktora.

Lokacija Bobovca je rezultat svjesne akcije nosioca vrhovne vlasti, koji se ovdje rukovodio pretežno razlozima vojno-političke prirode.

Sutjeska je također izgrađena svjesnom akcijom pojedinca, koji je nastojao postići određeni kompromis između svakodnevnih potreba za blizinom agrarnih ekonomskih izvora i vojno-političke zaštite tvrdoga Bobovca.

Jajce je dobilo status stolnog mjeseta zahvaljujući, u prvom redu, opasnosti od prodiranja Turaka. Sekundarno, na takav izbor utjecao je od prirode dobro utvrđeni položaj, pogodne komunikacije i sl.

Opća društvena uloga vladarskih sjedišta mogla bi se u kratkim crtama izraziti ovako:

- 1) U prvom redu, vladarska sjedišta imaju primat u političkom životu zemlje;
- 2) Neosporno je njihovo prvenstvo i u području kulture, uzete u najširem smislu riječi;
- 3) Starije sjedište Visoko (Bosna) bilo je dugo vremena, u uslovima dominacije agrarne ekonomike, i najjači ekonomski centar zemlje. Razvitkom rudarstva, primat u sferi ekonomike, najkasnije početkom XV stoljeća, preuzimaju rudarske varoši. Ovome procesu indirektno pogo-

duje naglašeni strateski položaj novijih vladarskih sjedišta (Bobovca, Sutjeske i Jajca) u kojima nije bilo ni osnovnih uvjeta za jači ekonomski razvitak;

4) Doprinos vladarskih sjedišta u procesu stvaranja i razvitiu naselja ur-

banog karaktera je vrlo značajan iako se ne bi mogao smatrati odlučujućim.

Neposredni uvid u (vanjsku) fizionomiju dvaju vladarskih sjedišta — Bobovca i Sutjeske — daju arheološka istraživanja čiji se rezultati ovdje objavljuju.

S A D R Ž A J

PREDGOVOR

I. OKOLINA BOBOVCA I KRALJEVE SUTJESKE

— ANTROPOGEOGRAFSKE OSOBINE	11
— TRAGOVI NASELJA IZ PRETHISTORIJE I ANTIKE	13
— SREDNJOVJEKOVNA ŽUPA TRSTIVNICA	16

II. BOBOVAC

— TOPOGRAFIJA	23
Tragovi starih naselja u slivu rijeke Bukovice	23
Topografija Bobovca	26
Gradske komunikacije	29
Bobovac kao urbanistička aglomeracija	29
Gradsko zemljiste	30
— HISTORIJAT ARHEOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA	34
— ARHITEKTURA	38
Fortifikacije Bobovca	38
Kraljevski dvor	46
Stambena arhitektura	59
Zanatske radionice	63
Cisterne	64
Grobna kapela	66
Velika crkva	98
Gradevinski materijal i tehnika	100
— GROBLJA	106
— ARHEOLOŠKI NALAZI	111
Keramika	111
Staklo	129
Oružje i bojna oprema	132
Metal	134
Rezbarena kost	137
Nalazi žitarica i otpadaka hrane	138
— PISANI HISTORIJSKI IZVORI	139
— NARODNA TRADICIJA O BOBOVCU	145

III. KRALJEVA SUTJESKA	
— TOPOGRAFIJA	151
Stara općina Trstivnica	151
Naselje Sutjeska	155
— TOK ISTRAŽIVANJA	160
— ARHITEKTURA	163
Istočna palača	163
Dvorska kapela	165
Donja palača	171
Gornja palača	173
Aneks gornje palače	176
Pomoćne zgrade	177
Arhitektonska plastika	178
O građevinskom materijalu, tehnicu i standardu	179
— ARHEOLOŠKA GRAĐA	181
Keramika	181
Majolika	186
Staklo	188
Metal	197
Rezbarena kost	200
Otpaci hrane	200
— PISANI HISTORIJSKI IZVORI	202
— PROBLEM IDENTIFIKACIJE GROBA KRALJA STJEPA- NA TOMAŠA	206
IV. OSNOVNI REZULTATI ARHEOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA NA BOBOVCU I U KRALJEVOJ SUTJESCI	
— ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA	211
— SREDNJOBOSANSKI KULTURNI KRUG XIV I XV VI- JEKA	213
V. OPĆI POGLED NA SJEDIŠTA BOSANSKIH VLADARA U SREDNjem VIJEKU	
— PRISTUP PROBLEMU	221
— SJEDIŠTA POLITIČKOG I KULTURNOG ŽIVOTA BOSNE I HERCEGOVINE U PRETHISTORIJI I ANTICI	222
— NAJSTARIJI POZNATI CENTAR SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE	224
— PROBLEM IDENTIFIKACIJE ZBORNOG MJESTA DR- ŽAVNOG SABORA	226
— PROBLEM NASELJA I UŽEG TERITORIJA POD IME- NOM BOSNA	231

— VLADARSKA IMANJA	235
— MJESTA JAVNOG UREDOVANJA	250
— OTVORENI PROSTORI KAO MJESTA JAVNOG UREDOVANJA	252
— NASEOBINSKA FIZIONOMIJA VLADARSKIH SJEDIŠTA	256
— CENTRI KULTURNOG ŽIVOTA	259
— NEKOLIKO OPĆIH ZAPAŽANJA	261